Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

YEDİSU BÖLGESİ KURGANLARININ TARİHİ VE KÜLTÜREL AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Gülşah ÇOBAN AKKIYAL

Doktora Tezi

Ankara, 2026

YEDİSU BÖLGESİ KURGANLARININ TARİHİ VE KÜLTÜREL AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Gülşah ÇOBAN AKKIYAL

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Doktora Tezi

Ankara, 2026

KABUL VE ONAY

Gülşah ÇOBAN AKKIYAL tarafından hazırlanan "Yedisu Bölgesi Kurganlarının Tarihi ve Kültürel Açıdan Değerlendirilmesi" başlıklı bu çalışma, 30 Haziran 2026 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

[Unvanı, Adı ve SOYADI] (Başkan)

[Unvanı, Adı ve SOYADI] (Danışman)

[Unvanı, Adı ve SOYADI] (Üye)

[Unvanı, Adı ve SOYADI] (Üye)

[Unvanı, Adı ve SOYADI] (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin/raporumun tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinlerin yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan ***"Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge"*** kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. (1)
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ... ay ertelenmiştir. (2)
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. (3)

20/08/2026

Gülşah ÇOBAN AKKIYAL

[1] *"Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge"*

(1) Madde 6. 1. Lisansüstü tezle ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez ***danışmanının*** *önerisi ve* ***enstitü anabilim dalının*** *uygun görüşü üzerine* ***enstitü*** *veya* ***fakülte yönetim kurulu*** *iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.*

(2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez ***danışmanının*** *önerisi ve* ***enstitü anabilim dalının*** *uygun görüşü üzerine* ***enstitü*** *veya* ***fakülte yönetim kurulunun*** *gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.*

(3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, ***tezin yapıldığı kurum*** *tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise,* ***ilgili kurum ve kuruluşun önerisi*** *ile* ***enstitü*** *veya* ***fakültenin*** *uygun görüşü üzerine* ***üniversite yönetim kurulu*** *tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.*
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir

****** Tez* ***danışmanının*** *önerisi ve* ***enstitü anabilim dalının*** *uygun görüşü üzerine* ***enstitü*** *veya* ***fakülte yönetim kurulu tarafından karar verilir.***

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, **Doç Dr Erkin EKREM** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Gülşah ÇOBAN AKKIYAL

TEŞEKKÜR

Öncelikle lisans, yüksek lisans ve doktora dönemlerimde, 15 yıl süren akademik eğitim hayatım boyunca danışmanlığımı yapan Doç. Dr. Erkin Ekrem'e içtenlikle teşekkür ederim. Tez izleme komitelerime sundukları katkılardan ve ilham verici yönlendirmelerden dolayı Prof. Dr. Konuralp Ercilasun'a ve Doç. Dr. Macit Tekinalp'e teşekkürü bir borç bilirim. Lisans birinci sınıfta iken tanıştığım Prof. Dr. İlhami Durmuş'a, akademik eğitimim boyunca katkı sunduğu tüm çalışmalarım adına minnetimi ve tüm yol göstericiliği adına da içten bir teşekkürü borç bilirim. Tezimin yazım sürecindeki tavsiyeleri ve tez savunma sınavımda yürüttüğü jüri başkanlığı için Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu'ya teşekkürlerimi sunarım.

6 yıllık doktora eğitimim boyunca gerek kazılar gerek kütüphane çalışmaları için 4 kez gittiğim Kazakistan'da, bana şahsi kütüphanesini kullanma imkânı veren, tezimle ilgilenerek bana önemli bakış açıları kazandıran Prof. Dr. Zeynolla Samaşev'e; çok kez kurgan kazılarında bir arada çalıştığım, bozkır arkeolojisine dair kendilerinden çok şey öğrendiğim dostlarım Dr. Sırım Esen, Mirjan Kızırhanov, Dr. Aybar Kassenali'ye; Kazakistan Cumhuriyeti Esik Tarihi Müzesi müdürü, dostum Dosımbek Zikiriya ve diğer tüm müze çalışanlarına; Gumilev Avrasya Milli Üniversitesi Arkeoloji Bölümü başkanı Ulan Ümitkaliyev'e; Doğu Yedisu bölgesi kurgan kazılarındaki ekibe; tezimle ilgili önemli kitap ve makalelerin teminini sağladığım Margulan Arkeoloji Enstitüsü'nün ve Çokan Valihanov Tarih ve Etnografya Enstitüsü'nün çalışanlarına en gönülden teşekkürlerimi sunarım.

Eğitimimin 4 yıllık sürecinde doktora bursu ve yurtdışı çalışma ödeneği aldığım Türk Tarih Kurumu'na içten bir teşekkürü borç bilirim.

Yalnızca doktora sürecinde değil hayatımın 28 yılını dolduran uzun eğitim yolum boyunca maddi ve manevi desteğini bir an olsun esirgemeyen annem Fatma Çoban'a; aldığım ve alacağım tüm diplomaları adıyorum.

Son ve en büyük minnetim, teşekkürüm ve borcum Türk tarihi araştırmalarının bir gün hakettiği konuma geleceği umudunu taşıyan Gazi Mustafa Kemal Atatürk'e ve beni yetiştiren cumhuriyetin taşıdığı yüksek irfanadır.

ÖZET

ÇOBAN AKKIYAL, Gülşah. *Yedisu Bölgesi Kurganlarının Tarihi ve Kültürel Açıdan Değerlendirilmesi,* Doktora Tezi, Ankara, 2026.

Dünya tarihinde binlerce yıl boyunca siyasi, kültürel ve etnik hareketliliği en fazla olan bölgelerden biri İç Asya olmuştur. İç Asya bozkırları Türklerin, Moğolların ve onlar gibi pek çok göçebe toplumun membaı durumundadır. Göçebe bozkırlıların temel geçim kaynağı hayvancılıktı. Ancak yer yer elverişli bölgelere göçerek tarımla da ilgilenmişlerdir. Yaşam dinamikleri yaylak ve kışlak arasındaki mevsimlik göçlerden oluşmaktaydı. Bu mevsimlik göçlerde en büyük yardımcıları göçer evleri yani çadırlar olmuştur. Çadırlar bozkırlıların göçebe hayatına dair en kullanışlı ürün olarak ön plana çıkmıştır. Bunun yanında göçebe İç Asya'da Sakalar gibi erken devir toplumlarından itibaren şehir yapılanmaları da görülmektedir. Günümüzde birçok arkeolojik kazı neticesinde erken dönemlerden itibaren şehir kültürünün nasıl bir gelişim gösterdiği tespit edilebilmektedir. Bölgenin etnik ve kültürel hareketliliğini sağlayan en önemli husus Büyük İpek Yolu olmuştur. Yüzlerce yıl İç Asya'nın ticari hacmini artırmış, toplum kapasitesini çeşitlendirmiştir. Güçlü ticaret ağlarının devletlere kazandırdığı ekonomik refah, o günlerden günümüze kalan zengin mezar buluntularının, büyük ve görkemli şehir yapılarının da mimarıdır. İç Asya'nın bahsi geçen tüm yoğunluklarına sahip en önemli bölge Yedisu bölgesidir. Yedisu terimi tarihsel ve kültürel açıdan Kazakistan'ın güneydoğusundaki geniş bölgeyi ifade eder. Yedisu; şehir, kale, mezar, mezar taşı, kaya resimleri, balballar, taş heykeller gibi kalıntıların yoğun olarak bulunduğu bir bölgedir. Halkların toplanma noktası olduğu gibi seyyahların, tüccarların da geçiş alanı olmuştur. Bu sebeple günümüzde Yedisu bölgesinin bu yoğun tarihi geçmişine işaret eden arkeolojik, yazılı ve mimari kalıntı sayısı fazladır. Bu tezin konusunu Yedisu bölgesi hazinelerinden bir grup olan kurganlar oluşturmaktadır. Türk kültür tarihinin gelişim seyrinin en erken çağlarına değin takip edilmesine olanak veren kurgan buluntuları arkeolojik verilerin en zengin grubunu oluşturur. Tarihi Türk coğrafyasında en önemli merkezlerden biri olan Yedisu bölgesinde erken göçebelerin kültür izleri, çoğunluğu Saka ve Wusun toplumlarına ait olmak üzere MÖ.8. - MS.3. yüzyıllar arasındaki zaman dilimine ait olan farklı kurgan grupları üzerinden incelenecektir.

Anahtar Sözcükler

Türk Kültürü, İç Asya, Kazakistan, Yedisu, Semireçiye, Kurgan, Ölü Gömme.

ABSTRACT

ÇOBAN AKKIYAL, Gülşah. *Historical and Cultural Evaluation of the Yedisu Regions Kurgans,* Ph. D. Dissertation, Ankara, 2026.

Inner Asia has historically served as a dynamic crucible of intense political, cultural, and ethnic mobility, functioning as the primordial homeland for nomadic societies such as the Turks and Mongols. Characterized primarily by pastoralism and seasonal migrations between summer and winter pastures, these steppe communities utilized portable tents as their most practical adaptation to nomadic life. Concurrently, recent archaeological excavations demonstrate that urban traditions also emerged within this nomadic landscape, beginning as early as the Saka period. This regional dynamism and socio-economic prosperity were profoundly catalyzed by the Great Silk Road, which expanded trade volumes, diversified social capacities, and funded monumental architecture alongside the exceptionally rich funerary contexts discovered today.

Representing all these dense historical characteristics, the Yedisu (Semirechye) region, encompassing a vast territory in southeastern Kazakhstan, stands out as a critical transit zone and a cultural hub for travelers and merchants alike. Consequently, the area preserves an extraordinary abundance of archaeological, written, and architectural remains, including ancient cities, fortresses, graves, tombstones, rock paintings, balbals, and stone statues.

This thesis focuses specifically on the kurgans of the Yedisu region, which constitute the richest repository of archaeological data available for tracing the developmental trajectory of Turkic cultural history back to its earliest epochs. By analyzing distinct kurgan groups dating between the 8th century BC and the 3rd century AD, this study comprehensively examines the material culture and historical traces of early nomadic societies, focusing predominantly on the Saka and Wusun communities.

Keywords

Turkic Culture, Inner Asia, Kazakstan, Zhetysu, Semireçiye, Kurgan, Burial Customs.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY ..... **İ**

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI ..... **İİ**

ETİK BEYAN ..... **İİİ**

TEŞEKKÜR ..... **İV**

ÖZET ..... **V**

ABSTRACT ..... **Vİ**

İÇİNDEKİLER ..... **Vİİ**

ŞEKİLLER DİZİNİ ..... **İX**

GİRİŞ **1**

1. BÖLÜM BOZKIR KÜLTÜRÜNÜN TEMEL UNSURLARI VE BOZKIR ARKEOLOJİSİ **37**

1.1. GÖÇEBELİK UNSURLARI **44**

1.2. BOZKIR SANATI **47**

1.3. ÖLÜM ALGISI VE ÖLÜ GÖMME GELENEKLERİ **53**

1.4. ATALAR VE ÖLÜLER KÜLTÜ **61**

1.5. KURGAN KÜLTÜRÜ **63**

2. BÖLÜM YEDİSU BÖLGESİ VE KÜLTÜREL ORTAMI **73**

2.1. YEDİSU COĞRAFYASI VE İKLİMİ **73**

2.2. YEDİSU SAKİNLERİ **80**

2.3. YEDİSU BÖLGESİNİN SOMUT KÜLTÜREL VARLIKLARI **89**

2.3.1. Kaya Resimleri (Petroglifler) 90

2.3.2. Kale ve Şehir Yapıları 98

2.3.3. Taş Heykeller 102

3. BÖLÜM YEDİSU KURGANLARI **107**

3.1. BEŞŞATIR KURGANLARI (MÖ VIII. YY) **120**

3.2. ESİK KURGANI (MÖ V. - IV. YY) **138**

3.3. JALAULI HAZİNESİ (MÖ VIII. - VI. YY) **167**

3.4. KARGALI HAZİNESİ (MS I. – II. YY) **175**

3.5. KARATUMA KURGANLARI (MÖ III – I. YY) **192**

3.6. KATARTÖBE KURGANI (MÖ V – III. YY) **214**

3.7. SON YILLARDA YEDİSU BÖLGESİNDE YAPILAN ÇALIŞMALAR 230

4. BÖLÜM YEDİSU BÖLGESİ'NİN ARKEOLOJİK VE KÜLTÜREL MİRASI 242

4.1. ÖLÜ GÖMME GELENEKLERİ BAĞLAMINDA YEDİSU'DAKİ KURGAN KÜLTÜRÜ 250

4.2. YEDİSU BÖLGESİ'NİN KAZAKİSTAN VE İÇ ASYA'DAKİ ÖNEMİ 265

4.3. YEDİSU METALÜRJİSİ 273

4.4. YEDİSU'DA SAKALAR 282

4.5. YEDİSU'DA WUSUNLAR 287

SONUÇ 293

KAYNAKÇA 298

EK 1 ORJİNALLİK FORMU 311

EK 2 ETİK KURUL MUAFİYET FORMU (YA DA İZNİ) 313

ÖZGEÇMİŞ 315

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1. Tez içerisinde ele alınan merkezleri gösteren harita 7

Şekil 1-1. İç Asya kültürel alanları (Yuri Bregel,2003) 40

Şekil 1-2. Bozkır sanatında hayvan mücadele sahnesi örneği 50

Şekil 1-3. Bozkırlı Türklerin ölü gömme geleneklerine bir örnek. Yedisu, atlı gömü örneği, Almalık kurganı. 57

Şekil 1-4. Dağıstan'daki Çir-Yurt Mezarlığı 17.kurgandan çıkan eşya üzerinde saçı örgülü bir bozkır savaşçısı ile bacağında tamga bulunan ve kuyruğu düğümlü bir atın tasviri. (Samaşev, Eski Türk Betim Sanatı, 2023) 60

Şekil 2-1. Yedisu Bölgesi 74

Şekil 2-2. 1911 yılına ait Semireçiye Oblıstı haritası 75

Şekil 2-3. Issık Gölü de dâhil eden Yedisu Haritası (Ercilasun, "Seyahatnamelere Göre Yedisu Bölgesi") 77

Şekil 2-4. Tamgalı Vadisi kaya resimleri (https://tanbaly.kz/petroglyphs) 93

Şekil 2-5. Eşkiölmes Petroglifi (Мұралар - Archaeology.Kz) 95

Şekil 2-6. Bayanjürek petrogliflerinden bir örnek. Özel başlıklı antropomorf figür. (Samaşev, *Jetisu Jartas Suretteri Bayanjürek*) 96

Şekil 2-7. Kulan yerleşiminden orijinal panel örnekleri (Yazarın arşivi, Astana Milli Müzesi) 100

Şekil 2-8. İç Asya sanatında yaygın bir betim olan üç dilimli başlığı olan karakter-Kudirge örneği. (Samaşev, *Eski Türk Betim Sanatı*) 104

Şekil 2-9. Taş heykel üzerine resmedilen bir göçebe çadırının içinden görünüm. (Hasenova, 2019) 104

Şekil 2-10. Yedisu taş heykeli örnekleri 105

Şekil 2-11. Yedisu taş heykeli örnekleri 106

Şekil 3-1. Kazakistan'ın çeşitli bölgelerinden oba örnekleri 109

Şekil 3-2. Alp tasvirinin tamgalı petrogliflerindeki örneği 111

Şekil 3-3. Nurken 2 mezarlığı 1.kurganın çizimi üzerinden dromos örneği. (Beysenov, "Mogilniki Sakskoy") 112

Şekil 3-4. Şubarat Kurgan buluntularından örnekler, solda keramik eşyalar sağda küpe (Beysenov, "Arkeolog Nurmuhanbetov") 117

Şekil 3-5. Yağmalanmış bir kurgan 118

Şekil 3-6. Beşşatır kurgan konstrüksiyonunun maketi. Astana Milli Müzesi (yazarın arşivinden) 129

Şekil 3-7. Büyük Beşşatır Kurganı ve ritüel alanının planı (Akişev ve Kuşayev, *Dolını Reki İli*) 129

Şekil 3-8. Birinci Beşşatır Kurganı Planı (Akişev, Kuşayev, *Dolını Reki İli*) 130

Şekil 3-9. 3. Beşşatır Kurganı 131

Şekil 3-10. Beşşatır'ın zemin üstü ahşap konstrüksiyonları. Solda yapının batı kesimi; sağda doğu kesimi yer almaktadır. (Akişev, Kuşayev, *Dolını Reki İli*) 131

Şekil 3-11. Beşşatır'da yürütülen çalışmalardan bir kare. (Akişev, Kuşayev, *Dolını Reki İli*). 132

Şekil 3-12. Beşşatır'daki katakombun planı (Akişev, Kuşayev, *Dolını Reki İli*)..... 132

Şekil 3-13. Ahşap mezar yapısının iç görünümü (Akişev, Kuşayev, *Dolını Reki İli*) 133

Şekil 3-14. Mezar odasının kamıştan örülmüş çatı örtüsü (Akişev, Kuşayev, *Dolını Reki İli*) 133

Şekil 3-15. Esik Kültür ve Tarih Müzesinde Beşşatır kütüklerinden bir örnek. Kütükteki delikler tomrukları kesildiği alandan, mezarın olduğu alana taşıyabilmek amacıyla açılmıştır. (Yazarın arşivinden)..... 134

Şekil 3-16. Beşşatır mezar planlarından bir örnek (Akişev, Kuşayev, *Dolını Reki İli*) 134

Şekil 3-17. Beşşatır'daki yeraltı geçitlerin planı (Akişev, Kuşayev, *Dolını Reki İli*) 135

Şekil 3-18. Sekizinci Beşşatır Kurganının planı (Akişev, Kuşayev, *Dolını Reki İli*)..... 135

Şekil 3-19. Beşşatır'da mezar formları kare tabanlı yuvarlak(kubbe şeklinde) yığmalıdır (Akişev, Kuşayev, *Dolını Reki İli*) 136

Şekil 3-20. Mezar çevresindeki dikili taş yapılar..... 137

Şekil 3-21. Beşşatır Menhir Taşları 138

Şekil 3-22. Günümüz Kazakistan sınırlarından çıkan 8 altın giyimli göçebenin bulunduğu bölgeler (bulunma sıraları) ve rekonstrüksiyonları. 148

Şekil 3-23. Esik prensi 149

Şekil 3-24. Kazakistan'ın altın giyimli göçebelerinden örnekler 150

Şekil 3-25. Altın giyimli göçebeler..... 151

Şekil 3-26. Kazıdan önceki kurgan görünümü..... 152

Şekil 3-27. Kazı aşamasından görüntüler 152

Şekil 3-28. Esik kurganının mimarisini gösteren maket 153

Şekil 3-29. Esik kıyafeti..... 154

Şekil 3-30. Esik başlığı 155

Şekil 3-31. Esik başlığı süslemeleri 156

Şekil 3-32. Başlık süslemeleri..... 157

Şekil 3-33. Başlık süslemeleri..... 157

Şekil 3-34. Başlık süslemeleri..... 158

Şekil 3-35. Başlık süslemeleri 158
Şekil 3-36. Esik kurganında çeşitli altın süslemeler 159
Şekil 3-37. Giyim süslemeleri 159
Şekil 3-38. Kaftan süsleri 160
Şekil 3-39. Baş giyiminde yer alan diadema 160
Şekil 3-40. Altın kolye 161
Şekil 3-41. Küpe ve yüzükler 161
Şekil 3-42. Geyik figürlü kemer tokası 162
Şekil 3-43. Kemer tokasındaki grifon detayı 163
Şekil 3-44. Geyik başı biçiminde kemer tokaları 163
Şekil 3-45. Hançer 164
Şekil 3-46. Hançer kınının at figürlü kaplama süsü 165
Şekil 3-47. Hançer kınının sığın geyik figürlü plakası 165
Şekil 3-48. Kılıçtan kalan parçalar 166
Şekil 3-49. Esik seramikleri ve ahşap kepçe 166
Şekil 3-50. Biri yazılı olmak üzere iki gümüş kâse 167
Şekil 3-51. Jalaulı küpeleri 171
Şekil 3-52. Geyik tasvirleri 171
Şekil 3-53. Jalaulı geyik heykelciği (plaka). 172
Şekil 3-54. Argali tasvirli eser (Samaşev, *Drevnee Zoloto Kazakstana*) 173
Şekil 3-55. Jalaulı altınları (Samaşev, *Drevnee Zoloto Kazakstana*) 173
Şekil 3-56. Argali figürlü eşya (*Ulu Dala V)* 174
Şekil 3-57. Jalaulı argali figürlerinin detayı 174
Şekil 3-58. İşlevi belirlenemeyen Jalaulı eşyası 175
Şekil 3-59. Kargalı hazinesinden toplu örnekler (Samaşev, *Drevnee Zoloto Kazakstana*) 184
Şekil 3-60. Kargalı eser örnekleri 184
Şekil 3-61. Deve figürlü, mavi taşlı, altın yüzük 185
Şekil 3-62. Bir yaratığın insana saldırısını betimleyen Kargalı küpesi 186
Şekil 3-63. Dört yapraklı çiçek biçimli yuvarlak plaka 187
Şekil 3-64. Süs plakaları 187
Şekil 3-65. Damla biçimli ve dört yapraklı süs plakalar 188
Şekil 3-66. Kemer tokası 188
Şekil 3-67. Keçi figürlü süslemeler 189

Şekil 3-68. Altın, floral desenli süsleme unsurları (Samaşev, *Drevnee Zoloto Kazakstana*).... 190

Şekil 3-69. Kargalı diademi 190

Şekil 3-70. Son satırdaki çizim Kargalı Diademinin Çernov tarafından varsayılan tanrıça merkezli görünümü. 191

Şekil 3-71. Bernştam tarafından yapılan çizim 191

Şekil 3-72. Kargalı mezarının bulunduğu iddia edilen mağaranın fotoğrafı (Kargalı geçidi). . 192

Şekil 3-73. Karatuma kurganlarından yürütülen kazılardan bir görüntü (Baypakov, *Mogilnik Karatuma*) 199

Şekil 3-74. Karatuma 11.kurganda çoklu gömü örneği (Baypakov, *Mogilnik Karatuma*) 200

Şekil 3-75. Kurgan 35'teki çoklu gömü planı (Baypakov, *Mogilnik Karatuma*) 201

Şekil 3-76. Seramik örnekleri 202

Şekil 3-77. Karatuma mezarlığında bir kadın gömünün olduğu kurgan 16'nın envanterleri.... 203

Şekil 3-78. Kurgan 137'deki bronz ayna 204

Şekil 3-79. Ok ucu örnekleri 204

Şekil 3-80. Karatuma 166. Kurgan. Ok kılıfı rozetine ait fotoğraf ve çizim 205

Şekil 3-81. Kurgan 166, çoklu gömü örneği 206

Şekil 3-82. Kurgan 137 mezar çukurları 207

Şekil 3-83. Karatuma ahşap mimari 208

Şekil 3-84. Kurgan 141 208

Şekil 3-85. Ahşap yapı 209

Şekil 3-86. Kurgan 141, 2. Mezar çukurunda tespit edilen bıçak kalıntısı 210

Şekil 3-87. 34 numaralı Karatuma kurganından çıkarılan 35-45 yaş aralığındaki erkeğe ait yüz rekonstrüksiyonu 211

Şekil 3-88. Karatuma 21. Kurganda bulunan kafatasının antropolojik rekonstrüksiyonu, 35-45 yaş arası kadın 212

Şekil 3-89. Karatuma 26. Kurgan, 1 numaralı mezardan elde edilen 8 yaşındaki çocuğa ait kafatasından elde edilen yüz rekonstrüksiyonu 213

Şekil 3-90. Karatuma'yı gösterir harita 214

Şekil 3-91. Katartöbe nekropolünden genel bir görünüm 222

Şekil 3-92. Katartöbe 2 numaralı mezar grubu 223

Şekil 3-93. Grup 2, kurgan 1 224

Şekil 3-94. Grup 2,kurgan 1, mezar odasının ahşap konstrüksiyonu 225

Şekil 3-95. Grup 2, kurgan 8'e ait bronz ayna 225

Şekil 3-96. Grup 2, kurgan 8'e ait çoklu defin örneğinin çizimi 226

Şekil 3-97. Grup 4, kurgan 10 altın süsleme örneği 227

Şekil 3-98. Katartöbe'de 2012 yılında ve 2015-17 yılları arasında yapılan kazılardan çıkarılan altın süs eşyalarının toplu bir fotoğrafı 227

Şekil 3-99. Dört farklı mezarlıktan karşılaştırmalı küpe örnekleri 228

Şekil 3-100. Katartöbe'de 4.grup mezarlığın 10 numaralı kurganından çıkarılan bozulmamış kafatasının antropolojik olarak yeniden canlandırılmış hali 229

Şekil 3-101. Turgen II Mezarlığından Buluntu Örnekleri, kemik tarak ve bronz koşum takımı süsü 237

Şekil 3-102. Taugul mezarlığı köpek iskeleti 238

Şekil 3-103. Taugul mezarlığındaki mezar çukurlarının konumu 240

Şekil 3-104. Taugul-3 buluntuları 240

Şekil 4-1. Yedisu kurgan kazılarından bir örnek 245

Şekil 4-2. Süvari tasvirli plaket 248

Şekil 4-3. Sarı Arka Saka Kurgan kazısımdaki geç dönem buluntu örnekleri 252

Şekil 4-4. Sallantılı bir süs eşyası. Mınşunkır Kurganı, Yedisu Bölgesi. 254

Şekil 4-5. Begaş, Talaptı, Kuigan, Eşkiölmes kompleklerini gösteren harita (Frachetti, Maryaşev, Pastoralist and Begaş, 2007 256

Şekil 4-6. Tasbas'taki buğday örneği ile kremasyon çukuru 260

Şekil 4-7. Tamgalı Vadisinde Talaptı II Mezarlığından bir mezar örneği (https://tanbaly.kz/burial-grounds) 264

Şekil 4-8. Tamgalı petrogliflerinde yer alan Buda tasviri 267

Şekil 4-9. Ossuary örnekleri 272

Şekil 4-10. Kanatlı dağ keçilerinin heykelcik biçimindeki kazan süsü 278

Şekil 4-11. MÖ V – III. yüzyıl bronz döküm ve lehimleme tekniği 279

Şekil 4-12. Yedisu'daki tesadüfi buluntu örneği 280

Şekil 4-13. Tesadüfi buluntu örneklerinden biri olan bronz şamdan 281

Şekil 4-14. 1893 yılında tesadüfen bulunan bronz kazan örneği 282

GİRİŞ

Türklerin anayurdu olarak nitelendirilen coğrafya her dönem farklı araştırmacılar tarafından farklı isimlerle adlandırılmıştır. Bu doğrultuda Orta Asya, Merkezi Asya, İç Asya, Türkistan gibi coğrafi tanımlar bulunmaktadır. Bu çalışmada Türklerin tarih sahnesine çıkış coğrafyası "İç Asya" olarak tanımlanacaktır. Türklerin ana vatanı olan Asya'nın merkezi; doğuda Kadırgan dağları, batıda Ural dağları ve Hazar denizi, kuzeyde Sibirya ve güneyde Çin, Tibet, İran ülkelerine dek uzanan geniş sınırlara sahip bir alandır. Türkler bu sahadan dünyaya yayılmışlardır.[1] İç Asya'nın coğrafi oluşumu Çin, Tibet, Moğolistan, Sibirya ve Doğu Avrupa'yı İran aracılığı ile Yakın Doğu'ya bağlamaktadır. Bu sebeple İç Asya'ya münhasır kültür bu topraklara kolayca tesir etmiştir. Aynı zamanda İç Asya, birbirinden çok uzak memleketlerin kültür ve dinlerini birbirine tanıtan bir köprü vazifesi görmüştür.[2]

İç Asya'nın uçsuz bucaksız toprakları, iklim ve coğrafi şartlar bakımından büyük bir çeşitlilik barındırmaktadır. Dünya karalarının yedide birini oluşturan bu coğrafya uzun nehirlere, yüksek zirveli dağlara, verimli ovalara, bozkır alanlara, tundra sahalara, ormanlara, vahaya ve çok sayıda büyüklü küçüklü göle sahiptir. Bunun yanında coğrafya, karakteristik bir iklime de sahiptir. Denizlere olan uzaklığı sebebiyle kara odaklı olan bu bölgeyi yeryüzündeki en sert kara iklimi şekillendirir. Nitekim kışlar oldukça sert, yazlar ise aşırı sıcak geçmektedir.[3] Coğrafyanın toplumlar üzerindeki etkisi birey psikolojisinden toplum karakterine kadar geniş bir yelpazede takip edilebilmektedir. Coğrafi ortam; gündelik yaşamı, ekonomiyi, toplumsal düzeni, hayat stilini, dini gelenekleri, mitolojiyi ve geçim kaynaklarını, dolayısıyla bütün kültürel ortamı doğrudan etkilemektedir. Bu bağlamda İç Asya'nın iklimsel şartları Türklerin ve diğer İç Asya halklarının yaşam stilini şekillendirerek göçebeliği doğurmuştur.

Toplumu ve kültürü analiz etmeden o toplumun ürettiği maddi ve manevi unsurları anlamak ve anlamlandırmak mümkün değildir. Bu sebeple tezin ilk bölümünde İç Asya'daki kültürel yapı ve yaşam biçimi genel hatlarıyla ele alınacaktır. Bozkır Türklerinin göçebe yaşam stili fiziksel koşullara yön verdiği gibi toplumun manevi

---

[1] İlhami Durmuş, *Türk Kültürüne Giriş* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2016), 41.
[2] Emel Esin, *Türkistan Seyahatnamesi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1959), 4.
[3] Robert N. Taaffe, "Coğrafi Ortam", *Erken İç Asya Tarihi* içinde, derleyen: Denis Sinor (Ankara: İletişim Yayınları, 2014), 35.

dünyasının şekillenmesinde de önemli bir rol oynamıştır. Göçebe yaşam modeli ve coğrafi koşullar aynı zamanda ekonomik yapının da baş belirleyicisi olmuştur. Türklerin iktisadi hayatında hayvan besleyiciliği ilk sırada yer almaktadır. Sürülerinde ise at ve koyun büyük çoğunluğu oluşturmaktadır.[4]

Göçebe yaşam esas itibarıyla yaylak ve kışlak arasında süregelen mevsimlik göç hareketleriyle şekillenmektedir. Bu göçler, düzensiz bir karmaşadan uzak, aksine sistematik ve büyük bir organizasyon dâhilinde gerçekleştirilmektedir. Bozkırlı göçebeler, bu yaylak kışlak hayatı arasındaki mevsimsel döngüde sürülerini geniş ve sulu otlaklara taşımaktadır. Kültürel süreklilik içinde çobanlık, bu yaşam stilinin en önemli mesleklerinden biri olarak ön plana çıkmaktaydı. Hayvanların idaresi, bir bölgeden bir başka bölgeye intikali, otlatılması, sulanması ve uygun alanlarda barındırılması doğrudan çobanın bilgi, tecrübe ve yetenekleri ile ilişkiliydi. Dolayısıyla hayvancılığın merkez planda yer aldığı bu kültür çevresinde çobanlık önem kazanmıştır.[5] Büyük sürülerin bir arada tutulması, otlakların bulunması, bulunan otlakların korunması ve sistemli bir şekilde göç etmek topluma da doğrudan etki etmiş; idare, emir ve hâkimiyet anlayışlarının gelişimine zemin hazırlamıştır.[6]

Hayvancılık bozkır göçebelerinin temel geçim kaynağıdır ancak tek ekonomik faaliyeti değildir. Uygun araziler bulundukça tarım yapılmış, bunların yanında orman işleri, balıkçılık, dokumacılık, madencilik, ticaret ve el sanatları da geçim kaynakları arasında yer almıştır.[7] Göçebe Türk boyları hem gündelik hayatlarında kullandıkları eşyalarda hem de sanat eserlerinde temel malzeme olarak yetiştirdikleri hayvanların yünlerinden ve derilerinden faydalanmışlardır.[8] Bu doğrultuda geçim kaynakları kültürel ortam üzerinde yadsınamaz bir etkiye sahiptir.

Göçebe yaşam koşulları kendine has bir sanat anlayışı ortaya çıkarmıştır. Yaylak ve kışlak arasında süregelen döngünün haricinde kimi zaman düşman kavimlerin saldırıları, kuraklık ve salgın hastalık gibi etkenler onları yurt tuttukları topraklardan mecburi göçe de zorlamıştır. Netice olarak, göçebe Türk toplumu mimariden ziyade taşınabilir ürünler üzerinde sanatını icra etmiştir. Bununla birlikte göçebe sanat, birkaç istisna ihtiva eder.

---

[4] Durmuş, *Türk Kültürüne Giriş*, 263.
[5] Durmuş, *Türk Kültürüne Giriş*, 79.
[6] Jozsef Deer, "İstep Kültürü", *DTCF Dergisi*, çev.: Şerif Baştav, 12 (1-2) (1954): 160.
[7] Murat Öztürk, *Asya Hunlarında Tarım ve Yerleşik Hayat* (İstanbul: Hiper Yayın, 2019), 23.
[8] Nejat Diyarbekirli, *Hun Sanatı* (İstanbul: Meb Kültür Yayınları, 1972), 55.

Türklerin göç güzergâhları boyunca bırakmış olduğu sanat izleri kurganlar, petroglifler ve taş heykeller olarak kategorilendirilmektedir.

İç Asya coğrafyasında doğup gelişen kültür binlerce yıl varlığını korumuş ve bozkırın kültürel mirası nesillerden nesillere aktarılmıştır. Kültürel süreklilik hiç bitmemiş ve bu coğrafyada kimi yaşam pratikleri ve tecrübeleri günümüze dek korunmuştur. Bir bozkır sanat ürünü incelendiğinde "estetik" ve "işlevsellik" olmak üzere iki husus göze çarpmaktadır. Bozkır sanatında her bir ürün, pratik amaçlara hizmet ettiği gibi üzerindeki motif ve desenler ile derin bir mana ve felsefe de taşımaktadır. Bu bağlamda ruh ve amaç birleştiğinde sanat ortaya çıkmıştır. Buna verilebilecek en önemli örnek bozkır toplumlarının göçer evleridir. Göçebe yaşamın ürettiği en işlevsel ürün olmakla birlikte taşıdığı ritüelistik anlamlar çerçevesinde dini pratiklere de dâhil olmuştur. Bununla birlikte bu taşınabilir göçebe evleri bozkır sanatına ait pek çok motif barındırmaktır. Göçebe çadırı amaç ve felsefeyi bu şekilde bir araya getirmiştir. Bozkırlarda süren hareketli yaşamın ilk ve en önemli unsuru at; ikinci önemli unsuru ise barınaklar olmuştur. Hızlı bir şekilde sökülüp kurulabilen bu çadır evler aynı zamanda sağlam birer ısı yalıtımına sahiptir. Yuvarlak planlı, ahşap konstrüksiyona sahip kafes yapısının üzeri keçe örtülerle kaplanmaktadır.[9] Sürülerindeki hayvanların yününden ürettikleri keçeler çadırlara yazın serin, kışın sıcak bir ortam sağlamaktadır. Kurganlarda pek çok çadır örtüsü örneği bulunmuştur. Bu çadır ev yapısı günümüzde halen Altaylar, Kazakistan, Kırgızistan gibi bölgelerin dağlık alanlarında aynı form, inşa ve teknik ile kullanılmaya devam etmektedir.

Türk sanatında erken dönemlerden itibaren görülen en yaygın ve en etkili üslup "hayvan üslubu" olmuştur.[10] Türk sanatının ana dinamiği olan hayvan üslubu, kaynağını doğrudan göçebelerin hayatından almaktadır. Bu üslup, insan ve hayvan arasındaki iletişimi, güçlü hayvan ile güçsüz hayvan arasındaki mücadeleyi, evcilleştirilmiş veya vahşi olarak çevrelerinde yaşayan hayvanları konu edinmiştir. Dolayısıyla hayvan unsuru, konargöçer Türklerde sanatı, dini ve mitolojiyi baskın bir şekilde karakterize etmiştir. Hayvan motiflerinin bulunduğu her eser Türk sanatının anlaşılması için birer kaynaktır. Türklerin,

[9] Diyarbekirli, *Hun Sanatı*, 43.
[10] Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020), 170.

varlık gösterdikleri her coğrafyaya bir nakış gibi işledikleri sanatın temel motifleri "hayvan üslubu" çatısında yer alan sembollerdir.[11]

Din ve inanç kültürel yaşamın en önemli dinamikleridir. Bozkır medeniyetinin her halkası gibi din de tüm kültür unsurları ile iç içedir. Eski Türk inancına bakıldığında belli başlı temeller ve bu temeller üzerine şekillenen bir din felsefesi vardır. Genel hatları ile Eski Türk Dininin temelinde Gök Tanrı'nın, Şamanizm'in ve kutsal ruhların yer aldığı bir çerçeve çizilmektedir. Çin kaynakları Türklerin belli zamanlarda Gök Tanrı'ya ve yer-su ruhlarına kurbanlar sunduklarını da kaydetmiştir.[12] Dine dair elde edilen kaynaklarda şamanın varlığı ön plana çıkıyordu. Şamanın, trans haline geçerek ayinleri yönetmek, gelecekten haber vermek, Tanrılar-ruhlar ve insanlar arasındaki iletişimi sağlamak gibi görevleri vardı. Yetenekleri dolayısıyla toplum tarafından şamana büyük bir saygı duyuluyordu. Bozkır medeniyetine bakıldığında hepsi iç içe ancak hiçbiri diğerinden bağımsız olmayan halkalar görülür. Binlerce yıllık süreçte bu halkaların her biri diğerini beslemiş ve neticesinde köklü bir medeniyet teşekkül etmiştir.

Dünya karalarının önemli bir kısmını oluşturan İç Asya bölgesinde toplumların bitmeyen hareketliliği kültürel bir havuz oluşturmuştur. Peter Golden "halkların hareketi girift bir mozaik meydana getirmiştir" der ve devam eder; bugün bu coğrafya binlerce yılda oluşan kaynaşmanın bir anlık görüntüsüdür. Toplumların teşekkülü halen devam eden bir süreçtir.[13]

İç Asya tarih boyunca çeşitli medeniyetlerin ve dinlerin karşılaştığı bir bölge olmuştur. Bu karşılaşmalar diyalog ile birleştiği zaman karşılıklı bir etkileşim doğmuş ve böylece kültürel zenginliğin önü açılmıştır. İç Asya coğrafyasının içinde özellikle Yedisu bölgesi, bulunduğu konum itibarıyla bu kültürel zenginliğe sahiptir. Yedisu, yaşama elverişli doğası ve Büyük İpek Yolu'nun da etkisiyle kültürler arası diyaloğun yoğun olduğu bir bölge olmuştur. Bu bölge, doğu ve batı kavimlerinin buluşma noktası olması hasebiyle karşılıklı etkileşime de fırsat yaratmıştır. Kültür aktarımının yanında bölgenin ticari hacmi maddi avantaj sağlamıştır. Bu sebeple İpek Yolu, ticari canlılığını koruduğu yüzyıllar boyunca, devletlerin bu ticaret yolunun hâkimiyeti için girdiği çatışmalara sahne olmuştur. İpek Yolu'nun getirdiği tüm bu hareketlilik bölgeyi kültürel bir havuza

[11] Gözde Sazak, *Türk Sembolleri* (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2014), 41.
[12] Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm* (Ankara: TTK Basımevi, 2013), 3.
[13] Peter Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018), 25.

dönüştürmüştür. Yedisu, topraklarının tamamından geçen ticaret yolunun ve uygun iklim koşullarının da etkisiyle tarih boyunca yoğun bir nüfusa sahip olmuştur. Siyasi tarihe bakıldığında ise Türk imparatorluklarının Orhun bölgesi üzerindeki hâkimiyetini kaybetmesiyle boylar peyderpey batıya kayarak Orta Çağ'da Yedisu'yu yeni imparatorluk merkezi yapmıştır. Ancak Yedisu'nun siyasi merkez oluşu çok daha erken devirlere Sakaların Asya kolu olan Saka Tigrakhaudalara uzanmaktadır. Yedisu'da kazısı yapılmış ve envanteri incelenmiş pek çok Saka ve Wusun kraliyet kurganı aslında bölgenin erken devirlerden itibaren merkezi bir nokta olarak seçildiğine işaret etmektedir. Tüm bu hikâyenin sahipleri olan göçebe boylar arkalarında kurganlar, petroglifler, şehirler, kaleler ve heykeller gibi yadigarlar bırakmışlardır. Tezin ikinci bölümünde Yedisu bölgesinin coğrafi ve iklimsel karakteri incelendikten sonra asırlarca Yedisu'yu yurt edinen bölge sakinleri kronolojik bir sıra ile ele alınmıştır. Daha sonra Yedisu'daki kültürel yadigârlar incelenmiş ve bölgenin hem kültürel hem coğrafi çizgileri ile anlaşılması amaçlanmıştır.

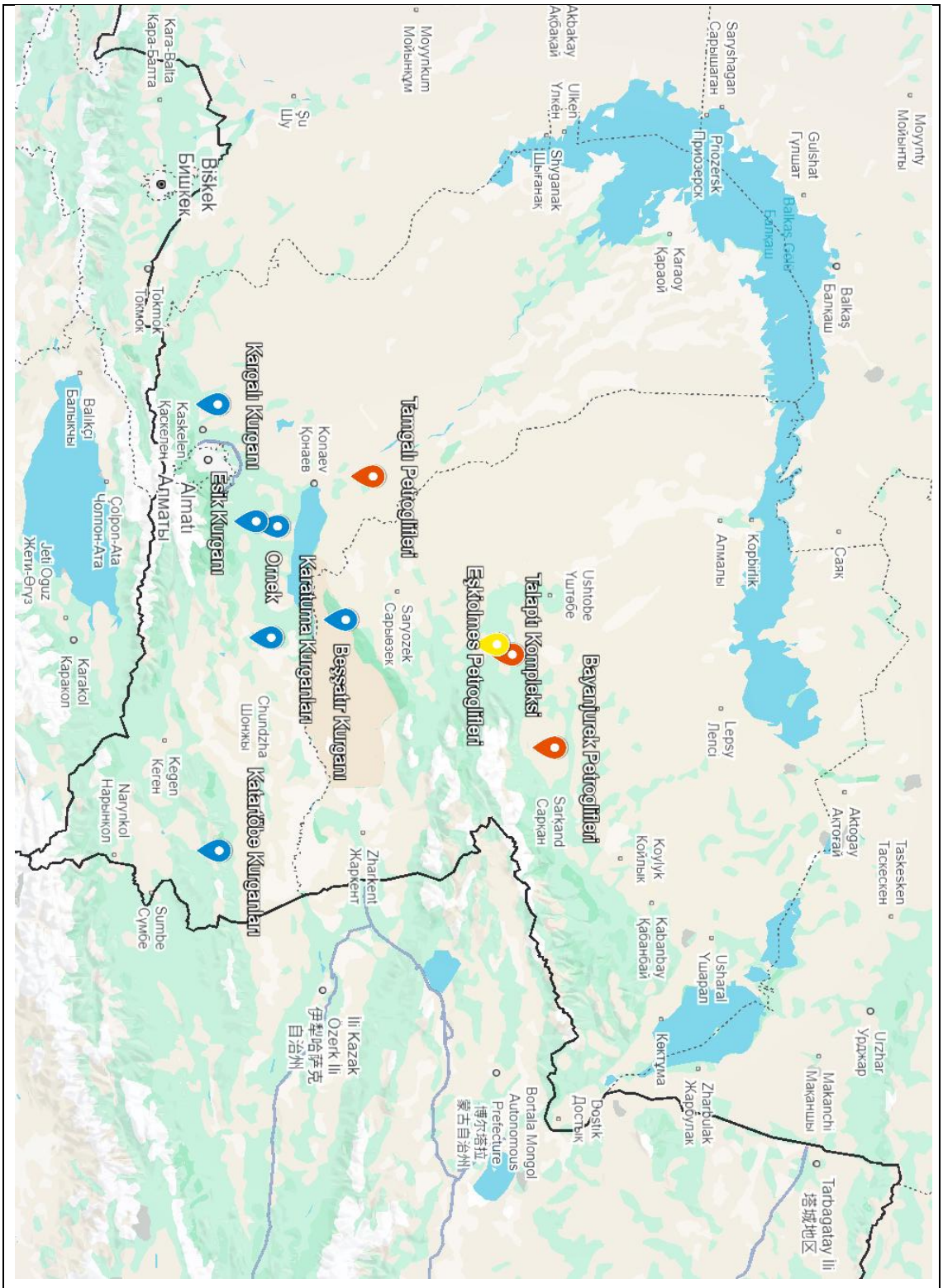
Çalışmanın üçüncü bölümünde Yedisu bölgesinin günümüz Kazakistan Cumhuriyeti sınırlarında yer alan kurganlar ele alınmaktadır. Bu noktada bazı araştırmacıların tarihi Yedisu bölgesine Kırgızistan'ın kuzey kesimlerini hatta Issık Göl ve Narın civarını da dâhil ettiğini belirtmek gerekir. Bu sebeple kimi haritalarda Yedisu sınırları bahsi geçen şekilde görülmektedir. Teze dâhil edilen haritalarda Kırgızistan'ı içeren örnekler de yer almaktadır. Ancak bu çalışma için incelenen ve doğrudan sahada katılım sağlanan arkeolojik kazı ve yüzey araştırmaları, Kazakistan sınırlarında bulunan Yedisu kurganlarıdır.

Avrasya bozkırlarında, MÖ 2 ve 1. bin yılın sınırında ve MÖ 1. bin yılın başlangıcında hayvancılığın göçebe biçiminin ve metalürji gelişiminin yayılması gibi önemli olayların gerçekleştiği bilinmektedir. Hayvancılığa özgü yeni biçimlerin bozkırlarda geniş çapta yayılması bir dizi faktörün karşılıklı etkileşiminden kaynaklanmıştır. Araştırmacılar bu noktada, iklimsel koşullar doğrultusunda hayvancılığı yürütme yöntemlerinin geliştirilmesinin ve bölgeye uyum sağlayan hayvanların yetiştirilmesinin önemini vurgulamaktadır. Bu durum zenginlik kaynağı olan hayvan sürülerinin çoğalmasını sağlamıştır. Bu dönemlerde at yetiştiriciliği de gelişmiş ve at koşum takımlarının üretimiyle at biniciliği şekillenmiştir. Oluşmaya başladığı dönemden Erken Orta Çağ'a (MS 5. yy) kadarki dönemde yaşayan göçebe toplumlar "erken göçebeler" olarak

adlandırılmıştır. Bu dönemlendirme, göçebe toplumların kültürel ve tarihsel gelişimini tanımlamaktadır. Araştırmacılar göçebeliğin karmaşık bir yapıya sahip olduğunu, onun kökeninin ve sürecinin tek düze bir gelişim göstermediğini özellikle vurgulamışlardır.[14] Bu çalışmada kurgan kültür mirası incelenen erken göçebeler, MÖ 8 ila MS 3. yüzyıl aralığında bölgede yaşam sürmüş olan Saka ve Wusun toplumlarıdır.

Yedisu kurganları bölümü içerisinde Beşşatır, Esik, Karatuma ve Katartöbe kurganları ile Jalaulı ve Kargalı hazineleri ana başlıklar şeklinde analiz edilmiştir. Son yıllarda yapılan Örnek, Sarıbastau, Kara-Arşa, Sarıtogay gibi kurgan kazılarının sonuçları ise 3.7.numaralı başlık altında birleştirilmiştir. Esik prensi, Türkiye'deki akademik literatürde üzerine en çok yayın yapılan ve en çok tanınan Yedisu kurganıdır. Daha önce Türkçe kaynaklarda bilimsel tanıtımı çok az yapılmış ya da hiç yapılmamış (özellikle Karatuma ve Katartöbe gibi) önemli Yedisu kurganlarından bir kısmı ele alınmıştır. İnceleme kapsamında, Yedisu'daki yüz binlerce kurgan arasından seçilmiş, bölgenin kültürel arka planını sağlam bir zemine oturtmaya elverişli veri ve malzeme sunan mezarlar ve mezar gruplarına öncelik verilmiştir.

[14] K. M. Baypakov ve J. K. Taymagambetov, *Kazakstan Arheologiyası* (Almatı: A. H. Margulan Atındagı Arheologiya İnstitutı, 2009), 154.

Esik, Beşşatır, Kargalı, Karatuma ve Katartöbe kurganları; Bayanjürek, Eşkiölmes ve Tamgalı Petroglifleri ile Talaptı ve Örnek Kompleklerinin Yedisu Bölgesi'ndeki konumlarını gösteren harita (Yazarın Google Maps üzerinden oluşturduğu harita)

Şekil 1. Tez içerisinde ele alınan merkezleri gösteren harita

Tezin dördüncü ve son bölümünde Yedisu bölgesinin kültürel birikimi incelenmiştir. İlk alt başlıkta Yedisu, ölü gömme gelenekleri bağlamında ele alınmıştır. İkinci başlıkta bölgenin İç Asya içerisindeki yeri ve Kazakistan toprakları için taşıdığı ehemmiyet ele alınmıştır. Üçüncü başlık bölgenin metal yatakları ve yüzyıllar içerisinde gelişen metal işleme bilgisine ayrılmıştır. Başlık, Yedisu'nun İç Asya'nın önemli metal üretim merkezlerinden biri olması hasebiyle "Yedisu Metalürjisi" adını almıştır. Tezin ilk bölümünde bozkır kültürü ile başlayan anlatım son bölümde Yedisu kültürel çevresinin anlatımıyla genel bir değerlendirme amaçlanarak tamamlanmıştır.

Yedisu bölgesinin genel bir çerçevesini çizmek için tezde bölgenin önemli petroglif merkezleri, hem soylu tabakaya hem de halk tabakasına ait olan mezarlık alanları, bölgedeki şehir kültürü, ticari ve medeni çerçevesi ilgili başlıklar altında incelenmiştir. Yedisu kurganlarının tamamını incelemek bir doktora tezinin hacmini fazlasıyla aşacağı için belli kurgan grupları üzerinde tez şekillendirilmiştir. Bu doğrultuda bölgenin siyasi bir merkez oluşuna işaret ettiği için soylu-yönetici kurganları; demografik yoğunluğunu göstermesi için yani bölgenin yoğun bir yerleşim alanına işaret ettiği için sıradan insanlara ait olan mezarlıkların analizi yapılmıştır. Kaynakçası ve muhtevası bakımından Türkiye'deki erken devir Türk tarih yazımına katkı sunması hedeflenmiştir.

ARAŞTIRMA YÖNTEMLERİ VE TEKNİKLERİ

Kurganlar, nitelikleri gereği hem kütüphane hem de arazi çalışmalarını zorunlu kılan bir inceleme sahasıdır. Konuyla ilgili yerli ve yabancı literatür incelenirken müze kataloglarının da taranması elzemdir. Araştırmacının sahada yürütülen arkeolojik kazılara katılımı ise mevcut çalışmayı daha yetkin ve nesnel bir anlatıma kavuşturmaktadır. Bu doğrultuda "Yedisu Kurganları" başlığı altında kütüphane, müze ve arazi çalışmaları gerçekleştirilmiş; konu dâhilinde kazı çalışmaları, katalog araştırmaları, yerli ve yabancı kaynak incelemeleri yürütülmüştür.

Bu tezde kurganlar, esas itibarıyla tarih bilimi ana çatısı altında farklı araştırma disiplinleri ile desteklenerek incelenmiştir. Bilimsel araştırmaların yoğunlaştığı günümüz standartlarında disiplinler arası çalışmaların önemi her alanda daha belirgin hale gelmiş ve tarih araştırmalarında da pek çok konu multidisipliner yaklaşımı zorunlu kılmıştır.

Kültür tarihi perspektifinden temellendirilen bu tez çalışmasında arkeoloji bilimi en önemli yardımcı disiplin olarak belirlenmiştir. Arazi çalışmaları; kazı tekniklerine hâkim olunması, mezarların dış ve iç konstrüksiyonunun yerinde gözlemlenmesi, eserlerin ve cesetlerin in situ vaziyetlerinin tahlil edilmesi gibi dinamiklerle tez yazımına önemli oranda rehberlik etmiştir. Bu bağlamda eserlerin keşfedildiği saha çalışmalarında yaş tespiti için ayrılan malzeme örneklerinden, kazılan kurgan hakkında yapılan ilk yorumlara; eserlerin restorasyon sürecinden, müze vitrinlerine çıkış aşamasına kadar tüm süreçler yakından takip edilerek incelenmiştir.

Arkeolojik malzemelerden yola çıkarak bir tarih tezi ortaya koymak bu yönüyle olağandır; zira arkeoloji, tarihin laboratuvarıdır. Bu iki sosyal bilimi birbirinden ayrı düşünmek eksik yaklaşım ortaya çıkaracaktır. Dolayısıyla bu tez çalışması, yalnızca mimari açıdan bir kurgan anlatımı yahut eserlerin kataloglanmış bir sunumu değildir. Tez yazımında arkeoloji disiplininin sunduğu pencereler çalışmaya doğrudan dâhil edilmiş ve aynı zamanda kültür tarihi bağlamında sentezlenmiştir. Bir diğer ifadeyle bu çalışma kurganların mimari tanımlarını içermenin yanı sıra, bozkır toplumunu kurgan inşa etmeye sevk eden iç dinamikler üzerinde de durmayı hedeflemiştir. Netice itibarıyla; bozkır insanının yaşadığı çevre ve tecrübe ettiği koşulların neler olduğu, bu durumun geleneklere nasıl yansıdığı ve söz konusu geleneklerin sanatı, mitolojiyi ve öte dünya inancını nasıl şekillendirdiği gibi sorulara da yanıt arayan bütüncül bir anlatım amaçlanmıştır.

Araştırma yönteminin en önemli safhasını Kazakistan ve Kırgızistan'da gerçekleştirilen geniş çaplı araştırmalar oluşturmuştur. Bu doğrultuda tez konusunun zeminini oluşturan Kazakistan ve Yedisu bölgesindeki erken dönem göçebelerine ait şehir kalıntıları, petroglifler ve mezar alanlarında yürütülen kazı ve yüzey araştırmalarına katılım sağlanmıştır. Kırgızistan'da Issık Göl ve Tanrı Dağları havalisinde gerçekleştirilen saha incelemelerinin ardından Burana yani eski Balasagun şehri ziyaret edilmiştir. Araştırma sürecinde Bişkek'teki Manas Üniversitesi ve Devlet Milli Müzesi bünyesinde kütüphane ve arşiv çalışmaları yürütülmüştür. Kazakistan sınırları içerisinde ise Yedisu bölgesinde yer alan Doğu Yedisu/Şonjı köyü-Şarın ve Şırın kurgan alanları ile Esik bölgesi kurganlarındaki Saka ve Wusun mezar kazılarına dâhil olunmuştur. Bir diğer Saka kurgan kazısı ise Kazak bir araştırma ekibiyle birlikte Sarıarka bölgesindeki Terisakkan köyünde gerçekleştirilmiştir. Araştırma kapsamını genişletmek amacıyla Astana, Karagandı, Türkistan, Taraz, Otrar, Jezkazgan, Atrav, Aktöbe, Almatı, Esik, Kızılorda gibi stratejik

şehirlere; Sarıarka, Jambıl, Talas, Ulutau, Aral bölgelerine; ayrıca Sarayşık, Sığanak ve Eski Taraz gibi tarihi şehir kalıntılarına doğrudan saha ziyaretleri yapılmıştır. Yedisu'da kapsamlı bir saha araştırması yapan ve ardından Yedisu ile ilgili dönemin en önemli kitabını yazan Bartold, araştırma yapılacak bölgeyi daha doğru anlamak ve ülke tarihinin coğrafi koşullara olan bağımlılığını açıklığa kavuşturabilmek için ülkeyi şahsen tanımanın ve yerinde görmenin önemini vurgulamıştır.[15] Bu sebeple tez konusu kapsamında seçilen coğrafi bölgeyi ve kültürel yadigârları yerinde incelemenin çalışmamızın sağlam bir temele oturması bakımından elzem bir adım olduğu kabul edilmiştir.

Tezin kaynakça altyapısı söz konusu şehirlerdeki milli müzeler ve kütüphaneler ziyaret edilerek zengin bir literatür taramasıyla oluşturulmuştur. Elde edilen monografi, kitap ve makaleler ışığında şekillenen çalışma tümden gelim yöntemi esas alınarak dört ana bölüm halinde kurgulanmıştır. Çalışmada genel özele bir hat belirlenmiş ve İç Asya çatısı altında genel arkeolojik ve kültürel unsurlar hakkındaki incelemeler birinci bölümü, Yedisu Bölgesinin tarihi ve coğrafi hacmi ikinci bölümü, Yedisu bölgesindeki kurganların yapısal ve kültürel özellikleri üçüncü bölümü oluşturmuştur. Bozkır kültür kriterleri ve bozkırı anlamak üzerinde geliştirilen tarih yazım teorileri ile Yedisu kültürünün bozkır mirasında edindiği yer ise dördüncü bölümde analiz edilmiştir. Tez şeması tümdengelim yöntemi ile İç Asya çatısı altında başlayarak genel cepheleriyle Yedisu coğrafyasını ve kültürel görünümünü ele almış ve sonra kurgan incelemeleri ile devam etmiştir. Dördüncü bölümün tez planına eklenme sebebi; bu bölüme gelene dek tüm teorik ve kuramsal çizgileri incelenen bozkırın ve Yedisu'nun genel bir değerlendirmesini yaparak konuyu nihayete erdirmektir.

Ek olarak bu çalışmanın temel hedeflerinden biri, Yedisu bölgesi erken devir göçebelerine ait kurganları ve buluntuları kataloglama noktasında literatüre katkı sunmaktır. Bu doğrultuda yapılan çalışmanın Türkiye'deki İç Asya tarihi ve arkeolojisi üzerine gerçekleştirilecek gelecek çalışmaları teşvik etmesi amaçlanmıştır. Nihayetinde bu tez çalışması gelecekte Türkiye'nin veri havuzunda toplanacak İç Asya çalışmalarına bilimsel bir zemin ve katkı sağlamak amacıyla kaleme alınmıştır.

[15] V.V.Barthold, *Soçineniya*, c. 2, b.1, (Moskova: Izdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, 1963), 24.

KAYNAK KULLANIMI VE KONU SINIRLARI

Çalışmada arkeolojik verilerin yanında Kazakistan ve Yedisu bölgesi için yapılan önemli çalışmalar referans noktası olmuştur. Günümüzde Yedisu bölgesinde aktif bir şekilde kurganların ve eski yerleşim yerlerinin kazıları devam etmektedir. Yedisu, tarihi ve kültürel seyir içerisinde taşıdığı ehemmiyet dolayısıyla Rusya, Kazakistan ve Kırgızistan literatüründe sıkça ele alınan bir bölge olmuştur. Kendi ülke sınırları içerisinde yer alması sebebiyle Kazak ve Kırgız tarihçilerin eserlerinde daha çok çalışılan ve daha tanınır bir bölge iken Türkiye'deki tarih yazımı içerisinde 4-5 adet tez çalışması haricinde Yedisu kapsamlı bir inceleme ile ele alınmamıştır. Bu boşluğu doldurmak adına gösterilen çaba neticesinde yazılan bu tezde Yedisu sınırları içerisindeki kurganlar ve o kurganların mimarları olan göçebeler üzerinde durulacaktır. Tez çalışmasının coğrafi sınırları Kazakistan'ın güneydoğu kesiminde yer alan Yedisu bölgesi; dönem sınırı M.Ö.8 ve M.S.3.yüzyıllar aralığındaki erken bozkır toplulukları; kültürel sınırı ise bozkır medeniyeti içerisinde doğup gelişen ölü kültü, ölüm mefhumu, mezarlar, öte dünya algısı ve bununla bağlantılı olarak bozkır insanlarının yaşam ve ölüm felsefesidir. Yani bir bozkır göçebesinin gözünden onun yaşadığı dünyaya bakabilmek için evvela belli yaşam ve kültür dinamikleri incelenecektir. Böylece tez içerisinde Türklerin neden kurgan inşa ettikleri ve neden kurgan mimarisinin oluştuğu üzerine cevap bulunacaktır. Bir bölgenin kurganlarını ele alıp buradan yola çıkarak kurgan kültürünü anlamak bu çalışmanın önemli amaçlarından biridir. Çalışma kapsamında önemli sorular ve problematikler üzerinde de durulacaktır. Bozkır insanı neden kurgan yapıyordu? Kurganın anlamı ne? Türkler kurganı neden tercih etmiştir? Göçer yaşam ile bağlantısı ne? Kurgan geleneğini sürdüren motivasyon ne idi ve neden daha sonra kurgan inşasından vazgeçmişlerdi? Bırakma sebepleri dinî mi yahut yaşam biçimi mi olmuştur? Mobilitede mezarların Türk toplumları için önemi ne? Kurgan inşasının sebebi bölgesel varlığın ve gücün ispatı mı yoksa toprağa olan aidiyet ve onu sahiplenme mi? Aidiyet nasıl derecelendirilebilir? Mezarlara karşı bir aidiyet mi var yoksa yaşam biçimine mi(değişen yaşam şartlarına mı)? Kurganlar Türklerin göçer evlerinin birer taklidi mi yahut doğanın (dağlara benzer mezar formu) bir taklidi mi? Kurganlar göçer yaşamı besler mi? Daha pek çok soru ve bu soruların cevapları üzerinde durulacaktır. Çünkü yalnız doğru sorular etrafında nitelikli sonuçlara erişilebilir.

Kurgan konulu bir çalışmaya adım atarken üç önemli soru ile yola çıkılabilir. Neresi? Ne zaman? Nasıl incelenmeli? Yedisu Bölgesi'nde yaşamış erken dönem göçebelerinin geniş sahalara yayılan bozkır kültürü içerisinde edindikleri yer ve Yedisu sınırları içerisinde bıraktıkları maddi yadigârlar kültür tarihi penceresinden incelenecektir. Alan sınırını Yedisu Bölgesi'nin kurganları olarak çizmek, doktora tezinin kapsamını bir hayli aşmaktadır. Benzer şekilde Yedisu'nun erken göçebelerine ait kurganları bütünüyle incelemek de bu çalışmanın sınırlarını zorlayacaktır. Çünkü sadece Sakalara ait kurganlar bile yüz binlerce sayıya ulaşmaktadır. Çoğu bölgede olduğu gibi Yedisu'da da halk tabakasına ait daha basit formlu (dikkat çekici bir mimarisi olmayan) ve çok daha az malzemeye sahip (bazen hiç malzemesi olmayan) küçük kurganlar çalışmanın sınırları dışında tutulmuştur. Bu durumda büyük soylu mezarları hem mimari yapısı hem de barındırdığı eşya kapasitesiyle göçebe bozkırlılara ait kültürel temayı daha açık göstermektedir. Bundan dolayı tez kapsamında Yedisu Bölgesi'nde yer alan ve zengin malzemeye ya da mimariye sahip, yönetici yahut soylu zümrenin mezarları ağırlıklı olarak incelenecektir. Bunun yanı sıra büyük halk mezarlıkları arasından Karatuma seçilerek sıradan halka ait kurganların da mimari ve ölü hediyesi bağlamında anlatılması amaçlanmıştır. Tez yazım sürecinde Kazak bilim insanları ile çok kez çevrimiçi ve yüz yüze görüşmeler yapılmış, Yedisu kurganlarına dair güncel ve eski fotoğraflar elde edilmiş ve teze dâhil edilmiştir. Netice olarak bu tez, gelecekte hazırlanması planlanan kapsamlı bir Yedisu kataloğu için de bir girişim niteliğindedir. Nitekim kurganlar, bozkır kültürünü ve erken devir Türk toplumunu anlamada anahtar bir rol oynamakla birlikte uzun vadeli ve derinlikli araştırmalara ihtiyaç duyan mihenk taşlarıdır. Bu yönüyle mevcut çalışma, sadece var olan soruları cevaplamayı değil, konuya dair yeni ve doğru soruların sorulmasına zemin hazırlamayı da amaçlamaktadır.

ARAŞTIRMA KONUSUNUN TEMEL PROBLEMLERİ

Öncelikle kurganları sınıflandırırken hangi başlıklar altında inceleneceği kararlaştırılmalıdır. Kurganları yalnızca genetik veriler doğrultusunda incelemek, bozkır kültürünün dinamik karakterine uygun olmayacak sonuçlar verecektir. Zira kültürel yapılanma salt genetik verilerle açıklanamaz; aksine kurgan sayesinde tespit edilecek genetik izler, kültürel yapıyı doğru telakki etmeyi zorlaştırabilir. Aynı zamanda çağlar

içerisindeki genetik değişim, her zaman kültürel bir değişimin sonucu olmayabilir. Örneğin Göktürk döneminde, morfolojik ya da genetik bakımdan farklı bir topluluğa ait olduğu anlaşılan görkemli boyutlardaki bir kurgan, dönemin geniş kültürel çevresini anlamada önemli veriler sunar. Bu tür büyük ve ihtişamlı kurganların, toplum içerisinde saygı gören üst tabakadaki soylu sınıflara ait olduğu bilinmektedir. Söz konusu gömünün sahibi yerel kurucu unsur olan Türk ırk yapısı dışında kalmasına rağmen Göktürk Devleti içinde önemli kademelerde görev yapmış bir figür olabilir. Bu sebeple genetik veriler üzerinden bir kültür tanımı yapmaya çalışmak yerine; mevcut kültürel zemin üzerinden genetik çeşitliliği açıklamak daha sahih sonuçlar doğuracaktır.

Bozkır kültürü dâhilinde Türk toplumlarının baskın bir çoğunluğa sahip olmasının yanında aynı siyasi çatı altında birçok farklı topluluk da yer almıştır. Nitekim her devlet ve siyasi örgütlenme kendi içerisinde bir çeşitlilik barındırmaktadır. Bu gerekçeyle mevcut tez çalışmasında kurgan gruplarını genetik bir ayrım üzerinden incelemenin metodolojik açıdan yanıltıcı sonuçlar doğuracağı öngörülmüş; bu yapıların dönemsel olarak ele alınması uygun görülmüştür. Bu doğrultuda incelemeler; Sakalar, Hunlar, Yüeçiler ve Wusunlar gibi devlet-topluluk çatıları ve kültürel çevreler esas alınarak kategorize edilmiştir.

Bu çalışmanın temel çıkış noktasını oluşturan Yedisu gibi tarih boyunca halkların ve kültürlerin yoğun akışına sahip olmuş bir bölgenin, doktora tezi kapsamında ele alınması büyük bir ehemmiyet arz etmektedir. Nitekim Yedisu, barındırdığı tarihi ve kültürel değer ile doğru orantılı olarak oldukça yoğun bir kurgan popülasyonuna sahiptir. Bölgenin, tarih boyunca büyük bozkır devletlerinin yönetim merkezi olması hasebiyle, alanda yönetici ve soylu tabakaya ait zengin buluntulu çok sayıda kurgan yer almaktadır. Kurgan envanterinin bu bolluğu, etnografik ve kültürel tespitlerin daha sağlıklı yapılabilmesine zemin hazırlamaktadır. Bu yoğunluğa ve bölgesel öneme rağmen Türkiye'deki akademik araştırmalarda hak ettiği ölçüde sık ele alınmadığı için Yedisu coğrafyası araştırma bölgesi olarak seçilmiştir.

Türkiye'de İç Asya arkeolojisi üzerine çalışmanın ilk ve en önemli problemi coğrafi uzaklıktır. Doğal olarak gidilmeyen ve yerinde görülmeyen bir coğrafyanın tarihini yazmak kolay değildir. Bunun yanı sıra çalışılan bölgenin dilini bilmek ve bölge araştırmacılarının eserlerini özgün dilinden okuyabilmek de bir diğer önemli aşamayı oluşturmaktadır. Günümüzde diğer bağımsız Türk cumhuriyetleri ile Türkiye arasında

yürütülen kültürel işbirlikleri ve eğitim programlarının yaygınlaşmış olması; Moğolistan, Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan'daki yeni çalışmaları takip etmeyi ve literatüre erişimi kolaylaştırmaktadır. Ancak çalışma konusu olan ülkeye gidebilmenin yanında, kurgan araştırmalarının esas zorluğu bu yapıların genellikle yerleşim merkezlerinden uzak bölgelerde konumlanmasıdır. Dağ yamaçları, şehirlere hayli uzak olan ovalar ve nehir yatakları kurganların ağırlıklı olarak yer aldığı bölgelerdir. Dolayısıyla bu sahalardaki arkeolojik faaliyetler; lojistik açıdan daha erişilebilir olan şehre yakın yahut köy içinde yer alan kazı bölgelerine kıyasla çok daha çetin şartlar altında yürütülmektedir. Bölgenin sert karasal iklime sahip oluşu ve gece ile gündüz arasındaki sıcaklık farkının yüksekliği kurgan kazılarında kurulan çadır kamp hayatını da zorlaştırmaktadır. Ancak çalışma süreci ve bitiminde elde edilen arkeolojik verilerin kıymeti; edinilen tecrübenin büyüklüğü araştırmacının elde edeceği nitelikler açısından büyük bir öneme haizdir.

Bir kurgan çalışmasında hem yerli hem yabancı araştırmacıların karşılaştığı ortak ve en büyük problemlerden biri ise kaçak kazılardır. Maalesef Avrasya sınırları içerisinde yer alan çok sayıda büyük kurgan tarih boyunca yağmaya uğramıştır. Bozkır kültüründe mezarlara ve ahiret yaşamına atfedilen önem bilindiği için, soyguncular özellikle zengin buluntu barındırma ihtimali yüksek olan büyük ölçekli kurganları hedef almıştır. Bugüne dek açılan çoğu büyük kurganda cenazelerin ve hayvan iskeletlerinin mezar odası içerisinde dağınık halde bulunması, mezarın iç ve dış konstrüksiyonunun bozulduğunu göstermektedir. Bu durum; gömülerin mezara yatırılış şeklinin tespitini, mezar mimarisinin detaylı analizini ve nitelikli altın ve gümüş işçiliklerini yerinde inceleme imkanını büyük oranda ortadan kaldırmaktadır. Çoğunlukla ahşap, deri, keçe gibi malzemeler mezar içinde bırakılmış; soyguncular tarafından değerli görülen altın ve gümüş gibi madeni eserler ise çalınmıştır. Dolayısıyla definecilik yalnızca günümüz problemi olmamış, yüz yıllara yayılan kronik bir problem olarak her devirde arkeologların ve tarihçilerin karşısına çıkmıştır. Definecilerin bu tahripkâr faaliyetlerine karşın, yerel toplum nezdinde mezar kutsiyetini muhafaza eden güçlü bir inanış mevcuttur. Özellikle bir köy yerleşimine yakın konumda bulunan kurgan kazılarına yerel halk tarafından zaman zaman olumsuz bakılmaktadır. Ata mezarlarına dokunmanın orada yatanı rahatsız edeceğine ve topluma türlü uğursuzluklar getireceğine inanılmaktadır. Bu sebeple de kazı çalışanlarına ve uzmanlara karşı yerel halk tarafından mesafeli hatta bazen tepkisel yaklaşımlar sergilenebilmektedir.

Maddi ve sosyolojik zorlukların yanı sıra mezarlar üzerine çalışmanın metodolojik zorluklarından biri tek tiplilik yanılgısıdır. Aynı topluma ve aynı coğrafyaya ait kurganlarda bile tek tiplilikten söz etmek çoğu zaman zor olmaktadır. Bu noktada önemli olan çalışma esnasında gözlemlenen bu tipolojik çeşitlilik içerisinde bozkır dünyasının temel ölü gömme dinamiklerini ve kültürel kodlarını yakalayabilmektir. Zaman içerisinde dini uygulamaların değiştiği bilinmektedir. Bu sebeple ölü gömme stillerinde de bu dini değişim ile bağlantılı olarak kimi farklılıklar görülmektedir. Tarih boyunca Türk kültür coğrafyalarında ana gövde olarak ölü gömme ve yas adetleri ile mezar uygulamaları büyük oranda biçimini korumuştur. Tarihçiler, temel biçimlerin dışında kalan uygulamaları yerel farklılıklar çatısı altında değerlendirmektedir.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNGÖRÜLEN SONUÇLARI

Bu tezin referans çalışmalarını Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye'deki kütüphane kaynakları oluşturmaktadır. Kazakça, Kırgızca, Rusça ve İngilizce literatürden yapılan çeviriler teze önemli katkılar sağlamıştır. Bunun yanı sıra günümüzde büyük kısmı Kazakistan toprakları içerisinde yer alan Yedisu Bölgesi'nde yürütülen kazı çalışmalarının güncel verileri ve geçmiş kazı raporlarında yer alan veriler işlenmiştir. Tez yazımına başlarken teze yöneltilen önemli sorulardan biri, "Bu çalışmanın Türkiye'deki ve Kazakistan'daki tarihçilikte dolduracağı boşluk nedir?" olmuştur. Önceki başlıklarda da dile getirildiği üzere Türkiye'deki tarih yazımında geniş bir yere haiz olmayan Yedisu Bölgesi'nin ele alınması, mevcut birikime kayda değer bir katkı sağlayacaktır. Son yıllarda kurganlar konusu hakkında yazılan makaleler ve bu konuya yer veren kitapların artışı sevindirici bir gelişmedir. Ancak kurganlar, Türk kültürü ve bozkır medeniyeti için öyle derin ve öyle geniş bilgilere sahiptir ki, henüz Türkiye çapında yayınlanmış eserler bu konunun büyüklüğüne oranla yeterli görünmemektedir. Dolayısıyla bu tezle birlikte, üzerine çalışılmaya muhtaç olan bu alana literatür düzeyinde özgün ve kalıcı bir katkı sunulması amaçlanmaktadır.

Bu çalışma ana olarak disiplinler arası bir inceleme ile bozkırlı Türklerin ölü gömme geleneklerine bütüncül bir tarihsel perspektiften bakmayı amaçlamıştır. Belli başlı kurganları ele alarak Yedisu kurganlarını ve bölgedeki kültürel süreci bütüncül bir şekilde anlamak ve yorumlamak hedeflenmektedir.

Türk dünyası ortak mirasının taşıdığı önemin daha net fark edildiği günümüzde, bu mirasın akademik bilgi çatısı altında işlenmesinin son derece kıymetli olduğu değerlendirilmektedir. Bu noktada çalışma, Türk kültür mirasının kökenlerinin tespit edilmesini ve Türkiye'deki akademik çevrelerde tanıtılmasını amaçlamaktadır. Bu tür çalışmaların ortak Türk tarih yazımına katkı sağlayacağı ve Türk kültür yadigârlarının tanınırlığını artıracağı öngörülmektedir. Bu tezin Kazakistan arkeolojisi için taşıdığı önem ise Sovyet sonrası dönemde şekillenen Kazak ilim camiasını, onların yürüttüğü akademik çabaları ve bölgedeki saha çalışmalarını Türk literatürüne tanıtmaktır. Bozkır medeniyetinin en önemli unsurlarından biri olan kurganları yeni bir bilimsel perspektif ile ele alan bu çalışma, konuya dair bilimsel bakış açısını genişletmeyi hedeflemektedir. Kazak araştırmacıların büyük çabalarla gerçekleştirdiği çalışmaları metodolojik olarak incelemek ve bu süreçlere ülke dışından bir araştırmacı gözüyle dâhil olmak, bölge arkeolojisi açısından kritik bir değer taşımaktadır. Kazak ve Kırgız bilim insanlarının kendi ülkelerinde yürüttükleri çalışmalara uluslararası araştırmacıları dâhil etme yönündeki kurumsal yaklaşımları ve misafirperverlikleri ortak Türk tarih yazımına şüphesiz büyük katkılar sağlamaktadır. Bu çalışmanın, sahip olduğu bilimsel perspektif ile Yedisu Bölgesi kültürü ve arkeolojisi üzerine yapılmış çok sayıda araştırmanın sahibi olan Kazakistan'ın literatürüne, yeni bir soluk getirmesi hedeflenmiştir. Tezin ana mimarisi, kültür tarihi altyapısında, arkeoloji, antropoloji, coğrafya, etnoloji gibi yardımcı disiplinler kullanılarak inşa edilmiştir. Kazakistan araştırmaları için taşıdığı bir başka önemli husus ise Türkiye'deki bozkır tarihi literatürünün Kazakistan, Rusya ve diğer Avrupa ülkelerine ait literatürlerle karşılaştırmalı olarak incelenmesidir. Dolayısıyla bu çalışma, Kazakistan'daki çalışmaları Türkiye'de tanıttığı gibi Türkiye'deki çalışmaları da Kazakistan akademisine tanıtmaktadır. Ayrıca, Türk tarihinin erken dönemlerine ait yazılı kaynakların sunduğu bilgiler, arkeolojik malzemelerle karşılaştırılarak değerlendirilmiştir. Bunun yanı sıra Yedisu Bölgesi'nin eserlerine, etkileşim içerisinde olduğu diğer bölgelerin eserleri ile taşıdığı ortaklıklar ve farklılıklar üzerinden de bakılmıştır. Özetle, erken dönem bozkır kültürü ve arkeolojisini temel alan bu tez çalışması ve bunun gibi çalışmalar, Kazakistan ve Türkiye arasında bilimsel bir köprü vazifesi görerek gelecekteki bilimsel iş birliklerine zemin hazırlamaktadır.

Nitekim Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Türk dünyasındaki kültürel ve tarihi bağların önemini şu sözlerle vurgulamıştır:

"Dil, bir köprüdür; inanç, bir köprüdür; tarih, bir köprüdür. Köklerimize inmeli ve olayların böldüğü tarihimizin içinde bütünleşmeliyiz. Tarih bağı kurmamız lazım, folklor bağı kurmamız lazım… Bunları kim yapacak? Elbette biz!"

Konuşmasının devamı dilcilerin ve tarihçilerin oluşturduğu encümenlerle ilgilidir. Mustafa Kemal'in işaret ettiği kültürel, siyasi ve akademik iş birlikleri Türk Dünyasında her geçen gün artmaktadır. 'Tarihin bir köprü olduğu' düsturu; Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye üçgeninde yürütülen altı yıllık araştırma, inceleme ve yazma sürecinde bu tez çalışmasının ana hareket noktasını ve bel kemiğini oluşturmuştur.

YEDİSU ARKEOLOJİSİ VE ARAŞTIRMA TARİHÇESİ

V.V.Radlov, V.V.Barthold, Tallgren, V.D.Gorodetsky, Lykoshin, P.P.İvanov, Gryaznov, A.N.Bernştam, Grigoriyeviç, E.H.Margulan, A.K.Akişev, B.N.Nurmuhanbetov, A.P.Kibirov, P.N.Kojemyako, V.P.Mokrinin, A.G.Maksimova, Kuzmina, Kojomberdiyev, G.A.Kuşayev, D.F.Vinnik, V.D.Goryaçeva A.M.Orazbayev, K.M.Baypakov, A.N.Maryaşev, T.V.Savelyeva, A.D.Grach, K.M. Karabaspakova gibi birçok yerli ve yabancı araştırmacı Yedisu bölgesinde bilimsel çalışmalar yürütmüştür.

Dünyada her bölgenin insanı farklı zamanlarda taşı ve madeni çıkarma, işleme ve kullanma tecrübesini elde etmiştir. Bu sebeple, her bölgenin tarihi çağları (taş, taş-maden, maden) farklı zaman dilimleri ve kendine has bir kronolojiye sahiptir. Bu doğrultuda İç Asya bozkırlarında tarihi çağlar: Neolitik Çağ MÖ 10. bin-5. bin arası, Bakır-Taş yani Kalkolitik Çağ MÖ 4. bin-3. bin arası, Bronz Çağ MÖ 2. bin ve 1. bin yılın başı, Demir Çağı MÖ 8. ve 7. yüzyıllar olarak gelişim göstermiştir.[16] Bozkır medeniyetini konu alan bu çalışmada, İç Asya'nın çağları bahsi geçen kronolojik harita çerçevesinde incelenmiştir.

Kazakistan'daki arkeolojik yadigârlar hakkında ilk bilgiler Orta Çağ âlimlerinden, tarihçilerden, coğrafyacılardan ve seyyahlardan edinilmektedir. Onlar bizzat gördüklerini ya da doğrudan kendilerine anlatılan malumatları yazmışlardır. Kazakistan ve bütün İç Asya'nın ilmî araştırmaları I. Petro'nun, eski miraslara özenle yaklaşılması, tasvir edilmesi ve toplanmasına ilişkin emirlerini içeren fermanlarıyla başlamıştır. Bunun

[16] Ayrıntılı bilgi için bkz. S. Joldasbayulı, *Ejelgi Jene Orta Gasırdagı Kazak Elinin Tarihı* (Almatı: Kitap Baspası, 2010), 37.

sonucunda 1707 yılında S. Remezov "Sibirya'nın Harita (Çizim) Kitabı" nı hazırlamıştır. Kitap, coğrafi bilgilerin yanında bozkırın arkeolojik verileri hakkında da bilgi barındırmaktadır. Sonraki arkeolojik bilgiler, G.F.Miller'in başkanlığında yürütülen, 1733 yılındaki bilimsel keşif gezilerinin raporlarında yer almaktadır. 1768-1774 yıllarında Volga boyunu, Sibirya ve Kazakistan'ın tarihini, coğrafyasını ve oradaki halkların etnografyasını keşfetmek amacıyla organize edilen ikinci bilimsel keşif heyeti, P.S.Pallas, I.P.Falk, I.G.Gerorgi, R.I.Rickov ve H.Bardanes'in katılımlarıyla çalışmalar yürütmüştür. 19.yüzyılın ilk yarısında bu çalışmalar Rusya'da dikkat çekmiş; İç Asya ve Sibirya'nın tarihi zenginliklerine ilgi artmıştır. Aynı yüzyılın ortalarına gelindiğinde önemli miktarda malzeme toplanmıştı. Elbette o dönemde arkeolojik çalışmalar gerçek anlamda bilimsel olarak yürütülmemiştir. Bu sebeple, bahsi geçen ilk çalışmalar yol üzerinde tesadüfen bulunan anıtların başlangıç düzeyinde bir keşfi olarak kabul edilebilir. 19. yüzyılın ikinci yarısında Arkeoloji Komisyonu, Tarih Müzesi, Moskova Arkeoloji Derneği ve Rusya'nın diğer bilimsel merkezlerinin dikkati İç Asya üzerine yoğunlaştı. Sır Derya (Türkistan) ve Yedisu bölgelerinin idari olarak Türkistan Genel Valiliği'nde birleştirilmesi ve Rus hâkimiyetine girmesiyle birlikte özellikle bu yeni bölgeye ve geçmişine duyulan ilgi güçlendi. Bu dönemde Kazak tarihçi Ç.Valihanov, Yedisu tarihi ve arkeolojik birikimi hakkında önemli kayıtlar bıraktı. 1862 yılında V.V.Radlov, sahaya çıkarak Kazakistan'daki arkeolojik komplekslerde bir takım çalışmalar yürütmüştür. 1893-1894 yıllarında ise V.V.Barthold, Çu ve Talas vadilerinde, Issık Göl havzasında ve İli Nehri civarında bulunmuştur. Onun "Orta Asya'daki Bilimsel Gezi Hakkında Rapor" adlı çalışması günümüze kadar tarihi bilgi aktarımının örnek bir modeli olarak kalmıştır. Verdiği bilgiler ve yaptığı topografik tasvirler bakımından günümüzde halen önemini korumaktadır. 1895 yılında Taşkent'te kurulan Türkistan Arkeoloji Severler Derneği'nin, bünyesinde yerel aydınları, askerleri, memurları bir araya getirerek yaptığı çalışmalar da Barthold ile ilişkilidir.[17]

Yedisu Bölgesi ile ilgili gerek etnografik gerek arkeolojik araştırmaların büyük çoğunluğu Ruslara aittir. 19.yüzyılda, bölge Rus hâkimiyetine girmiş ve ele geçirilen bölgeleri daha iyi tanımak adına; çoğunluğu devlet görevlilerinden hatta askeri

[17] M. K. Kozıbayev (Baş Redaktör), *Kazakstan Tarihı (Köne Zamannan Buginge Deyin)*, c. 1, (Almatı: Atamura, 2010), 16-17.

personellerden (askeri vali yardımcılığı yapan Aristov gibi) oluşan araştırmacılar Yedisu'ya gelmiştir.[18]

1917 devrimi öncesi Sakalar üzerine çalışan V.V.Grigoriyev'i anmak gerekir. Grigoriyev, 1871 tarihli, "О скифском народе саках" (İskit Halkı Sakalar Üzerine) adlı eserinde o güne kadar Sakalar hakkında bilinen kaynakları analiz etmiş ve kendi görüşlerini sunmuştur. Araştırmacı, Sakalar hakkında Grek ve Pers kayıtlarını incelemiş ve eski bilginlerin eserleriyle karşılaştırmıştır. Grigoriyev, bu eserinde Saka adı, kültürü ve sosyal yapısı üzerinde durmuştur.[19]

Çarlık Dönemi'nde başlayan çalışmalar, 1917 devrimi sonrası da devam etmiştir. İç Asya'nın yaklaşık son üç yüz yıllık araştırma geçmişini Kazakistan örneğinde; Çarlık Dönemi, Sovyet Dönemi ve Bağımsız Kazakistan Dönemi olarak üçe ayırmak mümkündür. Arkeolojik, tarihi ve coğrafi araştırmalar 1930'lu yıllarla birlikte daha sistemli hale gelmiş; hız kazanmış ve İç Asya'nın pek çok yerinde araştırmacı sayısı artmıştır.

Yüz yılı aşkın bir süredir Yedisu Sakalarının kültür mirası üzerinde çalışmalar sürdürülmektedir. Sovyet Rusya öncesi, imparatorluğun diğer bölgelerinde olduğu gibi Yedisu Bölgesi'nde de kazılar düzensiz bir şekilde yürütülmekteydi. Büyük kurganların raporları genel inceleme yazılarında yer alıyordu. Kurganlar ve diğer arkeolojik alanların araştırılmasında Türkistan Arkeoloji Severler Cemiyeti (Туркестанского кружка любителей древностей) üyelerinin önemli katkıları olmuştu. Bu üyeler arasında Ç. Valihanov, V. V. Bartold, N. N. Pantusov gibi seçkin isimler bulunuyordu. Sistematik kazıların başlangıcı 1930'lu ve 40'lı yıllarda Bernştam başkanlığındaki "Yedisu Arkeolojik Seferi'nin (Семиреченской археологи- ческой экспедиции)" çalışmaları ile gerçekleştirilmişti. Bu doğrultuda Karaşokı ve Kargalı gibi mezarlıklar incelenmiştir. Aynı dönemde Berkkara Mezarlığı'nda da araştırmalar başlamıştır.[20]

Modern dünyada arkeolojik anıtlar; coğrafi bilgi, jeofizik ve biyokimyasal yöntemler kullanılarak metodolojik açıdan yeni bir şekilde incelenmektedir. Bernştam'ın incelediği ve geniş materyal üzerinden analiz ettiği ilk saha Berkkara Mezarlığı olmuştur. Bu

[18] Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun, "Seyahatnamelere Göre Yedisu Bölgesindeki Kazak ve Kırgızların Sosyal Yapısı (1854-1917)" (Doktora tezi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, 2008), 12.
[19] V.V. Grigoriyev, *O Skifskom Narode Sakah* (St. Petersburg: Imperatorskoy Akademii Nauk, 1871).
[20] E. A. Estemesov, "Kultura Sakov Semireçya: Sovremennoe Sostoyanie i Aktualnıe Zadaçi Issledovaniy", *Vestnik NGU Seriya: Istoriya, Filologiya*, 20 (3) (2021): 23.

mezarlık, arkeoloji biliminin gelişim sürecinde güncelliğini yitirmemiş ve bir gösterge niteliği kazanmıştır. A. N. Bernştam, G. G. Babanskaya ("Berkkarinskiy Mogilnik"- "Berkkara Mezarlığı", 1956) ve A. G. Maksimova'nın ("Pogrebalnıe Soorujeniya Skotovodçeskih Plemen" – "Hayvancı Boyların Defin Yapıları", 1962) çalışmaları Berkkara üzerine yürütülmüş temel yayınlar arasında yer almaktadır. Jambıl Eyaleti'nde Taraz şehrinin 80 km batısında, Karatau Dağları'nın kuzey yamaçlarında konumlanan Berkkara Mezarlığı'ndaki ilk çalışmalarda 457 kurgan tespit edilmiştir.[21]

Yedisu bölgesinde arazi çalışmalarına katılan ve bölge hakkında yayınlar yapan önemli Rus âlimlerden biri Vasiliy Vladimiroviç Barthold'dur. Bartold (1869-1930) 1898 yılında Yedisu'nun ilkçağlardan miladi 18.yüzyıla kadarki siyasi tarihini sistematik bir şekilde inceleyen Oçerki İstorii Semireçya (Yedisu Tarihi Notları) kitabını yayınlamıştır.[22] Bu kitabın yazılışında Barthold'un 1893-1894 yıllarında İç Asya'ya (öncelikle Yedisu bölgesine) yaptığı seyahat çok yardımcı olmuştur.[23] Barthold "Yedisu Tarihi Notları" adlı çalışmasında, bölge tarihini MÖ 2.yüzyıldan yani Wusun çağından başlayarak 1758'e kadar sistematik bir şekilde incelemiştir. Barthold, tarih araştırmalarında arkeolojik materyalin değerine çok defa vurgu yapmıştır. Zamanımıza ulaşan yazılı kaynakların parçalı ve az oluşundan bahsederken bu kaynak grubunun arkeolojik malzemeyle birlikte ele alınması gerekliliğinden bahsetmiştir. 1893-94 yıllarında Petersburg Üniversitesi'nin görevlendirmesiyle Yedisu ve Issık Göl bölgesine gönderilen bir araştırma ekibine başkanlık ederek arazi çalışmalarını da tecrübe etmiştir.[24]

Barthold aynı zamanda 1888 yılında yazdığı "Hristianstve v Sredney Azii" yani "Orta Asya'da Hristiyanlık" adlı makalesini, Yedisu'daki Hristiyan mezarlarında keşfedilen Nesturi yazıtlarına duyulan ilginin sonucu olarak kaleme almıştır. Bu makalede Doğu kaynaklarından alınan, Yedisu hakkındaki en eski bilgilere de yer vermiştir.[25] Konuları derinlemesine incelemesi, birkaç doğu dilini iyi derecede bilmesi sayesinde çeşitli

[21] Adil Erlanulı Eginbay, "İstoriya İzuçeniya Berkkarinskogo Mogilnika", *Evraziyanın Kazirgi Zamangı Tarihi Jene Tarihi-Antropologiyalık Zertteuleri* içinde, (Astana: Evraziya Ulttık Üniversiteti, 2024), 159-160.
[22] B. V. Lunin, *V.V.Bartold ve Rus Oryantalizminde Orta Asya*, çeviren: Cengiz Buyar (Ankara: TTK, 2024), 31.
[23] Lunin, *V.V.Bartold*, 42.
[24] A. A. Nurjanov, "V.V.Bartold-Issledovatel Srednevekovıh Gorodov Jetısu", *Kazakstan Arheologiyasının Meseleleri*, (3) (2011): 473.
[25] Lunin, *V.V.Bartold*, 15.

alanlarda çok sayıda kitap ve makale yayını yapmıştır. Barthold sadece iyi bir tarihçi değil aynı zamanda ünlü bir Türk dilleri uzmanıdır.[26]

Yedisu'nun erken göçebelerine ait mezar anıtlarında arkeolojik araştırmalar 1936-1940 yılları arasında A.N.Bernştam liderliğindeki Semireçiye Arkeolojik Keşif Heyetinin çalışmaları ile başlamıştır. Bernştam'ın başlattığı Semireçiye çalışmaları, 1954-1959 yıllarında A.K. Akişev, G.A. Kuşayev, E.I. Ageeva ve A.G. Maksimova tarafından sürdürülmüştür. Bu heyet, başlangıç olarak 20'den fazla mezarlık alanında 200'den fazla kurganı incelemiştir. Bu araştırmacılar incelenen kurganların çoğunun Wusunlara ait olduğunu belirtmiştir. Bu dönemde elde edilen antropolojik materyallerin önemli kısmı V.V.Ginzburg tarafından incelenmiş ve daha sonra makalelerinde bilim camiasına sunulmuştur. Ginzburg'un çalışması, Yedisu göçebelerine ait ilk antropolojik çalışmadır. Ginzburg'un başlattığı antropolojik incelemeler, O.I.Ismagulov tarafından sürdürülmüştür.[27]

Bernştam başkanlığında bir ekip, SSCB Bilimler Akademisi Maddi Kültür Tarihi Enstitüsü'nün görevlendirmesiyle Yedisu ve Güney Kazakistan boyunca tarihin pek çok kör noktasını aydınlatacak araştırmalar yapmıştı. Bu araştırmalar arasında 1936-1940 yıllarında kazısı yapılan bir dizi Yedisu şehri de bulunmaktadır. Bernştam'ın makalelerinde yalnızca yeni materyaller yayınlanmakla kalmamış aynı zamanda Orta Çağ şehir tarihi, Yedisu ve Güney Kazakistan'ın yerleşik ve göçebe halklarının etkileşimi, kültürel bağları ve tarihi ile ilgili önemli meseleler de çözüme kavuşturulmuştur. 1946 yılına gelindiğinde ise Almatı şehrinde Kazakistan Bilimler Akademisi kurulmuştur. Bundan sonraki süreçte arkeolojik araştırmaların büyük bir kısmı, akademiye bağlı Çokan Valihanov Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü tarafından gerçekleştirilmiştir. Böylece Kazakistan arkeolojisinin gelişiminde 1946 yılıyla birlikte yeni bir dönemin başladığı görülmektedir.[28]

1950'li ve 60'lı yıllarda Yedisu'daki yoğun çalışmalar devam etmiş ve Saka-Wusun kurganlarının açılmasıyla erken göçebe tarihinin araştırılmasında önemli bir dönem başlamıştır. Yedisu'da çalışan önemli bilim insanlarından biri olduğuna vurgu yaptığımız

---

[26] Aleksandr Kolesnikov, İlyas Kamalov, *Avrasya Türkologları Sözlüğü*, c. 1, kitap: 1 (Ankara: TTK, 2011), 21.

[27] E. P. Kitov, S. S. Tur ve S. S. Ivanov, *Paleoantropologiya Sakskih Kultur Prityanşanya* (Almatı: Hikari, 2019), 7-8.

[28] Kozıbayev, *Kazakstan Tarihı*, 19.

Bernştam, Semireçiye ve Güney Kazakistan'ın Bronz Çağ'ına dair ilk arkeolojik araştırmaları başlatan kişidir. O, çalışmalarına 1933'te başlamış ve 20 yılı aşkın bir süre Bronz Çağ arkeolojik anıtlarını incelemiştir.[29] Bronz Çağ'ın dışında Saka, Wusun, Kangjü, Batı Göktürk Kağanlığı dönemlerini, erken dönem tarım yerleşimlerini, Talas, Çu ve İli boylarındaki Orta Çağ kentlerini incelemiştir. Bu çalışmalar Kazakistan ve Kırgızistan arkeolojisine yeni ve dikkat çekici birçok cephe kazandırmıştır. Dahası, Bernştam'ın bilimsel faaliyetleri bu ülkelerde arkeoloji disiplininin gelişmesi için sağlam bir zemin hazırlamıştır.[30]

Bernştam çalışmalarında mezarların etnik aidiyetlerine büyük önem vermiştir. Liderlik yaptığı keşif gruplarıyla birlikte tarihin pek çok karanlık noktasına ışık tutmuştur. Aynı zamanda o Yedisu ve Tanrı Dağları bölgesindeki erken göçebelerin tarihi ve kültürünün ana hatlarını çizen ilk kişi olmuştur.

Yedisu'daki Saka ve Wusun arkeolojisi üzerine çalışan arkeolog Evgeniya Ivanovna Ageeva (1916-1966), Bernştam'ın başkanlığını yaptığı Yedisu Arkeoloji Seferi'nin (Жетісу Археология экспедициясы) çalışmalarına katılan araştırmacılardan biriydi. İlk Yedisu Arkeolojik Seferinin ardından İkinci Dünya Savaşı sebebiyle çalışmalar duraklamış, savaştan sonra ikinci büyük Güney Kazakistan Seferi organize edilmiştir. Bu ikinci bilimsel seferde Ageeva, Bernştam ile birlikte heyetin başkanlık görevini üstlenmiştir. Çalışmanın sonucunda malzemeler toplanmış ve bölgelerin haritaları çıkarılmıştır. Otrar, Çu-Talas nehir boyları gibi bölgelerdeki şehir kalıntıları araştırılmış, seramikler sınıflandırılmış, kültürel-tarihi dönemler, zanaat ve ticaretin gelişim düzeyi hakkında derin fikirler elde edilmiştir. Ageeva, Almatı şehrine yerleştikten sonra Kazakistan Merkez Müzesi'nde ve Ç. Valihanov Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü'nde hizmet göstermiştir. Araştırmacı uzun yıllar boyunca Güney Kazakistan, Pavlodar ve Yedisu Arkeoloji Seferleri'nde başkanlık yapmıştı. Görev yaptığı yıllarda çok sayıda kurgan ve yerleşim alanı kazısı gerçekleştirdi. Bozkırın göçebeleri ve çiftçileri hakkındaki tartışmaların çözümlenmesi sürecinde onun incelemeleri önemli bir aşama kaydetti. 1959 yılındaki "Библиография по археологии и древней истории Сырдарьи и Семиречья (Sır Derya ve Semireçya Arkeolojisi ve Antik Tarihi Bibliyografyası)" ve

[29] Aygerim Esimkanovna Aytbaeva, "Kazakstan Arheologiyası A.N.Bernştam Zertteulerinde" (Doktora Tezi, El-Farabi Atındagı Kazak Ulttık Üniversiteti, 2022), 54.

[30] K. A. Akişev, G. A. Kuşayev, *Drevnyaya Kultura Sakov i Usuney Dolını Reki İli*, (Alma-Ata: Akademiya Nauk Kazakskoy SSR Institut Istorii, Arheologii i Etnografii Im. Ç. Valihanova, 1963), 145.

1960 yılındaki "Новые данные по археологии Семиречья (Semireçya Arkeolojisi Hakkında Yeni Veriler)" adlı çalışmaları alandaki önemli çalışmalar arasındadır.[31]

II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle sekteye uğrayan Yedisu çalışmaları, arkeolog Kemal Akişev'in liderliği ile 1950'lerde tekrar başlamıştır. Akişev, Yedisu Sakaları ve Wusunları üzerine yıllarca çalışan, bu konular üzerine sayısız akademik yayını olan en önemli Kazak arkeologlardan biridir.

1954 yılında İli Nehri üzerinde bulunan Kapçagay Hidroelektrik Santrali'nin inşa planlarıyla ilişkili olarak, baraj gölünün altında kalacak bölgelerdeki arkeolojik anıtların incelenmesi için İli Arkeolojik Seferleri düzenlenmiştir. Bu akademik sefer sayesinde çok sayıda antik bölge tespit edilmiştir. 1956 yılında ise Semireçiye Arkeolojik Seferleri gerçekleştirilmiş; 18 mezarlık alanı incelenmiş ve 180 kurgan açılmıştır. Devam eden süreçte, 1956 yılında I.I.Kopılov önderliğinde Abay Kazak Pedogoji Üniversitesi öğrencilerinin katılımıyla Kapçagay III mezarlığında bulunan kurganların kazı çalışmaları başlamıştır. Bu çalışmalar İli Arkeolojik Seferinin girişimleriyle devam etmiştir. 1960'lı yıllarda ise İli Bölgesi'nde G.A. Kuşayev çalışmıştır. Kuşayev ve Akişev'in birlikte yazdığı "İli Nehri Vadisi Saka ve Wusunların Antik Kültürü" (1963) adlı eser, alan çalışmaları içinde önemli bir akademik referans olarak önemini korumaktadır.[32]

1950'lerden 1970'li yıllara dek bir grup arkeolojik alan A.G.Maksimova tarafından kazılmıştır. Yu. A. Zadneprovskiy ise bölgede doğrudan Wusunlara özgü alanlar ve onların defin gelenekleri üzerine çalışmıştır. Kazak akademisyenlerden A.M. Dosımbayeva, Yedisu Bölgesi üzerine yapılan en büyük çalışmalardan birine sahiptir. "Yedisu Türk Göçebelerinin Kültürel Kompleksi: MÖ II. yy- MS V. yy" (2007) adlı kitabı envanter açısından oldukça zengindir.[33]

Yedisu Bölgesi üzerine ilk jeomorfolojik çalışmaları yapan araştırmacılardan biri Vlangali'dir. 1849-1851 yılları arasında yaptığı keşif gezilerini derlediği kitabı 1853 yılında basılmıştır. Bilimsel kaynaklarda o yıllara kadar hakkında az bilgi bulunan Yedisu Bölgesi'nin jeomorfolojik bir görünümünü çıkarmış ve iklim, bitki örtüsü, flora gibi konularda doğrudan sahaya çıkarak ayrıntılı incelemelerde bulunmuştur. Yedisu adı ilk

---

[31] "Ageeva E. İ.", erişim tarihi 14 Mart 2026, https://archeo.kz/kk/sotrudniki/history/72/, Kozıbayev, *Kazakstannın Köne Tarıhi*, 19.

[32] K. M. Baypakov ve D. A. Voyakin, S. V. Zaharov, *Mogilnik Karatuma* (Almatı: TOO, 2016), 15.

[33] Baypakov ve Voyakin, Zaharov, *Mogilnik Karatuma*, 16.

olarak yerli halk tarafından zikredilmiştir. Bu adın ilmi literatüre geçirilmesi ise Vlangali ile olmuştur.

Vlangali, Semireçiye'yi Kazak bozkırının güneydoğu kısmı olarak 44˚ ile 46˚ kuzeydoğu enlemi ve 94˚ ile 99˚ doğu boylamı arasında gösterir. Yedi nehrin buradan geçmesi sebebiyle bölgenin Yedisu olarak adlandırıldığını kaydeder. Vlangali'nin kayıtlarına göre bu nehirlerden Ayagöz, Lepsa, Karatal ve İli; sularını doğrudan Balkaş Gölü'ne döker. Diğer üç nehir olan Aksu, Kuldyunen-Bien ve Köksu'nun ise Balkaş'a akışı yoktur. Bunlardan ilki Lepsa'ya dökülür, ikincisi kumlara karışır ve üçüncüsü Karatal'a akar. Vlangali araştırmasını yürütürken de bölgeden geçen hangi nehrin Yedisu adındaki yedi nehir bileşenine dâhil olduğu ya da olmadığı hakkında tartışmalar vardı. Ancak o, kitabında bu adı geçen nehirlerde bir hata olmadığını ve nehirlerin Kırgız sınırlarını tanımlamaya yardımcı olduğunu belirtmiştir.[34]

Yedisu'daki ilk coğrafya araştırmacılarından birisi Rus coğrafyacı Peter Petroviç Semenov'dur. Daha sonra onun soyadına Tiyan-şanskiy eklenmiştir. 1856-57 yıllarında çağdaşları için gizemini koruyan Tanrı Dağı bölgesine giderek dağ şemalarını çizen ve oradaki kalıcı buzul sınırı ilk keşfeden kişidir. Yedisu'yu da kapsayan gezisinde ilk olarak Ayaguz, Lepsi, Baskan, Aksu nehirlerini geçmiş ve notlarında Lepsi Nehrinin ardında yükselen Yedisu Aladağlarının (Cungar Aladağları olarak da bilinir) ihtişamından bahsetmiştir. Ardından Bien nehrini geçmiştir. Karatal ve Köksu nehirleri ile[35] Semireçiye'nin ana nehri olan İli ve çevresini gezmiştir. Kayıtlarından anlaşıldığına göre İli bölgesinin sahip olduğu fauna ve flora bolluğu Semenov'u şaşırtmıştır. Bölgenin yoğun sazlıkları arasında yaban domuzu, leopar, kaplan, kirpi, kaplumbağa, ayı, geyik, kertenkele, yılan, akrep, çeşitli böcekler ve örümceklerin bulunduğu fauna dikkat çekiyordu.[36] Talgar, Esik, Turgen, Merke, Issık Göl, Kegen, Şarın, Çu vadisi gibi pek çok bölgede seyahat eden Semenov, Yedisu'nun tamamında detaylı araştırmalarda bulunmuştur. Zengin bir bitki örtüsü ve hayvan varlığı listesi, harita çalışması ve jeomorfolojik inceleme sonuçlarıyla dönmüştür. Sonuç olarak Semenov'un gezileri, İç Asya'nın coğrafi ve fiziki özelliklerinin keşfedilmesine büyük katkılar sağlamıştır.

---

[34] A. Vlangali, *Geognostiçeskaya Karta Severo-Vostoçnoy Çasti Kırgızskoy Stepi* (Sanktpeterburg: 1853), 6.

[35] P.P. Semenov Tyanşanskiy, *Puteşestvie v Tyan-Şan v 1856-1857* (Moskova: Ogiz, 1948), 116,117,125,132.

[36] Tyanşanskiy, *Puteşestvie v Tyan-Şan,* 139.

Türk dünyası tarihini çeşitli cephelerden araştıran yabancı bilginler arasında hayatının 60 yılını bu alandaki çalışmalara adayan ve aslen Alman olan Türkolog Friedrich Wilhelm Radloff (1837-1918) vardır. Rusya'ya yerleştikten sonra adı Vasiliy Vasileviç Radlov olmuştur. Tahsilinin önemli kısmını Berlin'de yapmıştır.[37] Radlov, özellikle filoloji alanındaki çalışmalarıyla bilinmektedir. 1862 yılında İli Vadisi'ne yaptığı gezilerde tuttuğu hatıra defterleri, Yedisu'nun kültür ve tarih araştırmalarında sıkça başvurulan kaynaklar arasındadır.

Levşin, Semenov Tiyan-şanskiy, Vlangali, Radlov gibi isimler sahada yürüttükleri arkeolojik incelemelerin yanı sıra Kazak-Kırgız göçebelerin yerleşim alanlarına giderek onların sosyokültürel yapılarını, gelenek-göreneklerini de incelemiş ve önemli bilgiler kaydetmişlerdir.

Çokan Valihanov (1835-1865) kısa ömrüne çok hareketli bir hayat sığdırmış bilim insanıydı. Valihanov, ilk Kazak bilim insanı, ilk Kazak ressam oluşunun yanında tarihçi, aydın, etnolog ve folkloristtir. Kazak hanı Abılay Han'ın torununun oğludur. Askeri okuldan mezun olduktan sonra askeri vali olarak görev yapmıştır. 1858'de tüccar kılığına girerek Kaşgar'da etnografik bilgiler toplamıştır. 1860-61 yıllarında Petersburg'da Rusların önde gelen âlimleriyle tanışmıştır. O, etnografya ve folklor notları alırken bir yandan da gezdiği yerleri resmetmişti.[38] 30 yıllık hayatında Kazakistan, Kırgızistan, Doğu Türkistan üzerine yaptığı çalışmalar bugün halen alanında otoritedir.

Margulan Arkeoloji Enstitüsü tarafından yürütülen Yedisu Bronz Çağ çalışmaları, günümüzde de devam etmektedir. Enstitünün bilim insanlarından Aleksey Nikolayeviç Maryaşev (1933-2018), enstitüde görev yaptığı yıllar boyunca çeşitli araştırma ekiplerine liderlik etmiştir. Maryaşev önderliğindeki Kazak Pedagoji Üniversitesi Arkeoloji Heyeti 1982'den itibaren Tamgalı vadisindeki Tamgalı 1 ve Tamgalı 3 kurganlarında kazılar yürütmüştür. Aynı bilim insanı tarafından incelenen anıtlar arasında Cungar Aladağlarının batı ucundaki Eşkiölmes Dağı yamaçlarında bulunan Kuigan, Talaptı 1 ve Talaptı 3 mezarlıkları da yer alır.[39] Maryaşev, Bronz Çağ'a ait arkeolojik anıtlar ve kaya resimleri üzerine 15'ten fazla kitabın yazarı ve ortak yazarıdır.[40]

---

[37] W. Radloff, *Sibirya'dan I,* çeviren: Ahmet Temir (İstanbul: Maarif Basımevi, 1954), VII.

[38] *Avrasya Türkologları Sözlüğü Kazakistan ve Kırgızistan Türkologları*, c. II (Ankara: TTK Basımevi, 2020), 98.

[39] Aytbaeva, "A.N.Bernştam Zertteulerinde", 58.

[40] "Maryaşev A. N.", erişim tarihi 30 Nisan 2026, https://archeo.kz/ru/sotrudniki/history/85/?hl=tr-TR.

Leningrad (Saint-Petersburg) arkeoloji okulu mezunu Karl Baypakov ise Kazakistan ve bozkır arkeolojisine dair uzun yıllar yürüttüğübilimsel araştırmalarla tanınmaktadır. Baypakov, Yedisu'daki şehir kültürü üzerine yüksek lisans ve doktora tezi hazırlamıştır. Aynı şekilde şehir kültürü, İpek Yolu mirası gibi konularda çıkan kitapları alanın başvuru kaynaklarıdır. Kendisi Kazakistan'ın ilk Orta Çağ arkeoloğu olarak anılmaktadır. Orta Çağ anıtlarını derinlemesine incelemesi sayesinde bölgedeki şehirleşme anlayışının ortaya çıkışını erken göçebelerin mesken kültürü ile doğrudan bağlantı olarak yorumlaması günümüzde geniş akademik çevrelerce kabul görmektedir. Görev yaptığı Margulan Arkeoloji Enstitüsü'nün UNESCO ile gerçekleştirdiği işbirliği içinde İpek Yolu Araştırma Programı'nı hayata geçirmiştir. Bu program kapsamında bozkır tarihi ve kültürüne ilişkin yeni veriler toplamış ve pek çok arkeolojik anıtın UNESCO Dünya Mirası Listesi'ne girmesine vesile olmuştur. Nitekim Karl Baypakov'un katkılarıyla Hoca Ahmet Yesevi Türbesi (2003), Tamgalı petroglifleri (2004), Akırtaş, Örnek, Talgar, Aktöbe, Karamergen, Koylık, Kostobe ve Kulan (2014) gibi Yedisu şehirleri dünya mirasına dâhil edilmiştir.[41] Bunlara ek olarak, söz konusu araştırmacı Güney Kazakistan ve Yedisu Bölgesi'nin kültürel ve arkeolojik mirası konusunda yürüttüğü saha çalışmaları ve yayınladığı eserlerle alanın önemli isimlerinden biri olmuştur.

17 Mayıs 1935 doğumlu Beken Nurmuhanbetov, Yedisu bölgesi erken göçebe tarihi ve kültürü üzerine çalışan Kazak isimlerden biridir. 40 yılı aşkın bir süre Yedisu bölgesi araştırmalarına emek veren Nurmuhanbetov, yetenekli bir arkeolog oluşunun yanında büyük bir akıl hocasıdır. Günümüzde onun yetiştirdiği birçok öğrenci önemli kurumlarda hocalarının izinden çalışmalar yapmaya ve geçmişin mirasına sahip çıkmaya devam etmektedir.[42] Nurmuhanbetov, öğrenciliğinin ilk yıllarından itibaren bütün ömrünü sahalarda geçirmiş bir arkeologdur. Öğrenciyken hazırladığı tüm ödevler İli Nehri civarında yer alan arkeolojik anıtlardı. Mezuniyet tezinin başlığı ise "Semireçiye Sakalarının Eşsiz Mezarları-Beşşatır" idi. Beken, 1962 yılında Kazakistan SSC Bilimler Akademisi Ç.Valihanov Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü'nde işe başladı. 1988'de ise aynı enstitüde kıdemli araştırmacı oldu. 1993 yılında Esik'teki Almatı Bölge Yerel Tarih Müzesi'nde müdür oldu. 2010 yılında Esik kurganlarının bulunduğu arazide

[41] Nurbol Baykonakov, "Arheolog K.M. Baypakov Biografiyası Men Gılımi Murası Zamandastarının Enbekterinde", *Kazakstan Arheologiyası*, 30 (4) (2025): 59.

[42] G. R. Muhtarova, "Meçtı Sbıvayotsya", *Saki i Savromatı Kazahskih Stepey: Kontakt Kultur* içinde, ed. Akan Ongarulı (Almatı: Institut Arheologii İm. A.H.Margulana, 2016), 19.

yeni bir müze açıldı ve Nurmuhanbetov oraya geçerek vefat edene dek aynı yerde çalıştı. O, meslek hayatı boyunca Yedisu ve Güney Kazakistan'ın farklı yerlerinde sayısız araştırma yapmıştır. Otrar, Kuyruktöbe, Kostöbe, Esik, Karatuma, Sarıtogay, Şarın, Turgen, Şubarat, Molalı, Jalaulı bu bölgelerden bazılarıdır.[43]

Kemal Akişeviç Akişev (1924-2003), Kazakistan arkeolojisinin kurucularındandır. 1950'de Kazak Devlet Üniversitesi'nden mezun olmuş ve 1954 yılı ile birlikte Yedisu, Güney ve Kuzey Kazakistan'a arkeolojik keşif heyetleri organize etmiştir. Akişev, Esik ve Beşşatır Kurganları gibi büyük ve önemli keşiflere imza atmıştır. Vefat ettiğinde arkasında 200'den fazla yayını vardı.[44] Kurgan Issık (Esik Kurganı), Drevnaya Kultura Sakov i Usuney Dolını Reki İli (İli Nehri Vadisindeki Saka ve Wusunların Kadim Kültürü), Arheologiçeskie Pamyatniki Kazahstana (Kazakistan'ın Arkeolojik Anıtları) yayımlamış olduğu önemli eserlerden birkaçıdır.

Bu başlık altında Yedisu bölgesinde çalışan Kazak tarihçilerden Joldasbayev'i de anmak gerekir. S.Joldasbayev(1936-2021), 1973'te Margulan başkanlığındaki Orta Kazakistan seferlerine katılmıştır. Bu seferde daha önce bilinmeyen yerleşim yerleri keşfedilmişti. Bölgenin haritaları çizilmiş ve keşif amaçlı kazılar yapılmıştır. Joldasbayev'in Orta Kazakistan ve Güney Kazakistan'dan topladığı veriler onun çalışmalarının temeli olmuştur. 1975'te savunduğu doktora tezinde Kazakların yalnızca göçebe olmadığını vurgulamış; onların aynı zamanda yerleşik hayatı bildiklerine dair malzemeler sunmuş ve çalışmaları jüri tarafından takdir görmüştür. Tez savunmasından sonra araştırmalarına devam etmek için K.Akişev ile görüşmüştür. Akişev onu Yedisu-Semireçiye Kazakları temalı bir araştırmaya yönlendirmişti. Kazak boylarından biri olan Wusun boyunun Yedisu Bölgesinde bulunması Joldasbayev'i erken devir bozkır toplumu olan Wusunlarla 15-18.yy Kazakları arasında etnik bir süreklilik olduğu fikrine götürmüştü. Bu, kendi dönemi için yeni ve beklenmedik keşiflere yol açacak fikirlerinden biriydi.[45] Akademik kökeni Tarih Fakültesi olan Joldasbayev, arkeolojiden uzak kalmamış ve çalışma hayatı boyunca Ç.Valihanov Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü'nün ve Margulan Enstitüsü'nün kazılarında görev yapmıştır. İlk arazi tecrübelerinde Beken

---

[43] A. Beysenov, "Naş Yubilyar Arheolog Beken Nurmuhanbetov", *Kazakstan Arheologiyasının Meseleleri*, (3) (2011): 8-9.

[44] *Avrasya Türkologları Sözlüğü Kazakistan ve Kırgızistan Türkologları*, 5.

[45] K. Baypakov, "S. Joldasbayev-Izvestnıy Arheolog, Istorik i Pedagog", *Ahmet Yesevi Üniversitesi IV. Uluslararası Türkoloji Kongresi* (Türkistan), 12.

Nurmuhanbetov başkanlığında, Yedisu'daki Saka ve Wusun kurganlarında yürütülen kazılara katılmıştır. 1979 yılında Yedisu'da paleoetnografya araştırma gezisi düzenlemiştir.[46] Joldasbayev, Sakalar üzerine hala akademik çevrelerce tartışma konusu olan Türk ve Hint-Avrupa kökeni hakkında kendi görüşünü belirtmiştir. Birden fazla maddenin yanında Saka Tigrakhauda'ya ait olan Esik kurganındaki Türkçe yazılı kâsenin örneğini vererek Sakaları tartışmasız bir Türk toplumu olarak kabul etmiştir. Ayrıca, Sakaların yazılı kaynaklar ve arkeolojik veriler üzerinden tespit edilen yaşamı, felsefesi ve gelenekleri ile Kazak toplumunun geleneklerini doğrudan ilişkili görerek; Sakaları Kazakların uzak ataları olarak belirtmiştir.[47] Joldasbayev paleoetnoloji alanında Yedisu bölgesini incelemiş ve önemli çalışmalarıyla Yedisu'daki bilimsel birikime katkı sağlamış bir akademisyendir.

Kazak bilim dünyasında bizzat Kazaklar tarafından organize edilen ilk araştırma Çokan Valihanov'un (1835-1865) araştırma gezileriyle başlamıştır. Kazakların Yedisu bölgesi ve tarihi üzerine yaptığı çalışmalar, günümüzde yoğun bir şekilde devam etmektedir. Kazak arkeologlar Akan Ongarulı, Zeynolla Samaşev, Arman Beisenov gibi hocaların bizzat yönettiği ekipler saha araştırmalarını sürdürmektedir.

Türkiye'de ise Bahaeddin Ögel, yazdığı kitap ve makalelerle Türk kültür tarihi araştırmalarında mihenk taşı olarak durmaktadır. Onun araştırma yaptığı ve eserlerini yayınladığı yıllardan bugüne değin Türk kültürü, sanatı, mitolojisi ve kurganlar konusu üzerine yapılan keşiflerde hayli yol kat edilmiştir. Ancak onun çalışmaları halen yüksek önemini korumaktadır. Türkiye'de yürütülmüş eski Türk tarihi çalışmalarında İbrahim Kafesoğlu, Emel Esin, Abdülkadir İnan, Zeki Velidi Togan gibi otoritelerin de adını anmak borcumuzdur.

Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun'un doktora tezi, Türkiye literatüründe Yedisu başlığı ile yazılmış önemli lisansüstü çalışmalardan biridir. Ercilasun, çalışmasını 2008 yılında Prof. Dr. İlhan Şahin danışmanlığında; Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Tarih Anabilim Dalında tamamlamıştır. Ercilasun, "Seyahatnamelere Göre Yedisu Bölgesindeki Kazak ve Kırgızların Sosyal Yapısı (1854-1917)" adlı çalışmasında ağırlıklı kaynak grubu olarak seyahatnameleri kullanmış; raporlar, istatistiksel veriler ve sözlü

[46] M. M. Bahtıbayev ve E. Ş. Akımbek, "Joldasbayev Sayden Joldasbayulı (1936-2021)", *Kazakstan Arheologiyası* 14 (4) (2021): 173.
[47] S. Joldasbayulı, *Ejelgi Jene Orta Gasırdagı Kazak Elinin Tarihı* (Almatı: Kitap Baspası, 2010), 50.

kaynak unsurlarına da yer vermiştir. Kazak ve Kırgız halkının yerleşim alanı olan Yedisu'da, 1854'te Verny adındaki kalenin kurulmasından itibaren Rusların bölge üzerindeki hâkimiyeti ve bunun halkın göçebe sosyal düzeni üzerindeki etkileri tartışılmıştır. Bu çerçevede Kazak ve Kırgız halkının geleneksel yaşamı ve Rus idaresinden sonra gerçekleşen değişimler ele alınmıştır. Bölgeye gelen seyyahların notları ve raporlar karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

Gülnar Kara'nın "Moğol İstilası Öncesi Yedisu Bölgesi" isimli doktora tezi 2009 yılında çıkmış ve Türkiye'deki Türk tarih yazımında Yedisu bölgesini konu almış hacimli tezlerden biridir. Kara, çalışmasını Hacettepe Üniversitesi Tarih Anabilim Dalında; Prof. Dr. Özkan İzgi danışmanlığında tamamlamıştır. Tez kapsamında Yedisu coğrafyası detaylı bir şekilde anlatılmış ve Yedisu isminin çıkışına ve literatürde yer alışına dair önemli bilgiler verilmiştir. Yedisu halkları ve etnik görünümü, halkların bölgedeki siyasi tarihleri, Yedisu'daki şehir, yerleşim ve kaleler, bölgedeki yazı, dil, ticaret ve dini hayat ele alınmıştır. Yedisu bölgesi üzerine Türkiye'de yazılmış önemli bir tarih tezidir.

Yedisu Bölgesi halkını, İdil-Ural Tatarları ile mukayeseli biçimde ele alan araştırmacı Iana Sytdykova, "İdil-Ural Tatarları ile Yedisu Halkı Arasındaki İlişkiler (1867-1917)" adlı doktora tezini 2017 yılında savunmuştur. Sytdykova'nın çalışması, Mersin Üniversitesi Tarih Anabilim Dalında Prof. Dr. Şerife Yorulmaz ve Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu'nun ortak danışmanlığında yürütülmüştür. Dil, din ve kültür yönünden ortaklıklar taşıyan Tatar-Kazak-Kırgız halklarının arasındaki ilişkilerin nasıl başladığına dair arşiv kayıtları, seyahat notları, raporlar, birinci ve ikinci el kaynaklar bu tez çalışmasında kullanılmıştır.

Yedisu Bölgesi'ni coğrafya sınırı olarak belirleyen bir diğer doktora tezi 2021 yılında Doç. Dr. Murat Kocobekov danışmanlığında, Cebrail Nergiz tarafından tamamlanmıştır. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Tarih Anabilim Dalında yürütülen "Yedisu Bölgesinin VI-IX. Yüzyıllardaki Sosyo-Ekonomik Yapısı" isimli doktora tezinde kullanılan literatürün ağırlığını Sovyet Rusya'da yapılan çalışmalar oluşturmaktadır. Tez kapsamında Yedisu'nun tarihi coğrafyası, sosyo-politik önemi ve ekonomik çeşitliliği üzerinde durulmuştur.

Bugün Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Tarih Bölümü Eski Çağ Tarihi Bilim Dalında halen görevine devam etmekte olan Prof. Dr. İlhami Durmuş'un danışmanlığında hazırlanan yüksek lisans ve doktora tezlerinin çoğunluğu bozkır kültürü ve arkeolojisini

konu almaktadır. Durmuş'un yönettiği tez çalışmalarındaki karşılaştırmalı ölü gömme gelenekleri, kâinat anlayışı, savaş taktikleri ve araç gereçleri, karşılaştırmalı bozkır dini hayatı, sosyal ve iktisadi hayat, devlet yönetimi, bilim ve düşünce, mitoloji, zaman ve takvim, liderlik anlayışı, ulaşım ve haberleşme gibi temalar bozkır kavimleri ve kültürü çerçevesinde ele alınmıştır. Bunun yanında doğrudan kurganlar ve ölü gömme gelenekleri başlığı ile yönettiği tezler de Türkiye literatürüne kıymetli katkılar sağlamıştır. Bunlar; "Arzhan, Pazırık ve Esik Kurganlarına Göre Bozkır Kavimlerinde Kültürel Hayat" (Doktora-2023-Mazhar Narşap); "Bozkır Kültür Çevresinde Ölü Gömme Geleneği (Başlangıçtan Göktürk Dönemi Sonuna Kadar)" (Yüksek Lisans-2004-Kamelya Keskin); "Pazırık Kurganları, Buluntuları ve Arkeolojik Açıdan Değerlendirilmesi" (Yüksek Lisans-2006-Yunus Ekim); "Esik Kurganı, Buluntuları ve Kültür Tarihi Açısından Değerlendirilmesi" (Yüksek Lisans-2008-Murat Arık) adlı çalışmalardır.

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi'nde Tarih Anabilim Dalında görev yapmakta olan Prof. Dr. Kubatbek Tabaldiyev gerek bireysel çalışmaları gerekse danışmanlığını yürüttüğü lisansüstü çalışmalarla Türkiye ve Kırgızistan literatürüne önemli katkılar sunmaktadır. Bu kapsamda; "Kırgızistan'daki Köktürklere Ait Arkeolojik Eserler" (Yüksek Lisans-2023-Ozan Turhan); "Tanrı Dağı Halkının Antik Sanatı (M.Ö.1000) (Yüksek Lisans-2021-Myrzayim Süleymanova); "Ketmen-Töbe Vadisinin Katakomb Tipli Anıtları ve Özellikleri Üzerine İncelemeler (Kojomberdiyev'in AraştırmaMateryallerine Göre) (Yüksek Lisans-2012-Aysuluu Asangariyeva); "Yedisu, Tanrı Dağları ve Sincan Bölgesindeki Göktürk Heykelleri Üzerine Yapılan Araştırmalar" (Yüksek Lisans-2013-Soner Pulan); "Kırgızistan'daki Kazı Bölgeleri ve Bu Kazıların Değerlendirilmesi" (Yüksek Lisans-2006-Alpaslan Aşık) gibi lisansüstü tezler, kurganlar, eski Türk sanatı ve bozkır arkeolojisi çalışmalarına mühim katkılar sağlamıştır. Kurganlar, içerik olarak geniş bir araştırma yelpazesi sunar. Bu sebeple, tarihte, arkeolojide, sanat tarihinde, Türkiyat'ta ve Güzel Sanatlar Fakültesinin çeşitli bölümlerinde araştırma konusu olarak incelenebilir. Bu doğrultuda Sanat Tarihi Bölümünde, kurgan malzemeleri üzerine yapılmış çalışmalar Türkiye literatüründe yer almaktadır. Bunlardan biri Pazırık kurganlarından çıkarılan at koşum takımları üzerinedir. 1999 yılında, Anıl Yılmaz tarafından "Pazırık Kurganlarında Bulunmuş At Koşum Takımları Üzerindeki Hayvan Mücadele Sahneleri" (Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı) adlı yüksek lisans tezinde

ele alınmıştır. Kurganlardaki at gömüleri ile ilgili bir başka yüksek lisans tezi 2018'de Dr. Öğretim Üyesi Mustafa Karageçi danışmanlığında Uğur Karcıoğlu tarafından hazırlanmıştır. "Orta Asya'da Bulunan Bazı Kurganlardaki At Gömüleri" adlı çalışma, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eski Çağ Bilim Dalı bünyesinde gerçekleştirilmiştir. Bir başka benzer çalışma 2018 yılında doktora tezi olarak yayınlanmıştır. Ali Toraman, Prof. Dr. Havva Selçuk danışmanlığında, "Arkeolojik Veriler Işığında Altaylarda At Koşumları ve Savaş Aletleri (İlk Zamanlardan IX. Yüzyıla Kadar)"adlı çalışmayı tamamlamıştır. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalında yürütülen bu çalışmada da at koşum takımlarının çıkarıldığı kurganlar, tezin iç başlıklarını oluşturmaktadır. Arkeolojik açıdan yüksek bir potansiyele sahip olan Altay bölgesi ve bölgenin kurganlarından çıkarılan at ve savaş malzemeleri tezin temel yapısını oluşturmuştur. Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu, Ali Toraman'ın bahsi geçen tezinde ve literatürde yer alan diğer kurgan konulu tezlerin jürisinde sıklıkla yer alan akademisyenlerden biridir.

Kazakistan'dan gelerek Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalında Prof. Dr. Süleyman Yücel Şenyurt danışmanlığında hem yüksek lisans hem doktora tezi yazan arkeolog Muzaffer Gürsoy'un her iki çalışması da kurgan tarihi için önem arz etmektedir. Yüksek lisans tezi, 2012 yılında "Doğu Kazakistan Demir Çağı Kurganları"; doktora tezi 2016 yılında "Batı Kazakistan'daki Sarmat Topluluklarının Ölü Gömme Gelenekleri" adıyla kabul edilmiştir. Yüksek lisansta Mayemir, Şilikti, Berel ve Kulacurgin kültür çevrelerine ait kurganları ele almıştır. Benzer şekilde Kazak arkeolog Bagdaulet Sızdıkov da aynı danışmanla birlikte 2012'de "Kazakistan ve Çevresindeki İskit ve Sarmat Silahları" adlı yüksek lisans; 2016 yılında "Batı Kazakistan'daki Sarmat Topluluklarına Ait Silahlar" adlı doktora tezini başarıyla savunmuştur. Sızdıkov'un çalışmalarında, başlık adı 'kurganlar' olmasa da tezlerin ana perspektifini kurgan buluntuları oluşturmaktadır. Her iki arkeolog da bugün Türkiye-Kazakistan Ahmet Yesevi Üniversitesi Arkeoloji Bölümünde eğitim vermektedir. Ayrıca çeşitli kurgan ve şehir kalıntılarının kazılarında görev almaya devam etmektedir.

Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı bünyesinde, Kazak araştırmacı Darya Kussainova tarafından hazırlanan "Orta Kazakistan'daki Tasmola Kültürü Kurganları" başlıklı çalışma 2017 yılında tamamlanmıştır. Danışmanlığını Doç. Dr. Korkmaz Meral'in yürüttüğü çalışmada ilk olarak bölgenin

tarihi coğrafyası; ardından Tasmola kültür çevresinde yer alan kurganlar ve yerleşimler incelenmiştir.

İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Bilim Dalında gerçekleştirilen çalışmaların sayısı literatür içerisinde dikkat çekmektedir. 2018'de Prof. Dr. Mualla Uydu Yücel danışmanlığında, Luiza Kılıç tarafından "Güney Sibirya'da Hun Türklerine Ait Kurganlar, Mezarlar ve Şehirler" isimli yüksek lisans çalışması tamamlanmıştır. Tarihi kayıtlara dayanarak ilk teşkilatlı devlet yapısının Hun Türklerine ait olduğunu belirten Kılıç, Hun kültür çevrelerindeki zengin yapıyı onların kurganları ve şehirleri üzerinden değerlendirmiştir. Asya Hunlarının tarih sahnesinde oldukları MÖ III. ve MS III. yüzyıllar aralığı tezin zaman sınırını oluşturmaktadır.

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalında, Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere danışmanlığında; Kader Aslan Doğan tarafından "Arzhan Kurgan Buluntularına Göre Bozkır Kültür Çevresinde Ölü Gömme Geleneği" adlı yüksek lisans tezi, 2019 yılında yayınlanmıştır. Günümüzde Tuva Özerk Cumhuriyeti'nin sınırları içerisinde yer alan Arjan kurganları, keşfedilen en büyük İskit/Saka kurgan komplekslerinden biridir. Çalışmanın amacı, Arjan kurgan buluntuları üzerinden İskit kültür tarihine perspektif sunmak olarak belirtilmiştir. Tezde, Arjan I ve Arjan II kurganlarının mimari özellikleri, gömülerin durumu ve mezar envanterleri yer almaktadır.

2020 yılında Doç. Dr. Kürşat Yıldırım danışmanlığında; Neslihan Öznalbant tarafından Arjan kurganları üzerine bir yüksek lisans tezi daha yazılmıştır. "Arjan II Kurganı ve Arkeolojik Buluntuların Değerlendirilmesi" isimli çalışmada, bir soylu kurganı olan Arjan II mezarlığında yer alan soylu mezarının haricinde 13 İskit mezar yapısı ve farklı dönemlere tarihlendirilmiş diğer mezar yapıları incelenmiştir.

2020 yılında Doç. Dr. Kürşat Yıldırım danışmalığında, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Genel Türk Tarihi Bilim Dalında Şeyma Sapma tarafından hazırlanan "Arhangay Eyaleti Hun Kurganları Envanteri ve Değerlendirilmesi: Gol Mod-2 Örneği" adlı yüksek lisans tezi kabul edilmiştir. Çalışma, Moğolistan'da bulunan Gol Mod-2 mezarlığının Hun ve Türk kültüründeki yerini; kurganların mimarisi ve eserleri üzerinden açıklamaktadır.

Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü ve Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü çatısı altında bulunan anabilim ve bilim dallarında bozkır tarihi, kültürü ve arkeolojisi üzerine

dikkat çekici oranda lisansüstü çalışma yürütülmüştür. Bunlardan birisi, 2021'de Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Eski Çağ Bilim Dalında, Çağatay Vural tarafından Doç. Dr. Yavuz Günaşdı danışmanlığında yapılan "Moskova Devlet Tarih Müzesi'ndeki Kul-Oba Kurganı Eserleri" adlı yüksek lisans çalışmasıdır. Tezin ana gövdesini, Karadeniz'in kuzeyinde; Kırım'da bulunan Kul-Oba kurganına ait 103 adet eser ve o eserlerin tahlili oluşturmaktadır. İskitlerin Karadeniz kıyılarındaki varlığına ışık tutması hedeflenmiştir. Karadeniz'in kuzeyindeki kurganları konu alan bir diğer yüksek lisans tezi 2019 yılında Doç. Dr. Kürşat Koçak danışmanlığında Hilal Boztoprak tarafından hazırlanmıştır. Bu çalışma, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı bünyesinde "Karadeniz'in Kuzeyi ve Kafkaslarda Kurganlar" adı ile kabul edilmiştir.

2021 yılında Prof. Dr. Ekrem Kalan danışmanlığında; Kazak araştırmacı Azat Aitkali, "Arkeolojik ve Tarihi Açıdan Doğu Kazakistan'daki Türk Dönemi Anıtları (VI-XII. yy) adlı çalışmasını tamamlamıştır. Akdeniz Üniversitesi Arkeoloji Anabilim Dalı'nda yürütülen bu çalışma, Türk Dünyası ülkelerinden gelen değişim öğrencilerinin Türk tarih yazımına kazandırdığı lisansüstü çalışmalara güzel bir örnek oluşturmaktadır. Aitkali, bu çalışmasında Doğu Kazakistan arkeolojisini kapsamlı bir şekilde ele aldıktan sonra Erken Devir Türk göçebelerin maddi kültür verileri ve Kimek-Kıpçak grupların arkeolojik mirası üzerinde durmuştur. Yazar, çalışma kapsamında Doğu Kazakistan kurganlarından örneklere yer vermiştir. Azat Aitkali, günümüzde Kazakistan ve bozkır arkeolojisinin en önemli kurumlarından biri olan A. H. Margulan Arkeoloji Enstitüsünde araştırmacı olarak çalışmalarına devam etmektedir.

Serhan Çınar, Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu danışmanlığında 2022 yılında tamamladığı "Kazakistan'da Arkeoloji Çalışmaları ve Genel Türk Tarihi Araştırmalarına Katkısı" adlı doktora tezinde ele alınan dönem araştırmalarını Çarlık dönemi (1850-1917), Sovyet Dönemi (1925-1991) ve Kazakistan Cumhuriyeti dönemi (1991-2010) olmak üzere üç ana başlıkta incelemiştir. Kazakistan'ın diğer kültür alanları gibi Yedisu bölgesine de değinmiştir. Çalışmasında Kazakistan sınırlarında yürütülmüş çalışmaların ve elde edilen sonuçların Türk tarihine sunduğu katkılar belirlenmiştir.

Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalında ve Prof. Dr. Ali Yalçın Tavukçu danışmalığında hazırlanan "Orta Kazakistan'daki (Saryarka) M.Ö. II. Bin Yıl Mezar Kompleksleri" adlı doktora tezi Sergazy Sakenov tarafından 2023

yılında tamamlanmıştır. Türkiye'nin diğer Türk cumhuriyetleri ile düzenlediği eğitim protokolü sayesinde, Kazakistan'dan gelen çok sayıda lisansüstü öğrencinin çalışması literatüre kazandırılmıştır. Bu gelişmenin bir örneği olan Sakenov'un tez çalışması, Sarıarka'daki Bronz Çağı Sakalarının mirası olan kurganları ele almıştır. Taştı-Butak I, Amangeldi I, Ayşirak, Dandıbay, Begazı, Aksu-Ayulı II, Sangru gibi büyük mezarlık alanları üzerinde durulmuştur. 300'den fazla mezar kompleksini inceleyen Sakenov, geleneksel arkeoloji yaklaşımı ile eserlerin sistematik bir sınıflandırmasını yapmış ve envanter malzemelerine yer vermiştir.

Kazak araştırmacı Leila Kutlu, Prof. Dr. Ahmet Taşağıl danışmanlığında, Yeditepe Üniversitesi Tarih Anabilim Dalında "Doğu Kazakistan'ın Demir Çağı Bağlamında Berel Kurganları" adlı doktora tezini 2023 yılında savunarak Berel gibi Avrasya arkeolojisinin önemli mezar gruplarından birini lisansüstü tez çalışması kapsamında Türkiye literatürüne dâhil etmiştir. Çalışmasında coğrafya olarak Doğu Kazakistan bölgesini; dönem olarak Demir Çağı'nı; konu olarak kurganları ele almıştır. Berel kurganları, mimari yapısının yanında dönemin toplumsal ve sosyal yapıları çerçevesinde incelenmiştir. Aynı araştırmacı, daha önce yüksek lisans çalışmasını ise "Berel'deki 36.Kurgan" başlıklı tez ile Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalında Doç. Dr. Gökçen Kurtuluş Öztaşkın danışmanlığında hazırlamıştır.

Taşağıl'ın danışmanlığında 2020 yılında tamamlanan bir diğer kurganlar konulu tez, "General Characteristic And Internal Structure of Kurgans in Afanasievo" adlı yüksek lisans çalışmasıdır. Afanesyevo kültürünün bir Hint-Avrupa kültürü olduğunu varsayan araştırmaların aksine; Türk kökenini vurgulamıştır. Çalışmanın sahibi olan Altan Atak, Türk köken teorisini Afanesyevo'nun çeşitli sosyokültürel unsurları üzerinden açıklamayı hedeflemiştir.

Yedisu bölgesinin taş heykelleri, Soner Pulan tarafından 2023 yılında Akdeniz Üniversitesi Tarih Anabilim Dalında "Yedisu Bölgesindeki İslamiyet Öncesi Türk Heykelleri" adlı doktora tezinde ele alınmıştır. Günümüz Kazakistan ve Kırgızistan sınırları içerisinde büyük bir kültürel alan olan Yedisu'nun heykel örnekleri her iki ülke için ayrı başlıklar altında kataloglandırılmıştır. Geniş bir katalog çalışmasının bulunduğu tez, genel heykel karakteristiği hakkındaki yorumları da içermektedir.

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalında, Prof. Dr. Yunus Koç danışmanlığında çalışan Emre Sevinç, "Erken Saka

Dönemi Doğu Avrasya Coğrafyası Elit Kurganlarındaki Altın Giyim Kuşam Kompozisyonları-Tarbagatay ve Sarıarka Buluntu Sahaları Örneğinde-" adlı doktora tezini 2024 yılında tamamlamıştır. Tez genel anlamda geniş bir buluntu kataloğu içermektedir. Çalışmada, MÖ 8 ve MÖ 6.yüzyıllar aralığına tarihlenen Erken Saka Dönemi'ndeki altın giyim süslemelerine ait örnekler incelenmiştir. Aynı araştırmacı daha önce, Gazi Üniversitesi Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Konuralp Ercilasun danışmanlığında, "Kazakistan'ın Maddi Kaynaklar Çerçevesinde Sosyokültürel Tarihi: Erken Demir Çağı" adlı yüksek lisans tezini tamamlamıştır. Benzer şekilde bu yüksek lisans tezinde de eser gruplarının detaylı fotoğrafları bulunmaktadır.

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Tarih Anabilim Dalında, Prof. Dr. Mustafa Gökçe danışmanlığında, "Bazı Hun Kurganlarına Göre Altay Bölgesinde Sosyo-Kültürel Yaşam" başlıklı doktora tezi, Sinan Alper Saka tarafından 2025 yılında tamamlanmıştır. Bu çalışmada, çoğunlukla Hunların siyasi tarihinden anekdotlar barındıran Çin kaynaklarının, arkeolojik verilerin sosyo-kültürel yorumu ile desteklenerek Hun kültürü ve tarihi çalışmalarına katkı sağlamak amaçlanmıştır. Çalışmada, Büyük Yaloman II, Verh-Uymon, Stepuşka, Üst-Edigan, Dyalyan, Kurayka, Bike-1, Ayrıdaş-1 kurgan kompleksleri araştırılmıştır.

2025 yılında Yedisu Bölgesi'ni konu alan bir doktora tezi Kadir Şahin tarafından "Oğuzların Kökeni ve Yedisu Bölgesindeki Faaliyetleri (8-12. Yüzyıllar)" adı ile tamamlanmıştır. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Orta Çağ Tarihi Bilim Dalında hazırlanmış olan çalışmanın amacı Oğuzların kökenini ve erken tarihini Yedisu merkezinde değerlendirmektir.

İngilizce literatürdeki dikkat çekici tezler arasında Paula N. Doumani'nin Washington Üniversitesi Antropoloji bölümü bünyesinde hazırladığı "Bronze Age Potters in Regional Context: Long-Term Development of Ceramic Technology in the Eastern Eurasian Steppe Zone" adlı doktora tezi (2014) yer almaktadır. Tez, Doğu Avrasya bozkırlarındaki seramik teknolojisi ve üretimi ile bu geleneğin bozkırdaki kültürel aktarımlarına odaklanmaktadır. Yedisu Bölgesi'ni bozkırın dağ şeridinde yer alan kritik noktalardan biri olarak yorumlamaktadır. Aynı zamanda Yedisu'nun yerel üretim karakterini ve etkileşim merkezi oluşunu vurgulamaktadır. Bazı yerleşim merkezlerindeki örnekleri ele alarak seramik eşyaların Yedisu'daki yerel kaynaklar kullanılarak üretildiğini laboratuvar testleri ile desteklemiştir. Yazar, tezin içerisinde geniş bir bölüm ayırdığı Yedisu'yu

bozkır teknolojisinin yerelleştirildiği bir bölge olarak yorumlamıştır. Bunun yanı sıra Doumani, bilimsel makalelerinde de Yedisu arkeolojisi ve kültürünü sıklıkla konu edinmektedir.

Yüksek lisans çalışmasında, Hunların batıya doğru göç edişlerinin sonucunda oluşan kültür çevrelerinden biri olan "Kenkol Kurganları" hakkında bir tez yazmıştık. Doktora çalışmasında ise Kenkol'un doğusunda benzer coğrafi ve iklimsel şartlara sahip olan, ancak daha büyük bir kültürel çevreyi kapsayan Yedisu Bölgesini odak noktası olarak aldık. Türkiye'deki literatürde kurganlar ve Yedisu Bölgesi hakkında ayrı ayrı tezler yazılmış ancak "Yedisu kurganları" başlığı ile yapılmış müstakil bir çalışma olmamıştır. Belirli kriterler doğrultusunda seçilen Yedisu kurganları, çalışmamızın ana dinamiğini oluşturmuştur. Tez içerisinde, kazısı tamamlanmış kurganların malzemeleri arşiv numaraları ile verilmiştir. Kazısı devam eden kurganlardan çıkarılan eserler ise kazı raporlarından veya çalışmayı yürüten arkeologların yayınlarından alınmıştır. Seçilen kurganların tamamında doğrudan kazıyı yürüten araştırmacıların raporları, makaleleri ve kitapları ana kaynak grubu olarak kullanılmıştır. Orijinal dillerinden yapılan çeviriler çalışmayı zenginleştirmiştir. Neticesinde hem bölge literatürü hem Türkiye'de hazırlanmış kurganlar ve bozkır kültürü literatürü kullanılmıştır. Bunun dışında, kadim Türk kültürünün önemli bir boyutunu yansıtan ölü gömme gelenekleri, göçebe bozkır Türkleri odağında ele alınmıştır. Çalışmanın bir diğer temel hedefi ise Türk kültürünün maddi kaynaklarını barındıran bu kurganları ortaya çıkaran kültürel ve coğrafi arka planı tanıtmaktır. Sonuç olarak her iki lisans üstü çalışmada da hareket noktası literatür eksiği üzerinde durmak ve bunun yanında seçilen bölgeye saha ziyaretleri gerçekleştirerek araştırmayı daha kapsamlı bir şekilde Türk tarih yazımına sunmak olmuştur.

1. BÖLÜM
BOZKIR KÜLTÜRÜNÜN TEMEL UNSURLARI VE BOZKIR ARKEOLOJİSİ

Bozkır kültürünün temelini oluşturan birden fazla bileşen vardır. Her bir bileşen maddi kalıntılardan izlenen manevi kültür kademelerini oluşturur. Tezin başlangıç bölümünde, bu unsurlar üzerinde durulacaktır. Avrasya bozkırları binlerce yıllık birikime sahip özel bir coğrafyadır. Göçebe medeniyet bu bozkırlarda inşa edilmiş ve bu coğrafyada birçok dil, etnisite ve kültür karşılaşmıştır. Bozkır imparatorluklarına ve halkın büyük çoğunluğuna bakıldığında Türk soylu topluluklar baskın bir yoğunluğa sahip olmuştur. Neticesinde ise farklı dile ve dine rağmen bozkır imparatorlukları çatısı altında tam bir kültürel birlik kurulmuştur. Tarihte, karışarak yeni bir kültür doğabilir ya da kaybolabilir. Din, kültür ve etnik karışım İç Asya coğrafyası için olağan bir durumdur. Tek çatıda tüm din, kültür ve etnik gruplar birleşmiştir. Dolayısıyla bozkır halkları karışarak yeni bir medeniyet doğurabilmişlerdir. Çeşitlilikleri birleştirerek yeni bir kültür yaratmak her toplum için geçerli değildir. Kültürleşmeyi birçok toplum çözememiştir. Kültürleşme, grupların birbirleriyle teması sonucunda ortaya çıkan kültürel unsurlar mübadelesidir. Toplumların yeni kültürel örüntülerle uyumlanması söz konusudur.[48] Nitekim tarihte kültürel bir ana çatı kurarak yeni ögelere uyum sağlayan toplumlar yeniden doğarlar. Bu noktada dışa dönük olmak ve yeni unsurları kendi bünyesinde birleştirebilmek önemli hususlar arasında yer almaktadır.

Çin'deki Han Sülalesi'nin elçisi olarak İç Asya'ya seyahat eden Chang Chien'in raporları bölgedeki siyasi ve sosyal görünümü yansıtması bakımından ehemmiyet arz etmektedir. Elçinin ziyaret ettiği şehirli halkın, aralarında Greklerin de bulunduğu çeşitli etnik unsurlardan oluştuğu düşünülmektedir. Chang Chien İç Asya'ya MÖ 128 yılında bölgeye geldiğinde etnik yapı belirli bir derecede karışıktı. Büyük İskender'in batıdan doğuya; Hunların ise doğudan batıya doğru hareket edişi gibi sebepler İç Asya'nın siyasi çehresini değiştirmişti. Nitekim sosyo-kültürel ortam da çeşitlenmişti.[49] İskender'in yürüttüğü

[48] Conrad Phillip Kottak, *Antropoloji İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış* (Ankara: Ütopya Yayınevi, 2008), 68.
[49] Nuraniye Hidayet Ekrem, "Çin Elçisi Chang Ch'ien'in Seyahatnamesine Göre Orta Asya'daki Etnik Gruplar", (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1999), 26.

seferler neticesinde İç Asya'da Greklerin bozkır göçebeleriyle olan kaynaşmasının izi asırlarca varlık göstermiştir.

Kültürleşme, yalnızca Türk ve Türk olmayan toplumlar arasında değil farklı Türk boyları arasında da gerçekleşmiştir. Avrasya'ya yayılan Türk boyları, ortak bir kökene, tarihe ve kültüre sahip olmuştur. Tarih sahnesine kimi boy birliklerinin diğerleriyle yer değiştirmesi, bu boyların tamamıyla kaybolduğunu göstermez. Eski boylar çoğu zaman yeni siyasi yapılara dâhil olmuş ve bu karışım neticesinde yeni politik ve kültürel ortamlar doğmuştur.[50] Bu görüntü, İç Asya'nın kendine has siyasi iklimi için olağandır.

Esasen, İç Asya'daki bu demografik iklimin bir örneği, bu tezin coğrafi sınırını oluşturan Yedisu Bölgesi'nde de görülmektedir. Tarih boyunca Yedisu, İç Asya'nın en eski medeniyet merkezlerinden biri olmuştur. Erken devirlerden itibaren bölgede, Sakalar, Wusunlar, Hunlar, Göktürkler, Türgişler, Karluklar, Karahanlılar, Moğollar varlık göstermiştir. Daha sonra Kazak Hanlığı'nın da Yedisu merkezli doğduğu ve büyüdüğü görülmektedir. Hâkimiyet kurma amaçları doğrultusunda Türk boylarının birbirini itmesi bölgede bitmeyen bir hareketlilik doğurmuştur. Bu hareketlilikte bir boyun tüm tebaası göç etmemiş; bir kısmı bölgede kalmıştır. Dolayısıyla bu durum, farklı boyların üst üste yığılmalarına sebep olmuştur.[51] Görüldüğü gibi, Yedisu dâhil olmak üzere bütün İç Asya, tarih boyunca bu dinamizme sahne olmuştur. Böylelikle, pek çok farklı Türk toplumunun ortak bir bozkır kültürü inşa etmiş olması daha kolay anlaşılmaktadır.

Avrasya bozkırları mevsim ve enleme bağlı otlaklar ve çalılıklardan oluşan geniş bir eko bölgedir. Günümüzde Kuzeydoğu Çin, Moğolistan ve Sincan Özerk Bölgesi'nden Doğu Avrupa ovalarına kadar uzanır. Karışık bir ekosistemi olan bozkırlar, dağ etekleri ve çöller ile birleşir.[52]

Bozkır, İç Asya'nın diğer kuşaklarının haricinde Karadeniz'in kuzeyinden Mançurya ovalarına kadar uzanan bölgede farklı bir ekoloji oluşturmaktadır. Ukrayna, Kuzey Kafkasya, Güney Urallar ve Kazak-Kırgız bozkırları bu kuşağın batı bölümlerini meydana getirmektedir. Doğu bölümündeyse, Moğolistan'ın orta ve doğusundan Mançurya ovalarına değin uzanan araziyi kapsar. İli Nehri'nin bereketli vadisi,

---

[50] Sergey Grigoryeviç Klyaştornıy, *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2018), 104.

[51] Ercilasun, "Seyahatnamelere Göre Yedisu Bölgesi", 7.

[52] Sue Brunning, Luk Yu-ping, Elisabeth R. O'Connel ve Tim Williams, *Silk Roads* (London: British Museum Press, 2024), 116.

Cungarya'nın Tanrı ve Altay Dağlarının kenarında yer alan yüksek bozkırları da yine bu kuşağın bölgeleri arasında sayılmaktadır. Bozkırdaki kesintisiz ot örtüsünün kalitesi yer yer değişmekle birlikte göçebe çoban ekonomisi için bol ve kolay erişilen yem kaynağı barındırmaktadır. Genel olarak bozkırın çoğu bölgesinde uzun, tüysü otlar, çayırlar ve karışık çimenler ilkbahardan sonbahara kadar hayvan sürüleri için geniş bir beslenme olanağı sunmaktadır.[53]

Tarih boyunca, çoğu kültür çevresinde olduğu gibi Türk kültür çevrelerinde de nehir boyları önemli olmuştur. İç Asya'da, iç nehirlerin çoğunluğu büyük göllere dökülür. İdil, Kama, Yayık, Emba nehirleri aslında bir göl olan Hazar Denizi'ne; Seyhun ve Ceyhun Aral Gölü'ne; İli Balkaş Gölü'ne; Orhun, Selenge, Tula ise Baykal Gölü'ne dökülür. Sibirya'daki Yenisey, Ob, İrtiş, Lena gibi nehirler ise Kuzey Buz Denizi'ne dökülür.[54]

Tarihi Türk coğrafyasının önemli bir kısmını dağlar karakterize eder. Bölgenin önemli dağ silsilelerinden biri olan Tanrı Dağları (Tienşan) tek bir sıra olmayıp birkaç dağ silsilesinden oluşmaktadır. Doğu Türkistan'daki Boğd Dağları, Barköl Dağları ve Karlık Dağları; batı Türkistan'daki Yedisu (Cungar) Aladağları, Küngey Aladağları, Kırgız Aladağları, Kazak (Talas) Aladağları, Terskey Aladağları ve İli Aladağları Tienşan'ın dağ sisteminde yer almaktadır.[55]

Ligeti, Bilinmeyen İç Asya adlı kitabında Asya'yı beş bölüme ayırır ve bu bölümler arasında İç Asya olarak tabir ettiği bölge merkezî kısmı oluşturur. Buna göre Kuzey Asya Sibirya; Doğu Asya Çin, Japonya, Kore, Mançurya; Güney Asya Hindistan; Ön Asya ise İran, Afganistan, Anadolu, Suriye ve Mezopotamya idi. Bu dört büyük parça İç Asya'yı kuşatır.[56] Bu çalışma içerisinde Bozkır Türk medeniyetinin doğduğu ve hâkim olduğu coğrafya için İç Asya tabiri kullanılacaktır.

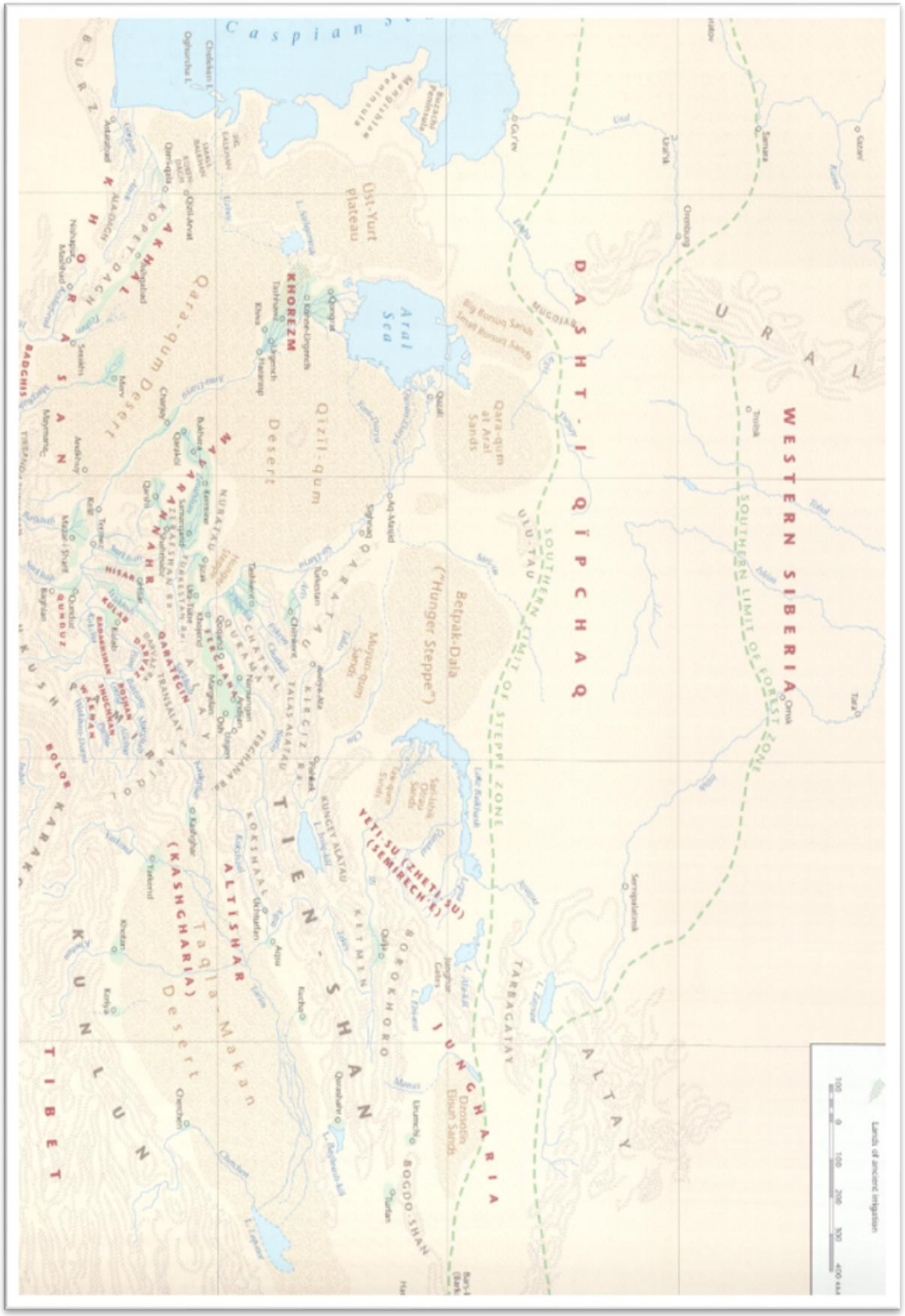
---

[53] Taaffe, "Coğrafi Ortam", 52.

[54] Kürşat Yıldırım, "Türk Tarihinin Kadim Coğrafyası", *Türk Tarihinin Dağları, Gölleri ve Nehirleri* içinde, editör: Okan Yeşilot (İstanbul, Vakıfbank Kültür Yayınları, 2024), 12.

[55] Hayrettin İhsan Erkoç, "Tanrı Dağları", *Türk Tarihinin Dağları, Gölleri ve Nehirleri* içinde, editör: Okan Yeşilot (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2024), 136.

[56] Louis Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, çeviren: Sadrettin Karatay, 3.baskı (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011), 13-15.

Şekil 1-1. İç Asya kültürel alanları (Yuri Bregel,2003)

İç Asya, doğuyla batı arasında çift yönlü bir konuma sahiptir. İç Asya'nın sınırları bilimsel yaklaşımlara göre değişiklik göstermiştir. Yaklaşımlar ait oldukları ekole göre coğrafi, tarihi ve politik zeminlerde gelişmiştir. Modern coğrafyacılar, İç Asya'yı karmaşık akarsu sistemleri ve Altay, Pamir, Tanrı, Hindikuş gibi büyük dağ silsilelerinin ayırdığı bölümler üzerinden anlatmaktadır. Coğrafyacıların kullandığı bazı isimleri (Tarım havzası, Transoksiyan, Semireçiye/Yedisu) tarihçiler de benimsemiştir. Kavim, dil, politika ve din yoğun bir değişim gösterdiği için İç Asya'nın sınırları, politik konumu ve kültürel kıstasları da farklılık arz etmiştir.[57]

Çeşitli yeraltı zenginliklerine sahip olan Altay, Tanrı, Ural Dağları ve diğer dağ sistemleri her şeyden önce polimetal zenginlikleri ile metal işleme teknolojisinin gelişmesine zemin hazırlamıştır. Bozkırlar ise kendine özgü bitki ve hayvan çeşitliliğine ve istikrarlı bir adaptasyon yeteneğine sahip olmuştur. İklim değişikliklerine bağlı olarak şekil alan hayvancılıkla ilgili ekonominin elverişli sistemleri kurulmuş ve bunu sürekli yeniden üreten bir sistem oluşturulmuştur. MÖ II. binyılın sonunda Avrasya bozkır kültürü ekonomik olarak en uygun sistemi (yatay ve dikey göç sistemi) kurmuştur. Bu sistem koyun, keçi ve atlardan oluşan hayvan sürüleri için yem stoklamayı gerektirmiyordu. Hayvancı ekonominin hareketli formunda yıl boyu otlamayı sürdürecek gerekli coğrafi koşullar Ural'dan Moğolistan'a kadar mevcuttu. Bu durum, bölge halklarının refah düzeyinin artmasını ve kültürel gelişimini sağlamıştır.

Tarih hem insanla hem tabiatla alakalıdır. Tabiat koşulları bireyi ve dolayısıyla toplumu etkiler ve toplum da kültürü kurar. Bir toplumun etkileşim halinde olduğu hususları bilmeden o toplumun sanatını, geleneklerini ve sosyal yapısını anlamak mümkün değildir. Bu noktada kültürü tanımlayabilmek için toplumsal mekanizmayı, sanatsal gelişimin zihinsel ve düşünsel temellerini anlamak elzemdir.

Bozkır toplumundaki kültürel gelişim, yalnızca atın evcilleştirilmesi ve at koşum takımlarının üretimi gibi iç dinamiklerle sınırlı kalmamıştır. Bozkırdaki iklimsel değişiklikler sonucu hayvan sürüleriyle uzun mesafeler kat edebilme ve onları besleyebilme imkânı da kültürel gelişimin beslendiği bir noktadır. Bu bağlamda kültürel gelişim, uygun ekolojik koşulların oluşmasıyla da bağlantılıdır. Metalürji teknolojisi, silah üretimi, at koşum takımlarının üretimi ve atın evcilleştirilmesi bozkırda atlı savaşçı

[57] Svetlana Gorshenina, Claude Rapin, *Kâbil'den Semerkant'a Arkeologlar Orta Asya'da* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005), 14-15.

figürün ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. Ardından göçebe kültürün çehresi oluşmaya başlamıştır: hayvancı ekonominin yürütülmesi için elverişli biçimler geliştirilmiş, göçer hayata uygun çadırlar üretilmiş, kap-kacak, giyim-kuşam kültürü de bu doğrultuda şekillenmiştir. Bu unsurlar büyük bir kültürel hacim doğurarak bütün Avrasya bozkırlarına yayılmıştır.[58]

İç Asya'nın atlı göçebe Türkleri bu tarihi coğrafyada bozkır medeniyetinin temellerini oluşturmuş ve binlerce yıl bu medeniyetin temsilcileri olmuşlardır. Bozkırlarda atın, göçebe hayatın, hayvancılık ve avcılığın, Şamanik inançların şekillendirdiği bir kültür çevresi vardır.

Göçebelerin en erken izleri arkeolojik buluntular vesilesiyle tespit edilmektedir. Böylece İç Asya'nın en eski kültür çevresi olan Anav'dan itibaren kültür sahiplerinin yaşam tarzı ve yayıldıkları coğrafyalar takip edilebilmektedir.

Bozkırda büyük hayvan sürülerini idare etmek güçtür. Bu güçlük bozkır insanına ve toplumuna organizasyon yeteneği, sistematik göç, irade, zorluklarla baş edebilme becerisi, fiziksel dayanıklılık gibi kimi önemli beceriler kazandırmıştır. Göçebelerin doğayla uyum sağlamak üzerine inşa ettikleri hayatta, geleneksel ekolojik bilginin hacmi ön plana çıkar. Bu noktadan bakıldığında göçebe Türklerin doğayı yakından tanıdığı ve şartlarına adapte olabildiği açıkça görülmektedir.

Bu bağlamda "Göçebe insanın doğal çevre ile bağlarının önemi nedir?" sorusu sorulabilir. Göçebe Türklerin yaşadığı bölgelerde kürek kemiği falı, kürek kemiği üzerinden kehanette bulunmak yaygındır. Genel kural olarak koyunun daha az olarak keçinin ya da başka bir hayvanın kürek kemiği kullanılır. Ancak iklim şartları koyun yetiştirmeye elverişli olmayan daha kuzey bölgelerde yaşayan Yakutlar, geyiğin (yüksek ihtimalle ren geyiğinin) kürek kemiğini kullanır. Bu durum, bölge ikliminin kültür üzerindeki etkisine ve coğrafi şartlara uyum sağlamaya güzel bir örnek oluşturur.[59] Coğrafya ve iklim koşulları, göçebe insanın zihin dünyasını ve sonra kültürünü doğrudan etkilemektedir.

Coğrafyanın sundukları, mezar mimarisini de şekillendirmiştir. Ekolojik özellikler Yedisu Bölgesi'nde de kuzeyden güneye çeşitli farklılıklar göstermektedir. Bu durum, inşa tekniklerindeki değişimlerin sebebi olmuştur. Örneğin, Kuzeydoğu Yedisu'nun

[58] Zeynolla Samaşev, "Erte Temir Deuirindegi Kazak Dalası", *Ulu Dala: Tarih Pen Madeniet Jılkı Jane Salt Attu* içinde, c. II (Nur-Sultan: Exponat, 2019), 44-45.
[59] Jean Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021), 95.

ormansız bölgelerinde ve Çu-İli dağlarında mezarların tabanı taş plakalarla oluşturulmuş, tavan çatısı da yine taş malzemeyle yapılmıştır. Küngey Aladağlarının ormanlarla kaplı kuzey yamaçlarında ise mezarlar tamamen ahşaptan inşa edilmiştir.[60]

Bozkır arkeolojisinin diğer arkeolojik sahalardan farkı nedir? Ya da göçebe medeniyetin yerleşik medeniyete göre kıyası nedir? Öncelikle göçebe birey daima dinamiktir. Çünkü hayatı durağan değildir. Avlanma, savaşma, hayvan sürülerini yönetme, büyük insan gruplarıyla yapılan mevsimlik göçler hep sistematik bir organizasyon sayesinde başarılı oluyordu. Bu başarının kaynağı ise bozkır insanının dayanıklı ve uyumlu yapısıydı. Doğal çevre temasının yoğun olması o çevrenin mücadele edilmesi mümkün olmayan şartlarına adapte olmayı gerektiriyordu. Bu sebeple göçer evleri kışın soğuk yazın sıcak yalıtımı sağlayan kaliteli yün keçelerden yapılıyordu. Keza giyim kuşamları da ipeğe göre çok daha dayanıklı olan yün, deri gibi malzemelerden üretiliyordu. Göçebenin giyim kompozisyonu pantolon, kemer, gömlek gibi parçalardan oluşuyordu. Çünkü bu kompozisyon atlı-savaşçı için en ideal olanıydı. Bu gibi pek çok örnek göçebe bireyin doğal çevreyle arasında kurduğu uyumluluğu açıklar. Dolayısıyla geçim kaynakları, doğa ile etkileşim, giyim-kuşam, yeme-içme, barınma, mimari, sanat ve dinde yani yaşamın tüm kurumlarında yerleşik ve göçebe medeniyetin çok sayıda farkı vardır. Yerleşik medeniyet ve göçebe medeniyetin koşulları, dinamikleri, sınırları ve birikimi arasındaki farklılıklar çok açıktır. Bu şartlar düşünüldüğünde her iki medeniyet çevresinin kazı ve araştırma coğrafyası arasındaki fark da anlaşılacaktır. Tarih boyunca yerleşik olan milletlerin kültür yadigârlarını takip etmek ve incelemek belli coğrafi sınırlar dâhilinde gerçekleşmektedir. Ancak Türkler gibi tarihinin büyük bir kısmını göçebe olarak yaşayan milletlerin izini sürmek için onların yayıldığı binlerce kilometrelik sahayı incelemek gerekecektir. Bu yönüyle bozkır arkeolojisi Mançurya'dan Karadeniz bozkırlarına kadar büyük bir alanda çalışılmaktadır.

Bozkır arkeolojisi içerisinde, kurgan çalışmaları özel bir öneme sahiptir. Bahsi geçen geniş coğrafyada yüz binlerce kurgan tespit edilmiş ve kazısı yapılmıştır. Buna rağmen mevcut bilimsel birikim bu kültürü her cephesiyle anlamak için halen yetersizdir. Eski Türk tarihi çalışmalarındaki en belirgin problemlerden biri yazılı kültür eksikliğidir. Bu

[60] A. A. Nurjanov, G. S. Jumabekova ve G. A. Bazarbayeva, "Novıye Dannıye o Kulture Sakov Jetisu: Kratkiye Rezultatı Polevıh Issledovaniy 2020 G. Na Territorii G. Almatı", *Kazakstan Arheologiyası* 10 (4) (2020): 84.

sebeple erken göçebelerin yazılı tarihi gerek doğu gerekse batıdaki antik kaynaklar ve seyahatname notları vesilesiyle öğrenilebilmektedir. Esik kurganında gümüş bir kâse üzerinde tespit edilen iki satırlık runik yazı, aslında yazı ve dil gelişiminin Proto-Türklerde geldiği aşamaya işaret etmektedir. Ancak bu konuda akademik dünyanın mevcut keşifleri yeteri kadar geniş bir veri sunmamaktadır.

Nitekim bozkır medeniyetini, kendi dilinden okuyabildiğimiz tek kaynak grupları arkeolojik verilerdir. Tüm bu sebeplerle kurgan arkeolojisi yalnızca eser çıkarmaya odaklanmaz. Bunun yanı sıra kültürü anlamaya yönelik de çalışır. Dolayısıyla kimi kazılar yıllarca devam etmektedir.

Göçebe medeniyet dinini, sanatını, ekonomik kaynaklarını, barınağını yanına alarak göçer ve varlığını bir başka coğrafyada başka kültürlerle girdiği etkileşimle devam ettirirdi. Sanat eserlerinin hatta evlerinin dahi taşınabilir olduğu hayatta büyük bir istisna vardır: kurganlar, petroglifler ve balballar. İç Asya'nın göçerleri arkalarında sabit miras olarak bu üç eser grubunu bırakmıştır. Bu eser grupları, göç güzergâhlarını ve coğrafi sınırlarını çizmek açısından önemli birer başvuru kaynaklarıdır.

1.1. GÖÇEBELİK UNSURLARI

Göçer kültürün en başarılı üretimlerinden birisi olan çadır evlerin en erken şekillerinin oluşması MÖ IX-VIII. yüzyıllara dayandırılmaktadır.[61] Çadırlar, İç Asya göçebelerinin evleriydi. Hareket halinde süren yaşam tarzı bu taşınabilir evleri doğurmuştu. Doğa ile iç içe süren yaşamın getirdiği en dikkat çekici eserler çadır evlerdi. Sahip olduğu mimari form, teknikler, iç ve dış dizayn Türk sanatının en nadide motif ve sembollerinin örneklerini barındırıyordu.

Esasen, çadır evler işlevsellik ve estetik birleşiminin birer örneği olmuştur. Çadırlar aynı zamanda kutsal bir anlam da taşır. Çadırdaki ocak ve ocağın ateşi, geleneksel bozkır inancının önemli kodlarından biridir. Kurgan formunun, bozkır evi olan çadırlara benzetildiği ve kurganların öbür dünya için hazırlanan birer istirahatgâh (ikinci bir ev)

[61] Lezzet Tülbasiyeva, *Kazakların Yaşam Estetiği* (Ankara: TTK, 2004), 32.

olduğu düşünülmektedir.[62] Çadır örneğinde görüleceği gibi göçebe hayatta üretilen her bir malzeme hayati öneme sahiptir.

Erken devirlere göre döneminin önemli bir teknik ve icat ürünü olan çadırlar sadece konstrüksiyon açısından bile değerli bir göçebe medeniyet eseridir. İncelendiğinde Türk sanatına yön veren pek çok önemli unsur yine Türk çadırlarında ve içindeki eşyalarda bulunmaktadır. Çadırların inşasındaki yapı elemanları, içlerini süsleyen halılar, kilimler, dokuma kumaş ürünler, tahta, deri ve madeni eşyalar ile bunların üzerindeki süslemeler ayrı birer sanat eseri olarak kabul edilmektedir. Stryzgowski gibi batılı araştırıcılar Asya mimarisi ile çadırlar arasında bağlantı kurarak pek çok mimari eserin estetik kökenlerini çadır sanatı ile ilişkilendirirler. Şüphesiz Türk mimari ve süsleme sanatına dair birçok şekil ve unsur çadır sanatından gelmiştir.[63]

Türk toplumlarının kullandığı çadır biçimi "çadır simgeciliği" olarak tüm göçler boyunca korunmuştur. İç Asya'da özellikle Doğu Türkistan'da çadır formunda evren tasviri ya da evrenin küçük bir modeli olarak çadır tasviri sıkça görülmüştür. Oğuz çadırlarındaki mavi renk, Oğuz mimari anıtlarındaki mavi çiniler ve diğer Türk-İslam dönemi türbelerinin mavi kubbeleri gökyüzü imgesi olarak kararlı bir simgecilikle bağlantılı görülmüştür.[64]

Bozkırlı bir Türk'ün hayatında en kıymet verdiği nesne atından sonra çadırdır. Çadırın değerli ve zengin bir sanata dayanak olması ve zemin hazırlamasının sonucu olarak Türkler arasında dokumacılık sanatı yaygınlaşmıştır.[65] Böylelikle çadır kültürü toplumda yeni zanaat dallarının önünü açmıştır. Göçebe evlerinde estetik görünüş öncelikli amaç olmasa bile estetik fonksiyonun önemi büyüktür. Çünkü göçebelerde estetik olan yararlı olandan ayrı tutulmamıştır. Yararlı ve mükemmel, birbirine bağlı olarak gelişim göstermiştir. Yüksek seviyeli sanat algısı, halkın ideolojisi, üründen sağlanan mükemmel fayda ile birleşmiştir.[66] Bozkır kültürünün her bir unsurunda faydacılığın ve estetiğin sentezi dikkat çekicidir.

Çadırlar konstrüksiyon bakımından gelişmiş bir iç düzene ve uyuma sahiptir. Bu derinlik, toplumun dünya hakkındaki görüşleri ile ilgilidir. Konstrüksiyon elementleri ve onların

---

[62] M. Taner Tarhan, "Kimmerler ve İskitler", *Türkler Ansiklopedisi*, c. 1, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 600.

[63] Celal Esad Arseven, *Türk Sanatı Tarihi Menşelerinden Bugüne Kadar*, I. Fasikül (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1956), 25.

[64] Emel Esin, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu* (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2006), 128.

[65] J. Strzygowski, H. Glück ve Fuat Köprülü, *Eski Türk Sanatı ve Avrupa'ya Etkisi* (Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları No:152, 1974), 153.

[66] Tülbasiyeva, *Kazakların Yaşam Estetiği*, 19.

birbirleri ile uyumu; her bir dekorun taşıdığı anlamı gösterir. Evrenin görüntüsü, göçebeye göre evinin görüntüsünü belirlemiş ve evler küçük birer evreni temsil etmiştir.[67] Bozkır sanatında her bir ürün geleneksel bilincin tezahürüdür.

Arkeolojik buluntular, en erken devirlerden itibaren göçebelerin hayatında atlı kültürün ne kadar önemli olduğunu göstermiştir. At, bozkır topluluklarının hareketliliğinde önemli bir yere sahiptir.[68] Kurgan buluntularının en yoğun envanter gruplarından biri atlara ve eyer takımlarına aittir. Bir atın bir adamla gömülmesi bu hayvanın bozkır topluluklarında oynadığı önemli rolü göstermesinin yanında ölümden sonra da aynı rolü koruyacağına inanıldığını göstermektedir.[69] At sadece gıda ya da ulaşım aracı olarak kullanılmamış; tarih boyunca Türk topluluklarının en önemli ruhani ve mitolojik sembolü de olmuştur. Görüldüğü gibi, atın bozkır medeniyetinin temeli olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Göçebeliğin en önemli elementi olan atın evcilleştirilmesinde Karadeniz-Hazar bozkırlarına işaret eden P. Golden, MÖ 3.bin hatta MÖ 4.bin yıllarına tarihlendirme yapar. MÖ 1500 civarında ise at teknolojisi gerçek bir atlı kültür üretecek aşamaya gelmiştir. Avrasya çoban göçerliğini ortaya çıkaran pek çok sebep vardır: at teknolojisinin tam manasıyla gelişmesi, insan ve hayvan nüfusunun artması, madencilikteki teknolojik gelişmeler, iklim değişiklikleri vb. Bununla birlikte farklı bozkır topluluklarının otlaklar üzerindeki hâkimiyet mücadelesi halkların hareketliliğini doğurmuştur ve göçlere sebep olmuştur.[70]

Durağan olmayan hayat belli zorluklar doğurur. Bozkır hayat şartları bireyler üzerinde oldukça keskin bir etkiye sahiptir. Bozkırda insanın insanla, insanın hayvanla ve hayvanın hayvanla mücadelesi hiç bitmez. Hayatlarındaki bu hikâye sanat ürünlerindeki stilizasyonda sıkça işlenen bir temadır. Erken devir göçebe insanını anlamak kültürü anlamanın ipuçlarından biridir. Ancak insan unsurunu incelemek; özellikle miladi çağların öncesinde yaşamış göçebe insanın bilişsel dönüşümü üzerinde yorum yapmak hayli zordur.

Kültür ve iklim arasında, kültürel değişim ve iklimsel değişim arasında anlaması mümkün bir ilişki vardır. Kimi bilim insanları İç Asya'da ve başka yerlerde coğrafyanın kültürel

---

[67] Tülbasiyeva, *Kazakların Yaşam Estetiği*, 3.

[68] İlhami Durmuş, "Bozkır Kültürünün Oluşumu ve Gelişiminde At", *Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (2) (1997): 15.

[69] Ciro La Muzio, "Erken Dönem Türklerinde Defin İşlemleri", *Türkler Ansiklopedisi*, c. 3 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 124.

[70] Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017), 57-58.

tarih üzerindeki etkisini açıklamak için coğrafi determinizmin yanında başka teorilere de ihtiyaç duyulduğunu belirtir. Ancak burada ele alınacak konu coğrafya ve insan ekseninde olacaktır. Doğal kaynaklardan yararlanma becerisi bu konunun bir parçasıdır. Diğer parçası zorlukların, eksikliklerin ve kıtlıkların üstesinden gelme yeteneğidir. Kültür ve doğa arasındaki ilişkinin üçüncü parçası ise karşılık verme kapasitesidir. Karşılık verme kapasitesi, sosyal örgütlenmeleri ve teknolojiyi mevcut doğal çevrenin şartlarına uyarlayabilmektir. Toprak, su, mineraller, rüzgâr, güneş ışığı ile insanların teknolojik bilgisi ve toplumsal örgütlenmesi arasında sıkı bir ilişki vardır.

İç Asya'nın zorlukları kendine özgüdür. İç Asya insanının doğal şartlara adapte olmak için geliştirdiği kültür de kendine özgüdür. Bu karşılıklı etkileşimde insan faaliyetlerinin coğrafya üzerindeki etkisine de değinmek gerekir. İnsan, kültürüyle doğayı değiştirebilir. Doğa da buna karşılık kültürün belirli yönlerini değiştirir. Örneğin, insan İç Asya'nın sert karakterli iklimine adapte olarak bitki yetiştirme ve hayvan sürülerini gözetme bilgisiyle donanmıştır. Bu coğrafya, deniz taşımacılığından ziyade kara taşımacılığına odaklıdır. Bir yerden bir yere hareket edebilme yetisi hayvanla sağlanmaktadır. Bozkır insanı, dünyaya bu bilgileri öğrenmiş olarak gelir. İnsanın doğayı değiştirdiği kısımda ise yakacak ihtiyacı için ağaç kesmenin toprağın su tutma kapasitesini değiştirdiği ve erozyona uğrama ihtimalini doğurduğu gerçeği vardır. Ağaçların azalması neticesinde hayvan dışkılarını yakacak olarak kullanmak da toprağın doğal gübreden mahrum kalmasına ve veriminin değişmesine sebep olur.[71] Nitekim hiçbir ilişki ve etkileşim tek yönlü değildir.

1.2. BOZKIR SANATI

Bozkır ekonomisinin temel geçim kaynağı hayvan sürüleriydi. Böyle bir yaşamda hayvan ile iletişim o denli yoğundu ki; hayvan, yalnızca geçim kaynağı olmamış aynı zamanda dine, mitolojiye ve sanata değin bozkır Türklerinin bütün dünyasında esas unsur olmuştur. Bu şartlarda, ekonomik temeller yaşam koşullarını büyük oranda belirlemiş ve yaşam da ölüm ve definle ilgili gelenekleri şekillendirmiştir. Ölümle ilgili adetler doğrultusunda ise kurgan kültürü doğmuştur. Hâsılı, Türkler gibi göçebe bir bozkır

[71] Lawrence Krader, *Peoples of Central Asia* (Bloomington: İndiana University, 1963), 5-6.

toplumunda hiçbir öğe diğerinden bağımsız gelişmemiştir. Ligeti bu durumu: "İç Asya hayatının tarihi binlerce ve binlerce iplikle örülmüştür."[72] cümlesinde özetlemiştir.

Türklerin tarih boyunca çeşitli kültür çevreleriyle karşılaştığı ve karıştığı bilinmektedir. Kültürün binlerce yıl yaşamasını sağlayan husus, kendi iç dinamiklerini ve merkezi unsurlarını korumasıdır. Türkler karışarak yok olan değil karışarak binlerce yıl boyunca zenginleşen bir kültüre sahiptir. Karışarak zenginleşme sanat anlayışları için de geçerli olmuştur. Muhtelif sanat üsluplarının bozkır unsurlarıyla karışması, yaratıcı bir sanat meydana getirmiştir. Bu durum, yabancı sanatları taklit etmek değil, aksine kendi karakter ve ruhuna göre adapte etmek konusundaki kabiliyetlerle ilişkilidir. Nitekim bu kaynaşma, Türk sanat tarihinde önemli bir yer tutmuştur.[73]

Türk sanatının erken dönem eserlerini ihtiva eden en önemli kaynak ise kurganlardır. Kurganlardan çıkarılan Türk sanatının en nadide örnekleri arasında günlük ihtiyaçlara yönelik kullanılan eşyalar vardır. Silahlar, giysiler, at koşum takımları, çadır evlerin eşyaları, bronz kazanlar ve çeşitli kap kacaklar hayvan ve bitki motifleriyle süslenmiştir. Geleneksel bozkır yaşamının baş unsuru olan hayvan, sanatın da baş unsuru olmuştur. Bozkır sanatı, ahşap, bronz, demir, altın, gümüş, değerli taş, deri, yün gibi çeşitli malzemeleri uyum içerisinde bir araya getirmiştir. Ürünler, gündelik ihtiyaçlara hitap ederken üzerindeki motif ve semboller; mitoloji, kültür, sanatçının hayal dünyası ve dönemin estetik algısı ile biçimlendirilmiştir.

Bozkır sanatının başat unsuru olan hayvan tasvirleri, en erken dönemlerde belirli bir sanat üslubu oluşturmadan Proto-Türk ve Türk gruplarında çeşitli eşyalar ve kayalar üzerine resmediliyordu. Zaman içerisinde bu tasvirler, bir üslup birliği oluşturmaya başlamış ve İç Asya'nın en önemli sembolizmlerinden biri olan "hayvan üslubu" ortaya çıkmıştır. Kimi araştırmacılar bu üslubun çıkış noktasını Altay ve Tanrı Dağları bölgesinde aramaktadır.[74] Hayvan üslubunun çıkış noktası olan bozkıra dair yapılan pek çok çalışma bu medeniyetin kıstaslarını ortaya koymuştur. Ancak hayvan üslubunun doğduğu yer ile ilgili yapılan tartışmalar halen sürmektedir ve bir fikir birliğine varılamamıştır.

İç Asya'da zaman içerisinde hayvan imgelerinin üsluplaşmış formlara sahip olması, "hayvan stili" ya da "hayvan üslubu" denilen bozkır sanat anlayışını doğurmuştur. Bu

[72] Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya,* 38.
[73] Strzygowski, Glück ve Köprülü, *Eski Türk Sanatı,* 151.
[74] Yaşar Çoruhlu, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, c. I (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019), 39.

üsluplaşma neticesinde farklı bölgelerde benzer sanat ürünleri yapılmış ve bozkırın doğusundan batısına kadar ortak bir estetik algı oluşmuştur. Yüzlerce yıl boyunca bu estetik algı ile motif ve sembollerin sürekliliği korunmuştur.

Araştırmacılar, hayvan stili formunda yapılan eserleri yapılış biçimine göre üç döneme ayırmıştır; antik dönem, gelişme dönemi, gerileme dönemi. İlk dönem eserlerinin karakteristik özelliklerinden biri hayvanların tek başına yer almaları ve genel olarak hareket halinde olmamalarıdır. Başları yukarı kalkık keçi ve koyun tasvirleri bu dönemin örnekleri arasında yer almaktadır. İkinci dönem, hayvan üslubunun ve genel hatlarıyla sanat faaliyetlerinin gelişme dönemidir. Bu dönemde, hayvanlar her türlü hareket haline hazırlanıyormuş gibi ya da çeşitli karmaşık eylemler gerçekleştiriyormuş gibi tasvir edilmiştir. Özellikle yırtıcı hayvanların çeşitli otçul hayvanlara saldırış teması sıkça işlenmeye başlamıştır. Üçüncü dönem, hayvan figürlerinin sanat eserlerindeki baskın varlığının kademeli olarak gerilemesine işaret eder. Bu dönemde, hayvan figürleri çeşitli süsleme yöntemleriyle birleştirilmiştir. Değerli renkli taşların kullanıldığı çok renkli (polikrom) tarzda sanat eserleri ortaya çıkmıştır. Hayvanların dönüşen imgeleri silüet haline gelmeye başlamış ve çok renkli desenlerle karışmıştır. Bunun sonucu olarak İç Asya'da ve Sibirya'da, MÖ 5 ve 4. yüzyıllara ait çok sayıda polikrom eser örneği bulunmuştur.[75]

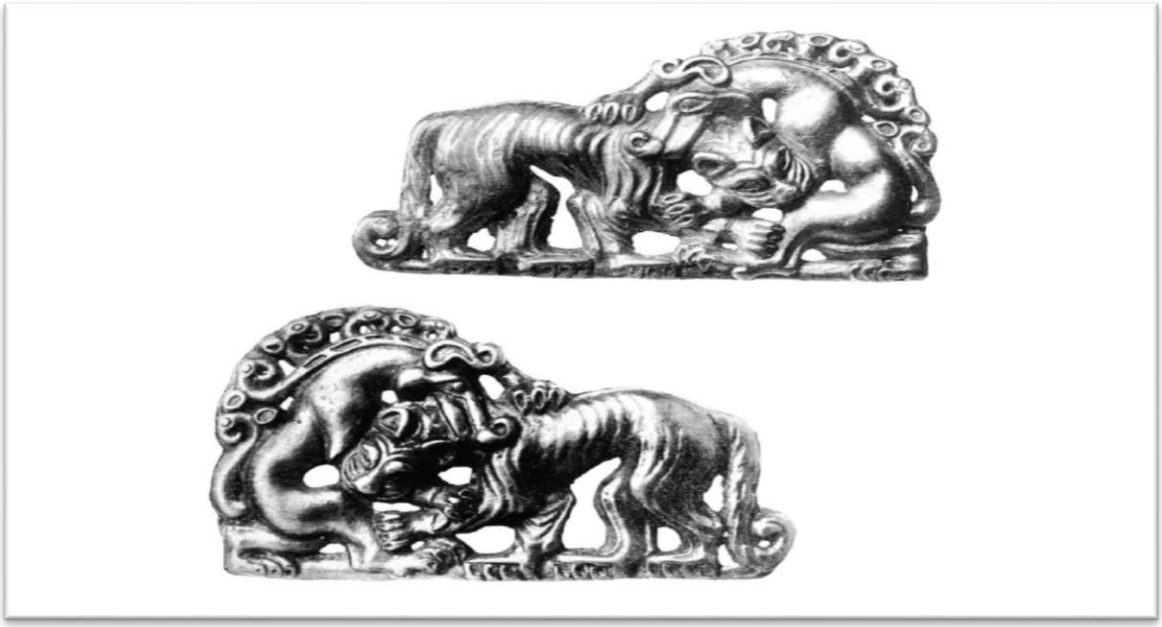
Zoomorfik sembolizm, evcil ya da vahşi hayvanların dışında mitolojik yaratıkların tasvirini de içermektedir. Bozkır sanatının en çok betimlenen mitolojik varlığı grifondur. Özellikle İskit-Saka sanatı, grifonu sıklıkla işlemiştir. Aynı zamanda grifon, kompozit (karma) göçebe tasvirlerinin en bilindik olanıdır. Az evvel de değinildiği gibi grifon Saka sanatı ürünlerinde yoğun bir şekilde karşımıza çıkar.

İskitlerin şaşırtıcı bir grifon dünyası vardır. Hayvanların doğal özellikleriyle yansıtıldığı gibi sadece güçlü özellikleriyle yansıtıldığı da olmuştur. Pek çok kültürde karşımıza çıkan aslan ya da kartal grifonlarının yanında geyik boynuzlu bir aslana, boynuzlarının ucu kartal gagasıyla betimlenmiş geyiklere, kartal pençesi olan aslanlara da sıklıkla rastlanmaktadır.[76]

---

[75] Joldasbayulı, *Ejelgi Jene Orta Gasır*, 51-52.

[76] Bagdaulet Sızdıkov Saparbayulu, *Avrasya Bozkırlarında Yaşayan İskit ve Sarmat Kavimlerinin Silahları* (Türkistan: Turan, 2020), 23.

Şekil 1-2. Bozkır sanatında hayvan mücadele sahnesi örneği

Rus çarı I. Petro'nun koleksiyonunda yer alan hayvan stili örneklerinden birinde iki avcı hayvan betimlenmiştir. Aslan olarak kabul edilen hayvan ilginç bir şekilde yansıtılmıştır. Çünkü bir otçul özelliği olan boynuzlarla betimlenmiştir. Bu boynuzların ucu da kartal başları ile sonlandırılmıştır. Bu görüntüye ek olarak kuyruğunun ucunda stilize bir kartal gagası vardır. Boğuştuğu hayvan ise doğal çizgilerle işlenmiş bir kaplandır. Bu eserde sanatçı, hayali hayvanı kaplanın boynundan yakalamış vaziyette gösterir. Hayali bir yırtıcı yaratık, gerçek hayatta var olan avcı bir hayvandan daha kuvvetli olarak düşünülmüştür.[77]

Yırtıcı bir vahşi hayvanın otçul bir hayvana saldırdığı çizimlerde bazı varyasyonlara sahip şematik bir tasvir tarzı gelişmiştir. Takip etme ve saldırma temasının yer aldığı bu sahnelerde vahşi hayvan diğer hayvana ya arkadan saldırır ya da üstüne atlar ve boynundan ısırır. Toynaklı hayvan korkuyla saldırının geldiği yöne kafasını çevirmiş, ön ayakları üzerine çökmüş vaziyettedir. Hayvanların vücutlarındaki dinamik, canlı ve kıvrak hareketler vücudunun uzamasına ve bükülmesine sebep olmuştur.[78] Son derece

[77] Saparbayulı, *Avrasya Bozkırlarında Yaşayan*, 24.
[78] Çoruhlu, *Türk Sanatında*, 240.

gerçekçi çizgilerle tasvir edilen hayvan üslubu sahneleri bozkır sanatının ana çizgilerinden birini oluşturur.

Hayvan üslubundaki semboller, doğadaki gelip geçici anları (bir hayvanın koşuşu, bir hayvanın saldırısı gibi), gözlemlenen olayları (örneğin bir hayvanın davranışı) nesneler ve yüzeyler üzerinde kalıcı ifadelere dönüştürerek kaydetmiştir. Ayrıca bu sembollerin birkaç yüzyıl boyunca tekrar etmesi onların birçok nesil tarafından toplumsal bellekte korunduğunu göstermektedir.[79]

Geleneksel bozkır yaşamının dinamizmi sanat eserlerinde rahatlıkla izlenebilmektedir. Eserlerde canlı bir görüntü çizmek amacı vardır. Eserler yalnızca ustaların değil; esas olarak bütün toplumun evreni algılama şekillerini içeriyordu. Her bir eser bozkırdaki dünya görüşünün yansımasıydı.

Bozkır sanatı estetik anlayış ve doğa ile kurulan bağın birleşimidir. Gerek vahşi gerek evcil hayvanların koşma, kaçma, geriye dönme hareketlerini ve bu sahnede kaslarının, ayaklarının, kulaklarının alacağı görüntüyü ustalıkla betimlemek doğa ile kurulan bağın bir örneğidir. Sanatçının gözlem kabiliyeti, eser üzerinde tasvir edilen hikâyelerde açıkça görülmektedir. Gerçeküstü yaratıkların tasvirinin ise ya sanatçının hayal gücünü yansıttığı ya da mitlere işaret ettiği söylenebilir. Ustanın hayal gücü yaşadığı toplumun mitolojik birikiminden beslenir. Bu sebeple mitolojiyi görmek sanat eserlerindeki gerçeküstü sahnelerin anlaşılmasını sağlamaktadır. Zira mitlerin, gözlemin ve estetik zevklerin bütünü bozkırın sanat ürünlerini doğurmuştur. Avcılık ve çobanlık kültürünün baskın olduğu bozkır medeniyetinde hayvan, doğanın temel unsuru ve gücü olmuştur.[80]

Nihayetinde, göçebe dünya görüşünün gelişim aşamalarını incelerken hayvan imgesine rastlamak şaşırtıcı değildir. Bu imge, oluşturdukları sanat stilizasyonuna adını vererek hayvan üslubu adını almıştır. Hayvan üslubunda işlenen hayvanlar bölge faunasını göstermenin yanı sıra dönemin estetik görüşlerini de yansıtmaktadır. Bozkırlı Türkler, her dönemde ve bölgede kendilerine özgü biçim ve içerikte sanat eserleri üretmişlerdir. Aynı zamanda hayvan üslubu, hem gerçek hem fantastik dünya canlılarını içerdiği için ifade ve biçim zenginliğine sahiptir.

---

[79] Karina Iwe, "Tattoos from Mummies of the Pazyryk Culture" *Tattoos and Body Modifications in Antiquity. Proceedings of the sessions at the EAA annual meetings in*
The Hague and Oslo, 2010/11. Zurich Studies in Archaeology, editör: Philippe Della Casa & Constanze Witt, 9 (2013): 89.

[80] Germain Bazin, *Sanat Tarihi* (İstanbul: Sosyal Yayınları, 1998), 63.

Bozkırdaki geleneksel dünya görüşü sisteminde her bir hayvanın karakteristik özelliklerini ifade eden kompozisyon teknikleri vardı. Hayvan üslubu, zaman içerisinde imge haznesinde belirli kurallar oluşturmuştu. Göçebe sanatında sosyal, dini ve estetik içerik bir arada belirleniyordu. Ekonominin netleştiği, sosyo-politik örgütlenmenin karmaşıklaştığı, etnik gruplar arasındaki temasın arttığı şartlarda toplumun altın ürünlere, özelliklede hayvan üslubunda yapılan eşyalara talebi artmıştı. Bu durum, yönetici mezarlarında takip edilebilir.[81]

Göçebe yaşamın yapı taşı olan hayvancılık, çobanlık, avcılık sayesinde insanların hem evcil hayvanları yakından tanıma, inceleme hem de vahşi hayvanları gözlemleme şansı vardı. Ortak yaşam mekanizması, zaman içerisinde insan ve hayvan arasında bir ilişki doğurmuştur. Bu ilişki hem bu dünya hem de öteki dünya için geçerliydi. Örneğin; cenaze törenlerinde kurban edilen hayvanların ölümden sonra tekrar canlanıp, adanmış oldukları kişiye fayda sağlayacaklarına inanılıyordu.[82] Yürütülen arkeolojik kazı sonuçları hayvan sembolizmi sanatının ve hayvan imgeleri taşıyan eşyaların yalnızca soylu sınıfa değil halkın tamamına mal olduğunu göstermektedir.[83]

9.yüzyılda Uygurlar ve Karluklar İslamiyet'i kabul etmişti. Bu din, canlı motifleri yasakladığı için bitki motiflerine rağbet artmıştı. Ancak yine de hayvan motifleri bir süre daha varlığını korumuş; insan motifleri ise daha hızlı yok olmuştu. İslamiyetin Türk sanat geleneğini etkilemesiyle bitkisel ve geometrik şekiller ön plana çıkmış ve realist detaylar yerini daha stilist motiflere bırakmıştı.[84]

Türk sanatının erken dönemlerinde işlenen hayvan sembolizminin izleri, İslam'ın canlılara ait resimleri hoş görmemesine rağmen İslamlaşmış Türk topluluklarının sanatlarında ciddi bir süre devam etmiştir. Gazneli, Selçuklu, Avar ve Peçenek dönemlerinde İç Asya, Doğu Avrupa, Balkanlar, İran, Irak, Mısır, Anadolu ve Hindistan bölgelerinde hayvan temalı yüzbinlerce bulguya rastlanmıştır.[85] Nitekim Türk kültür

---

[81] Kemal Akişev ve Alişar Akişev, *Kazakstannın Köne Altını* (Alma-Ata: Öner, 1983), 19.
[82] Emel Esin, *Türk Kültür Tarihi İç Asya'daki Erken Safhalar* (Ankara: TTK, 1985), 4.
[83] Claudia Chang, Sergei Sergievich Ivanov ve Perry Alan Tourtellotte, "Animal-Style Art and Special Finds at Iron Age Settlements in Southeastern Kazakhstan: Chronology, Trade, and Networks During the Iron Age", *Arts,* 12 (1) (2023): 15.
[84] Yusuf Çetindağ, "Türk Kültüründe Hayvan ve Bitki Motifinin Seyri", *Türkler,* c. 4, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 175.
[85] Nejat Diyarbekirli, "Türk Sanatının Kaynaklarına Doğru", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, c. II, düzenleyenler: Nejat Diyarbekirli, Behçet Ünsal (İstanbul: İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Türk Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1969), 199.

çevrelerinde hayvan ve insan arasındaki bağ yüzlerce yıl diriliğini korumuş ve çok geç devirlere kadar kolektif hafızada saklı kalmıştır.

1.3. ÖLÜM ALGISI VE ÖLÜ GÖMME GELENEKLERİ

Göçebe bozkır medeniyetini oluşturan en baskın unsurlardan biri Şamanizm ve onunla bağlantılı uygulamalardır. Geleneksel Eski Türk dini; bünyesinde Gök Tanrı inancını, çeşitli ruhları, Şamanizm'i, yer ve gök unsurlarını, tabiatı, atalar inancını barındırır. Bu doğrultuda bozkır toplum bileşenlerinin neredeyse tamamında Şamanist ögelerin varlığı dikkat çekmektedir.

Yörükan, "Cemiyet mefhumu, din fikrinden ayrı bir şey değildir." der. Bu ikisi hakikatin maddi ve manevi cephelerini oluşturmaktadır.[86] Bu sebeple toplumsal karakter ve kimlik inşasında din ve dine dair pratikler temel bir yapı taşı hükmündedir.

Örneğin, Eski Türk dininin temelinde totemik unsurların yoğunluğu bilinmektedir. Totemlerin çokluğu, inanç kökeninin ayrılığını değil aksine aynılığını gösterir. Çünkü bütün totemik unsurlar, kökeni itibarıyla aynı kandaş hayat tarzını tamamlamakta, bütünleşmektedir.[87] Tengri ile bezenen inanç sisteminin gelişimi, geç dönemlerde bile totemden bağımsız olamamıştır. Hatta kutsal Tengri (gök) kavramı atalar (ceddi âlâ) kültünden, başlangıçtaki tözlerden bağımsız bir görünüm kazanamamıştır.[88]

Şamanizm unsurları Türk toplumlarının tamamında izini korumaktadır. Bu izler özellikle defin törenleri ile diğer ölü gömme adetlerinde açıkça görülmektedir.

Örneğin günümüz Çuvaşları ölü gömme geleneklerindeki eski adetleri sürdüren Türk gruplarından biridir. Onlar ölüyü defnettikten sonra eşyalarını dere kenarlarına gömmektedir.[89] Bu misalde Çuvaşlardaki su kültü ile ilgili geleneklerin devam ettiği görülmektedir. Ölümle ilgili geleneklerde büyük öneme haiz olan mekânsal organizasyon unsurunun su civarları ile kurduğu bağ devam etmiştir.

Bir başka su kültü örneği Müslüman Kırgızlarda kaydedilmiştir. Vlangali'nin Kırgızistan'da çıktığı keşif gezisi esnasında aldığı notlarda Kırgızların ölen kişinin

---

[86] Yusuf Ziya Yörükan, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2013), 18.
[87] Ümit Hassan, *Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler* (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2015), 140-141.
[88] Ümit Hassan, *Eski Türk Toplumu*, 141.
[89] Ünver Günay ve Harun Güngör, *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2019), 203.

susadığına ve su bulmasının kolay olacağına inandıkları için mezardan en yakın suya kadar her zaman bir yol yaptıklarını anlattığı anekdot ilginçtir. Bu kayıtlar, 1849-51 yıllarına aittir.[90]

Yabancı dinlerle daima temas halinde olan Türklerin yeni dinlere geçişini kolaylaştıran husus manevi adaptasyon kabiliyetleri olmuştur.[91] Onlar geleneksel inançları ile yeni evrensel dinlerinin pratiklerini birleştirebilmişlerdir.

Tarih boyunca ölüm ve ölümle ilgili gelenekler yaşamın ve kültürün daima en önemli dinamiklerinden biri olmuştur. İnsanlar düşünsel ve işlevsel dünyalarında evrene, yaşama, ölüme ve tanrı olgusuna dair yoğun mesai harcamışlardır. Dinler hayatı anlama ve anlamlandırma çabasıdır. Aynı şekilde ölüm olgusu da insanların anlamaya ve anlamlandırmaya çalıştığı bir evredir.

İnsanoğlu var olduğu günden bu yana gördüklerini, yaşadıklarını anlama ve anlamlandırma çabası içinde olmuştur. Anlamlandırmaya çalıştıkları en önemli konulardan biri ölüm olmuştur. Ölümle ilgili gelenekler ve uygulamalarda gösterilen çaba, ölüme anlam katma amacı etrafında şekillenmiştir. Halkın manevi ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik uygulanan ritüeller ölümle ilgili geleneklerin önemli birer parçasını oluşturmaktadır.

Ölüm, mezar, ölüm sonrası gibi olgular, onlara bu durumla nasıl yüzleşecekleri ve nasıl kabullenecekleri konusunda bir inanç bütünü oluşturtmuştur. Bu sebeple erken devirlerin aydınlatılmasında en önemli veri grubunu oluşturan mezarlar, inanç sisteminin, ritüellerin ve manevi dünyanın bir havuzu konumundadır.

İnsanların ölümü karşılayışı ve ölüm sonrasına dair algıları toplumdan topluma farklılık göstermiş; bu durum her kültürün kendine özgü uygulamalar ve inanışlar geliştirmesini sağlamıştır.

Hayatın tüm önemli evreleri ve geçişleri, kendi kural ve uygulamalar bütününe sahiptir. Tarih boyunca doğum, evlilik ve ölüm insanoğlunun hayatındaki en önemli üç eşiği oluşturmuştur. Toplumlar doğumu bu dünyanın başlangıcı, evliliği bekârlıktan aile kurmaya geçiş, ölümü ise bu dünyadan öteki dünyaya göç ediş olarak anlamlandırmışlardır. Dolayısıyla doğum bu dünyanın, ölüm ise öteki âlemin başlangıcı

[90] Vlangali, *Geognostiçeskaya Karta Severo-Vostoçnoy*, 32.
[91] Ünver Günay ve Harun Güngör, *Başlangıçlarından Günümüze*, 139.

olarak kabul edilmiştir. Bu üç geçiş evresi etrafında farklı ritüeller, uygulamalar ve kültürel kodlar şekillenmiştir.

Geleneklerde en çok önemsenen ve pratiklerine en çok özen gösterilen evre ölüm olmuştur. Her toplumun ölümle ilgili köklü gelenekleri mevcuttur ve bu hususlar bir kültürün en zor değişen unsurları arasındadır.[92] Bu sebeple belirli bir döneme yahut bölgeye ait ölü gömme geleneklerini ve mezar kültürünü anlamak, o toplumun geçmişine ışık tutan önemli bir yol göstericidir. Unutulmaması gereken bir diğer nokta; ölü gömme geleneklerinin temel prensiplerinin sosyal sınıf, toplumsal yapı ve benimsenen dinlerin baskınlığı ile şekillendiğidir. Buradaki temel ve değişmez amaç, hem ölüler hem yaşayanlar için en iyi koşulları sağlamaktır. Özünde aynı amaca hizmet eden çeşitli teknikler görülmektedir.[93] Ölüm, bu hayat için bir son teşkil etse de esasen bir geçiş sürecidir; kişinin iki dünya arasındaki yolculuğudur. Dolayısıyla ölü gömme gelenekleri dâhilinde yürütülen tüm uygulamalar; kişiyi yeni hayatına hazırlamak ve geçiş sürecini kolaylaştırmak gibi amaçlar taşır.

Geleneksel Türk kültürü, hayat ve ölüm üzerine oldukça geniş bir felsefi ve dini birikime sahiptir. Türk halklarında bu kimliğin şekillenmesi çok eski dönemlere dayanmaktadır. Bu nedenle tarih boyunca en belirgin maddi ve manevi birikim ölü gömme geleneklerinde kendisini göstermiştir.

Ölüm, Orhun Kitabelerinde örneklerini gördüğümüz "uçmak" ve "kergek bolmak" deyimleri ile ifade edilmiştir. "Babam Kağan uçuvermiş", "Amcam kağan uçuverdi", "Kül Tigin'in kendisi böylece kergek oldu", "Kül Tigin ….uçtu" gibi cümleler bu durumun en net örnekleridir. "Kergek boldu" deyimi kimi araştırmacılar tarafından "ölüm gerekli oldu" şeklinde çevrilirken; bazı araştırmalar "kergek bir kuştur, Türkler de ölünce bu kuş gibi uçarlar" şeklinde yorumlamıştır.[94] Nitekim eski Türklerin yer ve gök arasında kurduğu manevi bağ ve kuş türündeki hayvanlarla kurdukları dini temas bilinmektedir. Bu doğrultuda "uçtu, uçuverdi" kelimelerinden "göğe doğru uçmak" anlamının kastedildiği açıkça görülmektedir. Ancak "kergek boldu" tabirinin çözümlenmesi "uçmak" ifadesine kıyasla çok daha meşakkatlidir. "Kergek boldu" deyimini "gerekli

---

[92] Tuncer Baykara, "Asya Türk Kültürünün Bir Unsuru Olarak Mezar Taşı", *Vakıf Haftası Dergisi,* (10) (1993): 127.

[93] Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, 252.

[94] Sencer Divitçioğlu, *Orta Asya Türk İmparatorluğu VI.-VIII. Yüzyıllar* (Ankara: İmge Kitabevi, 2005), 123.

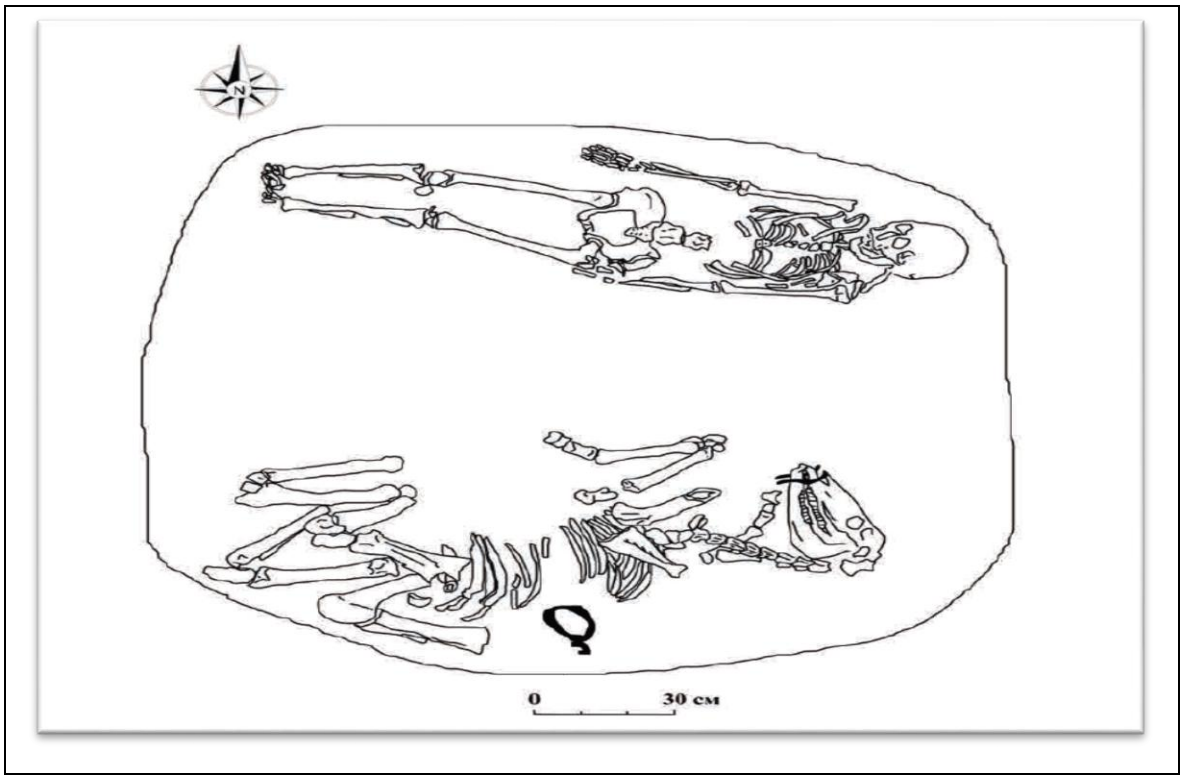
oldu" olarak kabul eden tarihçilerden biri Bahaeddin Ögel'dir. Bu yaklaşım, Tanrı'nın takdirini, yani ölümün Tanrı tarafından tayin edilişini temel alır. Nitekim Kül Tigin Kitabelerinin kuzey yüzü 10.satırında geçen "küçük kardeşim Kül Tigin kergek boldı" cümlesiyle "ölüm gerekli oldu, ölüm ona vacip oldu" fikri dile getirilmektedir.[95]

Yerleşik milletlerin yerüstüne kurduğu mimariyi Türkler yeraltına inşa etmişlerdir. Ölenleri için hazırladıkları kurganlar kişinin bu dünyadaki yaşamı temel alınarak donatılmıştır. Müteveffa; en güzel kıyafetleri, silahları, gündelik yaşamında kullandığı eşyaları ve bu dünyada hangi iş ile meşgul ise o işe ait araç gereçlerle birlikte gömülmüştür. Çünkü her iki dünya arasında bir paralellik olduğuna inanılmaktaydı. Eski Türklerde, ölen kişinin diğer dünyada uyandığı zaman eşyasız kalmaması ve hayatına kaldığı yerden aynı şekilde devam edebilmesi amaçlanmıştır. Bu sebeple ölenin en büyük yoldaşı olan atı da çoğu zaman koşum takımlarıyla birlikte yanına gömülmüştür. Kurganların içerdiği zengin malzeme kadar bu yapıların teknik ve mimari özellikleri de önem arz eder. Zira kurgan konstrüksiyonları belli ritüelleri barındırmaktadır. Yapım tekniğinin yanı sıra kurganın inşa edileceği yerin seçimi de kritik bir süreçtir. Yer seçimleri incelendiğinde, Şamanizm inancının ve bu doğrultuda dağ, orman ve yer-su kültlerinin etkisi açık bir şekilde gözlemlenmektedir. Toplum nezdinde önemli olan kişiler için kurgan yeri olarak çoğunlukla dağ tepeleri tercih edilmiş; bununla birlikte nehir ve göl kıyıları da kullanılmıştır. Böylelikle su kültünün toplumsal yaşamda ne derece büyük bir ehemmiyete sahip olduğu görülmektedir.

Bozkır medeniyetinde ölümden sonraki yaşam inancı ve atalar ruhuna saygı, ölü gömme geleneklerinin temelini oluşturur. Uygulamalar, bir ruhun mezardaki ölümsüzlüğüne işaret eder. Ölüye düzenli olarak yemeklerin götürülmesi ve mezarı bir konut haline dönüştürmek bunlar arasında yer alır.[96] Keza mezarın çevresine dikilen balbalların ölüye ölüm sonrası yaşamında hizmet edeceği inancı da atalar kültü ile ilgili ritüellerin devamı niteliğindedir.[97] Ölüye düzenli olarak götürülen yemeklerin haricinde bir de cenaze yemeği geleneği mevcuttu. Ölümün birinci, üçüncü, yedinci ve kırkıncı gününde bu anma yemekleri düzenlenirdi. Ölüye mezar hediyesi olarak sunulan eşyaların yanına yiyecek ve içecek de konulurdu. Nitekim bu dünyada işlevsel olan her unsurun, öteki dünyada

[95] Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2001), 764.
[96] Roux, *Türklerin ve Moğolların*, 248.
[97] İnan, *Şamanizm*, 178.

ölünün yaşamını aynı şekilde sürdürebilmesi için gerekli olduğu düşünülürdü. Bu sebeple ölen kişinin atı, şahsi eşyaları ve değer verdiği nesneler kendisiyle birlikte defnedilirdi.[98]

Şekil 1-3. Bozkırlı Türklerin ölü gömme geleneklerine bir örnek. Yedisu, atlı gömü örneği, Almalık kurganı.

Esasen bu denli zengin ölü gömme adetlerinin ve törensel uygulamaların mevcudiyeti, özünde ruhun ölümsüzlüğüne işaret etmektedir. Çünkü bütün uygulamaların ortak amacı ölüyü yeni hayatına hazırlamak, öbür dünyaya geçişini kolaylaştırmak, oradaki hayatında huzurlu olmasını sağlamaktır. Bunların yanında bazı pratikler, ölen kişinin ruhunun geri dönerek geride kalanlara rahatsızlık vermesini önlemek amacıyla gerçekleştirilmiş ve nihayetinde "ruhun ebediyeti" inancında birleşmiştir. Zira göçebe Türk kültüründe ruhun ölmediği yalnızca dünya değiştirdiği düşünülmekteydi.

Bozkır halkının doğa ile kurduğu doğrudan temas, gündelik hayatı şekillendirdiği gibi manevi ve felsefi dünyalarını da derinden etkilemiştir. Tabiatla iç içe olan bu yaşam tarzı, onların dini tasavvurlarına kozmolojik bir cephe kazandırmıştır. Bu bağlamda doğadaki döngülerden ilham alan inanç unsurlarının varlığı bilinmektedir.[99] Örneğin Hitaylarda

[98] Jean Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık* (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2006), 64.
[99] Esin, *İç Asya'daki Erken Safhalar*, 3.

soylu biri öldüğünde, cesedi dağlardaki ağaçların üzerine bırakılarak sergilenmiş ve daha sonra kemikleri toplanmıştır.[100] Bu uygulama, Hitayların dini sisteminde yer alan insan ve hayvan arasındaki döngüsel bağı yansıtmaktadır. Yaşarken hayvanları yakalayabilmek adına onları taklit eden Hitaylar, öldüğünde kemik ve etlerinin hayvanlar tarafından tüketilmesini sağlamıştır. Böylece hayattaki insanların, o hayvanların derisinden ve etinden faydalanmaya devam etmesi amaçlanmıştır. İç Asya coğrafyasında inançların iç mantığı, temelde yaşamın sürekliliğini sağlamak üzerine kurulmuştur.[101] Her yıl yapraklarını döküp yeniden yeşeren ağaç, ölüm ve tekrar diriliş olgusuna dair güçlü bir sembolizme sahiptir. Bu doğrultuda ağaç, hem bu dünyada hem de öbür âlemde tekrar doğma yeteneğinin bir simgesi olarak görülmüştür. Cenaze törenlerinde ölünün dallar üzerine konması veya ağaç köklerine gömülmesi ağacın bu kozmik anlayıştaki merkezi yerine vurgu yapmaktadır.[102]

Cesedi ağaçlar üzerinde bekletme uygulamasının farklı işlevlere sahip olduğu anlaşılmaktadır. J. P. Roux, cesedin cenaze törenine kadar bekletilmesi olgusunu ikinci planda değerlendirerek; esas amacın, ölünün bitkilerin biyolojik döngüsündeki gizeme katılmasını sağlamak ve cesedi göğe yaklaştırmak olduğunu vurgulamaktadır. Bunun yanı sıra uygulama, cesedin çürüyen etlerden arındırılması amacını da taşımaktadır.[103]

Türklerin Şamanist inançları özellikle defin ve cenaze törenlerinde görülmektedir.[104] İç Asya'nın göçebe gelenek ve göreneklerinde "yaşamın dönüşerek devam etmesi" fikri temel bir husustur.

Türklerin defin şekilleri arasında ölü yakma uygulamasına da rastlanmaktadır. Defin törenleri yüzyıllar boyunca gerek dini etkiler gerek toplumsal koşullar gerekse ölenin sosyal sınıfına göre çeşitlilik göstermiştir. Proto-Türklerin hayatına ve dünya görüşüne dair bilgiler çoğu zaman arkeolojik bulgularla desteklenmektedir.

Bugüne kadar yapılan çalışmalarda tespit edilen en erken ölü yakma izleri MÖ 3.bin yıla aittir. Andronovo, Karasuk (1200-700) ve Tagar (700-300) medeniyetlerinde de aynı uygulamanın varlığı dikkat çeker. Gelişim sürecinde Taştık kültüründe ise hem ölü yakma hem de toprağa gömme uygulamalarının bir arada yürütüldüğü görülmektedir. Bu veriler

---

[100] Julian Baldick, *Hayvan ve Şaman* (İstanbul: Hill Yayın, 2016), 44.
[101] Baldick, *Hayvan ve Şaman*, 47.
[102] Roux, *Türklerin ve Moğolların*, 171.
[103] Roux, *Türklerin ve Moğolların*, 254.
[104] V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* (Ankara: TTK, 2013), 12.

ışığında ölü yakmanın Türklerde geniş bir coğrafyada tatbik edilen köklü bir gelenek olduğu söylenebilir.[105]

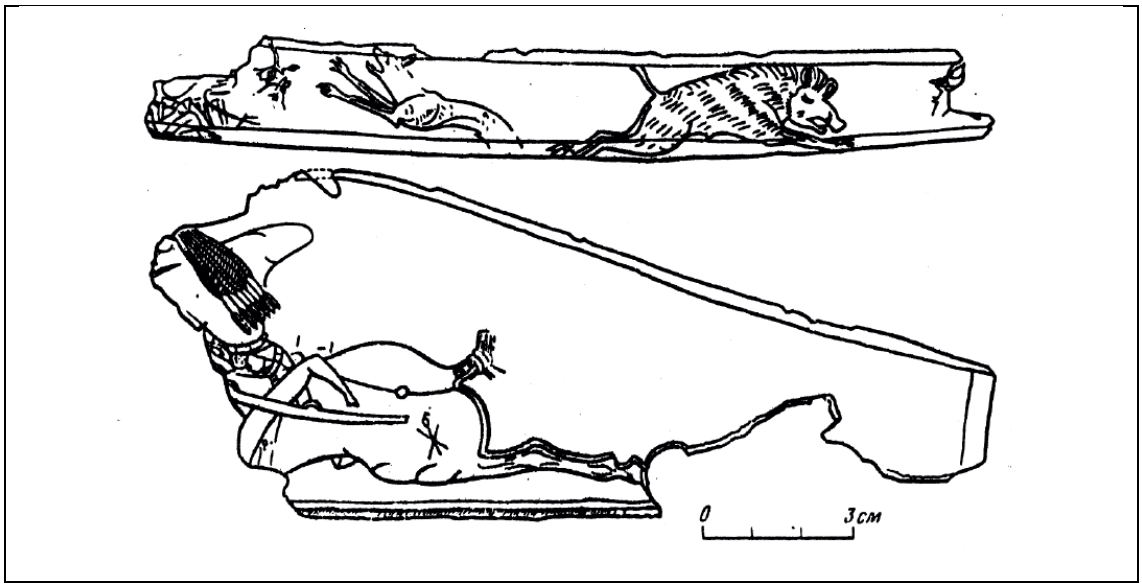
Ateşin arındırıcı ve temizleyici özelliğinden dolayı elçilerin ve eşyaların ateş üstünden geçirildiği bilinmektedir. Bu kültürel arka plan dikkate alındığında, Türklerdeki ölü yakma uygulamasının da benzer bir mantığa dayandığı; ateşin arındırıcı gücü ile cesetlerin yakılarak her türlü kötülükten ve kirlilikten arındırıldığı düşüncesini beslediği söylenebilir.[106]

Göçebe çadırının ölümle ilgili geleneklerde teşkil ettiği yer, bozkır kültür unsurlarının iç içe geçen gelişimini açıkça göstermektedir. Nitekim ölü gömme geleneklerinin ilki çadırda başlar. Göktürklerden biri ölünce onu öncelikle bir çadıra yerleştirirlerdi. Ölen kişinin çocukları, torunları ve akrabaları koyun, sığır ve at kurban ederek bunları çadırın önüne sunarlardı. Ardından atlarına binerek çadırın çevresinde yedi kez dörtnala dönerler ve her bir turda yas göstergesi olarak yüzlerini keserlerdi. Kesme işlemini de yedi kez tekrar ederlerdi. Yedi sayısının Batı Türkleri için mitolojik ve dini bir öneme sahip olduğu bilinmektedir. Göktürkler göğün de yedi kattan oluştuğuna inanmaktaydı. Dolayısıyla çadır etrafındaki bu dönüşler öleni gök katına çıkarma ayini olarak anlamlandırılmıştır. Göktürk kağanlarının oturtulduğu keçenin yedi kez döndürülmesinde ve tahta çıkma törenlerinde de bu sembolik dönüş pratiği mevcuttur.[107] Benzer şekilde göğün dokuz katlı olduğuna inanan Türk kavimlerinde ise bu ritüel dokuz kez dönme esasıyla uygulanıyordu.[108] Bu örneklerden de anlaşıldığı üzere, Türklerin ilk mezarları çadırlar olmuştu. Aynı zamanda çadır, evrenin ufak bir modeli, bir "mikrokosmos" olarak kabul görmüştür. Çoğu araştırmacı çadır formunun, ilerleyen yüzyıllarda kümbet ve türbe mimarisinde varlığının devam ettiğini düşünür. [109]

Eski Türkler defin merasimlerine çok önem vermişlerdir. Defin esnasında dikkat çeken geleneklerden biri "tullama" adı verilen uygulamadır. Günümüz Türkçesiyle bu işlem "dul kalmak" deyimi ile ilişkili görülmektedir. Tullama, ölen kişinin atının kuyruğunun kesilmesidir.[110] Aynı şekilde ölenin dul kalan karısının da saçlarını kesmesi en bilindik

[105] Roux, *Türklerin ve Moğolların*, 253.
[106] Emel Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş* (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2001), 53.
[107] Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 767.
[108] Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 761.
[109] Ünver Günay ve Harun Güngör, *Başlangıçlarından Günümüze*, 98.
[110] Tuncer Gülensoy, "Eski Türklerde Ölüm, Mezar ve Yas Geleneği", *Aile Yazıları/8*, ed. Saim Sakaoğlu, Mehmet Açа ve Pervin Ergun (Ankara: Başak Matbaacılık, Aralık 2015), 184.

yas alametlerinden biridir.[111] Bu gelenekle ilişkili olarak Pazırık ve Noin Ula kurganlarında kesik saç ve at kuyruğu örnekleri bulunmuştur. Örülmüş ve kesilmiş saçlar ya da düğümlenmiş at kuyrukları Avrasya bozkırlarının tamamına yayılmış belirgin bir yas tutma geleneğiydi.

Şekil 1-4. Dağıstan'daki Çir-Yurt Mezarlığı 17.kurgandan çıkan eşya üzerinde saçı örgülü bir bozkır savaşçısı ile bacağında tamga bulunan ve kuyruğu düğümlü bir atın tasviri. (Samaşev, Eski Türk Betim Sanatı, 2023)

İbn Fadlan, Abbasi halifesi Muktedir tarafından Volga Bulgarlarına gönderilen elçilik heyetindeki hatıralarında Oğuzlardan ve onların yaşayışlarından bahsetmiştir. İbn Fadlan, Oğuzlardaki defin adetlerini şu şekilde anlatmaktadır:

"Oğuzlardan biri hastalanınca ev halkından başka kimse ona yaklaşmaz ve hasta için evlerden uzak bir yere çadır kurarlar. Hasta iyileşinceye ya da ölünceye kadar o çadırda kalırdı. Önemli bir adam ölürse onun için bir çukur açarlar, ölüyü giydirirler ve eline şarap dolu bir kadeh verirler. Eşyalarını bu oda gibi yapılan mezara koyarlar. Sonra odanın üzerine çamurdan kubbe gibi tümsek yaparlar. Ölenin hayvanlarından öldürürler. Baş, ayak, kuyruk ve deri dışındaki etleri yer; kalan kısımları sırıklar üzerinde mezara

[111] Yıldız Kocasavaş, "Eski Türklerde Yas ve Ölü Gömme Adetleri", *Türkler*, c. 3, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 70.

koyarlar. Ölenin hayatta iken öldürdüğü kişi sayısı kadar ağaç yontup mezarın başına dikerler ve bu yontulmuş ağaçların ölene hizmet edeceklerini söylerler."[112]

Dede Korkut destanları Türk milli kültürünün hazinesi konumundadır. Eserde yer alan yas uygulamaları, erken devir Türk toplumundan Oğuz Yabgu dönemine değin ölü gömme kültürünün neredeyse aynı şekilde korunduğunu göstermektedir. Bu örneklerden biri Bamsı Beyrek hikâyesinde geçmektedir:

"Beyreğin babası kaba sarığı kaldırıp yere çaldı, çekti yakasını yırttı. Ak bürçekli anası boncuk boncuk ağladı, acı tırnak ak yüzüne çaldı, al yanağını yırttı, kargı gibi kara saçını yoldu. Beyreğin yavuklusuna haber oldu, Banu Çiçek karalar giydi ak kaftanını çıkardı, güz elması gibi al yanağını çekti, yırttı."[113]

Roux'a göre ölüm, hiç kuşkusuz yalnızca ruhun bedeni terk ettiği an anlamına gelmez. Doğuştan olmasa da aklın ölümü kavradığı andan itibaren ölüm insani varlığa egemen olur. Yas, cenaze ve anma törenleri yaşayan insanlarla ölen insanlar arasındaki ilişkiyi içerir. Ölüm, yaşamın diğer dünyada devam etmesi gibi bir teselli ve umut taşır.[114]

Antik ve Orta Çağ toplumlarının tüm yaşamı dini ve mitolojik inançlarla iç içeydi ve cenaze, anma ve ritüel alanlar bu inançların önemli bir bileşenini oluşturuyordu. Bu nedenle, ölülerin gömülmesi ve anılmasıyla ilgili etkinliklerin icra edilmesi, ölümün ve yok oluşun aşılmasını ve yaşayan akrabaların refahını sağlamak için hayati bir rol oynamaktaydı.

Son on yıllarda Avrasya bozkırlarındaki mezar höyükleri ve bunların çevresindeki alanların incelenmesine ilişkin arkeolojik verilerin birikimi; kutsal mekanın karmaşık ve çeşitli yapısını, çeşitli düzenlemeler, döşemeler, mezar höyükleri, sunaklar, dikitler vb. içeren mezar dışı yapıların ve ritüel nesnelerin muazzam rolünü göstermektedir.

1.4. ATALAR VE ÖLÜLER KÜLTÜ

Mezarların Türk toplumlarında sahip olduğu önem esas olarak atalar kültünü ön plana çıkarmaktadır. Atalar kültünün ve bundan dolayı oluşan mezar kutsiyetinin günümüzde dahi kuvvetli bir biçimde yaşadığı görülmektedir. Günümüzde kırsal alanlarda yürütülen

[112] Ramazan Şeşen (çev.), *İbn Fadlan Seyahatnamesi* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2024), 14-15.
[113] Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2011), 70.
[114] Jean Paul Roux, *Altay Türklerinde Ölüm* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2023), 11.

arkeolojik çalışmalarda, kazı alanının bir mezar olması durumunda köylülerin bu durumu hoş karşılamadığı hatta çalışanlara önyargılı yaklaştığı gözlemlenmektedir. Yine benzer bir örnek, Özbeklerdeki Timur'un mezarının açılmasına ilişkin hikâyedir. Yüzlerce yıl Timur'un türbesine gidip dua eden halk onu mezarında rahatsız edenlerin felaketlerle karşılaşacağına inanmıştır. Stalin'in emriyle 21 Haziran 1941'de Gerasimov, mezarı açmış ve gerçekten de tarihi kayıtlarda bilindiği gibi Timur'un sağ ayağı ile kolunun kusurlu olduğunu görmüştür. Özbeklere göre, mezarın açıldığı aynı gün Hitler'in Sovyetlere savaş açması Timur'un ruhunun rahatsız edilmesinin bir sonucu olarak gerçekleşmiştir.[115]

Atalara saygı kültürü, atasözlerine de yansımıştır ve halen kullanılmaktadır. Örneğin Nogay Türklerinde bir atasözü "Ölüsüne saygı gösterenin, dirisi aç kalmaz." der.[116]

Atalar kültü ve ölüler kültü arasında belirgin bir fark var mıdır? Atalar kültü ve ölüler kültü ilişkili görünmekle birlikte esasen farklı nitelikler barındırmaktadır. Atalar kültü bir taraftan ölüler kültünün bir parçası gibi durmaktadır. Ancak ölüler kültünden farklı olarak atalar kültü, adını ve mahiyetini gücü ve kudreti devam eden atalardan almaktadır. Atalar kültünde, hâlâ gücü ve kudreti hissedilen bir atanın varlığı söz konusudur.

Mezarların bu denli önemsenmesi, atalara tazimin toplum hafızasındaki yerinin önemli bir kanıtıdır. Bu durum; yaşayanlar tarafından cenaze törenlerine özenilmesi, ölü için endişe duyulması, ona ve geride kalanlara rahat bir ortamın sağlanmasından anlaşılmaktadır. Atalara tazimin, tarihsel süreçte taviz verilmeyen geleneklerinden biri mezar başında çeşitli dönemlerde yapılan kurban verme törenleri ve düzenli olarak kutlanan bayramlardır.[117] Atalara saygı, baba hukuku gibi hususlar ölümle ilgili gelenekleri köklü bir şekilde karakterize etmiştir.

Bozkır kültür çevrelerinde mezarları koruma kaygısının kenatofları doğurduğu düşünülmüştür. Kenatof, içinde gömü olmayan boş mezarlardır. Gerçek mezarın yerini saklama amacının arkasında birden fazla neden olduğu düşünülmektedir. Herhangi bir savaş döneminde, düşman toplumun ata mezarlarına saldırması; bunun neticesinde mezardaki kemikleri ele geçirerek ölen kişinin onurunu kırması ve mezar eşyalarının

---

[115] *Orta Asya'dan Esintiler* (Ankara: TİKA Yayınları, 2003), 14-15.
[116] Dilek Ergönenç Akbaba, "Nogay Türklerinde Ölüm ile İlgili İnançlar ve Ağıtlar", *Milli Folklor*, 20 (80) (2008): 78.
[117] Roux, *Altay Türklerinde Ölüm* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2023), 175.

çalınmasını önlemek gibi amaçların söz konusu olduğu varsayılmaktadır.[118] Bu teori, bazı akademik çevrelerde maliyeti daha az olan küçük kurganlar için kabul görürken; büyük ölçekli kurganların kenatof mezar oluşu farklı şekilde açıklanmaktadır. Çoğu arkeolog ve tarihçi bu büyük kenatofların toplumun önde gelen kişilerine yapılan anı mezarlar olduğu konusunda hem fikirdir. Bu noktada, önde gelen toplum bireylerinin büyük mezarları, onların ata ruhuna hürmet düşüncesini bir kez daha vurgulamaktadır. Önemli bir şahıs, yurdundan uzakta öldüğü zaman cenazesi kendi topraklarına gelmese de onun onuru için yapılan mezarda ölüm sonrası gelenekler aynı şekilde yürütülmüştür. Uzakta ölen bir soylu için kendi aile mezarlığında büyük bir kenotof inşa edilmiş ve ölenin ruhu için yürütülecek ayinler bu kurganın başında yapılmıştır. Dolayısıyla ikinci teoriye göre, sadece gerçek mezarın yerini gizlemek adına büyük ve maliyetli kenotoflar inşa edilemezdi.

Nitekim, boyutundan bağımsız olarak denilebilir ki: altyapısal niteliklerinin haricinde boş mezarların inşası için toplumu harekete geçiren sebep, ata ruhlarına duyulan saygıyla doğrudan bağlantılıdır.

1.5. KURGAN KÜLTÜRÜ

Bozkır göçebelerinin erken tarihinin incelenmesinde en temel arkeolojik kaynaklardan biri mezar komplekslerinin kazılarından elde edilen materyallerdir. Toplumların ideolojik anlayışları, gömü geleneklerinin şekillenmesinde doğrudan etkiye sahiptir. Bu sebeple arkeolojinin araştırma konusu olan maddi unsurlar, defin biçimi, mezar yapısı, ölü hediyeleri, anma töreni ve kurban kalıntıları; belirli bir dönemde belirli bir bölgenin topraklarında gerçekleşen etno-kültürel süreçler hakkında birer bilgi kaynağı işlevi görür. Dini-mitolojik bir sistemin parçası olan gömü töreni, insanın bir başka duruma geçişiyle ilgili eylemleri barındırır. Gömü töreninin amacı belirli talimatları yerine getirerek ölünün defnedilmesi ve bir anıtın oluşturulmasıdır. Dini amacı ise ölünün veya onun ruhunun öteki dünyaya uygun bir şekilde geçişi için gerekli koşulların sağlanması ve "o dünya" ile "bu dünya" arasındaki dengenin korunmasıdır. İçinde mezarın ve ritüel nitelikli anma

[118] Edward Tryjarski, *Türkler ve Ölüm* (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2012), 437.

merkezlerinin olduğu bir anıt alanın oluşturulması defin adetleri zincirinin son aşamasıdır.[119]

Türkler, mezarlarını dağ, orman, ırmak ve göl kıyıları gibi bütün toplum tarafından kutsal görülen bölgelere yapmıştır.[120] Kimi araştırmacılar, kurgan ve çadır mimarisi arasında form olarak bir benzerlik görmüş; bir yapının ölenin bu dünyadaki evi, diğerinin ise öteki dünyadaki evi olarak kurulduğunu savunmuştur. Bu konuda M. Taner Tarhan, kurganları, bozkır kültürünün ayrılmaz birer parçası olan çadırların, ölüler için hazırlanmış benzerleri olarak görmüş ve örneklendirmiştir:

"Osmanlı öncesi Türk sanatının en zarif mezar anıtları olan kümbetler, bütünüyle geleneksel çadır mimarlığının sırlı tuğla ya da taşla inşa edilmiş eşsiz örnekleridir."[121]

Tarhan'ın eserinde kurgan, çadır ve kümbet yapılarının benzerlik ilişkisi vurgulanmıştır. Cengiz Alyılmaz, mezar geleneğini konu alan makalesinde Tarhan ile aynı görüşü benimsemiştir. Kurgan yapma geleneği, Türklerin yerleşik hayata geçmeleri ve İslam'ı kabul etmelerinden sonraki dönemlerde gelişerek "türbe" ve "kümbet" gibi mimari formlarla devam etmiştir. Bu mimariler, mezar geleneğini yansıtmasının yanı sıra yazıtları sayesinde dönemi aydınlatan önemli birer kaynak grubu oluşturmuşlardır.[122]

Emel Esin de kurgan mimarisinin, ölenin çadırını ya da diğer ikametgâhlarını model aldığını belirtmiştir.[123]

Taş, toprak ya da çakıllardan oluşan tümsekler şeklinde inşa edilen kurganlar, esas itibarıyla iki bölümden oluşmaktadır. Çadır ve kurgan tipolojisi arasındaki benzerlik bu iki bölüm üzerinden de ortaya konulmaktadır. Toprağın üstünde kalan ilk kısım çadırın dışını; toprağın altında kalan ikinci kısım çadırın içini sembolize etmiştir.[124] Pazırık kurganı gibi bazı örneklerin mezar odası duvarlarından ve tabanından çıkan keçe yaygılar, halılar ve ev eşyaları bu iddiayı kuvvetlendiren deliller arasındadır.

İlhami Durmuş'a göre de kurganlar, gündelik yaşamın öbür dünya için hazırlanmış formları bağlamında düşünüldüğü için mimari özellikleri çadırları anımsatmıştır.

---

[119] Ayman Dosımbayeva, *Kulturnıy Kompleks Tyurkskih Koçevnikov Jetisu II V. Do N.E.- V V. N.E.* (Almatı: Tyurkskoe Nasledie, 2007), 29.

[120] Oktay Belli, "Eski Çağ ve Orta Çağda Türklerde Kurgan Yapma Geleneği", *Türkler*, c. 3, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 927.

[121] Tarhan, "Kimmerler ve İskitler", 598.

[122] Cengiz Alyılmaz, "Eski Türklerde Mezar Geleneği", *Defin* içinde, ed. Emine Gürsoy Naskali (İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2012), 188.

[123] Esin, *Türklerde Maddi Kültür*, 132.

[124] Alyılmaz, "Eski Türklerde Mezar Geleneği", 181-182.

Kurganların iç dizaynı ve içinde ölen kişiye ait gündelik eşyalarının yer alması bu anlayışı doğurmuştur.[125]

Eski Türk mezarları, yalnızca ölen kişiye yapılan istirahatgâhlar değil aynı zamanda mimari yapı ve inşa teknikleri bakımından da önemli birer arketiptir. Bu sebeple kurganlar hem defin gelenekleri açısından hem de mimari perspektiften bakılması gereken bir bozkır kültür bileşenidir. Bu bileşen, gerek mimari gerek niteliksel bakımdan tarihi seyirde, en erken örneklerinden itibaren basitten karmaşığa doğru bir gelişim sergilemiştir.

Pazırık kurganlarını inceleyen V. D. Kubarev, Pazırık toplumunun mezar odalarını konutlarının taklitleri olarak yorumlamıştır. Pazırık mezar odaları, karaçam kütüklerinden yapılmış, bu ahşap parçaların arası kille sıvanmıştır. Mezar çukurunun çatısı ise karaçam kabuklarıyla kaplanmış, zemin ve duvarlar keçeyle kaplanmıştır. Hem soylu kurganlarını hem de halka ait kurganları inceleyen uzmanlar, mezar odalarının birer ev taklidi olduğu düşüncesinde birleşmişlerdir. Pazırık kültürü üzerine uzun yıllar çalışan Polosmak; Rusya, Moğolistan ve Kazakistan Altaylarındaki ahşap mezarları inşa eden halkın, konut yapımı için gereken becerilere ve malzemelere sahip olduğunu belirtmiştir. Araştırmacı, kütük mimarisindeki bu tecrübeye dayanan görüşlerini Mylnikov ile de paylaşmıştır. Konutların mevsimsel göç döngülerinde; hem yazlakta hem de kışlakta inşa edildiği düşünülmektedir. Bu inşa süreci için gerekli olan tüm kereste ihtiyacı Altay ormanlarından karşılanmıştır. Erken Saka nekropollerinden biri olan Arjan 2 mezarlığındaki şekli kesik piramidi andıran, iç kısımları düz yontulmuş kütük işçiliği, 5. Pazırık kurganındaki işçiliklerle benzer özellikler taşımaktadır.[126] Yani bu örneklerde görüldüğü gibi Pazırık halkının inancına göre ölen kişinin öteki dünyada da bu dünyadakine benzer bir evi olacaktı.

Bu noktada üzerinde durulması gereken bir diğer husus, göçebe Türk toplumlarında motiflerin ve zanaatkârların etkileşimi ve yayılımıdır. İç Asya coğrafyasında yüzyıl veya bölge farkına rağmen benzer sanat stilleri ve işçilikler var olmuştur. Bu durumda insan faktörü ön plana çıkar. Nitekim insan hareketliliği farklı bölgeler arasındaki iletişimi ve etkileşimi doğurmaktadır. Benzer bir etkileşimin sanatçılar ve ustalar arasında da var

[125] Durmuş, *Türk Kültürüne Giriş*, 434.

[126] N. V. Polosmak, "The Pazyryk Dwelling", *Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia*, 51 (1) (2023): 94.

olduğu söylenebilir. Pazırık kurganları coğrafyanın mimari malzemeye yön verdiğini açıkça göstermektedir. Kurganlarda bulunan ahşap ürünlerin ve kerestelerin Altayların dağlık ormanlarından tedarik edildiği karbon testleri sonucu belirlenmiştir.

Kurgan mezar tipolojisine, Türk topluluklarının göç ettiği ve yerleştiği coğrafyaların tamamında rastlanmaktadır. Her dönem ve her bölge kendi geleneksel harmanını mezar mimarisine yansıtmış olsa da kurgan kültürü, belirli çizgilerle karakteristik formunu yüzlerce yıl korumuştur. Kurgan mezarlar, ölü gömme gelenekleri ve mezar kutsiyeti toplum hafızasında binlerce yıl yerini korumuş ve Türkler bu konulara daima büyük özen göstermiştir. Hatta ata mezarlarına karşı yapılan saygısızlık onlar için doğrudan bir savaş sebebi sayılmıştır. MÖ 77-74 yılları aralığında Vuhuanlar Hun ülkesine saldırmış ve hükümdar mezarlarını yağmalamışlardır. Hunlar bu saygısızlığı cevapsız bırakmamış ve 20 bin atlı ile Vuhuanlar'a saldırmışlardır.[127]

İç Asya'daki kimi kurgan kazılarında arkeologların karşısına ekleme mezarlar çıkar. Bunların pratik ve faydacı bir amaca hizmet ettiği düşünülmektedir. Mevcut bir kurganın tamamen kaldırılması büyük bir zorluk teşkil ettiğinden yığmanın sadece küçük bir kısmı kazılarak belirli bir derinliğe yeni bir ölü ve onun eşyaları gömülmüştür. Bu konudaki pratik bakış açısı, ölünün bekletilmeden defnedilmesini sağlamaktır. Buna ek olarak, bu eklenmiş gömünün temelinde daha farklı bir nedenin yattığı kabul edilebilir; eski ataların mezarına defnedilmek ve ataların kalıntılarına yakın olmak fikri de bazı araştırmacılar tarafından belirleyici olarak kabul edilmektedir.[128] Örneğin Katanda kurganlarında MS 7 ve 10. yüzyıllara ait geç definler bulunmuştur. Bu ve bunun gibi örnekler aynı kurganın yıllar içerisinde toplu mezar gibi kullanıldığını, dolayısıyla bir "atalar kabri" fikriyle hareket edildiğini düşündürtmektedir. Bu durum, kurganların ruhani sürekliliği ile bağlantılı olarak açıklanabilir.

Türk toplumlarında, Rusçada "podboy" olarak isimlendirilen mezar türleri yaygındır. Bu mezar türünün alt kısımda küçük hücreler vardır. Söz konusu yapı, yüzlerce yıl İç Asya'da en çok kullanılan mezar şekli olmuştur.[129] Podboy: bölmeli gömülüş esasına dayanan, ölünün mezar içerisinde tek bir ana çukura konulmayıp tabanda mahzenli bir bölmeye yerleştirilmesi şeklinde tanımlanmaktadır.[130]

---

[127] Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, 335.
[128] Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, 420.
[129] Muzio, "Erken Dönem Türklerinde Defin İşlemleri", 125.
[130] Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, 331.

Göktürk dönemi, cenaze gelenekleri ve mezar mimarisi bakımından dikkat çekicidir. Göktürk kağanlarının bazı mezarları; ölen kahramanın hayatını anlatan resimlerle süslenmiş bir tapınağı ve büyük bir kutsal alanı barındırmaktadır. Bu alanlarda karısının tasviriyle birlikte öleni temsil eden heykelcikler de yer almaktadır. Hakanın ardından bazı kayıtlara göre yüzlerce yardımcısının öldürüldüğü (ahirette hakana hizmet etmeye devam etmesi anlayışı ile) yönündeki Hun geleneklerinin yumuşatılmış bir versiyonu olarak Göktürklerde hakanın heykeli, yüzlerce yardımcısının heykeli ile birlikte dikilmiştir. Bu yardımcı heykelleri, hakana ait heykelin gerisindedir. Diğer hizmetçi heykellerinin mezarı ve kült alanı çevrelediği, bazen de üç kilometreyi bulan uzun bir hat ile dizildiği tespit edilmiştir.[131]

Çoğu zaman kurganlar, çevresinde kutsal bir cenaze töreni alanı içeriyordu. Özellikle Göktürk döneminde işlenmemiş, yekpare dikili taşlardan meydana gelen; insanı temsil eden ama insan formunda biçimlendirilmemiş balbal örnekleri sıkça görülüyordu. Balballar, kahramanların hayatı boyunca alt ettiği düşmanları temsil eden taş heykellerdi. Bu geleneğin sürdürülme temelinde balbalların ölen kahramana öteki hayatında hizmet edeceği inancı yer alıyordu.[132]

Kurganlar, ölen bireylerin dünyadaki yaşam alanlarının birer yansımasıdır. Bu sebeple, mezar odalarına kişinin ölüm sonrası yaşamında ihtiyaç duyabileceği tüm donanımlar yerleştirilmiştir. Bireyin bu dünyada sürdürdüğü yaşamın ve mesleğin ölümden sonra da devam ettiğine inanılmıştır.

Kurganlar, ölenin sosyoekonomik durumunu, mesleğini ve gündelik meşgalelerini yansıtan en önemli arkeolojik veri kaynaklarıdır. Örneğin, Türklerde dokuma kültürü binlerce yıldır kadınlar tarafından sürdürülmüş ve gelecek nesillere aktarılmıştır.[133] Dolayısıyla dokumacılık malzemeleri kadınların gündelik hayatta sık kullandığı eşyalar arasında yer almıştır. Hunlara atfedilen Kenkol kurganlarında bir kadın mezarında; duvarda bulunan bir nişte tahta kupa, ölünün başucunda içinde yemek kalıntıları olan bir tabak, su testisi ve ayakucunda yine yemek kapları ile birlikte ağırşaklar bulunmuştur.[134]

---

[131] Esin, *Türklerde Maddi Kültür,* 132.

[132] Yaşar Çoruhlu, "Eski Türklerde Başka Bir Dünyada Yaşantı Mekânı Olarak Mezar (Defin) Odası" *Defin* içinde, ed. Emine Gürsoy Naskali (İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2012), 165.

[133] Nursel Balcı, "Kültürel Miras Unsuru Olan Halı ve Kilimlerdeki Damgalar, İmler ve Anlamları", *Kalemişi,* 8 (17) (Güz 2020): 234.

[134] Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre* (Ankara: TTK, 2014), 98.

Definler incelendiğinde sosyal statü, kişinin ekonomik durumu, meslek ve cinsiyet farklılıkları net bir şekilde görülmektedir. Kadın gömülerinde ev işlerinde kullanılan eşyalar çoğunlukta olduğu gibi; çocuklarda oyuncaklar, avcıda avda kullanılan silahlar, demircide çekiç benzeri aletler, kuyumcuda ise kuyumculuk işleri için kullanılan eritme kaşıkları yer almaktadır.[135]

Ölen bireylerin bu dünyada sürdürdükleri yaşamın ve ilgilendikleri işlerin aynı şekilde yeni yaşamında da devam edeceği düşünülmüştür. Göçebe bozkır geleneğinde mezara konulan eşyaların her biri kültürel arka planda sembolik anlamlara sahiptir. Mezarda bulunan ölü hediyeleri kişinin sosyal statüsünü açıkça yansıtmaktadır.

Şamanist inanca göre insanlar, öldükten sonra öteki dünyada da aynı yaşama devam edecek ve mal, mülk sahibi olacaklardır. Defin esnasında bu sebeple hizmetçileri ve eşyalarıyla gömülmüşlerdir. Toplumdaki genel felsefi kabule göre göçebe bir çoban, "Orada da, burada olduğu gibi sürüler besleyecektir.". [136]

Kurgan inşasının arka planı, Türk kültüründeki mahiyeti ve bu yapıların ortaya çıkışındaki temel önem dikkatle incelenmesi gereken konulardır. Kurgan mimarisinin temelini oluşturan kültürel dinamiklerin din, coğrafya, yaşam biçimi ve aidiyet duygusuyla ilişkisi, kurgan kültürünü anlamlandırmada anahtar hususlardır.

Kurganların kültürel altyapısı hem dini hem coğrafi hem de sosyoekonomik yaşamın bir yansımasıdır. Atalara duyulan büyük saygı, bozkırlılara görkemli ve anıtsal mezarlar inşa ettirmiştir. Onlar mezarlarına yapılan en ufak saygısızlığı kabul etmemişlerdir; zira mezarları korumak kutsal olanı muhafaza etmek anlamına gelmektedir. Bu durum kurgan inşasının dini boyutunu oluşturur. Göçer hayat ve kurganlar arasındaki ilişki ise yaşam patentidir. Göçebelerin toprak aidiyetinin en somut göstergeleri; kurgan, petroglif, taş heykel gibi taşınamaz kültür varlıklarıdır. Dolayısıyla kurganlar, toplumun mekânı sahiplenme zihniyetinin bir uzantısıdır. Bir bölgede kurganların bulunması, o coğrafyanın egemenlik sınırları içerisinde olduğunu gösteren territorial bir ileti ve sahiplik nişanesidir. Toplulukların bu köklü kurgan geleneğini yüzyıllar boyunca sürdürme gerekçeleri ve ilerleyen dönemlerde bu pratikten vazgeçme nedenleri göçebe yaşam şartlarının değişimi ve yeni kültürel kabullerin benimsenmesiyle doğrudan bağlantılıdır.

---

[135] Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, 295.
[136] Yörükan, *Müslümanlıktan Evvel*, 61.

Mezar inşası, ekonomik gelişmişlik düzeyi ile de ilişkilidir. Ekonomik gücün, anıtsal mezar inşaları ve büyük defin törenleri üzerinde belirleyici bir rolü vardır.

Bozkır tarihinde kimi zaman mezarların yerinin gizli kalması amacıyla olağanüstü bir çaba gösterilmiş; kimi zaman da mezar yerini görünür kılmak adına büyük bir emek sarf edilmiştir. Aynı coğrafyada ve benzer kültürel havzada bu ikilemin ortaya çıkış sebepleri; kurgan kültürünün coğrafi şartlar, dünya görüşü ve halk psikolojisi ile ilişkili olarak farklılık göstermesidir.

Göçebe kültür, ardında yerleşik kültür benzeri anıtsal mimariler bırakmamıştır. Geçim koşulları, giyim-kuşam, beslenme, barınma, mimari, sanat ve inanç sistemleri açısından yerleşik ve göçebe toplumlar arasındaki fark oldukça belirgindir. Bu kültürel fark; kimi zaman üstenci ve oryantalist bakış açısıyla, yerleşik medeniyetleri "yüksek", göçebe kültürleri ise "aşağı" gören bir "alt-üst kültür" hiyeyarşisi içinde ele alınmıştır. Oysa gerçekte söz konusu olan, yerleşik ve göçebe medeniyetlerin kendi kuralları, koşulları, birikimleri ve sınırları doğrultusunda şekillenen farklardır. Ne yazık ki bu farklılıklar, Batılı tarihçilerin kaleminde göçebe toplumların uzun süre "barbar" olarak yorumlanmasıyla sonuçlanmıştır. Tarih yazımında olduğu gibi arkeolojik metodolojide de yerleşik şehir arkeolojisi ile göçebe bozkır arkeolojisi arasında temel karakteristik farklılıklar mevcuttur. Geçmişten günümüze yürütülen bozkır arkeolojisi araştırmalarında Yedisu müstesna bir yere sahiptir. Diğer bölgelerde olduğu gibi Yedisu arkeolojisinde de kurgan ve kurgan grupları, döneme dair en önemli bilgi kaynağını oluşturmaktadır.

Göçebe medeniyet; dinini, sanatını, geçim kaynaklarını ve barınağını yanına alarak göç eder. Sanat eserlerinin ve evlerinin taşınabilir niteliğine bakıldığında her yönüyle bozkır hayatının dinamiklerine tam bir uyum sağlandığı açıkça görülmektedir. Ancak bu hareketli yaşam tarzının en büyük istisnasını kurganlar oluşturur. Göçer Türk boyları; arkalarında mezarlarını, petrogliflerini ve taş babalarını sabit birer kültür mirası olarak bırakmışlardır. Bu arkeolojik kaynak grupları, toplumların göç güzergâhlarını, hâkimiyet sınırlarını ve kültürel birikimlerini keşfetmek açısından (özellikle yazısız dönemler için) başvurulan ilk kaynaklar olmuşlardır.

Kazılardan elde edilen eserler incelendiğinde toplulukların dünya görüşünün izleri, ekonomik ve sosyal yönleri, kültürel yadigârların ortak özellikleri ve nitelikleri arasındaki

benzerlikler erken dönem bozkır göçebelerini Türk kültürü ile güçlü bir şekilde ilişkilendirmektedir.[137]

Kurgan mezarlara Türklerin yaşadığı göç ettiği coğrafyaların tümünde rastlanmaktadır. Bu sebeple kurgan kültürünün Türk göçebe medeniyetinin bir ürünü olduğunu ifade etmek mümkündür. Her dönem ve her bölge kendi geleneksel kültürünü mezar mimarisine ve buluntularına yansıtmış olsa da kurgan kültürü, belli çizgilerle karakteristik formunu ve inanç sistemini yüzyıllar boyunca koruyarak geleceğe aktarmıştır. Kurganlar vasıtasıyla ölüm algısı ve definle ilgili gelenekler toplum hafızasındaki merkezi yerini binlerce yıl muhafaza etmiş ve insanların mezar kutsiyetine daima büyük bir özen göstermesini sağlamıştır.

Kurgan kültüründe "kutsalın korunması" hususu dikkat çekicidir ve en erken dönemlerden itibaren takip edilebilmektedir. Bu doğrultuda Saka kurganlarına defnedilen Wusun cenazeleri ya da daha geç dönemlerde yapılmış Kazak gömüleri kolektif hafızanın yaşadığını kanıtlamaktadır. Bu örneklerden biri Yedisu'da yer alan Borolday kurganlarında bulunmaktadır.

2005 yılındaki keşif çalışmalarının verilerine göre Borolday Nekropolü, büyük ve orta boyutlu 52 kurgan barındırmaktadır. Kendi içinde gruplar oluşturan bu kurganlar kuzeyden güneye doğru bir hat üzerinde inşa edilmiştir. Burası Almatı şehri sınırları içerisinde yer alan Saka seçkinlerine ait bir mezardır. Kompleksin baskın ögesi olan 16 numaralı kurganın etrafında taş sunak kalıntıları ve üzerinde hayvan üslubunun yer aldığı bir dikilitaş bulunmaktadır. Nekropolün yerleşim planı eski göçebe toplumdaki kan bağı ile sosyal ilişkilere ve dini-mitolojik anlayışlara dayanmaktaydı. Bu anıtın güneybatı kısmında, en güneydeki kurgandan 300 m uzaklıkta 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başına ait bir Kazak Mezarlığı bulunmaktadır.[138]

Almatı ilinin Enbekşikazak ilçesinde bulunan Turgen kurganları, kompleks olarak değerlendirilen defin-ritüel alanlarına örnek olarak sunulabilir. Araştırma sonuçları, bozkırın erken göçebe kurganlarının yalnızca birer mezar olmadığını, bununla birlikte karmaşık, ritüel-ayin kompleksleri olduğunu göstermektedir. Belirli yapı unsurları, onların inşa şekli, aralarındaki bağlantı ve çok bileşenli bu tür yapılar mevcut teoriye

---

[137] G. Omarov, T. Tulegenov ve B. Besetayev, "Esik Korımı Jene Ogan İrgeles Jatkan Ongtüstik-Şıgıs Jetisudın Erte Köşpelilerinin Jerleu Keşenderi", *Bulletin of History,* 105 (2) (2022): 200.

[138] Zeynolla Samaşev, Gulnara Jumabekova, Murat Nurpeisov ve Aydos Çotbayev, *Drevnosti Almatı Kurganı Boroldaya* (Almatı: Arheologiya, 2006), 30.

tanıklık etmektedir.[139] Bu alanların kutsiyeti yalnızca inşa edildiği dönemde değil inşadan sonraki dönemlerde de korunmuştur. Turgen kurganları örneğinde kutsiyetin devam ettiği gerçeğini, kurganların eteğinde ya da tepe dolgusu içerisinde yapılmış farklı dönem gömüleri ispatlamaktadır.

Kurganlar, bozkır tarihi araştırmalarının maddi kültür unsurlarını barındırmaktadırlar. Dolayısıyla gömü geleneklerinden sanata, mitolojiye, dine, sosyoekonomik yapıya değin sayısız veriye sahip olan kurganlar, bir kültüre adını vermiştir. Günümüzde kurgan kültür çevreleri üzerine çok sayıda çalışma eş zamanlı olarak sürdürülmektedir.

Uzun zaman boyunca bilim dünyasında kurganların aidiyeti üzerine farklı görüşler yer almıştır. Bu tartışmaların odağındaki Hint-Avrupa araştırmacılarından biri olan Marija Gimbutas, *Prehistory of Eastern Europe* (1956) adlı kitabında Karadeniz ve Kafkas Dağları'nın kuzeyindeki bozkır kuşağında yaşayan göçebe, savaşçı ve çoban toplulukları tanımlamak için "kurgan kültürü" kavramını öne sürmüştür. Hint-Avrupalıların, yerel Avrupa Neolitik ve Mezolitik kültürlerinden evrildiğini savunan görüşlere karşı çıkarak Avrupalıların kökenini bozkırda aramıştır. Yazar, *The Kurgan Culture and the Indo-Europeanization of Europe* kitabında da kurgan kültürünün MÖ 5. binyılın ilk yarısında evcilleştirilmiş at ve tekerli taşımacılıkla Rus bozkırlarından Eski Avrupa'nın sınırlarına ulaşmasıyla ortaya çıktığını savunur.[140] Gimbutas, her yayınında objektif tarih yazımından uzak bir tutumla kurgan kültürüyle birlikte diğer bozkır kültürlerini de Hint-Avrupalılara atfetmiştir. Dayanak noktasını arkeolojik veriler olarak göstermiş ancak söz konusu buluntuların kültürel arka planını açıklayamamıştır. Batı merkezli tarih yazımının baskın olduğu dönemlerde yayın yapan Gimbutas, Andronovo kültürü, Sakalar, atlı göçebe yaşam, kurgan mimarisi ve hayvan üslubu gibi pek çok unsuru Hint-Avrupa kökenli saymış; Esik kurganında elde edilen Proto-Türkçe yazıtı ise göz ardı etmiştir. Bozkır mirasını Batı patenti altında birleştirerek bilimsel alt yapısı olmayan fikirleri savunsa da Avrasya coğrafyasındaki arkeolojik gerçeklik açıkça ortadadır.

Türk soylu topluluklar, kurgan kültürünün temsilcileridir. Bu yapılar, Türklerin erken dönemlerinin kronolojisini kurmaya imkân verdiği gibi, Türklerin iktisadi hayatı, askeri yapısı, sanat anlayışı hakkında bilgi sabiyi olmayı kolaylaştırmaktadır.[141] Nitekim kurgan

---

[139] Nurjanov, Jumabekova ve Bazarbayeva, "Kulture Sakov Jetisu", 82.
[140] Marija Gimbutas, *The Kurgan Culture and the Indo-Europeanization of Europe* (Washington: Institute for the Study of Man, 1997).
[141] Durmuş, *Türk Kültürüne Giriş*, 102.

mezarlara Türklerin yaşam sürdüğü tüm coğrafyalarda rastlanmaktadır. Netice olarak kurganlar kültür tarihinin yaşayan tanıklarıdır.

2. BÖLÜM
YEDİSU BÖLGESİ VE KÜLTÜREL ORTAMI

2.1. YEDİSU COĞRAFYASI VE İKLİMİ

Yedisu, günümüz Almatı şehri ve bölgesinin de içinde bulunduğu tarihi ve coğrafi bir alandır. Kuzeyde Balkaş[142], güneydoğuda Issık Göl ve Ala Göl, doğuda Cungar (Yedisu) Aladağları,[143] güney ve güneybatıda Kuzey Tanrı Dağları ile komşudur.

Bölge raporları ve araştırmaları, Yedisu (Rusçası Semireçiye) adını oluşturan yedi nehir hakkında farklı görüşler içermektedir. A. K. Geyns, Yedisu nehir sistemine, Lepsi, Baskan, Sarkan, Aksu, Buyen, Karatal ve Köksu'yu dâhil eder. A. Vlangali: Baskan ve Sarkan nehirleri yerine kuzeydoğuda Ayagöz ve güneydoğuda İli nehirlerinin adını verir. Barthold'a göre yerel halk ilk başta Lepsi, Baskan, Aksu, Buyen, Kızılağaç, Karatal ve Köksu'yu içeren İli Nehri'nin kuzeyine bu adı vermiştir. Tarihçi ve arkeologlar, Semireçiye'yi kuzeydoğu (kuzeyde İli Aladağ kolları, kuzeydoğuda Şu-İli Havzası) ve güneybatı (güneybatıda İli vadileri, Çu ve Talas) olarak iki coğrafi bölgeye ayırmaktadır.[144]

Yedisu nehirleri, bölgenin bozkır ve çöl peyzajlarını çeşitlendirmektedir. Nehirlerin en büyüğü olan İli, Doğu Tanrı Dağlarından doğan Tekes ve Künges dağ nehirlerinin birleşmesiyle başlamaktadır. İli Nehri'nin Kazakistan sınırlarındaki uzunluğu 802 km'dir. Nehir yatağının genişliği ise 150-300 m arasında değişirken deltasında 1000 metreye kadar ulaşmaktadır.[145]

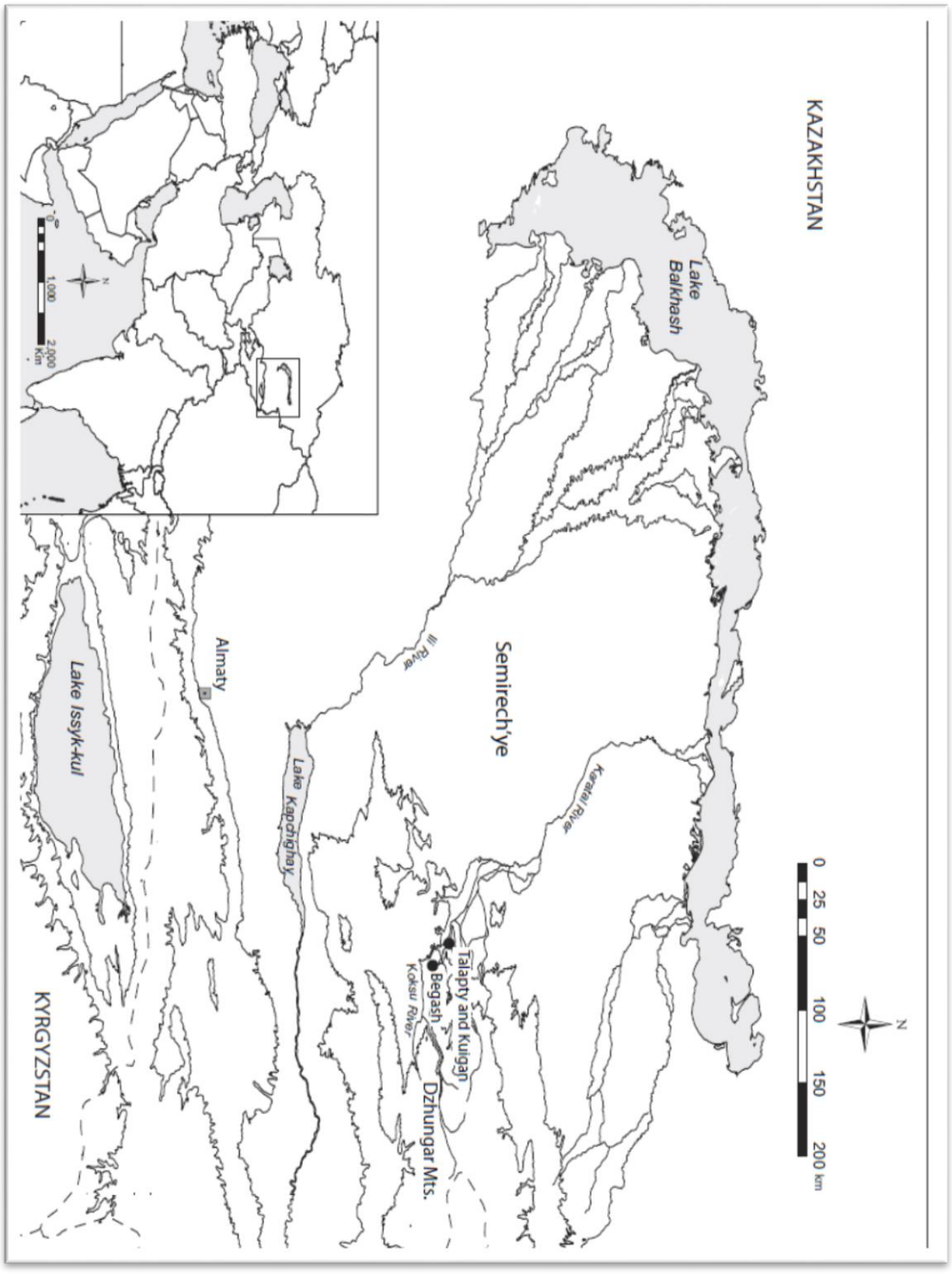
---

[142] Balkaş Yedisu'daki en büyük göldür. Yüzölçümü 16.400 kilometrekareye ulaşır. Gölün batı kısmı sığdır (9 metre), gölün doğu kısmının suyu ise tuzludur ve derinliği 26 metreye erişir. Gölün her iki tarafı, genişliği 8 km'yi geçmeyen ince bir boğazla birleşir. Gölün batısına İli Nehri, doğusuna birkaç küçük nehir dökülür. (O. V. Talanova (derleyen), *Jetisu-Jar Jannatı* (Almatı: Mektep Baspası, 2013) 83).

[143]Yedisu Aladağları yaklaşık 450 km uzunlukta ve 250 km genişliktedir. Yedisu Aladağ sırasının kuzeyi ve güneyi jeofizik özellikler bakımından farklılık gösterir. Kuzeyde akarsu buzullarının getirdiği killi topraklar ve iri çakıllardan oluşan plato benzeri dağ etekleri vardır. Güneyde ise dağ etekleri kumlu-killi bir yapıya sahiptir. (E. N. Vilesov, A. A. Naumenko, L. K. Veselova ve B. J. Aybekerov, *Fiziçeskaya Geografiya Kazakstana* (Almatı: Kazak Universiteti, 2009), 139-140).

[144] Garifolla Anes (Genel Yayın Yönetmeni), *Sakralnıy Kazakstan*, c. 1 (Almatı: İzdatelstvo Arys, 2017), 235.

[145] Talanova, *Jetisu-Jar Jannatı,* 83.

Şekil 2-1. Yedisu Bölgesi

([Map of the Semirechye region | Presidential Library])

Şekil 2-2. 1911 yılına ait Semireçiye Oblıstı haritası

Kazakistan'ın doğu ve güneydoğu kesimlerinde Tanrı Dağları (Kazakistan'ın en yüksek noktası Han Tengri zirvesi, 6995 m.), Altay Dağları (Beluha Dağı, 4506 m.) ve Yedisu (Cungar) Aladağları[146] (Yedisu Aladağlarının güney kesiminde, Beşbakan Dağı 4622 m.) yükselir. Yedi nehir diyarı Yedisu, Kazakistan'da altın beşik olarak adlandırılır. Kazakistan'ın güneyine ve güneydoğusuna uzanan bu tarihi ve coğrafi bölge yedi büyük nehre ek olarak binden fazla büyük ve küçük su kütlesini; nehirleri, gölleri, yüksek

[146] Cungar (Jongar) Aladağları Kazakistan'ın güneydoğusunda yer alan bir dağ sistemidir. Batıdan doğuya doğru 400 km boyunca uzanır. Tanrı Dağları sistemine dâhil olan bu dağ sisteminin adı diğer aladağların aksine Semenov tarafından konulmuştur. (J. Nurbekov (direktör), *Jetisu-Semireçe-Zhetysu* (Almatı: Effekt, 2009), 184.)

dağları, kumlu ovaları ve dağlar arası havzaları içerir. Alandaki dağ zirvelerinin yemyeşil meraları, ilkbaharda hayvan yetiştiriciliği için vazgeçilmez otlaklar sunarken sonbaharda ise aynı dağların etekleri verimli otlaklar sunmaktadır. İli, Balkaş, Karatal, Çu gibi nehir ve göllerin kıyıları sıcak, kışlık barınaklar olarak kullanılmıştır. Erken dönemlerden itibaren bölgedeki tarım, özellikle İli, Çu, Talas ve Karatal nehirlerinin kıyılarında gelişmiştir.[147]

Yedisu bölgesi bir başka haritada kuzeyinde Balkaş Gölü, kuzeydoğusunda Sasıkgöl ve Alagöl,[148] güneydeoğusunda Cungar Dağları, güneyinde kuzey Tienşan[149] ve Issık Göl[150] olarak çizilmiştir.

Yedisu sınırları zaman içerisinde değişikliklere uğramıştır. Önceleri Yedisu sınırlarında İli'ye kadar olan bölgeler yer alıyorken, 19.yüzyıldan itibaren İli'nin güneyindeki dağlık bölgelere uzanmış ve Tanrı Dağları'nın kuzeybatı ve merkezi bölümleri dâhil olmuştur. Tarihi literatürde Yedisu bölgesinde Çu Vadisi ve Narın Nehri dolayları da yer almaktadır.[151]

Yedisu'nun geniş toprakları, kuzey güney hattında 900 km; doğu batı hattında 800 km boyunca uzanmaktadır. Bölgede yer alan dağların farklı yüksekliklere sahip oluşu iklim ve arazi çeşitliliğini etkilemiştir. Güneydoğusunda, dağ yamaçlarında 600-1200 m yükseklikte hava nemli, serin ve toprak verimlidir. Sulama amaçlı kullanılan birçok dağ nehri vardır. Meyve veren ve yaprak döken ağaçlar burada yetişir. Ayrıca ladin ormanları bulunmaktadır. Bu kesim, hayvancılık yapmak için gerekli olan meyve ağaçları bakımından zengindir.[152] Yedisu; dağları, beyaz zirveleri, uçsuz bozkırları, gölleri, nehirleri, yeşil otlakları ve verimli arazileriyle bereketli ve zengin bir bölgedir.[153] Bu elverişli ortam ve coğrafya, çeşitli halklar tarafından iskân yeri olarak seçilmiş ve bu

---

[147] A. Ongarulı, Pen Enhvan, Nam Sanvon, A. Kairmagambetov, Kim Enhen, A. Nuskabay ve M. Kızırhanov, *Katartöbe Nekropol Sakskoy Elitı Jetisu* (Nur-sultan: Halık Kazınası, 2020), 16.

[148] Alagöl, kuzeybatıdan güneydoğuya uzanan, bölgedeki kapalı havzası en büyük su kütlesidir. 104 km uzunluğunda, 52 km genişliğindedir. Büyüklük bakımından Yedisu'nun ikinci büyük gölüdür. Yüzölçümü 2200 kilometre karedir. (Vilesov, Naumenko, Veselova, Aybekerov, *Fiziçeskaya Geografiya,* 154).

[149] Türkçesi Tanrı Dağları'dır. Çince'de "Tien-şan" olarak geçen bu dağ sırası batı literatüründe de "Tien-şan" olarak kullanılır.

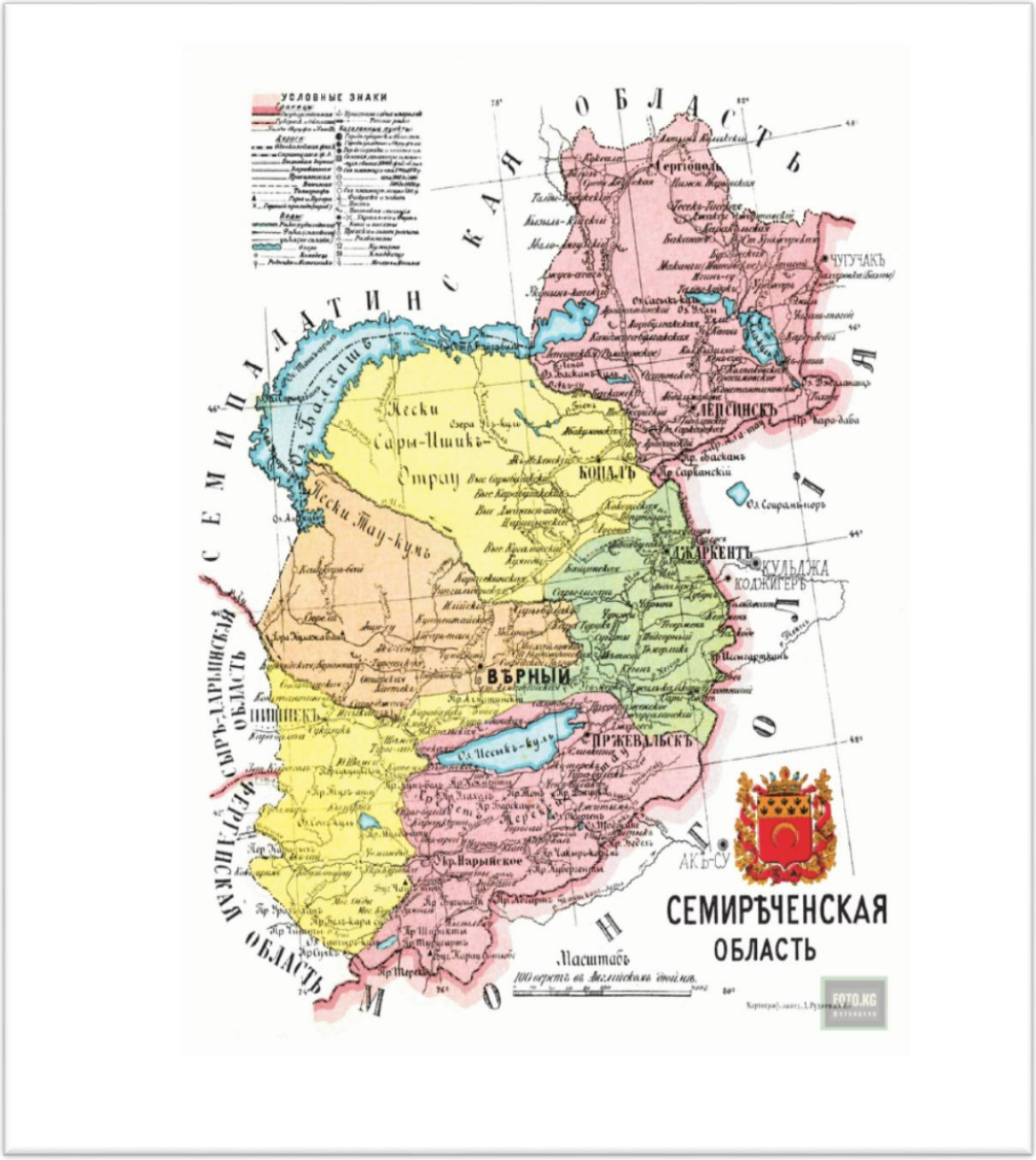
[150] Gülnar Kara, "Moğol İstilası Öncesi Yedisu Bölgesi", (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2009), 1-2.

[151] Ercilasun, "Seyahatnamelere Göre Yedisu Bölgesi", 6.

[152] Anes, *Sakralnıy Kazakstan*, 236.

[153] K. Baypakov, *Kazakstannın Ejelgi Kalaları* (Almatı: Aruna, 2005), 55.

sonuç Yedisu bölgesinin İç Asya'nın önemli kültür merkezlerinden biri oluşuna katkı sağlamıştır.

Şekil 2-3. Issık Gölü de dâhil eden Yedisu Haritası (Ercilasun, "Seyahatnamelere Göre Yedisu Bölgesi")

Radlov, 1862'de çıktığı İli seyahatindeki halk, iklim, coğrafya, inançlar ve gelenekler üzerine yaptığı gözlemlerini günlüklerine kaydetmiştir. Onun notlarına göre, İli Vadisi'nin iklimi Cungar bozkırına benzemektedir. Sert Sibirya iklimi ile yumuşak bir

iklime sahip olan Tanrı Dağları arasında bir geçit kademesi oluşturur. Şiddetli soğukların üç hafta sürdüğü iklimde kış mevsimi üç ay sürer ve sıcaklık 25˚C dolaylarında seyreder. Radlov, kışın başında ve sonunda iklimin tuhaflaştığından bazen çok kar yağdığından, yazın ise son derece sıcak bir havanın mevcudiyetinden bahsetmiştir. İli bölgesi, kuzeyin iklimine dayanmayan birçok meyvenin yetiştiği bir coğrafyaya sahiptir. Yazar, bölgede elma, şeftali, kayısı, zerdali, nar, üzüm, kavun, karpuz, her tür ekin, mısır, pirinç, pamuk ve tütün yetiştiğini notlarına eklemiştir. Toprağın işlenmesi için gerekli olan uygun şartları, İli Vadisi'ndeki çok sayıda büyük ve küçük nehir sağlamaktadır.[154]

Yedisu'yu jeofizik açıdan karakterize eden dağ sıralarından biri Cungar Aladağlarıdır. Bu dağlar, Kuzey Tanrı Dağları ile komşudur. Büyük kısmı Kazakistan'da, ufak bir kısmı Çin'de bulunur. Bu dağ sistemlerinin oluşumu ilginçtir. Yedisu yani Cungar Aladağlarını bazı bilim insanları Tanrı Dağları sistemine dâhil ederken bazıları onu bağımsız bir oluşum olarak kabul etmiştir. Bu dağ sistemi, güneybatıdan kuzey doğuya doğru 360 km boyunca uzanmaktadır. En geniş yeri 160 km'dir. Kuzey ve güney olarak bölümlendirilen Yedisu Aladağları, birçok farklı kola ayrılmaktadır. En yüksek noktası Beşbakan'dır. Bu nokta, aynı zamanda Semenov Tiyenşanskiy olarak da adlandırılır. Kuzey Tanrı Dağları, Yedisu'nun fiziki haritasını şekillendiren diğer önemli dağ sistemidir. Yapısına İli Aladağları, Kırgız Aladağları, Küngey ve Terskey Aladağları, Ketmen Dağları gibi birkaç yüksek sıradağ dâhil olmuştur.[155] Dağlık bölgelerdeki bitki ve hayvan çeşitliliği, dağlarla iç içe geçen bozkır kuşağında büyük farklılıklar göstermemektedir.[156]

Yedisu, dikey kuşaklanmanın[157] yani rakıma bağlı iklim veya bitki örtüsü değişiminin küçük bir alanda var olduğu nadir bölgelerden biridir. Jeomorfolojik olarak bakıldığında, bölgenin ana kısmını Kuzey Tanrı Dağları oluşturur. Bu dağlar İli Aladağlarıyla[158] temsil edilir. Geniş İli havzası, İli Aladağlarıyla Cungar Aladağlarını ayırır. İli Aladağlarındaki çoğu zirve 4000 metrenin üzerindedir. En yüksek noktası olan Talgar 5000 metreyi bulan bir yüksekliğe sahiptir. Bu bölgenin dağlarındaki dikey iklim kuşakları karakteristiktir.

---

[154] W. Radloff, *Sibirya'dan II*, çev. Ahmet Temir (İstanbul: Maarif Basımevi, 1957), 340.
[155] Talanova, *Jetisu-Jar Jannatı*, 141.
[156] Talanova, *Jetisu-Jar Jannatı*, 144.
[157] Doğal dikey kuşaklanma her 35-40 km'de bir değişir. (Talanova, *Jetisu-Jar Jannatı*, 144).
[158] Kuzey Tanrı Dağlarının merkezi yüksek sıradağları İli Aladağlarıdır. Bu dağ sırası, dağlar arası çöküntüyle Cungar (Yedisu) Aladağlarından ayrılmıştır. Sıradağlar, batıda Çu Nehri Vadisinden doğuda Şarın Nehri Vadisine kadar 300 km boyunca uzanır. Güneydeki sınırı Şilik (Şelek) Nehri tarafından oluşmuştur. En yüksek rakımı Talgar zirvesidir ve Kaskelen ile Turgen Nehrinin arasında yer alır. (Vilesov, Naumenko, Veselova ve Aybekerov, *Fiziçeskaya Geografiya Kazakstana*, 142).

İli ve Cungar Aladağları ile Balkaş Gölü arasında bulunan dağların aralarında Tekes, Kegen, Jalanaş havzaları bulunur.[159] Dağ sıraları birbirinden dağ aralarında yer alan çöküntülerle ayrılır. Zaysan çöküntüsünün güneyinde Ala Göl çöküntüsü bulunur ve Tarbagatay ile Cungar (Yedisu) Aladağlarını birbirinden ayırır. İli çöküntüsü Kuzey Tanrı Dağları ile Yedisu Aladağlarını ayırır. Uzunluğu 1000 km, genişliği 20-100 km arasında değişir. Çöküntünün 300 km'lik batı kısmı, Kazakistan sınırlarından içeri uzanır.[160]

1847 yılında Cungar Aladağlarının eteklerine Kapal kalesi inşa edildikten sonra bölge Çarlık Rusya hâkimiyetine girmiş ve sonra Tarbagatay, İli Nehri ve Balkaş Gölünden Çin sınırına kadar olan bölge Yedisu sınırları olarak çizilmiştir. Ardından 1854 yılında resmi coğrafi adlandırma olarak Çarlık Rusya haritalarında yer almaya başlamıştır. Esasında ilk olarak yerel halk, bölgeyi Yedisu olarak adlandırmıştır.[161] Bu tanım zamanla devlet ve araştırmacılar nezdinde de kullanılarak resmi ve akademik literatüre yerleşmiştir.

Yedisu ve Semireçiye yer adlarının ortaya çıkışı 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başı olarak belirlenmiştir. Önce Kazakçada "Jetisu/Жетысу" (yedi nehir), Kırgızcada Cetisuu olarak zikredilen bölge bu isimden türetilerek Rusçada önce "Sem Rek/Семь рек" (yedi nehir) ardından "Semireçiye/Семиречья" olarak ifade edilmiştir. Bu iki isim zaman içerisinde coğrafî, idari ve tarihsel coğrafya olarak anlamsal bir dönüşüme uğramıştır. 1785-1867 yılları arasındaki dönemde Yedisu ve Semireçiye adları coğrafi tanımlarda kullanılmıştır. 1867-1928 arasında idari ve 1928'den sonra tarihi bir bölge olarak tanımlanmıştır.[162]

1825 yılında Rus kaynaklarda bölge adı Sem Rek olarak ilk kez zikredilmiştir. Sem Rek, Kazakça ve Kırgızca'daki Jeti Su yani Yeni Nehir'den birebir çevrilmiştir. Daha sonra "Semireçiye" toponimine dönüşmüştür. 1840'lara kadar Sem Rek şeklindeki ilk formunda varlığını sürdürmüştür. Daha sonra Rus yöneticilerin Ulu Cüz (Kazak toplumundaki Büyük Orda gurubu) yöneticileri ile yaptığı görüşmelerin notlarında ve Vlangali'nin eserinde Semireçiye olarak zikredilmeye başlamıştır. "Описания Средней орды киргиз-кайсаков" (Kırgız-Kaysak Orta Cüzünün Tanımı) adlı kitapta topograf,

[159] Baypakov, Voyakin ve Zaharov, *Mogilnik Karatuma*, 20.
[160] Vilesov, Naumenko, Veselova ve Aybekerov, *Fiziçeskaya Geografiya Kazakstana*, 154-156.
[161] Kara, "Moğol İstilası Öncesi Yedisu Bölgesi", 5.
[162] Alexey E. Rogojinskiy, "Jetisu i Semireçye", *Jetisu Ölkesinin Tarihı Men Arheologiyalık Derekteri*, (6) (2019): 15.

tarihçi ve askeri mühendis I.G.Andreev (1744-1824) tarafından 1785 yılında bölge adı ilk defa "Jidısu" olarak kaydedilmiştir. Bu defa "Yedisu" adı kullanılmış ve literatüre ilk kez Andreev tarafından kazandırılmıştır.[163] O dönemdeki en yakın kaynak G.Voloşanina'nın 1771 yılındaki seyahat notlarıdır. Voloşanina tarafından yerel Kazak halkı arasında tespit edilen isim 19. yüzyılın ikinci on yılından geç olmamak üzere Rusçada Sem Rek olarak ortaya çıkmıştır.[164] İlerleyen dönemlerde Yedisu coğrafi adı genişleyerek Rusların bölgede yayılışıyla birlikte idari bir isim olmaya başlamıştır.

O dönemde Balkaş'ın güneyi, Yedisu Aladağlarının etekleri ve bölgenin yedi büyük akarsuyu (Lepsi, Baskan, Sarkan, Aksu, Buyen, Karatal ve Köksu) ticaret kervanlarının rotası üzerindeydi. İli Vadisi, uygun şartları ve verimliliğinden dolayı asırlarca birçok halkın yerleştiği bir bölge olmuştur. Böylece asırlar boyu kalabalık bir nüfusa ev sahipliği yapmış ve zengin bir kültürel yelpazeye sahip olmuştur. Yedisu'daki tüm bu zengin yaşam ve tabiat toplumsal hafızada yerini korumuştur. Günümüzde Kazaklar halen Yedisu'yu 'jer jannatı' yani 'yeryüzü cenneti' olarak adlandırmaktadır.

2.2. YEDİSU SAKİNLERİ

İç Asya'da gerek yaşam stilinden gerek mecburiyetten doğan göçler bölgenin yapısı üzerinde önemli etkilere sahiptir. Hunlara yenik düşen Yüeçiler batıya göç ederek dünya tarihine etki edecek bir göç silsilesi doğurmuştur. Yüeçilerin batıya göçü ile Batı Türkistan, Afganistan ve Hindistan'ın kuzeylerinde büyük bir kavim hareketliliği başlamıştır. Batı Tanrı Dağlarında oturan Sakalar da Yüeçilerden kaçarak güneye yönelmişlerdir. Ardından Wusunların Yüeçilere hareketi ile İç Asya, önemli bir değişime maruz kalmıştır.[165]

Hunlara karşı mağlubiyet aldıktan sonra Yüeçilerin bir kısmının batıya; Tanrı Dağları bölgesine göç ettikleri bilinmektedir. Bunun, MÖ 176'da Mao-tun döneminde vuku bulan yenilgi olduğu düşünülmektedir. Yenilgi üzerine Tanrı Dağları'nın kuzeyine çekilen Yüeçiler, bu bölgede yaşayan Wusunları muhtemelen Cungarya'ya sürmüşlerdi. Mao-

[163] Alexey E. Rogojinskiy, "Ot Jetisu Do Semireçya: Rojdenie i Transformatsiya Znaçeniy", *Uçenıe Zapiski Muzeya-Zapovednika*, (14) (2021): 162.
[164] Rogojinskiy, "Jetisu i Semireçye", 19.
[165] Nuraniye Hidayet Ekrem, "Chang-Chien'in Seyahat Raporuna Göre Hunlar Dönemindeki Orta Asya", *Türkler*, c. 1, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 765.

tun'un halefi ve oğlu Lao-şang şanyü (MÖ 174-160) dönemindeki nihai yenilgilerinin de bu bölgede gerçekleştiği düşünülmektedir.[166] Wusunların güç kazanmasıyla birlikte ise Wusun-Yüeçi savaşından Yüeçiler mağlup ayrılmıştır.

Nitekim Yüeçilerin hareketliliği bölgede iki önemli olaya sebep olmuştur. İlki, Sakaları yaşadıkları topraklarda sıkıştırıp onları çıkarmaları, diğeri ise Wusunların darbesine maruz kalmalarıdır.[167]

Sakalar, MÖ VIII. yüzyıldan MS II. yüzyıla kadar Yedisu, Pamir, Fergana, Harezm, Doğu Türkistan ve Afganistan'a ulaşan geniş bölgede yaşamışlardır. Sakalar döneminde Avrasya kuşağının bozkır halkları arasında kültürel ve ekonomik ortaklıklar oluşmuştur. Bu durum arkeolojik materyallerle desteklenmektedir. Sakalar, spesifik bir medeniyet inşa etmiş olsa da benzerlikler sonucunda birçok arkeolojik kültür, Saka kültür çevresine dahil edilmiştir.[168] Avrasya'nın göçebe kültürleri arasında Sakalar belirgin bir yer tutmaktadır. Saka kültürünün içindeki yerel varyantların varlığı, esasen oluşum ve gelişiminin karmaşık derin yapısını göstermesi bakımından mühimdir. Bu kültür başlangıçta hem yerel kökenlerle hem de göç dalgaları ile Tanrı Dağlarına gelen heterojen gruplarla oluşmuştur.[169]

Doğuda Kuzey Çin ve Moğolistan'dan başlayarak, batıda Karadeniz ve Tuna'ya değin Avrasya'nın bozkır, dağ eteği ve dağlık alanlarındaki geniş topraklara yayılan Saka/İskitlerin, maddi ve manevi kültürü, dünya görüşleri ve yaşam ilkeleri bakımından birbiriyle benzer kabilelerle bu coğrafyayı paylaştığı bilinmektedir. Eski Grekçe ve Farsça kaynaklarda adı geçen bu bozkırlı toplum Pers kaynaklarında 'Saklar' olarak anılmış ve kendi içinde gruplara ayrılmıştır. Bu doğrultuda, Tigrakhauda[170] (sivri şapka giyenler), Haumavarga (Haoma bitkisi içenler) ve Paradaray (denizin ötesindekiler) olarak adlandırılmışlardır.[171] Bilim camiasında Güney Kazakistan ve Yedisu, Saka

---

[166] Mehmet Tezcan, "Kuşanlar Tarihi (Yüeh-chih'lardan Kuşanlara)", (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1996), 119.

[167] Igor Vasilyeviç P'yankov, "Sakalar", *Türkler*, c. 1, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 614.

[168] Kemal Akişev ve Alişar Akişev, "Strana Sakov", *Pamyatniki Istorii i Kulturı Kazakstana* içinde, (Almatı: Öner, 1984), 49.

[169] E. P. Kitov, S. S. Tur ve S. S. Ivanov, *Paleoantropologiya Sakskih Kultur Prityanşanya* (Almatı: Hikari, 2019), 35.

[170] Med dilinde "ok" anlamına gelen tigra kelimesinden türetilen "tigrakhauda" ismine Kemal Akişev yeni bir yorum getirerek Saka Tigrakhauda'ya "ok şeklinde şapkalı Sakalar" demektedir. (K. Akişev, "Kurgan Esik: Ritual, Iskusstvo i Sotsium", *Sakskaya Kultura Sarıarki V Kontekste İzuçeniya Etnosotsiokulturnıh Protsessov Stepnoy Evrazii* içinde, (Karagandı: Begazı-Tasmola, 2011), 42).

[171] G. Jumabekova ve G. Bazarbayeva, "Sak Jauıngerinin Beynesin Kayta Jangırtu Hakında", *Ulu Dala: Tarih Pen Madeniet Dala Sanı Kostum Pen Tokuma* içinde, c. V (Nur-Sultan, Exponat, 2019), 56.

Tigrakhauda'nın merkezi olarak kabul görmektedir. Sakalar, Orta ve Batı Asya kültürünün bir sentezine sahip olmuşlardır.[172]

MÖ VIII ve IV. yy'larda İç Asya ve Kazakistan toprakları Saka boyları tarafından iskân ediliyordu. Herodot ve diğer antik çağ yazarları, onları Avrupalı İskitlerden ayırmış; Asya İskitleri olarak adlandırmıştır. Saka boyları, Persler (Kirus ve I. Darius) ve Büyük İskender döneminin Yunanlılarıyla çağdaştır.[173]

Kazak bilim insanı Z.Samaşev, Asya bozkırlarındaki arkeolojik buluntulara ve mevcut bilimsel birikime dayanarak Sakaların varlığını üç döneme ayırır: I. Erken dönem (Erken Saka) MÖ IX-VII. yüzyıllar; II. Klasik dönem (Saka-Sarmat) MÖ VII-VI. yüzyıllar; III. Geç dönem (Pazırık-Berel-Esik) MÖ V-III. yüzyıllar.[174]

Üç gruba ayrılan İskitlerin Tigrakhauda olarak adlandırılan kolunun MÖ I. binyılda Güney Kazakistan ve Yedisu bölgesinde hüküm sürdükleri arkeolojik buluntularla tespit edilmiştir.[175] İskitlerin her üç grubunda da hâkim tabakanın Türk olduğunu düşündüren; din, kültür, sanat ve gelenekler gibi pek çok ortak husus mevcuttur. Yüzyıllar içerisinde batı kolunu temsil eden İskit grubu diğer hâkim unsurlar arasında erimiştir. Ana kitleyi oluşturan doğudaki Tigrakhauda ve Haumavarga kolları, sonraki devirlerde diğer Türk grupları içerisinde varlığını sürdürerek günümüz Asya Türklüğünün genetik ve kültürel oluşumunda bir temel teşkil etmişlerdir. Günümüzde halen Saka adıyla anılan Türkler (Yakutlar) Sibirya'da yaşamaya devam etmektedir.[176]

Saka toplumunun sosyal yapısını yeniden kurmak karmaşık bir teorik sorundur. Bu konuda yazılı kaynakların azlığından dolayı Sakaların sosyokültürel durumu incelenirken özellikle cenaze törenleri ve buna ilişkin arkeolojik malzemeye başvurulmuştur. Bu bağlamda, mezardaki eşyaların zenginliği ya da fakirliği, mezar inşa teknolojisi, harcanan insan emeği, cenaze törenlerinin ve kurbanların büyüklüğü, yazının varlığı ve sistemli, istikrarlı bir ideolojinin varlığı gibi unsurlar belirleyici olmuştur.[177]

Yedisu Bölgesi'nin bir diğer erken göçebe toplumu Wusunlar'dır. Wusunların memleketi Yedisu'da Ala Göl'den Talas Nehri'ne kadarki alanları kaplamaktaydı. Onların sınır

---

[172] Kozıbayev, *Kazakstan Tarihi,*166.

[173] K. Akişev, "Kurgan Esik: Ritual, Iskusstvo i Sotsium", *Sakskaya Kultura Sarıarki V Kontekste İzuçeniya Etnosotsiokulturnıh Protsessov Stepnoy Evrazii* içinde, (Karagandı: Begazı-Tasmola, 2011), 40.

[174] Zeynolla Samaşev, "Erte Temir Deuirindegi Kazak Dalası", *Ulu Dala: Tarih Pen Madeniet Jılkı Jane Salt Attu* içinde, c. II (Nur-Sultan, Exponat, 2019), 47.

[175] Saparbayulu, *Avrasya Bozkırlarında Yaşayan*, 13.

[176] İlhami Durmuş, *İskitler*, 5.baskı (Ankara: Akçağ Yayınları, 2015), 167.

[177] Akişev, "Kurgan Esik: Ritual, Iskusstvo i Sotsium", 46.

komşusu ise Kanglılardı. Wusunlarla ilgili ilk bilgiler MÖ II. yüzyıla ait Çin kaynaklarından elde edilmektedir.[178] Kuşayev, Wusun kültürünü erken devir, gelişme devri ve geç devir olmak üzere üçe ayırmıştır: Erken dönem MÖ III-II. yüzyıllar; Geçiş dönemi MÖ I ve MS I. yüzyıllar; Geç dönem MS II ve III. yüzyıllar.[179]

Çoğunlukla erken dönem ve gelişme dönemi kurganları kuzey-güney doğrultusunda bir hat üzerinde sıralanmış ve yahut birkaç zincir şeklinde inşa edilmiştir. Erken devir Wusun kurganlarında nadiren mezarların etrafında taş halkalar görülmektedir. Gelişme döneminde bu halkalar yoğundur ancak geç devirde neredeyse hiç rastlanmaz ve bu dönem mezar yerleşim planlarında düzensizlikler tespit edilir. Zengin bireylerin mezar envanteri diğer insanlara göre daha çeşitlidir. Günümüze kadar, Wusun mezarlarından ayna, boncuk, küpe gibi eşyalar çıkarılmıştır. Kılıç, hançer, yay gibi askeri teçhizat ise çok nadir bulunmuştur.[180]

Wusunların MÖ 120 dolaylarında Tanrı Dağlarının kuzeyi ile Yedisu arasına yerleştikleri Çinli gezgin Chang-Chien'in notlarında tespit edilmektedir.[181] Wusun ülkesi Tanrı Dağı eteklerinden, Balkaş Gölü ve Yedisu otlaklarına erişen bölgelerden oluşmaktaydı. Bu verimli bölgeler, Wusunların hayvancılık ve tarım alanındaki gelişmelerinin önünü açmıştır.[182] Göçebe Türk topluluklarından biri olan Wusunlara ait yerleşim yerlerinin tespiti ile Yedisu Bölgesi'nde onların yerleşik bir düzene sahip oldukları ve tarım konusunda ileri bir aşamada oldukları anlaşılmıştır.[183]

Yedisu'daki Wusun mezarlarında sıklıkla tahıl öğütücüler ve çapalar bulunmuştur.[184] Erken bozkır halklarında ölenin yanına bu dünyada kullandığı eşyaların konulduğu ve öteki dünyada da bu eşyalarla aynı şekilde hayatına devam edeceği inancının mevcudiyeti bilinmektedir. Bu sebeple, tarımsal alet ve ürünlerin mezarlarda bulunması, Yedisu'da yaşayan Wusunların tarımla ilgilendiklerinin birer delilidir.

---

[178] K. Baypakov, *Kazakstannın Ejelgi Kalaları* (Almatı: Aruna, 2005), 22.
[179] K. A. Akişev, G. A. Kuşayev, *Drevnya Kultura Sakov i Usuney Dolını Reki İli*, (Alma-Ata: İzdatelstvo Akademii Nauk Kazahskoy SSR, 1963), 139.
[180] A. Aytkali, "Gun-Sarmat Deurindegi Kazak Altayı Men Jetisu", *Ulı Dala: Tarih Pen Madeniet Ulı Köş Buyımdar Men İdeyalardagı Gundar Men Sarmattardın Muraları* içinde, c. IV, (Nur-Sultan, Exponat, 2019), 116.
[181] Divitçioğlu, *Orta Asya Türk İmparatorluğu*, 34.
[182] Sergei Yatsenko, "Vusunlar", *Türkler*, c. 1, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 778.
[183] Elvin Yıldırım ve Bahar Navruz, "Tarih ve Kültür Bakımından Wusunlar ve Onlardan Kalan Maddi Kültür Yadigârları", *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, 130 (256) (Ocak-Şubat 2022): 39.
[184] K. A. Akişev, *Drevnie i Srednevekovıe Gosudarstva Na Territorii Kazakstana* (Almatı: İnstituta Arheologii İm. A. H. Margulana, 2013), 19.

Wusunlar, Hunlarla uzun yıllar bir arada yaşamalarından dolayı Hunlara ait birçok geleneği benimsemişlerdir.[185] Benzer şekilde Wusunların Sakalarla aynı bölgeyi paylaşmaları ve aynı kültürel alana dâhil olmaları Saka-Wusun kültürel ortaklığını da doğurmuştur. Sakaların kültürel gelenekleri Wusunlar'da devam etmiştir. Dolayısıyla akademik literatürde Hun-Wusun ya da Saka-Wusun gibi kültürel çevre adlandırmaları yer almaktadır. Bu sebeple üç toplumun kültürel sınırlarını çizmek yer yer zorlaşmaktadır.

Bir konfederasyon olan Hunlar, Han Sülalesi Tarihi'ne göre ilk atası olan Chun-wei'den, Motun'un babası olan Touman'a kadar bin yıldan uzun bir süre varlık göstermişlerdir. Hunlar, bazen parçalanıp bölünmüşler; bazen birleşerek büyümüşlerdir. Ancak bu olayların tarihi çok eski olduğu için olayların akışı açık bir biçimde takip edilememektedir. Motun dönemine gelindiğinde Hunlar, Çinlilerin kuzeydeki en güçlü düşmanı olmuştur.[186]

Hunlar güçlü bir egemenlik döneminin ardından güney ve kuzey olarak ikiye bölünmüştür. Daha sonra Çiçi Yabgu'nun yönettiği Kuzey Hunları, MS I. yüzyılda hâkimiyet kurmak için girdiği savaşta bozguna uğrayınca Wusun topraklarına; yani Doğu Kazakistan ve Yedisu bölgesine göç etmiştir. Daha önceki dönemlerde, Hunlar ve Wusunlar bu bölgede komşuydu.[187]

Hun yöneticilerinin İli-Issık Göl bölgesi ile olan doğrudan ilişkisi en geç MÖ I. yüzyıldadır. Bu tarihlerde Hun lideri Huhanye, Çin'in yardımları karşılığında bağlılık bildirme düşüncesini meclisteki beylerle tartışmıştı. Huhanye'nin ısrarı neticesinde Hunlar parçalanmış, bir grup Hun nüfusu Çin'e giderken bir diğer grup Çiçi ile batıya göç etmişti. MÖ 36 yılında Çin, bağımsızlık alternatifi olarak çıkan Çiçi'ye saldırdı. Çiçi, Çin karşısında yenilse de neticede bölgeye önemli bir nüfus taşımıştı. Yeni bir Hun devleti kurulamamış olsa da getirdiği nüfus İli-Issık Göl bölgesine yayılmıştı. Bir bölgenin merkez olabilmesi için coğrafi unsurlar gibi beşeri unsurlar da önemlidir. Nüfus

[185] Yatsenko, "Vusunlar", 776.
[186] Erkin Ekrem, "Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Kavimleri (MÖ 2146-318)" (Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1995), 8.
[187] Klyaştornıy, *Kadim Avrasya'nın*, 55.

yoğunluğuna erişen bir bölge, çevreye hâkim olurken, aynı zamanda kendine daha çok nüfus çeker ve merkezi kimliğini sağlamlaştırır.[188]

Yedisu'da hâkimiyet kuran bir başka bozkır devleti de Göktürklerdi. Göktürk Devleti sınırları; Doğuda Kadırgan Dağları, Gobi, Ordos, Sarı Nehir dirseği, batıda Kansu koridoru, Güney Altay, Batı Tanrı Dağları, batıdan kuzeye doğru karşılıklı Yedisu ve Cungarya ile Tarım Havzası'ndan oluşuyordu. Daha batıda Sogd ülkesi, Maveraünnehir ve onun kuzeyinde Harezm ve Aral Gölü, daha da kuzeyde Kazak bozkırlarına sahipti.[189] Bu sınırlardan da anlaşılacağı üzere Göktürkler döneminde İç Asya büyük bir siyasi birliğe sahipti.

Göktürklerin batı topraklarının yöneticisi, Bumin'in kardeşi İstemi Kağan'dı. 555 yılında batıya doğru ilerleyen Türk boyları Yedisu, Sır Derya ve Aral bölgelerine uzanan bozkırlarda hâkimiyet kurmuştu. İstemi 575'te öldüğünde Göktürkler batı topraklarında askeri gücünün zirvesine ulaşmıştı.[190]

Yedisu bölgesinin bir diğer sakinleri de On Oklardı. On Okların yaşadıkları yerler Tanrı Dağları'nın kuzeyi, Balkaş Gölü'nün güney bölgeleri ve Sır Derya'nın doğusu yani Yedisu'dur. On Okların bölgesi bugün Kazakistan'ın güneyi ve Kırgızistan'a denk gelmektedir.[191]

750'li yıllarda Uygurlarla savaşıp aldığı yenilgiden sonra Karluk boyları dağılmışlardı. Karluklardan bir kısım Uygurlara bağlanırken diğer kısım batıya; On Okların ülkesine göç etmiştir. O sıralarda Türgişlerin siyasi bir kargaşa içinde olmasını fırsat bilen Karluklar, nihayetinde 766 yılında bölgedeki Türgiş hâkimiyetine son vermiştir. Böylece eski On Ok ülkesindeki tek hâkim güç Karluklar olmuştur.[192] Türgiş kağanı Suluk'un Yedisu'da hâkimiyetini pekiştirdiği bilinmektedir. Suluk'un ölümü Türgeşlerin dağılmasına sebep olmuştu. Bu siyasi karmaşadan yararlanmak isteyen Tang hanedanının ordusu batıya ilerleyip Yedisu'yu peyderpey ele geçirdi. Çin'in kazandığı savaşlar ve Karlukların büyüyen hareketi Abbasileri endişelendirmiş ve neticede 751 yılında, Talas'ta Çin ve Arap orduları karşı karşıya gelmiştir. Arap ordusu ile birlikte hareket eden

---

[188] Konuralp Ercilasun, "Türk Tarihinde Yeni Bir Dönem Başlatan Merkez: İli-Isık Göl Bölgesi", *Kaşgarlı'nın Tarihçi Torunu Reşat Genç Armağanı* içinde, ed. Mehmet Şahingöz (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2015), 188.

[189] Divitçioğlu, *Orta Asya Türk İmparatorluğu*, 51.

[190] Klyaştornıy, *Kadim Avrasya'nın*, 128.

[191] Hayrettin İhsan Erkoç, *Yenisey'den Seyhun'a Türkler Kırgızlar, Türgişler, Karluklar ve Oğuzlar* (İstanbul: Kronik Kitap, 2022), 53.

[192] Erkoç, *Yenisey'den Seyhun'a*, 93.

Karluklar, savaş sonunda yüklü bir ganimet elde etmişlerdi. Talas Savaşı neticesinde Çin'in İç Asya'ya müdahale girişimleri sonlanmıştı.[193] İç Asya'nın kaderi üzerinde büyük etkilere sahip olan Talas Savaşı'nda Karluklar önemli bir rol oynamıştır.

Esasen, Türgişlerin zayıflaması ile oluşan siyasi boşluk sonucu Çin ve Arap ordularının karşı karşıya gelmesi ve Arap ordusunun kazandığı savaş; Türklerin siyasi gücünün zayıflaması neticesinde ortaya çıkan boşlukta meydana gelmişti. Ancak Talas Savaşı'nın galipleri de coğrafi bakımdan uzak olan bu bölgede hâkimiyetlerini pekiştiremediler ve buradaki siyasi boşluk bir müddet daha devam etti.[194]

Arkeolojik ve yazılı kaynaklar VIII ve XIII. yüzyıllarda Yedisu'nun maddi ve manevi kültürünün senkretik bir yapıya sahip olduğunu; bu yapının da VII ve IX. yüzyıllar arasındaki Karluk hâkimiyetinde geliştiğini göstermektedir.[195] 766'dan 940'a kadar Karluk döneminde, Kazakistan'ın güneyinde ve Yedisu'da önemli değişiklikler yaşanmıştı. Bu değişimler Göktürkler döneminde ortaya çıkan şehir ve yerleşimlerin hızlı bir şekilde büyümesiyle kendini gösterdi. Kent yaşamının yaygınlaşması Karluk, Türgiş, Çiğil ve diğer Türk boyları arasında yoğun bir yerleşiklik ile sonuçlandı.[196] Takip eden X ve XIII. yüzyıllar, Güney Kazakistan ve Yedisu'da kentsel yerleşik tarım kültürünün hızlı geliştiği bir dönemdir.[197] Karluklar tüm boyları ile Issık Göl çevresi, İli boyları ve Çu-Talas bölgelerindeki Türk yerleşik hayatının kurulmasında önemli rol oynamışlardır.[198] Karluk döneminde yerleşik yaşam ve şehir sayısı artmış, ticaret yollarındaki hareketlilik genişlemiş ve bu dönem Yedisu'nun senkretik yapısını yoğunlaştırmıştır.

1135 tarihine gelindiğinde ise Karluklardan bir grup kalabalık bir şekilde Maveraünnehir'de yaşıyordu. Bu bölgedeki Karluklar, Kara Hıtayların gelişiyle Yedisu, Çu ve Talas bölgelerinden Maveraünnehir'e göç etmek zorunda kalmışlardı. Yedisu'da önce Kara Hıtaylar'a sonra Moğollara bağlı bulunan bir Karluk Hanlığı vardı. Maveraünnehir'e göç edenlerin bu hanlığın parçası yahut tamamıyla ayrı bir kol olmaları ihtimal dâhilindedir.[199]

---

[193] Klyaştornıy, *Kadim Avrasya'nın*, 151-152.
[194] Ercilasun, "İli-Isık Göl Bölgesi", 191-192.
[195] A. E. Nurjanov, *Jetisudın Orta Gasırlardağı Arheologiyası* (Almatı: Margulan Atındagı Arheologiya İnstitutı, 2022), 62.
[196] K. M. Baypakov, T. V. Saveleva ve K. Çang, *Srednevekovıe Goroda i Poseleniya Severo-Vostoçnogo Jetisu* (Almatı: Natsionalnaya Akademiya Nauk, 2005), 97.
[197] Baypakov, Saveleva ve Çang, *Severo-Vostoçnogo Jetisu*, 123.
[198] Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik* (Ankara: TTK Basımevi, 2019), 70.
[199] Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, 67.

Karlukların Yedisu'ya gelişiyle bölgedeki hareketliliğe Oğuzlar da dâhil olmuştur. Karluklar Yedisu'da Türgişlerin vassalı olan yabgularla karşılaşmışlardır. Karluklar ve Oğuzlar arasındaki mücadelenin neticesinde Oğuzların VIII. yüzyılın ikinci yarısında Yedisu'yu terk edip Sır Derya yönüne gittikleri bilinmektedir. Oğuz yabgusu Sır Derya'daki Yengikent'i başkent olarak alıp burada Oğuz Devleti'ni kurmuştur.[200] Böylece tarihi kaynaklar Oğuzların da Yedisu bölgesinde yerleşmiş olduğunu bildirmektedir. Oğuz boyları, VII. yüzyılda Yedisu bölgesinde bulunmuşlar, daha sonra IX. yüzyıl sonu ile X. yüzyıl başında Sır Derya dolaylarında büyük bir devlet kurmuşlardır.[201] Nitekim Yedisu'daki Karluk-Oğuz çatışmasında Karluklar, Oğuzların batıya göçüne sebep olmuşlardı.[202]

X. yüzyıl Türkler için önemli bir değişime zemin hazırlamış ve 200 bin çadırlık Türk halkı Müslüman olmuştur. Müslüman olan Türk halklarının yaşadıkları yerler Güney Kazakistan'da bulunan Jambıl Oblısındaki Çu ve Talas nehir yatağının, Balkaş Gölüne döküldüğü İli Nehri bölgesini yani Yedisu'yu kapsamaktadır.[203] X. yüzyılda Oğuzların ileri gelen kişileri Müslüman olmuş ancak halen büyük Oğuz kitleleri Müslüman olmamıştı. Eski inançlarını sürdüren Oğuzlar arasına giden İbn-i Fadlan, aralarından biri bir zulme uğradığında ya da birinin başına kötü bir şey geldiğinde ellerini göğe kaldırarak "bir Tengri" dediklerini kaydetmiştir.[204] Bunun yanında Fadlan'ın seyahatnamesinde Oğuzların ölü gömme gelenekleri hakkında da çeşitli bilgiler mevcuttur. İbn-i Fadlan'ın anlattığına göre Oğuzlardan biri öldüğünde ev biçimli büyük bir çukur kazılır, ölüye gömleği giydirilir, kemeri takılır, yayı kuşandırılır ve eline içinde şarap olan bir kadeh verilirdi. Yanına elbisesi, silahları ve diğer şahsi eşyaları konulurdu. Mezar, ağaçlarla kapandıktan sonra kubbe şeklinde bir toprak yığılır, peşinden de ölü aşı verilirdi.[205]

Göçebe ve yerleşik halk gruplarını bir arada bünyesinde barındıran Karahanlılar, Tanrı Dağları çevresinde yaşıyorlardı. Çu vadisindeki Balasagun'u X. yüzyılın başlarında kurmuşlardı. Karahanlı toprakları, X. yüzyılın ikinci yarısında doğuda İli Nehri

---

[200] Klyaştornıy, *Kadim Avrasya'nın*, 153.
[201] Mendigül Nogaibayeva, "6-8. Yüzyıllarda Oğuzların Kazak Türklerinin Oluşumundaki Rolü", *Uluslararası Prof. Dr. Halil İnalcık Tarih ve Tarihçilik Sempozyumu Bildirile*ri içinde, c. I, (Ankara: TTK, 2022), 661.
[202] Nogaibayeva, "Oğuzların Kazak Oluşumundaki Rolü", 670.
[203] Bekir Deniz, "Orta Asya'daki Eski Türk Evleri", *Akdeniz Sanat*, 1 (1) (2007): 23.
[204] Şeşen, *İbn Fadlan*, 10.
[205] Şeşen, *İbn Fadlan,* 15.

havzasından batıda Amu Derya'ya değin uzanıyordu.[206] Yedisu Bölgesi'nde yürütülen çalışmalarda, çok sayıda mimari yapı, sikke, savaş aleti, seramik ve metal buluntular bölgedeki yoğun Karahanlı mevcudiyetini ispatlamaktadır.

Yedisu'da Hun devrinden[207] Karahanlı devrine[208] değin yoğun bir Türk varlığı görülmektedir. Karl Baypakov, Yedisu'da yürütülen kazıların sonuçlarına bakarak bu bölgenin Altay dışındaki Türk medeniyeti oluşum noktalarından biri olduğunu belirtmiştir. Baypakov, bu durumu erken devir Türk devletlerinin Yedisu, Güney Kazakistan, İli, Çu, Talas ve Sır Derya bölgelerini merkez olarak kullanmalarının bir sebebi olarak yorumlamaktadır.[209]

1211'e gelindiğinde Cengiz Han ordusu, Yedisu Bölgesi'nin kuzeyini işgal etti.1218'de Yedisu ikiye bölündü. Önemli bir kısım (İli'nin güneyi ve güneybatı kısmı) Çağatay Ulusunun; İli'nin kuzeyi ise Cuci Ulusunun bir parçası oldu. Bölge bir süre siyasi istikrara sahip olsa da iç çekişmeler ve komşu devletlerle olan anlaşmazlıklar Yedisu halkını ve ekonomisini olumsuz etkiledi. Daha sonra Emir Timur'un askeri hareketleri de yine bölge üzerinde etkili oldu. 1460'lı yıllarda ise Yedisu'nun kuzeyinde Kazak Hanlığı kuruldu. Bu, uzun zaman alan Kazak halkının oluşum sürecinin tamamlandığı dönemdir.[210]

Yedisu'da Kazak Hanlığı'nın kurulması, Güneydoğu Kazakistan'daki halkların tarihi ve kaderi üzerinde büyük bir etkiye sahip olmuştur. Doğu Kıpçak bozkırları, Türkistan ve Yedisu halkları temelinde ortaya çıkan bu hanlığın hızlı yükselişi tüm bölgede göçebe, yarı göçebe ve yerleşik halkların etnopolitik yapıları üzerinde etkili olmuştur. Kazak halkının oluşumu ve Batı Yedisu'da Kazak Hanlığı'nın kurulması, Moğolların bölgedeki siyasi gücünün çöküşü anlamına gelmektedir.[211]

Kazak Hanlığı'nın kurucuları olan Canıbek ve Kerey hanlar, 1459-1460 yıllarında Batı Yedisu üzerine yürüdü. 1462 yılında Moğol hükümdarı Esen Büke'nin ölümünden sonra Moğolistan'da siyasi istikrarsızlık ve anarşi doğmuştu. Moğolların, stratejik öneme sahip

---

[206] Oktay Belli, "Archaeological Surveys in Kazakhstan and Kyrgyzstan", *Istanbul University's Contributions To Archaeology in Turkey 1932-2000* içinde, ed. Oktay Belli (İstanbul: Istanbul University Publication, 2001), 433.

[207] Keneş Jusupov, *Kırgızdardın Bayırkı Madaniyatı* (Bişkek: 2006), 94.

[208] Jusupov, 200.

[209] K. M. Baypakov ve D. A. Voyakin, "Kazakistan Arkeolojisinin Gelişmesindeki Eğilimler ve Perspektifler", *Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü Prof. Dr. Nejat Diyarbekirli'ye Armağan* içinde (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2006), 219.

[210] Anes, *Sakralnıy Kazakstan*, 238-239.

[211] M. K. Kozıbayev (Baş Redaktör), *Kazakstan Tarihı (Köne Zamannan Buginge Deyin)*, c. 2, (Almatı: Atamura, 2010), 358.

olan Güney Kazakistan şehirlerini ele geçirme çabaları sonuçsuz kaldı ve Moğol hükümdarlar Yedisu üzerindeki güçlerini giderek kaybettiler. Bu şartlar altında Kazak Hanlığı'nın Çu ve Talas nehirlerindeki oluşumları resmiyet kazandı. Muhammet Haydar, Tarih-i Reşidi adlı eserinde Kazak Hanlığı'nın oluşumunu 1466 senesi olarak kaydetmiştir.[212]

19. yüzyıl içerisinde bölge, Hokand Hanlığı tarafından ele geçirildi. 1840'lara gelindiğinde ise Yedisu'da Rus hâkimiyeti başladı. Rusya, İç Asya topraklarını sömürgeleştirme sürecinde 1854 yılında, Almatı bölgesinde Almatı (Verny) şehrini kurdu. 1860'da Semireçiye toprakları tamamen Rus sömürgesi haline geldi. 1916'ya gelindiğinde Yedisu Bölgesi, Kazak kurtuluş hareketinin önemli bir noktası oldu. 1924-25 yıllarında Asya cumhuriyetlerinde ulusal devlet sınırlarının belirlenmesinin ardından Semireçiye, Kazakistan ve Kırgızistan'ın bir parçası oldu. Bağımsız Türk cumhuriyetlerinin kurulmasıyla birlikte Yedisu tekrar güçlü bir bölge haline geldi.[213]

Yedisu, tarih boyunca halkların bir toplanma alanı olmuştur. Coğrafi avantajı ve iklim kolaylığı ile doğu ve batı arasında geçişin sağlandığı önemli köprülerden biri olma vasfını taşımıştır. Hem çağlar boyu buraya yerleşmiş halkların kültürel birikimi hem de Yedisu'nun tamamından geçen Büyük İpek Yolu sayesinde gelen yeni kültür unsurları birleşmiştir. Bu doğrultuda, Yedisu bölgesinde bir kültür senkretizmi doğmuş ve bu durum her devirde mevcudiyetini korumuştur.

2.3. YEDİSU BÖLGESİNİN SOMUT KÜLTÜREL VARLIKLARI

Yedisu Bölgesi'ndeki maddi kalıntılara bakıldığı zaman bölgenin erken dönemlerden itibaren ne denli yoğun bir nüfusa ve insan geçişine sahip olduğu açıkça görülmektedir. Sayıları 500-600'ü aşan mezarların bulunduğu nekropoller (mezar alanı) belirgin bir yoğunluğa sahiptir. Bu mezarlık alanlarının oluşumu yüzyıllar içinde devam etmiş; aynı ya da farklı toplumlar tarafından kullanılmaya devam etmiştir. Ayrıca Yedisu'da çok sayıda büyük çaplı, soylu tabakaya ait mezar tespit edilmiştir. Bu verilerden yola çıkarak

[212] B. Kumekov, "Kazak Devleti'nin Oluşumu", *Kazakistan Tarihi Makaleler* içinde (Ankara: TTK, 2007), 59-60.
[213] Anes, *Sakralnıy Kazakstan*, 240.

bölgenin kültürel bir merkez oluşu kadar önemli bir devlet merkezi olduğu da anlaşılmaktadır.

Tanrının mekânı olduğuna inanılan dağlar, bozkır ananelerine göre kutsal kabul edilmişti. Bu sebeple, toplumda önemli kişiler adına inşa edilecek görkemli mezarlar için sıklıkla dağ etekleri ya da dağ terasları gibi alanlar tercih edilmiştir. Benzer kutsiyet, çevresinde çeşitli ayinlerin gerçekleştirildiği petroglif bölgeleri için de geçerli olmalıdır. Zira tüm büyük petroglif grupları dağlık alanlardaki kayalarda yer almaktadır.

Tüm somut verileriyle birlikte Yedisu Bölgesi, bozkır arkeolojisinin merkez üslerinden biri olmuştur. Yedisu göçebeleri, İç Asya'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi yalnızca metal, ahşap ve keçe ustalığında değil kozmolojik, felsefi ve sanatsal boyutta da zengin bir gelişime sahip olmuştur.

Eski Çağlarda olduğu gibi Orta Çağ'da da Yedisu'nun kültürel bir merkez oluşuna tanıklık edilmektedir. Orta Çağ, İslamiyet'in bozkırlarda yayılmasıyla birlikte bölgede yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Orta Çağ şehirleri, İslami bilimlerin, eğitimlerin ve İslam kültürünün merkezi haline gelmiştir. Ayşe Bibi Türbesi, Babacı Hatun Türbesi ve Karahan Türbesi gibi mimari yapılar Yedisu kültürüne gelen yeni sanatsal ve estetik zevkleri göstermesi açısından ehemmiyet arz eder.[214] Sonuç olarak, Yedisu'da birçok dinin (Eski Türk Dini, Budizm, İslamiyet, Hristiyanlık), toplumun ve devletin izi açıkça takip edilebilmektedir. Geçmişin bu sayısız yadigârları arasında; mezarlar, kaya resimleri, balballar, heykeller, şehirler, türbeler, camiiler vb. bulunmaktadır.

2.3.1. Kaya Resimleri (Petroglifler)

Eski çağların önemli bir iletişim aracı olan kaya resimleri, yazının kullanılmadığı erken dönemleri aydınlatması açısından o dönem insanının dünya görüşüne dair kıymetli bir kaynak konumundadır. Zamanın ruhunu taşıyan petroglifler, geçmişteki yaşam ve çevre hakkında sayısız veri barındırır. Bu çizimler, maddi kültür varlıklarından biri olmanın ötesinde, geçmiş toplulukların manevi kültürlerinin de en kapsamlı örneklerini oluşturmaktadır. Söz konusu kültür varlıklarının tarihlendirilmesi; ilk aşamada bölgedeki mezarlık alanları, yerleşim kalıntıları ve diğer arkeolojik buluntularla karşılaştırılarak gerçekleştirilir. Arazide açık ve savunmasız bir şekilde yüzlerce yılı aşarak günümüze

[214] Nurjanov, *Jetisudın Orta Gasırlardagı*, 267.

ulaşan bu eserlerin yüzeylerindeki tahribat derecesi; ani sıcaklık değişimleri, rüzgâr yönü, yağmur ve kar gibi etkenlerin derecesine bağlı olarak değişmektedir. Petroglifler, yapıldıkları dönemin kültürel ve teknolojik düzeyini yansıtmakla birlikte ilgili ekolojik ortamı da gözler önüne serer. Bozkır halkları, kayalara zoomorfik ve antropomorfik figürlerin yanında, sembolik ve mitolojik sahneler de işlemiştir. Çağlar değiştikçe kaya resimlerindeki teknolojik gelişim derecesi (kullanılan aletler, sanatçının çizme ya da oyma tekniği) ve kültürel fon da çeşitlilik göstermiştir.[215]

Yedisu'daki önemli tarihi-arkeolojik kaynak gruplarından biri de petrogliflerdir. Bölge İç Asya'nın petroglif bakımından en zengin sahalarından biri olmakla birlikte Kazakistan'ın da en geniş petroglif alanına ev sahipliği yapmaktadır. Yedisu çizimleri; bölge insanının yaşadığı coğrafyayı, mitolojisini ve yaşam tarzını yansıtması bakımından ön plana çıkar. Bugün Almatı şehrine 170 km mesafede bulunan Tamgalı (Kazakça: Tanbalı) petroglifleri, Jambıl bölgesi Karabastau köyünün ilerisinde Çu-İli dağlarının güney doğusunda yer alır. Tunç devrinden Göktürk devrine değin uzanan geniş bir zaman dilimine ait çizimleri barındırması bakımından büyük bir önem taşımaktadır.[216]

Tanrı Dağlarının kuzeybatı kısmı ve Çu-İli Dağlarının arasında Tamgalı Vadisi yer almaktadır. Bölgenin bol su kaynakları ve zengin bitki örtüsü buraya gelen halkın rahat bir yaşam sürmesine olanak tanımıştır.[217] Uğrak bir nokta olan Tamgalı'da farklı dönemlere ait birçok maddi kültürel öge yer almaktadır. Bu ögeler Tamgalı'nın Saka, Hun, Sarmat, Göktürk ve Kazak dönemlerinin hepsinde tanınan, önemli bir bölge olduğunu ispatlamaktadır.

A.P.Maksimova liderliğindeki Güney Kazakistan arkeolojik araştırma ekibinin 1957'den beri yürüttükleri çalışma Tamgalı'nın keşfi için önemli olmuştur. Akabinde 1958 yılında Maksimova, Tamgalı petroglifleri üzerine ilk bilimsel çalışmasını yayınlamıştır.[218]

Tamgalı resimlerinde İç Asya'nın en yaygın antropomorf figürü olan güneş başlı adamların bolluğu ön plana çıkar. Güneş başlı figürler hem tek başına hem de çoklu resim kompozisyonlarında bulunur. Bu alanda yer alan petroglifler, bölgedeki kaya grubunun en yüksek noktalarına yapılmıştır. Yapıldığı dönemde, resimlerin geniş bir alandan

---

[215] Zeynolla Samaşev, "Jetisu Jerindegi Tastagı Tanbalar", *Kazak Tarihı Respublikalık Gılımi Edistemelik Jurnal*, (2) (2006): 17.
[216] Samaşev, "Jetisu Jerindegi Tastagı Tanbalar", 18.
[217] B. A. Jeleznyakov, *Tanbalı: Jartastagı Suret Öneri Eskertkişi, Töniregi, Tabigatı, Korık-Murajayı Foto-Albom* (Almatı: BPKA, 2016), 18.
[218] Jeleznyakov, *Tanbalı: Jartastagı Suret Öneri*, 24.

görülebilmesi ve şafaktan gün batımına kadar güneş görmesi planlanmıştır. Çünkü buraya ritüel törenler gerçekleştirmek üzere gelen insanlara, dağın kutsallığı vurgulanmak istenmiştir. Taşlara kazınan suretler büyük olasılıkla gerçekleştirilen ritüellerin anlamını ve bölgedeki dünya görüşünü yansıtıyordu.[219] Güney Kazakistan ve Yedisu petrogliflerinde kutsal alanın merkezini oluşturan bir kayanın olduğu ve bu kayanın da gerek boyutuyla gerek şekliyle diğerlerinden farklılık gösterdiği söylenmektedir. Üstelik bu çizimler bir süreklilik de arz etmiş ve yüzyıllarca farklı toplumlar tarafından kutsanmıştır.[220]

Tamgalı'da yer alan ibadethanenin merkezindeki kayalar kendiliğinden bir amfi tiyatro oluşturur. Burada güneş ve bereket kültleriyle ilgili ritüellerin gerçekleştirildiği düşünülmektedir. Dik kayalardan birinin en üst katmanlarından birinde güneş başlı bir adam, aşağıda ise el ele tutuşup dans eden insanlar betimlenmiştir. Resimler arasında doğum yapan kadın tasvirleri, silah tutan ya da maske takan adam figürleri yer almaktadır. Bronz Çağı insanının düşlediği evren yapısı belirtilmiştir. En tepede güneş başlı figürler üst âlem hakkındaki anlayışı ifade ederken onun altında kutsal hayvanlar ve insanlar kabartılmıştır. Tamgalı'da tespit edilen 25 güneş başlı tasvir, MÖ XIV ila XI. yüzyıllara tarihlendirilmektedir.[221]

[219] Samaşev, "Jetisu Jerindegi Tastagı Tanbalar", 18.
[220] A. Z. Beysenov ve A. N. Maryaşev, *Petroglifi Rannego Jeleznogo Reka Jetisu* (Almatı: İnstitut Arheologiya İm. A. H. Margulana, 2014), 84.
[221] Baypakov, *Kazakstan Arheologiyası*, 132.

Şekil 2-4. Tamgalı Vadisi kaya resimleri (https://tanbaly.kz/petroglyphs)

Tamgalı Vadisi, mezarlıkların da karakterize ettiği kutsal bir alandır. Tamgalı II mezarlığında bulunan yetişkin ve çocuk gömülerinde başların batıya dönük olduğu görülür. Mezarlarda seramik eşyalar ve boncuklar bulunmuştur. Bu mezarlık alanının Bronz Çağ'a ait olduğu düşünülmektedir. Tamgalı III mezarlığında ise yetişkinlere ait mezar çukurlarının, kenarları düzeltilmiş taş levhalarla çevrelendiği görülmüştür. Bu mezar grubunda da cesetlerin başları batıya dönüktür. Tamgalı'daki kimi mezarlarda ise yakma kalıntılarına rastlanmıştır.[222] Tamgalı gibi yerleşim yeri, kaya resimleri ve mezarlıkların yer aldığı alanlar, birleşik arkeolojik kompleksler olarak değerlendirilmektedir.

[222] A. N. Maryaşev ve A. A. Goryaçev, "Voprosu Tipologii i Hronologii Pamyatnikov Epohi Bronzı Semireçya", *Rossiyskaya Arheologiya*, (1) (1993): 6-7.

Tamgalı I Mezarlığı, kanyon girişinin 150 m kuzeybatısında yer alır. Mezarlık ayrı ayrı kare şeklinde bölümlerden oluşmaktadır. Genel mahiyette, cenazeler ayrı ayrı bölmelere defnedilmişken; bir çocuk ve bir yetişkinin aynı çukura defnedildiği örnekler de vardır. Tamgalı II Mezarlığı ise kanyon girişinin 100 m batısında her birinde en az üç yetişkinin bulunduğu dikdörtgene yakın bölmelerden oluşmaktadır. Cenazeler sol tarafı üzerine yatırılmış ve başları batıya gelecek şekilde gömülmüştür. İlk değerlendirmelerde Tamgalı II'nin Geç Bronz Çağ'a ait olduğu düşünülmüştür.[223]

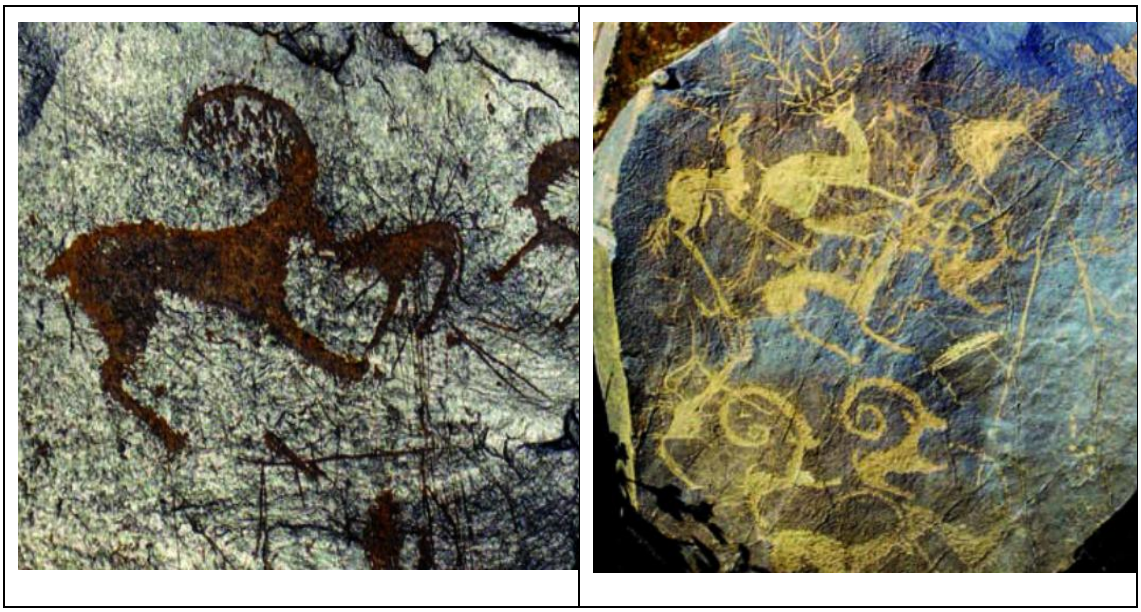
Tamgalı III Mezarlığı ise kanyon girişinin 1,2 km güneyinde küçük bir tepe üzerine kurulmuştur. Bu mezar grubunda, ana kayaya oyulmuş mezarlar bulunmuştur. Tamgalı II'de olduğu gibi çocuk mezarları ile yetişkin mezarları birbirinden ayrıdır. Mezarlarda düz levhalardan yapılmış sandukalar bulunmaktadır. Dört mezarda gömme kalıntıları, beş mezarda yakma izleri bulunmuş, altı mezarda gömü izine rastlanmamıştır. Sol tarafları üzerine yatırılan gömülerin başları batıya dönüktür. Kurgan grubu, kült bir işlevi olan çit ile çevrilidir. Çapı 3 metre, kenarları toprağa gömülmüş levhalardan oluşan ritüel bir yapı keşfedilmiştir. Yapının 10 cm derinliğinde taş ve küçük levhalardan oluşan oval bir merkez bulunmuştur. İnceleme sonuçlarına göre, Tamgalı Vadisi'ndeki en eski kaya resimleri, Bronz Çağ mezarlarıyla aynı dönemde yapılmıştır. Çizimlerin ve mezarların aynı kronolojiye sahip olması, bu vadinin göçebe boyların ortak kutsal alanı olduğuna işaret etmiştir. Mezarlık gruplarının ise farklı boylara ait olduğu ancak aynı dönem içinde yapıldığı öngörülmüştür.[224]

Tamgalı'da kurban ve dua gibi ritüel eylemler 20. yüzyıl başlarına kadar devam etmiştir. Tamgalı'daki son çalışmalar A.E.Rogozhinsky tarafından yürütülmüştür. Tamgalı'daki toplam petroglif sayısı 5 bini bulmaktadır. Tüm bu özellikleriyle Tamgalı Vadisi, Yedisu'nun önemli bir arkeolojik kompleksi olarak ön plana çıkmıştır.[225]

Eşkiölmes, Almatı Bölgesi Eskeldi ilçesinde yer alan tarihi Yedisu Bölgesi'nin arkeolojik komplekslerinden biridir. Günümüzde Almatı şehrinin yaklaşık 260 kilometre kuzeydoğusunda, Taldıkorgan'ın 30 kilometre güneybatısında, Köksu Nehri'nin hemen yanında yer almaktadır. Bu kaya resimleri ile ilgili ilk bilgiler, 1982-1990 yılları arasında Abay Kazak Millî Pedogoji Enstitüsü arkeologları A.E.Rogozhinsky, A.A.Goryachev ve

[223] Maryaşev ve Goryaçev, "Epohi Bronzı Semireçya", 5-6.
[224] Maryaşev ve Goryaçev, "Epohi Bronzı Semireçya", 7,8,10.
[225] E. B. Alimkulov ve B. A. Jeleznyakov (derleyenler), *Tanbalı* (Almatı: Effect Yayınevi, 2013), 80.

Potapov tarafından gerçekleştirilen araştırmalar neticesinde elde edilmiştir. Bilindiği kadarıyla Kazakistan'daki en büyük petroglif grubu Eşkiölmes'te yer almaktadır. 30 binden fazla resim olduğu düşünülmektedir. Farklı zamanlara ait petroglifler, vadide batıdan doğuya doğru 20 km boyunca uzanır. Çizimlerde hayvan ve av sahneleri yoğunluktadır.[226]

Şekil 2-5. Eşkiölmes Petroglifi (Мұралар - Archaeology.Kz)

Abay Kazak Devlet Pedagoji Enstitüsü'nün 1982 yılında başladığı Eşkiölmes çalışmaları, 1980-2000 yılları arasında Margulan Arkeoloji Enstitüsü'nün keşif gezileriyle eş zamanlı olarak sürdürülmüştür. Eşkiölmes'teki petrogliflerin Bronz Çağ'dan Göktürk dönemine değin tarihlendirmelerini yapan kişi Margulan Enstitüsü çalışanı A.N.Maryaşev'dir. Yoğun orman örtüsüyle kaplı Köksu Vadisi, üç bin yıldan daha eski bir zaman diliminde yerleşime açılmış ve burada kavimler hayvancılık, tarım, ağaç işleri, maden eritme gibi mesleklerde gelişmişlerdi. Ayrıca Köksu Vadisi'nin MÖ XII ve MS XII. yüzyıllar arasında göçebeler tarafından yerleşim alanı olarak kullanıldığı belirlenmiştir. Köksu Nehri'nin sağ yakasında 20-25 km boyunca uzanan Saka dönemine ait çok sayıda mezar, araştırmacıları Erken Demir Çağı'nda, Bronz Çağ'a göre hızlı bir nüfus artışı gerçekleştiği sonucuna götürmüştür. Arkeologlar, belirgin yapısal farklılıklara sahip olan; basit çukur, taş levha veya höyük şeklinde inşa edilmiş mezarların farklı toplumlara ait

[226] M. O. Amirgaliyev ve B. A. Jeleznyakov, L. Hermann ve R. K. Şaripov, *Jetisudın Jartas Öneri* (Almatı: Tanbalı Korık-Muzeyi, 2019), 134.

olduğunu tespit etmişlerdir. Vadi, Saka ve Wusun dönemlerinde yoğun bir nüfusa sahipti. Az sayıda yerleşim yerine kıyasla çok sayıda kurgan bulunmuştur. Bu durum bölgede göçebelerin hareket halinde oluşu ve taşınabilir çadırlar kurmasıyla açıklanmaktadır. Köksu Vadisi'nde Sakalar ciddi bir nüfusa sahipti ve Eşkiölmes'teki kaya resimlerinin toplam sayısının %40'ını Saka dönemi petroglifleri oluşturmaktaydı.[227]

Akkayın petroglifleri ise Erken Demir ve Bronz Çağ'a ait resimler içerir. Bu bölgede de çok sayıda mezarlık ve yerleşim alanı keşfedilmiştir. Kaya resimleri içerisinde dönemin kutsal motifleri yer alır. Akkayın bölgesi, çağlar boyunca Yedisu halkları için önemli bir bölge olmuştur.[228]

Bayanjürek petroglifleri Almatı Bölgesi'ndeki Kapal köyünden kuzeydoğuya doğru 25 km mesafede, Yedisu Aladağlarındaki bir yamaçta yer almaktadır. Bu bölge Kazak arkeolog Beken Nurmuhanbetov tarafından keşfedilmiştir. 1995-96 yıllarında Zeynolla Samaşev, ekibindeki yerli ve yabancı araştırmacılarla Bayanjürek'te keşif çalışmalarına başlamıştır.[229]

Şekil 2-6. Bayanjürek petrogliflerinden bir örnek. Özel başlıklı antropomorf figür. (Samaşev, *Jetisu Jartas Suretteri Bayanjürek*)

[227] S. Galimjanov, A. Galimjanova, L. Nurkuşeva, M. Glaudinova, G. Sadvokasova, L. Brylova ve H. Esenov, "The Archaeological Lanscapes of Tamgalı and Eshkiolmes Sanctuaries Religious Beliefs and Cult Ceremonies", *European Journal of Science and Theology*, 14 (4) (Ağustos 2018): 171-172.

[228] B. E. Baytanaev (Genel Redaktör), *Kazakstannın Kiyeli Orındarının Geografiyası* (Almatı: A. H. Margulan Atındagı Arheologiya İnstitutı, 2017), 93.

[229] Zeynolla Samaşev, *Jetisu Jartas Suretteri Bayanjürek* (Astana: A. H. Margulan Atındagı Arheologiya İnstitutının Astana Kalasındagı Filialının Baspa Tobı, 2012), 9.

Bayanjürek bölgesinde yaşam, MÖ II. bin yılın ikinci yarısından başlayarak Orta Çağ'a kadar aralıksız devam etmiştir. Yerel nüfus, çok dallı ekonomik uğraşlara sahip olmuş ve bunun yanı sıra madencilikle ve sanatla ilgilenmiştir.

Yedisu Aladağları, Altay Dağları ile komşudur. Bununla birlikte, bu bölge belirli dönemlerde Orta Asya'nın dört bir yanındaki medeniyet türlerinin yayıldığı bir göç geçidi olmuştur. Araştırmacılar; Yedisu, Moğolistan ve Kuzey Çin'in sanat eserleri arasındaki yüksek üslup benzerliğini delil olarak göstermektedir. Bölgenin doğal özellikleri burayı çok erken dönemlerden itibaren yaylak-kışlak-güzlek olarak kullanmaya uygun kılmıştır. Bu dağların yamaçlarından ve vadilerinden geçen belirli kervan yolları mevcuttu. Yol boyunca takas ticareti yapılan yerleşimlerle sıkça karşılaşılıyordu. Netice olarak bu kültürel-siyasi alışverişler Bayanjürek resimlerinde yer alan göç sahneleri ve göç eşyaları ile tasvir edilmiştir.[230]

Bayanjürek'teki çalışmalar yıllar boyunca devam etmiş ve pek çok farklı bilim insanı tarafından halen araştırılmaya devam etmektedir. Su kaynaklarının bolluğu, fauna ve flora zenginliği gibi nedenlerle bu bölge, her çağda toplulukların yerleşim alanı olmuştur. Nihayetinde de petroglifler güçlü bir kültürel ve kronolojik altyapı içermektedir.

Bayanjürek petrogliflerini gruplandırarak inceleyen bilim insanları, altıncı grup olarak adlandırdıkları petrogliflerin arasında dört iri harften oluşan bir Türk runik yazısı keşfetmiştir. Türkolog N.Bazılhan'ın yorumuna göre yazıda günümüze dek kaybolmuş iki harf daha olması mümkün görünmektedir. Taştaki harfler Yenisey-Talas yazıtlarındaki tamgalara benzemektedir. Tamgaların oluşturduğu cümle; "Menin er atım Ok" yani "Benim adım Ok" olarak çevrilmiştir. Ancak gerçekten kadim bir yazma versiyonu olduğuna dair kesinleşmiş bir görüş yoktur.[231]

Bayanjürek arkeolojik kompleksinde kültürel anıtlar çeşitlilik göstermektedir. Yakın Bronz Çağ'a ait kurgan ve şehir kalıntıları (Tasbas I, Muzbulak vs.), Kalakay I'deki kale ve şehir kalıntıları, Erken Demir ve Göktürk dönemi kurganları bulunmaktadır. Petrogliflerin büyük bölümü Bronz, Erken Demir ve Orta Çağ'a aittir. Yedisu Bölgesinde yaşayan halkların Bronz Çağ'dan Erken Orta Çağ'a kadar sanat, ekonomi, kültür ve

[230] Z. Samaşev ve B. Nurmuhanbetov, "Jetisu Jartas Suretteri Bayanjürek", *Kazakstan Arheologiyasının Meseleleri,* (3) (2011): 81.
[231] Samaşev, *Jetisu Jartas Suretteri Bayanjürek*, 16-17.

yaşam alanlarındaki güçlü gelişimi o dönemlerden kalan yerleşimlerle kanıtlanmaktadır.[232]

Kaya resimleri, etnokültürel süreçlerin kronolojisini ve toplumların hareketlilik güzergâhlarını yansıtırken; erken dönem insanının dünya görüşünü ve kültürel zeminini de hikâyeleştiren oldukça zengin bir anlamsal bütüne sahiptir.

2.3.2. Kale ve Şehir Yapıları

Mimari anıtlar bir toplumun gelişimi hakkında önemli bilgiler verir. Dönemin estetik algısını, ekonomik düzeyini ve kültürel etkileşimleri yansıtması açısından bu yapılar canlı birer örnektir. İç Asya'da şehirler özellikle Türgiş ve Karluk dönemlerinde gelişerek ticaret ve sanat merkezi haline gelmiştir.

Baypakov, Yedisu şehir kültürünün yaygınlaşmasındaki en önemli rolü, İpek Yolu üzerinde yerleşmiş bulunan Soğdlara atfetmiştir. Buna ek olarak, (şehirler de dâhil olmak üzere) bölgedeki nüfus çoğunluğunun Türklere ait olması ve şehirlerin çoğunun Türkçe adlar taşıması sebebiyle şehir kültüründe yalnızca Soğdların değil Türklerin de etkin bir rol oynadığını savunmuştur.[233]

Çu ve Yedisu şehirlerinin en gelişmiş olduğu dönem X ve XI. yüzyıllardır. Çu Vadisi'nin en büyük merkezleri Şiş-Tübe, Ak-Beşim, Burana, Sarıg ve Aktepe'dir. Söz konusu kentler, VI. yüzyılda bölgeye gelen Soğdlar ile burayı daha önce yurt edinmiş olan Türklerin birlikte yaşadıkları bir sahayı oluşturmuş ve uzun yıllar boyunca Türklere başkentlik yapmıştır.[234]

Arkeolojik çalışmalar neticesinde Yedisu'da yerleşik tarım ve mesken kültürünün geliştiği kanıtlanmaktadır. Nitekim tarım alanları ve şehirler yalnızca ticaret yolu boyunca değil merkezden uzak ücra yerlerde de ortaya çıkmıştır.[235] Taraz, Kulan, Örnek, Talhir, Kayalık, Kostobe, Akırtaş, Aktöbe gibi yerleşimler Yedisu'daki başlıca büyük merkezler arasında yer almaktadır.

---

[232] Samaşev, *Jetisu Jartas Suretteri Bayanjürek*, 229-230.

[233] Karl Baypakov, "VI - IX. Yüzyıllarda Kazakistan'daki Şehirler ve Yerleşik Kültür", *Türkler Ansiklopedisi*, c. 3, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 162.

[234] Yılmaz Can, "Anadolu Öncesi Türk Kenti", c. 3, *Türkler*, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 151.

[235] Anes, *Sakralnıy Kazakstan*, 237.

Büyük İpek Yolu üzerinde konumlanan Taraz, Yedisu bölgesinin en eski şehridir. Bizans kaynaklarında ilk kez adı geçen ve VI. yüzyıl sonlarında kurulan bu kent hakkında neredeyse tüm Orta Çağ seyyahları bilgi vermiştir. En refah dönemini XI ve XII. yüzyıllarda, Karahanlılar zamanında yaşayan Taraz'ın, Moğolların 1220'deki saldırısı neticesinde uğradığı büyük tahribat, kazılarda ortaya çıkarılan yangın kalıntılarından anlaşılmaktadır.[236] Semerkant, Buhara, Merv, Kiev gibi dönemin önemli şehirleriyle kıyaslanabilecek düzeyde olan Taraz, Avrasya'nın en ünlü şehirlerinden biridir. Karluk, Türgeş ve diğer Türk gruplarına ev sahipliği yapan şehir, Batı Türk Kağanlığı'na da siyasi merkez olmuştur. Mimari bakımdan oldukça zengin olan kentte; Ayşe Bibi Türbesi, Babacı Hatun ve Karahan Türbesi inşa edilmiştir. Ayrıca, Taraz'ı kapsayan bu bölge, Kazak Hanlığı'nın oluşum sürecinde de önemli bir rol oynamıştır. Erken çağlardan itibaren İpek Yolu üzerindeki en önemli ekonomik merkezlerden biri olan şehir, aynı zamanda bölgenin en eski darphanelerinden birine sahiptir.[237]

Kulan antik şehri, modern Kulan köyünün doğusunda, dik yamaçlı yüksek bir platoda yer alır.[238] Kentin adı VIII. yüzyılın ilk yarısına kadar uzanan yazılı belgelerde zikredilmektedir. VIII ve X. yüzyıllarda İpek Yolu üzerinde yer alan şehirleri anlatan Arap yazarlar, Kulan'dan da bahsetmiştir. İbn Hurdadbih, Taraz'ı Kulan'ın 14 fersah batısında olarak kaydetmiştir.[239] Yani bu şehir, Taraz'ın doğusunda bulunmaktadır. Kulan'da bulunan eserler arasında yer alan, gövdesinden kopmuş dört heykel başı dikkat çekicidir. Araştırmacılar, bu heykel grubunun bir hanedan ailesini temsil ettiğini düşünmektedir.[240] Tezin araştırma tarihçesi bölümünde bahsedildiği gibi Yedisu ve Güney Kazakistan'a ait arkeolojik kazı ve saha araştırmalarının başlangıcı Bernştam ve Yedisu Arkeolojik Keşif Heyeti ile bağlantılıdır. Bernştam, Kulan'daki ilk kazıları 1936 yılında gerçekleştirmiştir. Şehrin, VII ve XIII. yy'lar arasında kullanıldığı saptanmıştır. Devam eden kazılarda ise Karluk ve Türgeş sarayları gün yüzüne çıkarılmıştır.[241]

---

[236] Nurjanov, *Jetisudın Orta Gasırlardagı,* 259.
[237] D. A. Voyakin, "Ortagasırlık Kazakstannın Kala Madenieti", *Ulı Dala: Tarih Pen Madeniet Köne Türkiler Alemi* içinde, c. III (Nur-Sultan: Exponat, 2019), 141.
[238] Nurjanov, *Jetisudın Orta Gasırlardagı,* 60.
[239] Voyakin, "Ortagasırlık Kazakstannın Kala Madenieti", 141.
[240] Nurjanov, *Jetisudın Orta Gasırlardagı,* 225.
[241] S. Akılbek, "Kulan Kalasındagı VIII. Gasırdagı Türki Bileuşinin Sarayı", *Ulı Dala: Tarih Pen Madeniet Köne Türkiler Alemi* içinde, c. III (Nur-Sultan: Exponat, 2019), 179.

Şekil 2-7. Kulan yerleşiminden orijinal panel örnekleri (Yazarın arşivi, Astana Milli Müzesi)

VIII-XII. yüzyıllar arasında varlık gösteren Örnek şehrinde ise X-XII. yüzyıl aralığına ait sütunlu bir cami bulunmaktadır. Sütunun yüksekliği 2 metre, kalınlığı 30 santimetredir. Üzerinde stilize dört insan yüzü yer alır. Örnek Cami sütunundaki süslemelerde antropomorfik imgelerin varlığı Müslümanlığın İslam öncesi inançlarla bir arada var olduğu dönemlere işaret etmektedir.[242] Türklerin yaşam sürdüğü tüm coğrafyalarda, erken devirlere ait inanç ve sanat unsurları, İslamiyet'in kabulünden sonra da varlığını sürdürmüştür.

Talgar Nehri'nin yanında keşfedilen antik Talhir şehri, günümüzde modern Talgar olarak bilinmektedir. Nitekim günümüzde İli Aladağlarının en yüksek zirvesi de Talgar ismiyle anılır. Yüksek surlarla çevrili, 9 hektarlık kare bir alana yayılan kentin etrafında derin bir güvenlik hendeği bulunmaktadır. Yapılan araştırmalar Talgar yerleşiminin kökenlerinin MÖ 2000'lere, yani Bronz Çağı'na kadar uzandığını göstermektedir. Şehir sakinlerinin tarım, hayvancılık, bakır eritme ve bronz işçiliğiyle uğraştıkları tespit edilmiştir.[243] Oldukça yüksek yaşam standartlarına sahip olan bu Orta Çağ kentinde, temiz su ihtiyacı kil borularla karşılanırken, atık sular ise özel olarak inşa edilmiş kuyular vasıtasıyla şehrin dışına tahliye ediliyordu.[244] Bu doğrultuda kent kalıntıları, dönemin teknolojik

[242] Nurjanov, *Jetisudın Orta Gasırlardagı,* 266.
[243] Baypakov, *Kazakstannın Ejelgi Kalaları*, 56-58.
[244] Baypakov, *Kazakstannın Ejelgi Kalaları*, 61.

gelişmişlik seviyesini ve sosyo-ekonomik hayat şartlarını göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

Kayalık şehri, XI ila XIII. yüzyıl kaynaklarında Karahanlılar dönemindeki bağımsız Türk-Karluk yabgularının başkenti olarak zikredilmektedir. XIII. yüzyıl ortalarında Fransa kralı IX. Louis'in elçisi olan Rubrouck, Moğol hanına giderken bu şehri ziyaret ederek büyük bir ticaret merkezi olduğunu kaydetmiştir.[245] Kayalık, ticari canlılığının yanı sıra dini bir kaynaşma noktasıydı; nitekim kentte Hristiyan, Budist ve Müslüman mabetleri bir arada bulunuyordu.[246] Kent, İli Vadisinin canlı bir ticaret, yaşam ve kültür merkeziydi.

Yazılı kaynaklarda, Hoca Ahmet Yesevi'nin müritlerinin İslamiyet'i yaymak için Yedisu Bölgesi'ne göç ettikleri ve bu süreçte Kayalık şehrini de ziyaret ettikleri belirtilmektedir. Kentte yapılan kazılarda, XII. yüzyıl ile XIII. yüzyılın ilk yarısı arasında inşa edildiği anlaşılan bir türbeye rastlanmış, ancak bu yapının kasıtlı olarak yıkıldığı tespit edilmiştir. Günümüze bir toprak yığını halinde ulaşan türbeden geriye yalnızca bazı duvar parçaları, pişmiş tuğladan yapılmış köşe sütunları, tuğla döşeli zemin kalmıştır. Söz konusu zeminin altında ise biri kadın, biri çocuk, ikisi de erkek olmak üzere dört mezar bulunmuştur. İslami geleneklere uygun olarak defnedildiği anlaşılan bu cenazeler, İslam dinine göre yasak kabul edilen bazı istisnalar taşımaktadır. Buradaki kadın mezarından iki altın yüzük ve bir tane de top şeklinde kolye çıkmıştır.[247] Karluk dönemi, eski inançların yeni din ile karşılaştığı bir geçiş dönemidir. Bu nedenle, bu ve buna benzeyen pek çok örnekte eski geleneklerin Müslümanlık perdesi altında bir müddet daha yaşadığı açıkça tespit edilmektedir. Kayalık örneğinde, gömünün yönü ve mezarın şekli İslami kurallara uygun iken; mezar hediyeleri ile defnetmek eski ananelerin hatıralarıdır.

Şehirlerin keşfi, esasında mezarlıkların da keşfi manasına gelmektedir. Yani kent araştırmalarında yalnızca mesken mimarisi değil mezar mimarisi de öğrenilmektedir. Örneğin, Güneybatı Yedisu'da yer alan Kostobe şehrinde mezarlık kazıları yapılmış ve VI ve IX. yüzyıl aralığına ait mezar tipleri tespit edilmiştir. Duvarları tuğla kilinden yapılan mezarlar, kare ve dikdörtgen formda inşa edilmiştir. Boyutları çeşitlilik göstermekle birlikte kare olanlar 3×3, 3×4 m ve 3×8, 3×9 m ve 3×5, 3×5 m; dikdörtgen

---

[245] K. M. Baypakov ve D. A Voyakin, *Kazakstanskii Otrezok Velikogo Şelkovogo Puti B Seriinoy Nominatsii* (Almatı: Arheologiçeskaya Ekspertiza, 2011), 105.
[246] Baypakov, *Kazakstannın Ejelgi Kalaları*, 94.
[247] Baypakov, *Kazakstannın Ejelgi Kalaları*, 97-99.

olanlar 2,5×4 m ve 2,5×3,7 m boyutlarındadır. Tuğla kili döşenmiş zeminlerde ise sıva kaplama tespit edilmiştir.[248]

Akırtaş, günümüz Taraz şehrinin doğusunda, şehre 40 km mesafede yer alan antik bir Yedisu merkezidir. Akırtaş şehir kalıntılarında, MÖ IV-II. yüzyıllardan MS XIX. yüzyıla uzanan geniş bir zaman dilimine ait eserler bulunmuştur. Saka mezarları da yine bölgede tespit edilen kültürel anıtlar arasındadır.[249]

Aktöbe yerleşimi Yedisu bozkırında, Aksu Nehri'nin her iki yakasında, söz konusu nehrin Çu Nehrine döküldüğü noktadan çok uzak olmayan bir bölgede yer alır. Yerleşim, VII - XIII. yüzyıllar arasına tarihlendirilmiştir.[250]

2.3.3. Taş Heykeller

Yedisu, balballar ve taş baba & taş nineler konusunda da oldukça zengin bir alandır. Ya. A. Şer'in, "Каменные Изваяния Семиречья" (Semireçiye'nin Taş Heykelleri) adlı eseri bu alanda kaleme alınmış temel başvuru kaynaklarından biridir.

Balballar ölen kişinin onuruna dikilen şekilsiz, yekpare taşlardır. Günümüzde halen bilimsel literatürde insan suretinde ve formunda işlenmiş heykellerin balbal olarak yanlış şekilde adlandırıldığı görülmektedir. Ancak balballar belirgin bir şekil verilmemiş, düz taşlardır. Tıpkı kurganlar gibi İç Asya kültürünün karakteristik özelliklerini yansıtan bu eserler, erken dönem Türk toplumlarının sosyal hayatını ve inanç sistemlerini anlamlandırmak için çok önemli birer kaynak grubu teşkil eder.[251] Kadın ve erkek betimlemelerine sahip taş heykeller ise dönemin estetik anlayışının yanı sıra giyim-kuşam ve takı kompozisyonlarını sunması bakımından önem taşımaktadır.

Taş baba ya da taş nine olarak adlandırılan heykeller, özel olarak seçilmiş uzun taşların insan formu elde edilene dek yontulmasıyla elde edilmektedir. Heykellerde erkekler çoğunlukla bıyıklı, hafif sakallı mongoloid yüz hatları ile tasvir edilmiştir. Bunun dışında bazı heykellerin vücut nitelikleri ve giyim kompozisyonları onun bir kadın heykeli olduğunu açık bir şekilde yansıtmaktadır.[252]

---

[248] Baypakov ve Voyakin, *Kazakstanskii Otrezok Velikogo Şelkovogo,* 113.
[249] Baypakov ve Voyakin, *Kazakstanskii Otrezok Velikogo Şelkovogo,* 109.
[250] Baypakov ve Voyakin, *Kazakstanskii Otrezok Velikogo Şelkovogo,* 107.
[251] Belli, "Archaeological Surveys", 433.
[252] Ya. A. Şer, *Kamennıe Izvayaniya Semireçya* (Moskova: Izdatelstvo Nauka, 1966), 11.

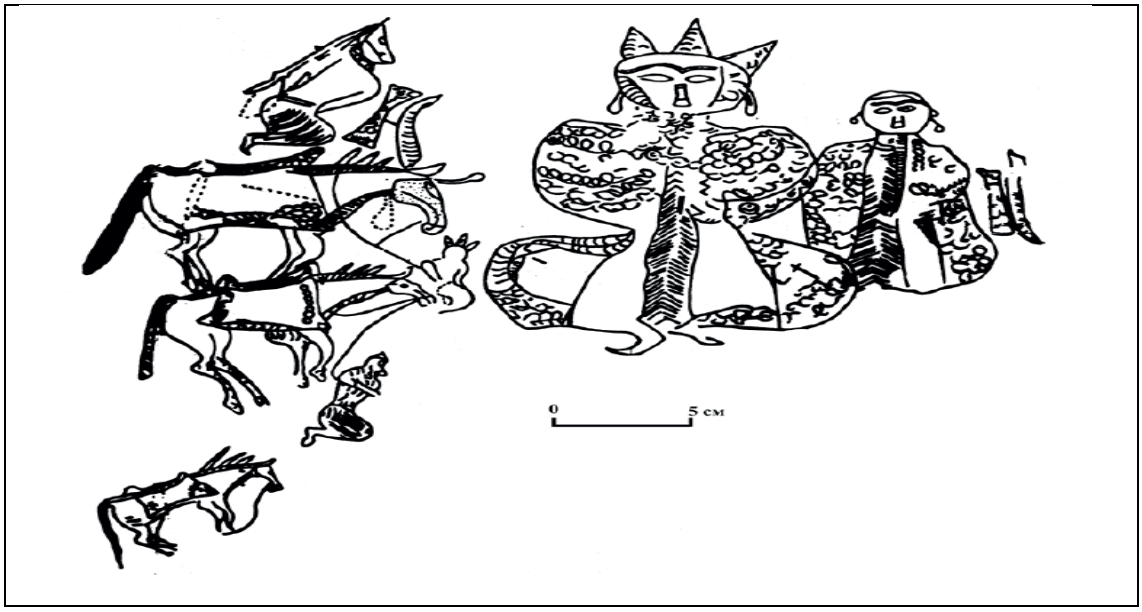
Yedisu Bölgesi'ndeki Kogalı'da bulunan bir taş heykel üzerinde, günlük yaşamı yansıtan bir sahne mevcuttur. Söz konusu tasvirde, bir çadırın içerisinde oturan bir kadın ve bir erkek figürüne yer verilmiştir. Heykelin üst kısmındaki kompozisyon, geleneksel bir erkek başı tasviri ile tamamlanmaktadır. Kadın figürünün başındaki üç dilimli taç formuna pek çok farklı örnekte rastlanmaktadır. Benzer bir üç dilimli kadın betimi, Tanrı Dağlarındaki Süttu Bulak'ta bulunan bir kemik kutu üzerinde tespit edildiği gibi, Kudirge bölgesindeki bir kaya resmindeki kadın figür de benzer bir şekilde üç dilimli taçla resmedilmiştir.[253]

Yedisu ve Tanrı Dağları bölgesinde, heykellerin yayılım gösterdiği dönem, Göktürk hâkimiyeti ile ilişkilendirilmektedir. Uzun yıllar süren araştırmalar neticesinde heykel dikme geleneğinin (taş baba/nine ve balbal) Yedisu ve Tanrı Dağları civarında VI. yüzyıldan daha erken bir döneme uzanmadığı tespit edilmiştir. Bu durum, Göktürk egemenliğinin kurulmasıyla birlikte Göktürk halkının da kitlesel olarak bölgeye göç etmesiyle açıklanmaktadır. Nitekim döneme ait arkeolojik veriler yazılı kaynaklarla da desteklenmektedir. Birden fazla Çin kaynağı Yedisu bölgesindeki Göktürk hâkimiyetini açıkça zikretmiştir. Yedisu heykellerinin kronolojik alt sınırı VI. yüzyıl olarak kesinlik kazanırken, üst sınırını ise bölgede İslamiyetin yayılması belirlemiştir. Yeni dinin tasvir yasağına rağmen, hayvan ve insan figürleri bir müddet daha varlığını korumuş; ancak heykel sanatı nihayetinde durma noktasına gelmiştir. Bu dönüşüm bağlamında, insan betimli heykellerin önemli bir kısmı kasıtlı tahribata uğramış ve figürlerin yüz kısımları bilinçli bir şekilde zedelenmiştir. Bu eylemler, İslamiyet'in göçebe gruplara nüfuz etme sürecinde putperestlikle mücadelenin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Ayrıca X. yüzyılın sonunda Karahanlı Devleti'nin İç Asya'daki İslam çekirdeğini oluşturmasıyla birlikte, belirgin birer ritüel nesne olan heykel dikme geleneği kademeli olarak ortadan kalkmıştır. Dolayısıyla taş baba-ninelerin ve balbalların Yedisu'daki varlık sürecinin VI-XI. yüzyıllar arasında tarihlendirilmesi mümkündür.[254]

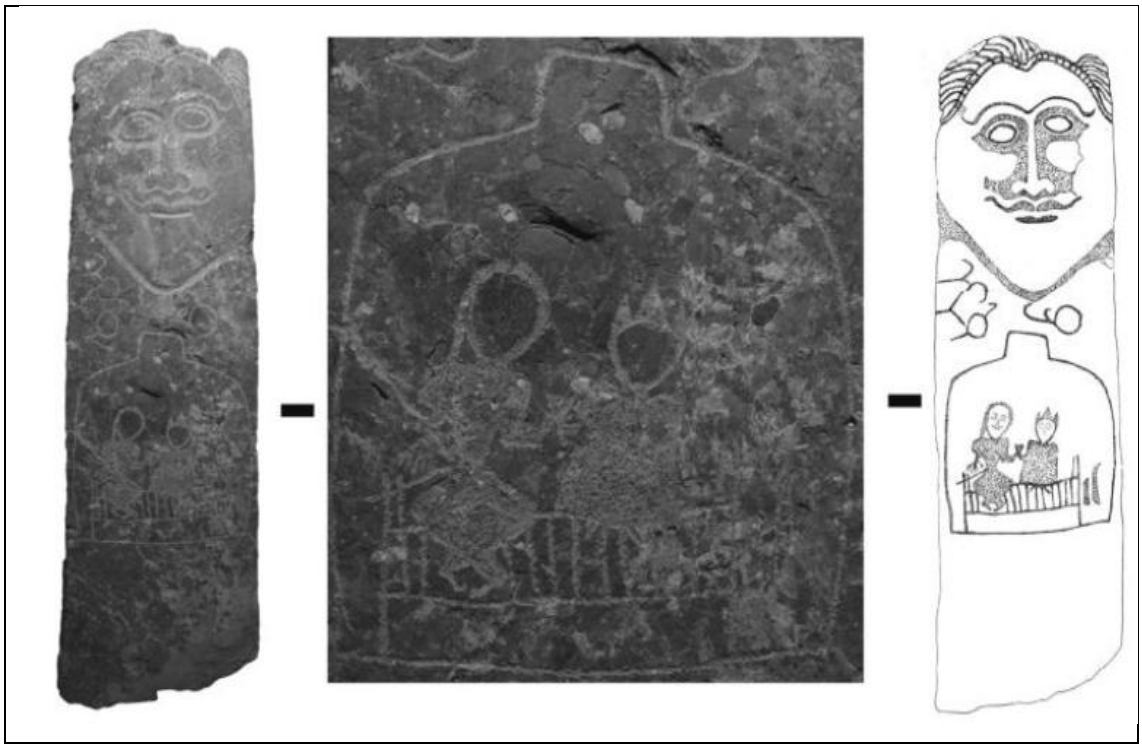
Geleneksel kültürün en somut ögelerinden biri olan giyim-kuşam unsurları bu ikonografik betimlemeler vasıtasıyla aydınlatılabilmektedir. Bahsi geçen bu örnekler, bozkır kuşağında yerleşik ve belirgin bir kadın imgesinin varlığına işaret etmekle birlikte

[253] B. M. Hasenova, "Orta Gasırlık Kezendegi Dalalık Euraziyadagı Ayel Kostyumı: Genderlik Pen Uakıttın Nışanı", *Ulı Dala Tarih Pen Madeniet Dala Sanı Kostyum Men Tokuma* içinde, c. V (Nur-Sultan: Exponat, 2019), 109.
[254] Şer, *Kamennıe Izvayaniya*, 38-39.

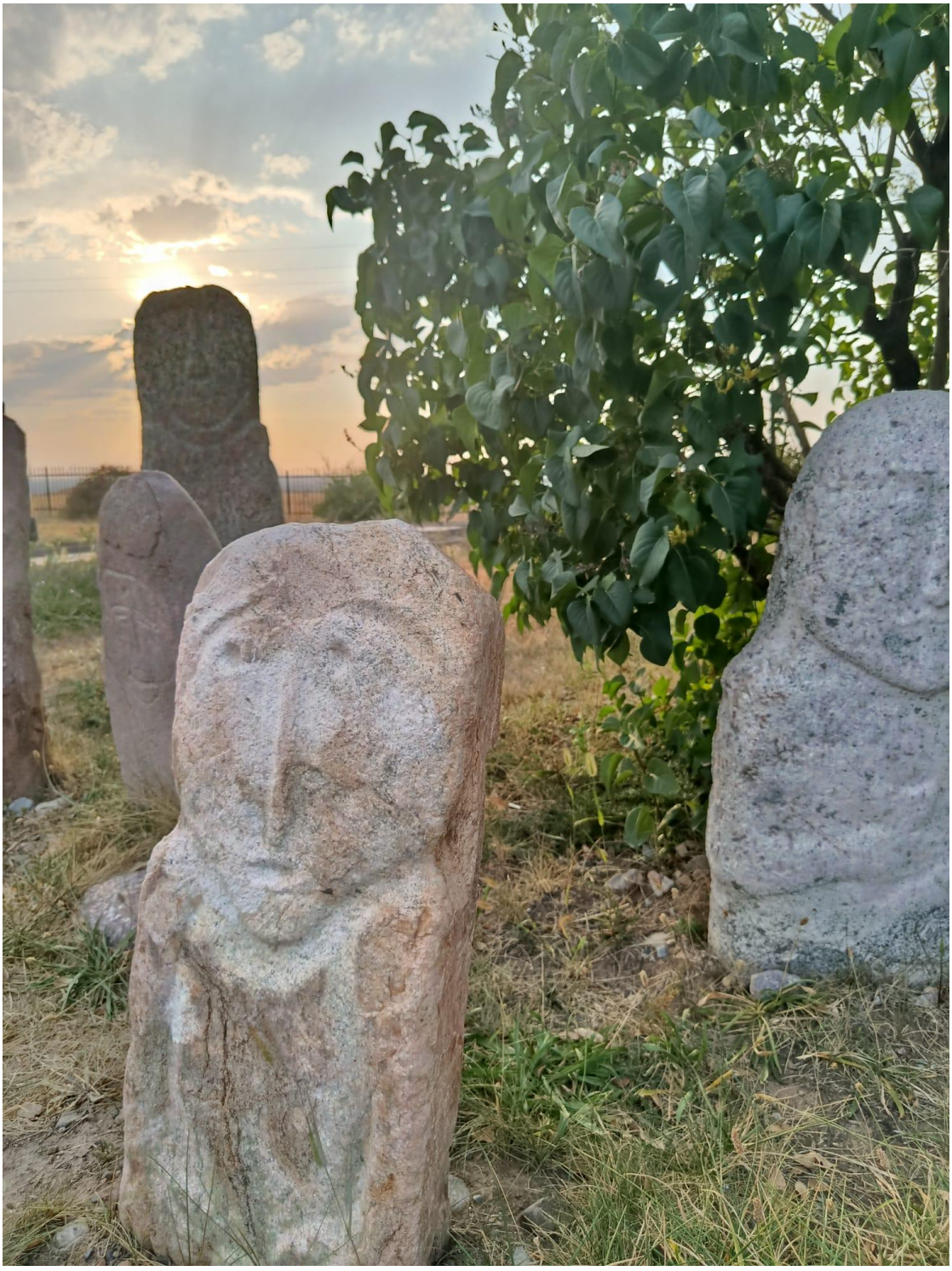
bölgeler arası kültürel etkileşimi de göstermektedir. Yedisu, bu dinamik ve yoğun etkileşim ağının merkezinde köprü vazifesi gören bir bölge konumundadır. Nitekim toplumların sosyal doğasının bir neticesi olan bu ilişkiler, arkeolojik verilerle açıkça desteklenmektedir

Şekil 2-8. İç Asya sanatında yaygın bir betim olan üç dilimli başlığı olan karakter-Kudirge örneği. (Samaşev, *Eski Türk Betim Sanatı*)

Şekil 2-9. Taş heykel üzerine resmedilen bir göçebe çadırının içinden görünüm. (Hasenova, 2019)

Esik Müzesi’nin bahçesinde sergilenen, Yedisu Bölgesi’ne ait taş heykeller (Yazarın arşivi)

Şekil 2-10. Yedisu taş heykeli örnekleri

	
(Şer, *Kamennıe Izvayaniya Semireçya*)	(Şer, *Kamennıe Izvayaniya Semireçya*)

Şekil 2-11. Yedisu taş heykeli örnekleri

3. BÖLÜM
YEDİSU KURGANLARI

Kurgan kelimesi kale, müstahkem mevki, duvar, çit, mezarın çevresindeki parmaklık anlamlarını taşır. Kül Tigin Kitabesi kuzey yüzü 8. satırda "Amga korganda kışlayıp ilkbaharda Oğuzlar üzerine ordu çıkardık" cümlesi kayıtlıdır. Bilge Kağan Yazıtı doğu yüzü 31. satırda ise bu yer adı "Amgı korgan" olarak geçer. Talat Tekin bu "amga" kelimesinin bir kale adı olduğunu belirtmektadir.[255] Dolayısıyla Orhun Kitabelerinde geçen korgan adının burada kale, müstahkem mevki anlamında kullanıldığı görülmektedir. Kurgan kelimesi eski Uygurcada da kale manasıyla geçmektedir.[256] Çağataycada da benzer şekilde muhafazalı küçük şehirler "korgança" olarak adlandırıldığından kelimenin korumak kökünden türediği düşünülebilir.[257]

Kelimenin ikinci anlamında ise mezar üzerinde toprak veya taş yığınıyla oluşturulmuş tepe ifade edilmiştir. Kurgan kelimesinin Türkçe olduğu ve Ruslara Kıpçaklardan geçtiği değerlendirilmektedir.[258] Codeks Cumanicus'ta da kurgan kelimesi mezar, höyük olarak karşılık bulur.[259]

Kurganın iki anlamından biri ölen kişinin korunduğu yeri ifade ederken diğeri şehirde yaşayanları koruyan şehir savunma sistemini ifade eder. Her iki mana değerlendirildiğinde; şehir olgusu doğrudan yerleşik yaşama işaret ettiği için kelimenin mezar anlamının daha eski olduğu düşünülebilir. Kurgan çoğunlukla eski Türk mezarlarına verilen isim olarak kullanılır.[260] Roux, kurganın mezarı değil mezar üzerindeki tümseği ifade ettiğini söyler.[261] Kurgan kelimesi mezarın üzerindeki taş ve toprak yığınını karşıladığına göre; mezarı ve ölüyü korumak amacıyla yapılan bu höyüklerin "kurgan" olarak adlandırıldığı düşünülebilir.[262] Günümüz Kazakçasında kurganlar "oba" kelimesi ile ifade edilir. Oba, erken devirlerden günümüze kalan kurgan

---

[255] Talat Tekin, *Orhon Yazıtları* (Ankara: TDK Yayınları, 2010), 95.
[256] Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü* (Ankara: TDK Yayınları, 2011), 187.
[257] Celal Esad Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, c. II, fasikül VII (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1947), 1173.
[258] Yılmaz Öztuna (baş redaktör), *Türk Ansiklopedisi*, c. XXII (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1975), 223.
[259] Mustafa Argunşah ve Galip Güner, *Codex Cumanicus* (İstanbul: Kesit Yayınları, 2015).
[260] Durmuş, *Türk Kültürüne Giriş*, 101.
[261] Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, 272.
[262] Yaşar Çoruhlu, "Kurgan ve Ordu Balık Terimleri Üzerine Düşünceler", *Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2006), 106.

mezarları belirtir.[263] Kırgızlar ise ‘korgan oba’ olarak adlandırmaktadır. Oba yahut obo kelimesi Kazak ve Kırgızlarda ikinci bir mana ile de karşımıza çıkar. Bu obalar dağ tepeleri, ırmak boyları ve yollarda bulunan ritüel alanları belirtir. Şamanist dönemlerden kalan bir miras olan bu kültür, etnografik verilerle tetkik edilmiş ve İslam sonrasında da devam ettiği görülmüştür. Altay, Yenisey ve Urenha Türkleri ile Moğollarda bu taş ya da toprak yığını küçük obalar mukaddes olarak kabul görmüştür. Tetkikler bu kültürün Budizm ya da Lamaizm menşeili olmadığını, bizzat geleneksel bozkır dininin içinde doğduğunu kanıtlamıştır. Bu obalar erken dönemlerden itibaren bir mabed işlevi görmüş; yoldan geçen yolcular at kılı ya da paçavralarını asmıştır. Belli zamanlarda da çevresinde ayin yapılıp kurban kesilmiştir.[264]

[263] Nursan Elimbay (editör), “oba”, *Kazaktın Etnografiyalık Kategoriyalar, Uğımdar Men Ataularının Desturli Juyesi Entsiklopediya*, c. 4 (Almatı: RPK Slon, 2013), 538.
[264] Abdülkadir İnan, “Oba, Obo Sözleri Hakkında”, *Makaleler ve İncelemeler* içinde, c. I, (Ankara: TTK Basımevi, 1998), 615-616.

Etnolog Prof. Dr. Tattigül Kartaeva’nın arşivi

Şekil 3-1. Kazakistan'ın çeşitli bölgelerinden oba örnekleri

Kurganlar basit bozkır mezarları değil, kompleks yapılardır. Coğrafyanın sunduğu imkânlara göre toprak, çakıl ya da taş (büyük ya da küçük) tepelerden oluşurlar. Mezar geleneği, toplumun kültürel gelişim seyrini incelemek açısından önemli veriler sunar. Bozkır kültür kuşağına bakıldığında bozkırın en görünür mirasını kurganlar oluşturmaktadır.

Avrasya bozkır kuşağı yüzbinlerce kurganla doludur. Bu kurganlardan kimileri muazzam büyüklükte, gösterişli kurganlar iken kimileri daha mütevazı boyutlara ve eşyalara sahiptir. Bu durum, toplumun sosyal tabakaları hakkında yorum yapma imkânı verir. Halkın içinde fakir bir kişiye yapılan kurgan ile soylu, yönetici yahut asker zümre için inşa edilen kurganlar büyük farklılık gösterir. Çünkü büyük bir anıt kurganın inşası, çok fazla emek, zenginlik ve işçilik gerektiriyordu. Bu sebeple mezarda yatan kişinin sosyo-ekonomik durumu ayırt edilebilmektedir. Anıtların büyüklüğü ve görkemi yatan kişinin

gücü ve toplumdaki itibarı ile doğru orantılıydı. Yönetici kesim için yapılan büyük kurganların amacı, temelinde siyasi bir propaganda da barındırır. Zira monumentalite görkem ve güç demektir. Bu güç hem kendi halkı hem de komşu halklar tarafından rahatlıkla görülebilmeliydi. Halk için amaç ise atalarının ve toplum liderlerinin ebedi hatırasını korumaktı. Mezarları, olabildiğince sağlam ve görünür inşa etmek gelecek nesillere atalarının varlığından kalacak bir miras demekti. Ata istirahatgâhlarının sonsuz olması amacı da güçlü inşalar yapmalarının sebeplerinden biridir. Burada toplumsal aidiyet kadar toprak aidiyeti de mühimdir. Çünkü kurganlar, toprak aidiyetinin görünür mirasıdır.

Eski toplumlarda liderler halkın birliğini sağladığı için onların mezar yerleri kutsal alanlar olarak benimsenirdi. Saka Dönemi toplum liderlerine ait mezar gruplarının en yoğun bulunduğu bölgelerden biri Yedisu'dur. Dolayısıyla Saka kültür alanı içerisinde Yedisu, hanlar ve soylular için seçilen bir alan olarak toplum nezdinde ciddi bir kutsiyete sahip olmuştur. MÖ VII.-III. yüzyıllarda Sakaların Yedisu'daki han mezarlarına bakıldığında bu bölgenin Sakaların bir merkezi olduğu anlaşılmaktadır.[265] Çünkü İç Asya ve Sibirya boyunca Sakalara ait bu kadar büyük kurganı bir arada görmek mümkün değildir. Görkemli hükümdar mezarlarının varlığı dönemin sosyo-politik zeminindeki gelişimleri göstermesi bakımından da önem taşımaktadır.

Göçebe soyluların mezarında altın bulunması tesadüf değildir. Göçebe inanışlarında altın yalnızca parlak bir metal değil; hükümdarın, komutanın veya din adamının ilahi yönünü vurgulayan ebedi güneş unsurunun bir yansımasıdır. Silah, giyim, takı, at koşum takımları, aynalar, kült eşyalar gibi buluntuların büyük çoğunluğu hayvan üslubunda yapılmıştır. Bunun yanı sıra her bir ürünün işlevi ve yapım tekniği sahibinin statüsü hakkında derin anlamlar taşımaktadır.[266]

Bozkırda Sakaların yaşamı mobiliteye bağlıydı. Çünkü zenginlik ve refahı temsil eden hayvan sürülerini desteklemek için otlakların düzenli olarak değiştirilmesi gerekiyordu ve toplumun diğer göçebe gruplardan korunmaya ihtiyacı vardı. Bu durum toplumun askeri olarak kuvvetlenmesini gerektirmiş ve savaşçıların ehemmiyetini artırmıştır.[267]

---

[265] Düysen Kaseninov (editör), *Ulı Dalanın Tarihi-Medeni Kelbeti Gılimi Katalog* (Almatı: Kazakstan Respublikası Memlekettik Ortalık Müzeyi, 2018), 72.

[266] Kemal Akişev ve Alişar Akişev, *Kazakstannın Köne Altını* (Alma-Ata: Öner, 1983), 18.

[267] Hermann Parzinger, "The Scythians: Nomadic Horseman of the Eurasian Steppe", *Preservation of the Frozen Tombs of the Altai Mountains* içinde (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization UNESCO, Mart 2008), 19.

Dolayısıyla askeri liderlere ait kurganlar tıpkı han ailesi bireylerine ait kurganlar gibi özenle yapılmıştır.

Kurgan envanterleri arasında savaş aletleri önemli bir yüzdeyi temsil etmektedir. Bunun yanı sıra savaşçı alp unsurunun izleri kurganlar gibi petrogliflerde de yer almaktadır. Kaya resimlerinde savaşçı göçebeler en sık işlenen tasvirlerdendir. Tüm bunlar alplik motifinin toplum içerisinde edindiği yeri göstermesi bakımından mühim kalıntılardır. Yedisu Bölgesi, bu alp tasvirleri ve asker mezarları bakımından yoğun bir bölgedir.

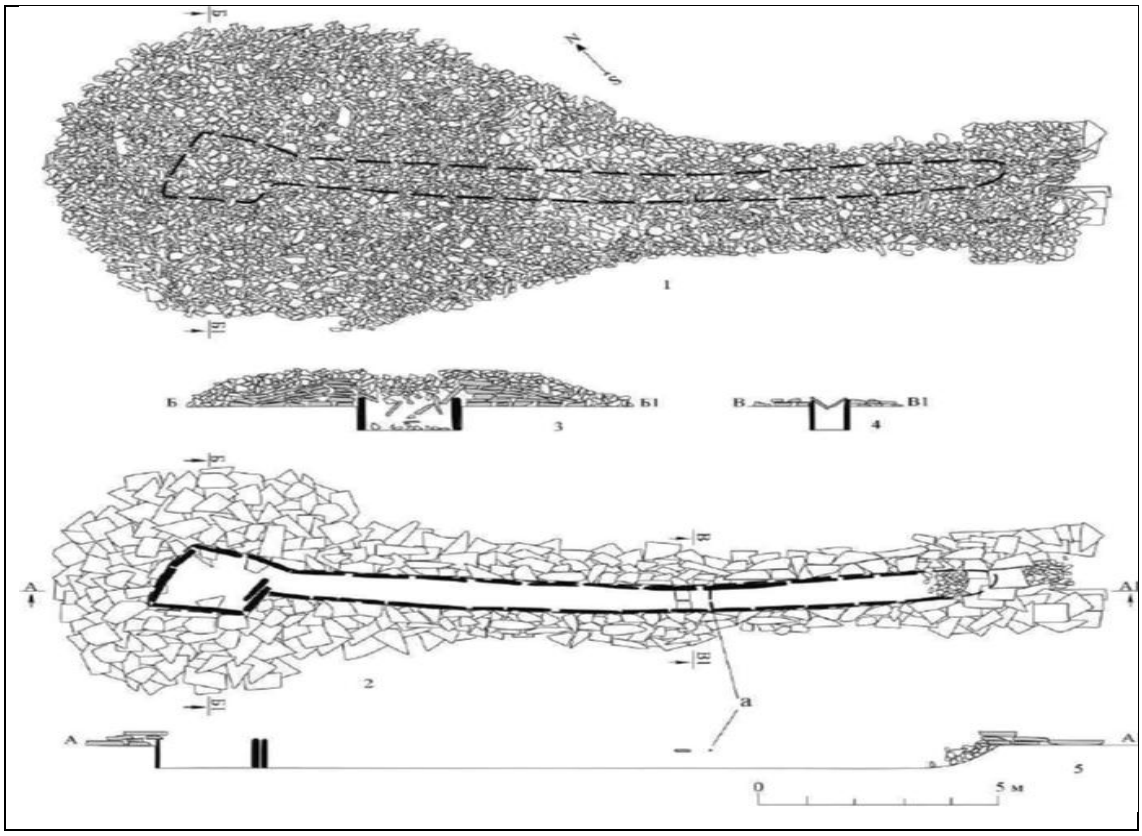

Tamgalı petrogliflerinde Erken Türk dönemi alp tipi tasvirleri (Elimkulov ve Jeleznyakov, *Tanbalı*)

Şekil 3-2. Alp tasvirinin tamgalı petrogliflerindeki örneği

Ölü gömme geleneklerinin tespiti kültür tarihi incelemelerine önemli katkılar sunmaktadır. Arkeolojik araştırmalarda; kültürlerin yerel varyantlarının, kronolojik evrelerinin ve sosyo-etnik yapılarının belirlenmesinde bu gelenekler analiz edilerek somut sonuçlara ulaşılır. Söz konusu gelenekler incelenirken bazı temel unsurlar dikkate alınır. Örneğin; kurgan (tümsekli mezarın) veya toprak yığması olmayan düz mezar

türlerinin mevcudiyeti, mezar inşasının tipi (basit çukur, nişli çukur-podboy, katakomb), gömülü kişinin pozisyonu, mezar girişi, mezarın eşyalı olup olmaması, mezardaki eşya kategorileri, seramik kaplar, kafatası deformasyonu, anıt heykeller gibi unsurların bulunup bulnmadığı değerlendirilir.[268] İç Asya'daki ölü gömme geleneklerinin temel unsurlarından biri de Saka kurganlarında sıklıkla karşılaşılan dromos (mezar koridoru) yapısıdır. Dromos inşasının doğrudan ölü gömme ritüelleriyle ilişkili olduğu anlaşılmaktadır.

Şekil 3-3. Nurken 2 mezarlığı 1.kurganın çizimi üzerinden dromos örneği. (Beysenov, "Mogilniki Sakskoy")

Kurgan araştırmalarında yanıtlanması gereken temel sorulardan biri; aynı toplum içinde gömü geleneklerinde görülen farklılıkların bir çelişki mi, yoksa birbirinden bağımsız gelenekler mi olduğudur.

[268] I. Pıslaru, "Traditsii v Pogrebalnom Obryade V Epohu Bronzı i V Rannem Jeleznom Veke", *Saki i Savromatı Kazahskih Stepey: Kontakt Kultur* içinde, ed. Akan Ongarulı (Almatı: İnstitut Arheologii İm. A. H. Margulana, 2016), 172.

Mezar mimarisi coğrafya ve iklimin sunduğu imkânların yanı sıra bölgesel kültürlerin etkilerine bağlı olarak küçük farklılıklar gösterebilir. Genel seyirde tipik olmayan bu özellikler, yerel varyasyonlar olarak yorumlanmaktadır. Ancak ana dinamikler incelendiğinde, bozkırlı bir göçebeye kurgan inşa ettiren ve bu geleneği sürdüren temel motivasyon neredeyse hiç değişmez. Mezarlardaki seramiklerin konumu yahut ölünün gömüldüğü yön değişiklik gösterebilse de bunlara karşılık tipik gelenekler de mevcuttur. Örneğin Sakaların karakteristik bir biçimde tek sıra halinde kurgan inşa etmiş olmaları keskin bir ayırt ediciliğe sahiptir.

Tanrı Dağları Sakalarına ait mezarlar incelendiğinde kurganların büyüklüklerinden bağımsız olarak temel niteliklerini koruyan defin gelenekleriyle karşılaşılmaktadır. Soylu mezarlarında bile, mimari yapının tüm karmaşıklığına rağmen ölüler sıradan mezarlardakine benzer defin ritüelleriyle gömülmektedir.[269] Bu durum, kararlı ve istikralı bir ölü gömme geleneğinin varlığını kanıtlamaktadır.

Yedisu kurganlarının yapısal özelliklerinden biri taş kullanılarak yığma tepelerin yapılmasıdır. Taş; yığma tepelerin, çitlerin, taş dizilimlerinin, kurgan tabanını çevreleyen halkaların yanı sıra mezar çukurlarının, podboyların ve katakompların kapatılmasında da temel malzeme olarak yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Taş plakalar; çukurların tavan örtüsü, gömü odalarının duvar kaplaması ve taş sanduka tipi mezarlarda yapı malzemesi olarak hizmet etmiştir. Erken göçebelerin gömü anıtları arasında kurganların yanı sıra mezarlıkların bünyesinde yer alan taş çitler de bulunmaktaydı.[270] Beşşatır nekropolündeki menhir taşlardan yapılmış dairesel yapılar karakteristik Yedisu inşaları arasında yer almaktadır.

Yedisu'daki temel gömü tipi sıradan toprak çukurlardaki definlerdir. Gömü tipleri arasında en yüksek orana sahiptir. Sayıca ikinci sırada yer alan gömü tipi ise yan oyuklu / nişli podboy mezarlardır. Nişlerin girişi ahşap ya da taş plakalarla kapatılmıştır. Yedisu'nun kuzeydoğu kesiminde toprak çukurun tabanına yerleştirilen taş sanduka tipi mezarlar yer almaktadır. Bir diğer karakteristik detay ise eski toprak seviyesinde mezar çukurunun sınırlarını belirleyen taş dizilimlerdir. Bu taş dizilimler yığma tepelerin altında yer almaktadır.[271] Bozkırın diğer bölgelerinde olduğu gibi Yedisu'da da en belirgin ve

[269] Kitov, Tur ve Ivanov, *Sakskih Kultur Prityanşanya*, 28
[270] Dosımbayeva, *Kulturnıy Kompleks Tyurkskih,* 30.
[271] Dosımbayeva, *Kulturnıy Kompleks Tyurkskih,* 32.

vazgeçilmez gömü geleneği ölü aşıdır. İstisnasız tüm mezarlarda ölüler baş uçlarına bırakılan yiyeceklerle uğurlanmışlardır.

Yedisu'daki Saka mezarlarının bir kısmında toprak yığma yapısı dikkat çeker ve mezar çukurunun girişi, ana çukurun kuzeyindeki uzun duvarda yer alır. Bu tip mezarlar İli Nehri vadisinde yoğunlaşmakta ve podboy mezarlara dâhil edilmektedir. Ormanlık alanın yakınında tespit edilen mezarların çukurlarını oluşturan üst örtüde çoğunlukla ahşap çatı kullanılmaktadır. İli vadisinin güneyinde ise mezar odasının çatısı için taş levhalar da kullanılmıştır.[272] Saka mezarlarında görülen bu gelenekler Wusun mezarlarında da tespit edilmiştir.

Arkeolog B. Nurmuhanbetov Erken Saka Devri'nden sonra gelen ikinci dönemi "Yedisu Sakaları medeniyetinin Esik Dönemi" olarak adlandırır. Esik kurganının, Saka kültürünün yükselişini simgelediğini belirtmektedir. Beisenov da bu görüşü desteklemektedir. Yedisu Saka kültürü iki büyük dönemden oluşmaktadır. Henüz özel bir adlandırma yapılmayan ilk dönem Beşşatır, Jalaulı, Juantöbe gibi alanları kapsamakta olup bu Erken Saka Dönemi MÖ VIII-VI. yüzyıllara tarihlendirilmektedir.[273]

Ciddi derecede yağmalanmış olan Beşşatır mezarlığındaki 25 numaralı kurgan, bu anıt grubunun tarihlendirilmesi açısından umut vaat etmiştir. MÖ V.yy'a tarihlendirilen bu kurgandan MÖ VII ve VI. yüzyıllarda kullanımda olan ok uçlarına ek olarak üç ve ya dört kanadı olan ok uçları çıkarılmıştır. Dört kanatlı ok ucu, Orta Kazakistan'da MÖ VII-VI. yy'a tarihlenen Taldı-II'de de bulunmuştur. Dolayısıyla benzer mühendisliğe sahip ok uçlarının mevcudiyeti, Beşşatır'daki 25 numaralı kurganın da MÖ VII. yy sonu ve VI. yy arasına ait olduğunu düşündürtmüştür. Altıncı Beşşatır kurganı yalnız Yedisu'daki değil, Kazakistan sınırlarındaki en erken tarihli Saka medeniyeti anıtlarından birisidir. Radyokarbon testleri, bu kurganın yaşını MÖ 820-540 tarihleri arasında gösterir ki bu da MÖ IX yüzyıldan VI. yy'ın ortalarına kadarki süreci kapsamaktadır. Altıncı Beşşatır'ın, mezar odası girişinde de dört kanatlı ok ucu bulunmuştur. Bu buluntuyu, mezar yağmacılarının düşürmüş olma ihtimali kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca yerüstü yapısında kullanılan tomrukların birbirine tutturulma usulü Arjan-1'deki yönteme benzemektedir. Beisenov, Beşşatır'daki altıncı kurgan ile Arjan 1 kurganını zamansal açıdan eşleştirirken

---

[272] Kitov, Tur ve Ivanov, *Sakskih Kultur Prityanşanya*, 33.

[273] Arman Beysenov, "Arheolog B. Nurmuhanbetov Jene Esik Öniri Eskertkişterin Zertteu Meselesi", *I.Esik Okuları: Altın Adam Jene Evraziyanın Dala Beldeuinin Köşpendiler Arheologiyasının Meseleleri* (Esik: 20 Kasım 2020), 45.

bu tezin netleştirilmeye muhtaç olduğunu da belirtmektedir. Beysenov'a göre, Beşşatır ve Jalaulı aynı döneme dâhil ediliyor olsa da Saka medeniyetinin bu erken dönemini de ikiye ayırmak gerekir. Bu doğrultuda ilk aşamayı altıncı Beşşatır gibi kurganlar oluşturur; ikinci aşamayı Jalaulı gibi buluntular oluşturur ki zaman olarak MÖ VIII. yüzyılın ikici yarısı ve MÖ VI. yüzyılın birinci yarısını kapsar. Doğu Kazakistan'daki Şilikti ve Eleke Sazı mezarları da bu erken devrin içine girmektedir.[274]

Yedisu Saka kültürünün ikinci dönemi Esik dönemidir. Yedisu'da en çok vakıf olunan buluntuların neredeyse tamamı Esik'te bulunan eserlerdir. Meşhur tunç tören kazanları, yerleşim yerleri, petrogliflerin çoğu Esik dönemi olarak adlandırılmış; bu ikinci Saka devrinin sakinlerine aittir. Altın elbiseli adamı barındıran bu dönem Nurmuhanbetov tarafından da yükseliş dönemi olarak tanımlanmıştır.[275]

Saka ve Wusun kültürü arasındaki sürekliliğin izleri kurgan konstrüksiyonlarında ve ölü gömme adetlerinde takip edilebilmektedir. Tespit edilen bu ortak özellikler arasında, doğu-batı hattında yönlendirilmiş mezar çukurları, ağaçtan yapılmış tavan ve mezar alanı düzeni bulunmaktadır. İli Nehri'nin sağ kıyısındaki ahşap örtülü Wusun mezarlarında, Yedisu Sakalarına ait geleneklerin sürekliliği doğrulanmaktadır.

Son yıllarda bazı araştırmacılar Yedisu ve Tanrı Dağları bölgesinin Saka mezar geleneğini, taşıdığı benzerliklerden dolayı tek bir arkeolojik kültür olarak değerlendirmektedir. Nitekim Tanrı Dağı Saka mezarları planlı bir yapıya sahiptir. Kurganlar çoğu kez kuzey-güney doğrultusunda uzanan zincirler halinde düzenlenmiştir. Bu tür kurgan zincirlerinin çoğu birbirine paralel şekilde inşa edilmiştir. Alanda rastgele gömüler de bulunmuştur ancak çoğu zaman büyük ve orta boyuttaki kurganlar baskın bir merkez çizgi oluşturmuş; daha küçük kurganlar da bu büyük kurganlara bitişik olarak inşa edilmiştir.[276] Tanrı Dağı mezar tipolojisi, Yedisu'daki örnekleri ile belirgin bir ortaklık barındırdığı için her iki bölge tek bir kültür bölgesi olarak belirtilmiş olmalıdır.

Yedisu sakinleri ahşap, kamış ve taşın bir arada kullanıldığı görkemli mezarlar inşa etmişlerdir. Bu noktada erken göçebelerin mezar inşalarından, onların iyi bir taş ustalığına, ileri seviyede ahşap işçiliğine, kamış ve sazın işlenmesi ve tüm bunları yapı inşasında birleştirerek kullanabilme becerisine sahip oldukları sonucuna varılmaktadır.

---

[274] Beysenov, "Arheolog B. Nurmuhanbetov", 45.
[275] Beysenov, "Arheolog B. Nurmuhanbetov", 46.
[276] Kitov, Tur ve Ivanov, *Sakskih Kultur Prityanşanya*, 23.

Örneğin, Beşşatır'daki yapı mühendisliğine bakıldığında, bu ustalığın belli bir tecrübe sonrası oluştuğu ve sadece mezar değil konut inşalarında da toplumun gelişmiş bir seviyede olduğu anlaşılmaktadır.

Mezar eşyalarına bakıldığında ise bozkır halklarının ciddi bir metal işleme becerisine sahip olduğu görülmektedir. Gerek altın gerekse demir ve bronz eşyalar bu becerinin kanıtı niteliğindedir. Bu kadar madeni eşyanın var oluşu, bölgenin maden bakımından zengin olduğuna işaret etmektedir. Bu coğrafi avantaj göçebe medeniyetin eşyalarında açıkça görülmektedir.

Elde edilen materyallerin analizi sonucunda günümüzde Yedisu Sakalarına ait arkeolojik anıtlar; mezar yapıları, yerleşim yerleri ve hazineler olarak üç grupta incelenmektedir. Mezar alanları birkaç kurgandan yüzlerce kurgana kadar çeşitli sayıda defin barındıran nekropollerdir. Saka mezarlarının mekânsal organizasyonu, onların kuzey-güney hattında bir çizgi şeklinde inşa edilmiş olmalarıdır. Bu gelenek, elit mezarları için de sıradan mezarlar için de geçerlidir. Han, bey ve diğer soylulara ait kurganlar, yüksekliği 20 metreye ve çapı 100 metreye ulaşan yapılardan oluşur. Karmaşık bir yapıya sahip olan bu büyük mimarilerde ahşap mezar odaları, lahitler, büyük dromoslar keşfedilmiştir. Maalesef Yedisu'da, bahsi geçen şekilde inşa edilmiş büyük mezarlar defalarca kez yağmalanmıştır. Eşyaları çalınmış olsa da o mezarların ehemmiyeti; mimarisinin karmaşık mahiyetinden fark edildiği gibi, içinde 4 binden fazla eser bulunan Esik kurganı ile yapılan kıyastan da anlaşılmaktadır. Esik kurganı, yağmalanmamış bir soylu mezarının ne kadar zengin olabildiği hakkında fikir vermektedir. Bunun haricinde Yedisu'da Saka dönemine ait oldukça kalabalık, sıradan halkın mezarlık alanları da bulunmaktadır. Bunlar, gömülen kişinin minimal standartlara sahip hayatıyla doğru orantılı olarak küçük boyutlarda inşa edilmiş kurganlardır. Bu küçük yapılarda, gömü çukuru taş veya ahşap çatıyla örtülmüş, nadir olarak podboy inşa edilmiş ve ölünün başı batı yönüne bakacak şekilde sırt üstü gömülmüştür. Görüldüğü gibi, Sakalarda defin gelenekleri soylu ya da sıradan insanlar arasında farklılık göstermemiştir.[277]

MÖ 8.yüzyıldan itibaren Tigrakhauda (sivri şapka giyenler) Sakalarının özellikle Yedisu bölgesinde yoğun bir nüfusa sahip oldukları, onlardan kalan yerleşim merkezlerinden ve mezar yoğunluğundan anlaşılmaktadır. Zincirler halinde uzanan mezarları özellikle

[277] E. A. Estemesov, "Kultura Sakov Semireçya: Sovremennoe Sostoyanie i Aktualbnıe Zadaçi İssledovaniy", *Vestnik NGU Seria: Istoriya, Filologiya*, 20 (3) (2021): 25.

Talgar, Issık, Turgen, Kegen, Kaskelen, Uzunağaç, Burunday gibi su kıyılarında yoğunlaşır. Dönemin büyük, soylu mezarlarının 16-18 metre yüksekliğe ve 90-100 metre çapa sahip olanları vardı. Bugün ne yazık ki modern şehir yapılarının genişlemesi ve konutların artmasıyla Almatı bölgesindeki kurganların çoğu yıkılmış, düzleştirilmiş ve eski mezar alanları artık binalarla kaplanmıştır.[278]

Bu şekilde günümüz yaşam alanlarının tahrip ettiği kurganlardan iki tanesi Yedisu'daki Erken Demir Çağı kurganlarından Şubarat ve Molalı'dır (MÖ 5 - 4. yy). Bölgedeki ilk çalışmalar 1985-86 yıllarında Kazak Bilimler Akademisi'nin Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü ile Kültürel Anıtları Koruma Derneği'nin Almatı arkeoloji ekibi tarafından gerçekleştirilmiştir. Araştırma ekibi, Almatı'nın 40 km batısında İli Aladağlarının eteklerinde, birbirine yakın bir konumda yer alan Molalı ve Şubarat mezarlıklarında kazı çalışmalarına başlamıştır. Mezarlığın kuzey kesiminde inşa edilen hayvan çiftliği, bölgenin incelenmesini zorlaştırmıştır. Hasar görmemiş ya da hafif hasar görmüş alanlarda yürütülen çalışmalar, 1985-86 yılları boyunca devam etmiştir.[279]

Şekil 3-4. Şubarat Kurgan buluntularından örnekler, solda keramik eşyalar sağda küpe (Beysenov, "Arkeolog Nurmuhanbetov")

Esik bölgesinin ana eser grubunun kronolojisi MÖ V - III. yüzyıllar olarak kabul edilmektedir. Coğrafi olarak bu bölgeye yakın konumlanan birçok arkeolojik alan bulunmaktadır. Enbekşikazak, Şelek, Talgar ve İli bölgelerinde söz konusu tarihi döneme

[278] B. N. Nurmuhanbetov ve Yu. İ. Trifonov, "Kurgannıe Mogilniki Şubarat i Molalı", *Saki i Savromatı Kazahskih Steney: Kontakt Kultur* içinde, ed. Akan Ongarulı (Almatı: İnstitut Arheologii İm. A. H. Margulana, 2016), 10.
[279] Nurmukhanbetov ve Trifonov, "Şubarat i Molalı", 11.

ait kurganlar Esik kurganları ile kültürel olarak birleşmiş olmalıdır. Şubarat ve Molalı kurganları da bu sahada bulunmaktadır.[280]

Eski göçebelerin mezar anıtlarını dümdüz etmek ve ardından üzerine konutlar, iş yerleri inşa etmek kadar yıkıcı olan bir başka tehdidi ise mezar soygunları oluşturmaktadır. Soygunlar neticesinde arkeolojik materyallerin çalınması, mezar konstrüksiyonunun bozulması ve antropolojik malzemenin hasar görmesi tarih ve kültür araştırmalarının maalesef en büyük engelidir.

Yağmalanmış bir kurganın görünümü, Şonjı Köyü/Yedisu (Yazarın arşivi)

Şekil 3-5. Yağmalanmış bir kurgan

Mezar yağmaları neticesinde, bilim insanlarına yetersiz materyal kalması antropolojik çalışmaların önünde de büyük bir engel oluşturarak, ento-genetik analizlerin

[280] Beysenov, "Arheolog B.Nurmuhanbetov", 44.

yapılamamasına sebep olmuştur. Yedisu'da Esik prensinin bulunuşu bile paleo-antropolojik çalışmalara hız kazandıramamıştır. Aksine bu arkeolojik keşif neticesinde, bozkırda o güne kadar kimsenin dikkatini çekmeyen toprak tümsekler, definecilerin ilgisini uyandırmış ve bütün Kazakistan'da büyük mezarların yağma edilmesine ivme kazandırmıştır. Bu yüzden birçok büyük mezar soyulmuş ve geriye kötü korunmuş antropolojik materyaller kalmıştır. Son yıllarda Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı'na bağlı A.H.Margulan Arkeoloji Enstitüsü bünyesinde bir antropoloji laboratuvarı kurulmuştur. Kazılar neticesinde verilerin çoğalması ve çalışmaların artmasıyla birlikte genetik bilimine merak ve ilgi artmıştır. Nitekim, bu laboratuvarda yürütülen radyo karbon incelemeleri, eski Asya popülasyonunun ve genetiğinin araştırılmasına genel olarak önemli bir katkı sağlamıştır.[281]

Yedisu'daki kurgan ve petroglif yoğunluğu Kazakistan'ın güney ve güneydoğusunun erken devirlerde tam bir gelişime sahip olduğunu göstermektedir. Sır Derya, İli, Talas, Lepsi, Esik, Şelek, Şarın,[282] Kegen nehirleri ve kollarının olduğu vadilerde çok sayıda kurgan tespit edilmiştir. Bunların çoğu, yüzden fazla kurgandan oluşan nekropol alanlardır. Örneğin, Juantöbe Mezarlığı (İli Nehrinin solunda) 300 kurgandan, Berikkara mezarlığı (Talas Nehri) 500 kurgandan ve Ketpen-Töbe (Kuzey Kırgızistan) 700 kurgandan oluşmaktadır. Yedisu halkları, bu alanlara yüzlerce yıl boyunca defin yaparak bu büyük mezarlıkları oluşturmuştur.[283] Bu kurganlar, Yedisu bölgesinin ne kadar yoğun bir yerleşime sahip olduğunu göstermektedir. Bunun yanında, Yedisu halklarının maddi kültür birikimini anlamak ve kültürel hacminin hatlarını çizmek açısından son derece önemlidir.

Yedisu, İli ve Issık Göl'ü kapsayan geniş alanda nüfus yoğunluğunun coğrafi ve iklimsel sebepleri göz önünde bulundurulduğunda çerçeve biraz daha netleşir. Fiziksel ve coğrafi açıdan İli Nehri'nin sağ kıyısı ve İli Aladağlarının etekleri son üç bin yıldır önemli bir değişikliğe uğramamıştır. 1950'lerde yapılan jeomorfolojik araştırmalar Üst Kuvarter Döneminde (15.000 yıl önce) vadilerin (İli Vadisi) bugünkü şekliyle oluştuğunu ortaya

[281] Kitov, Tur ve Ivanov, *Sakskih Kultur Prityanşanya*, 48.
[282] Uzunluğu 255 km, havza alanı 8000 kilometrekare olan Şarın Nehri, kendine özgü iklim şartları olan İli Nehri'nin büyük kollarından biridir. Bu nehir bölgesi; İli Vadisi, Orta ve İç Tanrı Dağları hatta daha ötesinde Doğu Türkistan'a geçişin kolay olduğu coğrafi özellikleriyle öne çıkmaktadır. (H. A. Aytkul ve G. R. Muhtarova, "Şarın Özeninin Orta Agısındagı Arheologiyalık Eskertkişter", *Bulletin of History*, 115 (4) (2004), 131).
[283] Kozıbayev, *Kazakstan Tarihı*, c. 1, 166.

çıkarmıştır. Hem arkeolojik mirasını hem de coğrafi özelliklerini iyi bilen Bernştam bu bölgede en az iki buçuk bin yıldır istikrarlı bir yerleşim olduğunu ifade etmiştir. Netice olarak İli bölgesindeki doğal koşullar büyük değişimlere uğramadan, eski çağlardan günümüze dek devam etmiştir.[284]

3.1. BEŞŞATIR KURGANLARI (MÖ VIII. YY)

İli Nehri'nin sağ yakasında yer alan Beşşatır (БЕСШАТЫР) mezar kompleksine, ilk ziyareti 1924 yılında V. Parfentev gerçekleştirmiştir. Bu ziyarete dair bilgiler ise V. D. Gorodetski'nin eserinde yer almaktadır. Bu yapı, Almatı'nın 170 km doğusunda, Jelşagır dağ eteğinde, Şılbır geçidi girişinde ve Altın Emel Milli Parkının yakınında konumlanmıştır. Nekropol, 31 kurgandan oluşur ve kuzeyden güneye 2 km, doğudan batıya 1 km boyunca uzanır. K. A. Akişev'in liderliğindeki İli Arkeolojik Keşif Grubu, Beşşatır'da 1957, 1959, 1960 ve 1961 yıllarında, farklı boyutlardaki 18 kurganın kazısını yürütmüştür. 25 numaralı mezar hariç alandaki tüm kurganlar soyguncular tarafından yağmalanmıştır. Kazılarda Tanrı Dağlarında yetişen ladin ağaçlarından yapılmış odalar bulunmuştur. Akişev, ilk incelemelerde bölgeyi MÖ VI - V. yüzyıllara tarihlendirse de Rusya İlimler Akademisi Maddi Kültür Tarihi Enstitüsü ve Arizona Üniversitesi'nin C14 laboratuvar sonuçlarına göre Beşşatır kütüklerinin analizinde, mezar yaklaşık MÖ VIII. yüzyıla tarihlendirilmiştir.[285]

Söz konusu 31 kurgandan 21'i taş, 10 tanesi çakıl ve toprak yığmadan yapılmıştır.[286] Kurganların arazideki yerleşim planında belirli bir sistem yoktur ancak araştırmacılar bunların kuzey ve güney şeklinde iki gruba ayrılabileceğini belirtmişlerdir. Kuzey grubunda altı taş kurgan yer almaktadır. Bu grup, Büyük Beşşatır kurganı, ikinci ve üçüncü Beşşatır kurganı olmak üzere nekropolün en büyük üç kurganını içermektedir. Güney grubu, kuzey grubunun 0,5 km güneyinde yer alır ve meridyen doğrultusunda sıralanmış dört taş kurgan içerir. Kuzeybatı tarafında bu zincire çakıl-kum karışımlı beş küçük kurgan eklenir. Geriye kalan kurganlar ise mezarlık alanının tamamına dağılmış vaziyettedir. Beşşatır kurganları, yağmalanmış olmasına rağmen hançerler ve temrenler

---

[284] Akişev ve Kuşayev, *Dolını Reki İli*, 229.
[285] Alişar Akişev ve Nursan Alimbay (editörler), *Kazakstan Respublikası Memlekettik Ortalık Muzeyinin Arheologiyalık Kolleksiyası: Saktar Men Üysinder Medenieti* (Almatı: Öner, 2011), 45.
[286] K. M. Baypakov, (editör), *Almatı Tarihi*, c. I (Almatı: Tolagay, 2006), 94.

gibi tarihlendirme yapılabilecek birkaç eser barındırmaktadır. Aynı zamanda bu yapı grubu, Yedisu Sakalarının kültürünü, inşa tekniklerinin seviyesini, konut ve mezar yapımında ahşap kullanma deneyimini ve daha önce bilinmeyen zemin üstü ahşap mimari türünü ortaya çıkarmıştır.[287] Gerek inşa gerekse işçilik yöntemleri bakımından bu kurganlar, Saka mimarisinin en önemli örneklerinden birini teşkil etmektedir.

Mezarlar; büyük, orta ve küçük olarak gruplandırılmıştır. Büyük olanların çapı 45 ila 105 metre, yüksekliği 6-18 metre; orta büyüklüktekilerin çapı 25-38 metre, yükseklikleri 5-6 metre; küçük kurganların ise çapı 6-18 metre olup ve yükseklikleri 0,8 ila 2 metre aralığındadır.

Büyük Beşşatır Kurganı, mezarlık alanında kuzeydoğu kesimde yer alır. Diğerlerinin içinde görkemli bir büyüklüğe sahiptir. Çapı 104 metre, ortalama yüksekliği 15 metredir. Kurganın en iyi korunmuş kısmında yükseklik 17 metredir. Kurganın dolgusu, tepesi kesik bir koni biçimindedir ve üstündeki düz tepenin çapı 32 metredir. Kurganın zemini, birkaç sıradan oluşan taşlarla döşenmiştir. Bu da üzerinde devasa bir dolgunun yükseldiği kaide görünümünü güçlendirmiştir. Zeminin yüzeyi üzerine inşa edilen bu oda tamamen yerüstü bir yapıdır. Mezar, 5-7 metre mesafede; 2 metre genişliğe ve 50-60 cm yüksekliğe sahip bir taş set ile çevrelenmiştir. Kazı çalışmaları esnasında, bu taş çitin özel olarak inşa edildiği ama o dönemde çiti oluşturan taşların günümüzdeki görünümüne kıyasla iki kat daha fazla olduğu anlaşılmıştır. Zira bu çitin batı ve kuzeybatı kısmındaki taşlar yerel halk tarafından sökülmüştür. Bir diğer dikkat çekici kısım ise kurganın yakınında bulunan büyük taş sütunlardan yani menhir taşlardan oluşan halka şeklindeki ritüel yapılardır.[288]

Taş sütunlardan oluşan 94 adet dairesel yapı, spiral şeklinde kurganın etrafında yer almaktadır. Bir numaralı taş daire, kurganın doğusunda 30 metre uzaklıkta konumlanmıştır. Bu dairesel yapı, kurganın çevresindeki taş setten kuzeyde 70 metre, batıda 36 metre uzaklıktadır. Bu menhir taş yapıların her biri arasındaki mesafe ortalama 3 metre, ortalama çapı ise 2-3 metredir. Bu dairesel yapılarda dik duran kimi taşların üzerinde Kazak boylarının tamgaları kazınmıştır. Büyük Beşşatır Kurganı'nın 250 metre kuzeydoğusunda güneydoğudan kuzeybatıya doğru 40 metre uzanan ve taş sütunlu 7 benzer yapı daha vardır. Kazılarda bu sütunlu yapıların tabanı temizlendiğinde çoğunda kül kalıntılarına rastlanmıştır. Bunların etrafında kap-kacak, çömlek parçaları, tören

[287] Akişev ve Kuşayev, *Dolını Reki İli*, 26.
[288] Akişev ve Kuşayev, *Dolını Reki İli*, 27-28.

kazanlarının kulpları, kül ve is izleri, kemikler, boncuklar ile çeşitli seramik parçaları bulunmuştur. Ele geçen bu yakılmış kemikler ve seramik parçaları, söz konusu yapıların ritüel amaçlı kullanıldığını; özellikle ateş ve kurban kültüyle doğrudan bağlantılı olduğunu göstermektedir.[289]

Birinci Beşşatır Kurganı'nda da Tanrı Dağları ladininin işlenmiş bütün tomruklarından yapılmış ve aynı şekilde gömülen insanın üzerine inşa edilmiş, tamamen yer üstü bir yapı mevcuttur. Anıt mezarın yığma kısmı üç tabakadan oluşmaktadır. En üst tabaka taş kaplamadan, en kalın olan ikinci tabaka toprak ve çakıldan, alt tabaka ise kırılmış büyük taşlardan meydana gelmektedir. Bu yığmanın altında yer alan oda, duvarları 16 sıra ladin kütüğünden yapılmış büyük bir ahşap yapıdır. Bu kurganın mezar odası koridor yani dromos, giriş ve oda olmak üzere üç bölümden oluşur. Mezar odası düzgün olmayan bir kare (3,60 × 3,30) formundadır. Yüksekliği 4 metre olan oda, kareye yakın bir biçimde olup köşeleri dünyanın dört yönüne bakacak şekilde hizalanmıştır. Tüm tomruklar iyi işlenmiştir; dalları ve pürüzleri düzleştirilmiş, kabukları soyulmuştur. Odanın duvarını oluşturan tomruklar titizlikle düzeltilmiş ve birbirine sıkıca kenetlenmiştir. Tomruklardan oluşan geniş tavan, halatlarla bağlanmış kamış döşeme katmanıyla kaplanmıştır. Doğrudan odanın üstüne yerleştirilen kütükler tavan işlevi görmüştür. Odanın duvarları yere gömülmüş 16 sütunla desteklenmiştir. Üç yönde ikişer iç ve ikişer dış sütun bulunmaktadır. Duvarda bir kapı açıklığı bırakılmıştır. Odanın duvarlarında herhangi bir bağlantı noktası oluşturulmamış, kütükler köşelerde sadece birbirine temas etmiştir. Mezar odasının koridor duvarları da ladin kütüklerinden inşa edilmiştir. Definden sonra odanın giriş kapısı büyük taşlarla kapatılarak koridor kum ve çakılla karışık bir dolgu ile tamamen doldurulmuş, ardından mezarın üzerine toprak yığılmıştır. Gömü odası soyulmuştur. Kurganın üstündeki yığın temizlendikten sonra erkek ve kadına ait iskelet parçaları ile hayvan kemikleri ve belirsiz bir eşyanın ahşap ayağı dağınık vaziyette bulunmuştur. Bu mezar bir soylu ya da yöneticiye aittir.[290]

İkinci Beşşatır Kurganı, Büyük Beşşatır Kurganı'nın 100 metre kuzeyinde konumlanır. Çapı 68 metre, yüksekliği ortalama 9,5 metredir. Kurganın üstü taş bir kaplamaya

[289] Akişev ve Kuşayev, *Dolını Reki İli*, 31.
[290] Baypakov, *Kazakstan Arheologiyası,* 179.

sahiptir. Bu kurganı da taş bir çit çevrelemektedir. Kurganın kuzeydoğusunda 100 metre uzanan 12 adet büyük taş sütunlu yapılardan oluşan bir zincir vardır.[291]

Üçüncü Beşşatır Kurganı, büyüklük olarak Büyük Beşşatır'ın ardından ikinci sırada gelir. Kuzey-güney doğrultusunda 73 metre, doğu-batı doğrultusunda 75 metre çapa sahiptir. Yüksekliği 11,5 metredir. Kurganın tepesi düz olup burada yağmacıların tahribinden kalan 3 metre derinliğinde bir çukur yer almaktadır. Kurgan tabanının 4 metre uzağında taş bir çit bulunmaktadır. Kurganı büyük kaya bloklarından oluşan 40 yapı çevreler.[292] Muhtemelen bu kurganda da diğerlerinde olduğu gibi ahşap bir mezar odası yer alıyordu. Ancak bulunan izlerden bu odanın yağmacılar tarafından yakıldığı anlaşılmıştır. Bu kurganın ana kaya içine açılmış yeraltı geçitleri mevcuttur. Üçüncü kurganın üstündeki yığma kısımda 17 katmanın izi tespit edilmiştir. Bununla birlikte kurganı çevreleyen çitin başlangıçtaki yüksekliğinin ise 1 metreden fazla olduğu anlaşılmıştır.[293]

Altıncı Kurgan, katakomb yapısıyla dikkat çekicidir. Odanın kuzeybatı ucunda, kuzeybatı-güneydoğu yönelimli bir çukur bulunmuştur. Burası temizlendiğinde söz konusu yolun dışarı çıktığı tespit edilmiştir. Kazı devam ederken zeminde meydana gelen göçme sonucu kurganın altındaki katakomb yapı ortaya çıkmıştır. Bu yapı bir ana geçit ile yan kollardan oluşmaktadır. Ana yol kurganın kuzeybatı ucundan başlayarak güneybatı ucuna doğru ilerler. Farklı yönlere yedi yan kol açılır. Herhangi bir malzeme elde edilememesinden dolayı bu yolların işlevi tam olarak belirlenememiştir. Ana geçit yolunda yeraltı girişini sağlamlaştıran kütükler elde edilmiştir. Girişin yanında ise basamak görevi icra eden düz bir taş bulunmuştur. Bu geçitlerin mezar yağmacılarının izi olmadığı Beşşatır'ın ölü gömme gelenekleri ile bağlantılı olduğu anlaşılmıştır.[294]

Küçük kurganlardan biri olan 25 Numaralı Kurgan'ın mezar odasındaki ahşap tavanın çürümesi neticesinde üstündeki toprak çökmüş ve kurganın tepesine doğal bir huni görünümü vermiştir. Bu görüntü kaçak kazı izleri ile örtüştüğü için yağmacıları yanıltmış ve kurganın yağmalanmasını önlemiştir. Bu kurganda doğu-batı yönelimli mezar çukurunda (3,50 × 2 metre) başları batıya dönük iki iskelet bulunmuştur. Gömülerin her birinin sağ yanında kısa, demir akinak hançer, sol tarafta ise bronz ok uçları olan sadak kalıntıları yer almaktadır. Buluntular arasında 12 farklı tipte 50 ok ucu, demir kemer

[291] Akişev ve Kuşayev, *Dolını Reki İli,* 41.
[292] Akişev ve Kuşayev, *Dolını Reki İli,* 44.
[293] Baypakov, *Kazakstan Arheologiyası*, 179.
[294] Akişev ve Kuşayev, *Dolını Reki İli,* 61.

tokası, demir ve ahşap kalkan kalıntıları ile dört adet akik boncuk vardır.[295] Genel bir perspektifle bakıldığında Beşşatır kurganlarının ortak bir mimarisi olduğu görülür. Kurgan konstrüksiyonu için oldukça karmaşık iç ve dış düzenlemeler mevcuttur.

Yedisu arkeolojik araştırmalarının gelişiminde, Kapçagay Hidroelektrik Santrali'nin inşaatı sebebiyle yok olma riski taşıyan bölgelerde yürütülen arkeolojik araştırmalar ve bölge haritasının çıkarılması önemli bir aşama oluşturmuştur. Kurtarma çalışmalarını yürüten İli Arkeolojik Keşif Heyeti bölgedeki Saka ve Wusun kültürü hakkında önemli veriler toplamıştır. Bu çalışmalarda gün yüzüne çıkarılanlar arasında seçkin bir soylu gruba ait olan Beşşatır Kurganları yer almaktadır. Beşşatır'daki mezarların en belirgin özelliklerinden biri, zemin üzeri ahşap yapılardır. Kurganların yığma dolgusu genel olarak büyük kırma taş, molozlu toprak ve taş olmak üzere üç katmandan oluşmaktadır. Nekropoldeki bazı büyük kurganların 1,3-1,7 metre genişliğinde, 1,5 metre yüksekliğinde taş bir duvarla çevrelendiği görülmektedir. Beşşatır'da, 105 metre çapa ve 17 metre yüksekliğe sahip olan kurganın inşası için tespitlere göre yaklaşık 40 bin insan-günlük bir iş gücü kullanılmıştır.[296]

Alanda yer alan her bir kurgan, dış görüntüsüyle ve içyapısının karmaşıklığıyla bütünsel bir mimari yapıyı oluşturur. Büyük kurganların devasa dolgularıyla birlikte yapıyı tamamlayan dairesel dikilitaş, taş duvar, döşemeler ve yeraltı geçitleri gibi unsurların ortaya çıkardığı mimari bir topluluk söz konusudur. Bakıldığı zaman bu yapıların boy yöneticilerinin anısını ölümsüzleştirmek ve boyun gücünü göstermek adına inşa edildikleri düşülmektedir.[297]

Beşşatır'da birinci, üçüncü ve altıncı kurganlar olmak üzere üç büyük kurgan bulunur. Orta büyüklükteki üç kurgan ve alandaki diğer bütün küçük çaplı kurganların tamamında kazı çalışması yapılmıştır. Birinci Beşşatır Kurganı'nın çapı 52 metre, yüksekliği 7,6 metredir. Taşla inşa edilen bu yapının tepesi düzdür. Mimarisi ise üç kattan oluşur. En büyük kat olan ikinci kat 8,5 metre ila 13 metre kalınlığında toprak ve çakıl karışımından oluşmaktadır. Dolgunun zemin katı altında Tanrı Dağları ladininden yapılmış büyük bir ahşap oda yer alır. Tüm bu mimari, gömülü kişinin üstüne inşa edilmiştir. Bu kurgan dromos, mezar girişi ve mezar odası gibi birkaç farklı bölümü içeren ahşap bir yapıdan

[295] Akişev ve Kuşayev, *Dolını Reki İli,* 69, 71.
[296] A. Ongarulı, Pen Enhvan, Nam Sanvon, A. Kairmagambetov, Kim Enhen, A. Nuskabay ve M. Kızırhanov, *Katartöbe Nekropol Sakskoy Elitı Jetisu* (Nur-Sultan: Halık Kazınası, 2020), 20.
[297] Akişev ve Kuşayev, *Dolını Reki İli,* 27.

oluşuyordu. Konstrüksiyondaki tüm kütükler iyi işlenmiştir ve kabukları özenle soyularak düzeltilmiştir. Yapıyı sağlamlaştırmak için kütüklerin uçları bağlanmamış, çapraz olarak yerleştirilmiş ve sıkıca birbirine yaslanmıştır. Nitekim Beşşatır işçiliği, bu yönüyle de dönemin bilinen diğer kurganlarından çok farklı bir inşaya sahiptir. Mezar odasının çatısı kamışlardan yapılmış bir hasır ile örtülmüştür. Muhtemelen mezar odasının kapısı defin töreninden sonra büyük taşlarla kapatılmış, koridor ise içinde çakıl taşların da olduğu karışık malzeme ile doldurulmuştur. Ardından, üstü taş ve çakıl karışımıyla örtülmüştür. Büyük kurganlar grubunun en güneyinde yer alan Altıncı Kurgan da benzer bir yapıya sahiptir. Taşlarla kapatılan kurganın çapı 52 metre, yüksekliği 8 metredir. Zemin seviyesinden yaklaşık 2 metre aşağıda bu yapıya ait yer altı yolları bulunmuştur. Bu yeraltı geçitleri, merkezi bir yol ve yan yollardan oluşmaktadır. Yedi yoldan oluşan sistemin batıda yer alan ikisi toprakla, kuzeydoğudaki bir yol ise iri taşlarla doldurulmuştur. Bu geçitlerin uzunluğu 1,1 ila 1,68 metre, genişliği 75 - 80 santim aralığındadır. Duvarların birçok kesiminde nişler ve küçük oyuklar tespit edilmiştir. Bu oyuklardaki is izleri, mezar yağmacılarının ışık ihtiyacını karşılamak üzere oyuklara yağ lambaları konulduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra bu söz konusu yollarda bulunan hayvan kemikleri, burada gerçekleştirilmiş kurban törenlerinin varlığına işaret etmektedir. Yedi daldan oluşan bu geçitlerin toplam uzunluğu ise 55 metredir.[298]

Beşşatır'ın kronolojik tasnifi, küçük kurganların birinde bulunan eşyalar sayesinde belirlenmiştir. Uzun kenarı batıdan doğuya doğru uzanan 3,5 × 2 metre boyutlarındaki mezar çukurunda gömülü iki adamın eşyaları incelenmiştir. Cesetler yan yana başları batıya bakacak şekilde gömülmüştür. Her iki cesedin de sağ yanında kısa kılıçlar, sol taraflarında bronz uçlu oklar bulunmuştur. Tamamı 50 oktan oluşan, 12 farklı tipte ok ucu yer almaktadır. Kelebek saplı hançerler, ağaç bir kalkana ait olduğu düşünülen kalıntılar, dört akik boncuk, iki altın boncuk diğer buluntular arasındadır. Eşyalar üzerinde yapılan incelemeler, mezarın MÖ V ve IV. yüzyıllara ait olduğunu göstermektedir.[299]

Erken bozkır göçebeleri mezarlarının etrafını genellikle bir çitle çevirirdi. Muhtemelen bu uygulama ile ölülerin dünyası ve yaşayanların dünyasını ayıran bir sınır çizmişlerdi. Bazı Beşşatır kurganlarının çevresinde menhir taşlar ve bu kutsal alana giren insanları

[298] Kozıbayev, *Kazakstan Tarihı,* c. 1, 168.
[299] Kozıbayev, *Kazakstan Tarihı,* c. 1, 169.

arındırmak için ateş yakılan ritüel dairesel alanlar vardı. Bu yapılar, MÖ VIII - VII. yüzyıllara ait mezar dışı cenaze anıtlarıydı.[300]

Beşşatır mezarlığının 5 km kuzeydoğusunda 6 yapı, 3 km batısında 4 yapı, daha ilerisinde 10 km batıda, güneyden kuzeye doğru sıralanmış 45 benzer anıt bulunmaktadır. Beşşatır'ın yakın çevresindeki bu mezarların görünüşleri, kuruluşları ve diğer ortak noktaları hepsinin aynı dönemlerde inşa edildiğini ve bağlantılı olduklarını düşündürtmektedir. Yüksek olasılıkla, Beşşatır ve civarı Yedisu Sakaları için kutsiyet arz eden bir bölge idi. Büyük soylu kurganlarının bulunduğu bu alanda, Sakalar yüzyıllar boyu ibadet etmiş, sayısız kurban sunmuş, aş vermiş, dua etmişler ve çeşitli dini ritüeller gerçekleştirmişlerdir. Beşşatır mezarlığındaki büyük, orta, küçük tüm kurganların ortak özellikler taşıdığı anlaşılmıştır. Taş ve çakıl karışımlı dolgulardan oluşan kurganların tepeleri düzdür ve tabanları taşla kaplıdır. Kurganların eteğinden defin odasına giden bir yol vardır. Bu yol defin ve inşanın bitişinden sonra kutsama, kurban sunma ve çeşitli ayinler için muhtemelen bir süre açık bırakılıyordu. Yıllar içerisinde kurgan dolgusunda yer alan toprağın bir kısmının düşerek bu yolu kapatmış olması mümkün görünmektedir.[301]

Anıtlarda kullanılmış kütüklerin üzerindeki balta izleri, kültür tarihi bakımından pek çok veri barındırmaktadır. O döneme ait demir ve bronz oymacılık aletlerinin teknolojik seviyesinin, ağaç işlemeciliğindeki hızlı gelişimin önünü açtığı söylenebilir. Yalnızca mezar mimarisinde değil çeşitli günlük eşyaların üretiminde de ahşap ustalığının seviyesi anlaşılmaktadır. Nitekim Beşşatır, erken dönem göçebe mezar mimarisi içerisinde o dönemin en benzersiz ve en karmaşık yapısına sahiptir. Kurganın içyapısı dönem insanının basit ağaç işleme biçimlerine hâkim olduğunu gösterir. Örneğin, yapım aşamasında kullanılan tüm kütüklerin kabuklarının temizlendiği ve çıkıntılarının düzeltildiği tespit edilmiştir. Duvarları ve tabanı kaplayan kütükler ise testere ile işlenmiştir. İnşa sürecinde ustalar, kütükleri taşımak ve halatlarla yapının çatısına kaldırmak için hepsinin üzerine çentik açmışlardır.[302] Yapılan mikro analizler sonucunda ağaç kesme, kütükleri kısaltma ve diğer işlemler için genel olarak 5,5 cm ağır, bronz

[300]Akan Ongarulı, "Ancient Inhabitants of Kazakhstan in the Early Iron Age", *Journal of History*, 98 (3) (2020): 36.
[301] Kozıbayev, *Kazakstan Tarihı*, c. 1, 169.
[302] S. S. Bekeşov, "Köşpelilerdin Ağaş Öndey Jene Oymıştau Önerining Algışarttarı", *Vestnuk KazNPU Imeni Abaya Seriya*, 4 (79) (2023): 3.

baltaların kullanıldığı tespit edilmiştir. Kütükleri boylamasına kesmek ve düzleştirmek için ise genişliği 4,5 - 5,2 cm olan keskiler gibi çeşitli aletlerin kullanım izine rastlanmıştır:[303]

Beşşatır kurganlarındaki ana yapı unsuru olan ladin kütükleri mezar alanına 200-250 km mesafede, İli Nehrinin karşı kıyısında bulunuyordu. Kesim yerinde dal ve budaklar ayıklanmış, kütüklere taşıma delikleri açılmıştır. Bu deliklere halka geçirilmiş ve kütükler halkalara takılan halatlarla taşınmıştır. Aynı zamanda bu halkalar, mezar odası yapımında çatıyı ya da duvarı oluşturmak için kütüklerin kolayca kaldırılmasını sağlamaktadır. Nitekim kütüklerin arasında, bu teoriyi ispatlayan halat parçaları bulunmuştur.[304]

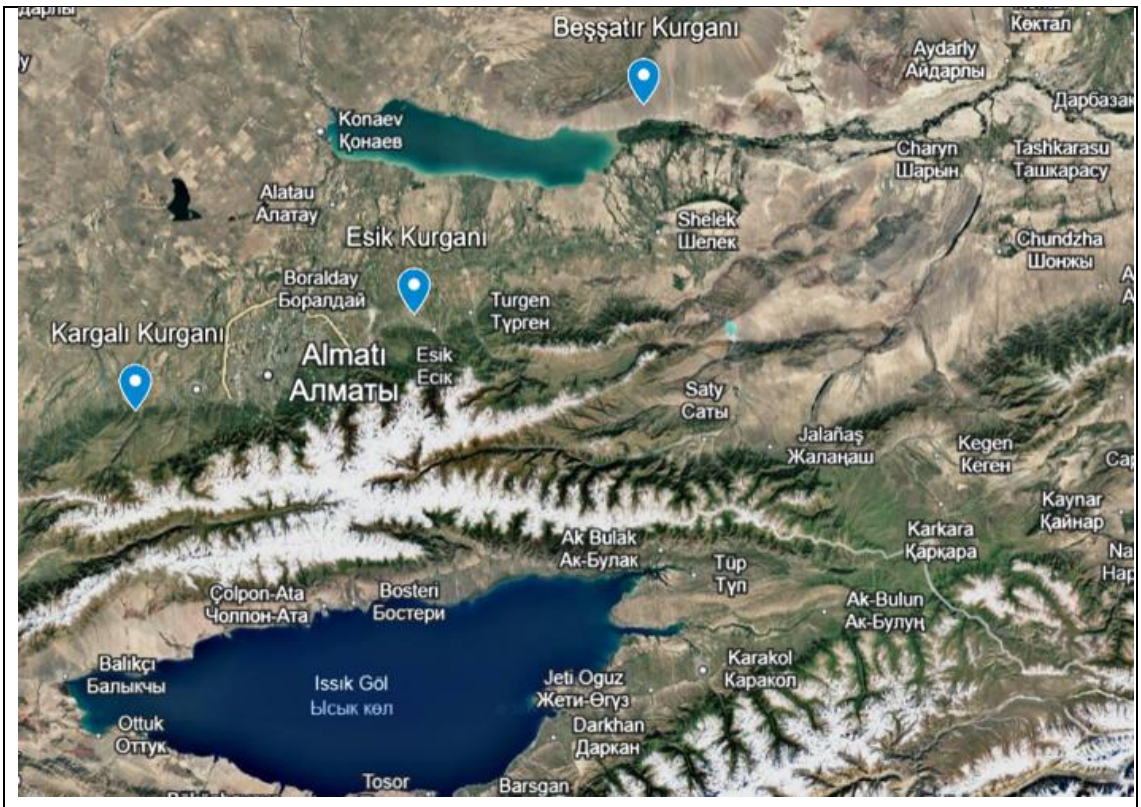
Akişev, Beşşatır gibi bir mezar inşasının toplumun her üyesi için yapılamayacağını, bunların toplumdaki küçük bir grubun ayrıcalığı olduğunu vurgulamıştır. Binlerce küçük kurganın arasında yer alan az sayıdaki büyük kurgan toplumun "ayrıcalıklı bir azınlık" ve "ayrıcalıksız bir çoğunluk" olarak ikiye ayrıldığını göstermektedir. Akişev, büyük kurganları Saka yöneticilerinin ve en yüksek askeri liderlerin; orta büyüklüktekileri toplumun elit ve soylu kesiminin; küçük olanları ise savaşçıların ve sıradan toplum üyelerinin mezarları olarak yorumlamıştır. Devasa boyutlardaki yönetici kurganlarının sayısız küçük kurgan üzerindeki hâkimiyeti, soyluların halk üzerindeki hâkimiyetine karşılık gelmektedir. Kurganın büyüklüğü aynı zamanda bir güç göstergesidir ki bu, gömülü kişinin geçmişteki büyüklüğünü ve gücünü temsil etmektedir.[305]

Büyük Beşşatır Kurganı'nın tahmini hacmi 80.500 metreküptür. Yapı, taş bir çit ve 94 adet büyük taştan oluşan dairesel çit ile çevrilidir. Bu anıtların yapımı için çevredeki dağlardan 650 tane büyük, ağırlığı toplamda bir tonu bulan taşlar getirilmiştir. Söz konusu yönetici kurganlarının her birinde 3 metre uzunluğa sahip ladin ağacı kütüklerinden yapılmış mezar odaları vardır. Üçüncü Beşşatır Kurganı'ndaki mezar odasının yapımında ise 300'den fazla bu tür kütük kullanılmıştır. Bu malzemenin kesilmesi, hazırlanması, taşınması hayret verici bir insan emeği ve zaman gerektirmektedir. Küçük kurganlara harcanan emek ve insan gücü ile büyük kurganlarınki karşılaştırıldığında toplumdaki sosyal tabakalanma da açığa çıkmaktadır.[306]

---

[303] Bekeşov, "Köşpelilerdin Ağaş Öndey", 4.
[304] Akişev ve Kuşayev, *Dolını Reki İli*, 81.
[305] Akişev, "Kurgan Esik: Ritual, Iskusstvo", 46.
[306] Akişev, "Kurgan Esik: Ritual, Iskusstvo", 47.

Araştırmacılar elde edilen verilere dayanarak Yedisu Sakalarına ait kalıntıların ana bölümünün Geç Saka Evresi'ne ait olduğunu belirtmektedir. Nispeten daha az sayıda mezar ve ritüel alan kompleksi ise Erken Saka Dönemi'ne tarihlendirilmektedir. Bununla birlikte Beşşatır Mezarlığının inşası, araştırmaları yeterince derinleştirilememiş olan Erken Saka Dönemi'ne tarihlendirilmiştir. Bu durum, diğer verilerle karşılaştırılmalı olarak incelendiğinde, Yedisu Sakalarının kültürel yapısının Beşşatır döneminde şekillendiği sonucunu ortaya koymaktadır. Saka kültürünün yükselişi ise mezar ve yerleşim kalıntılarının sayıca arttığı Geç Saka Evresi'nde gerçekleşmiştir.[307]

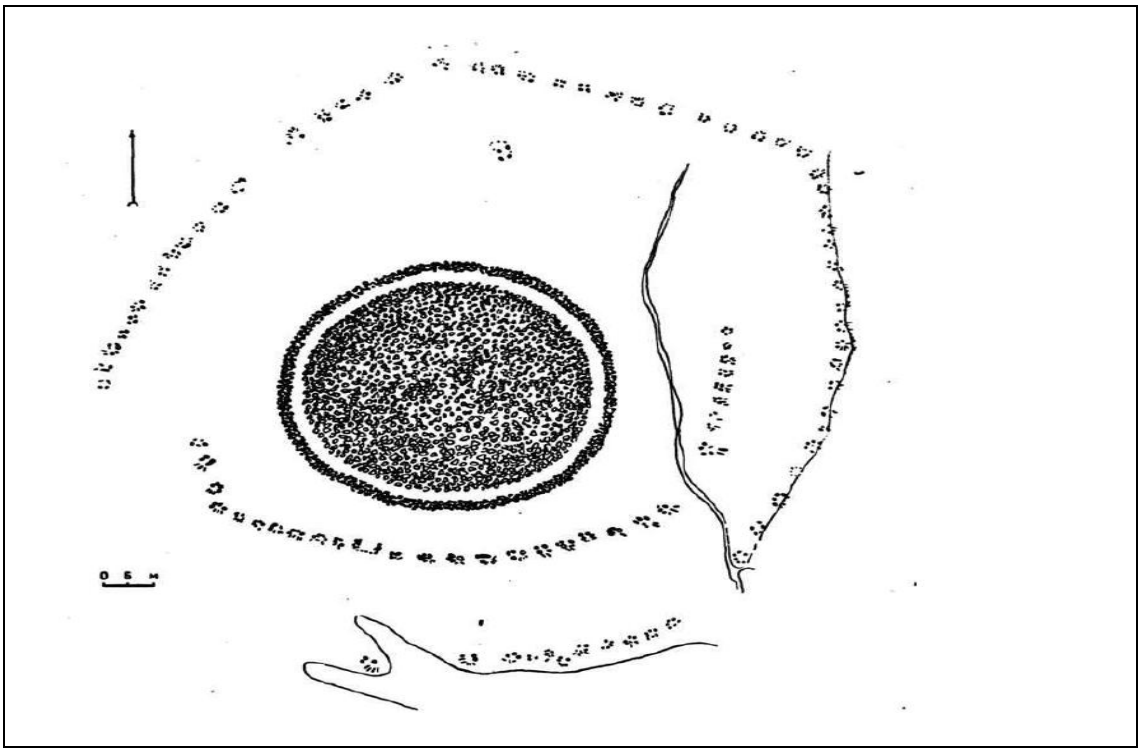
Beşşatır'ın Yedisu'daki konumunu gösteren harita (Yazar tarafından Google Maps kullanılarak tasarlanmıştır)

Şekil 3-6. Beşşatır'ı gösteren harita

[307] Estemesov, "Kultura Sakov Semireçya", 26.

Şekil 3-7. Beşşatır kurgan konstrüksiyonunun maketi. Astana Milli Müzesi (yazarın arşivinden)

Şekil 3-8. Büyük Beşşatır Kurganı ve ritüel alanının planı (Akişev ve Kuşayev, *Dolını Reki İli*)

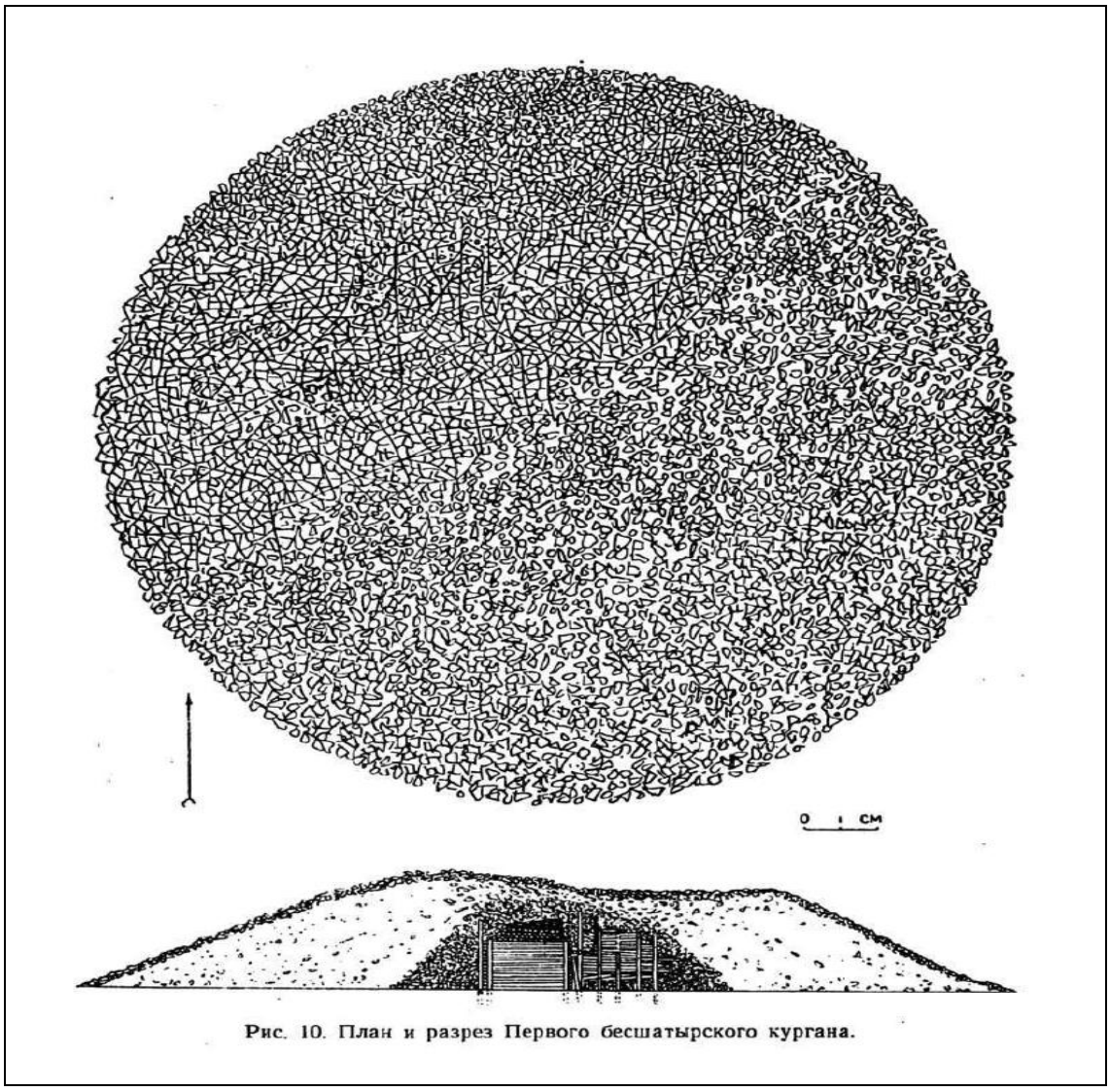

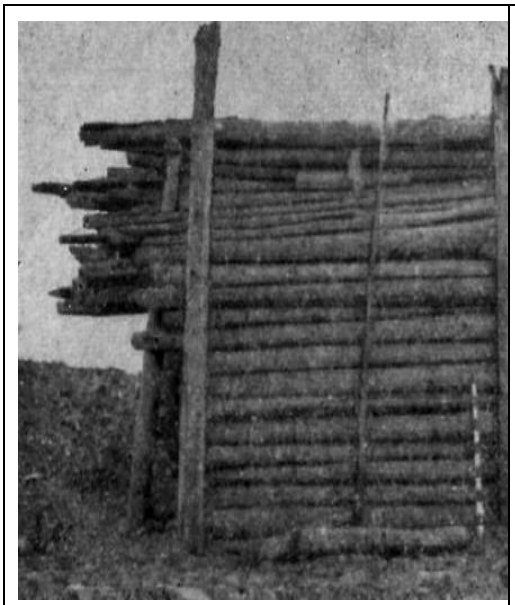
Рис. 10. План и разрез Первого бесшатырского кургана.

Şekil 3-9. Birinci Beşşatır Kurganı Planı (Akişev, Kuşayev, *Dolını Reki İli*)

(A.N.Maryaşev, S.A.Potapov, *Drevnosti Dolını Reki İli*)
https://archeo.kz/en/library/monografii/drevnosti-doliny-reki-ili/read/

Şekil 3-10. 3. Beşşatır Kurganı

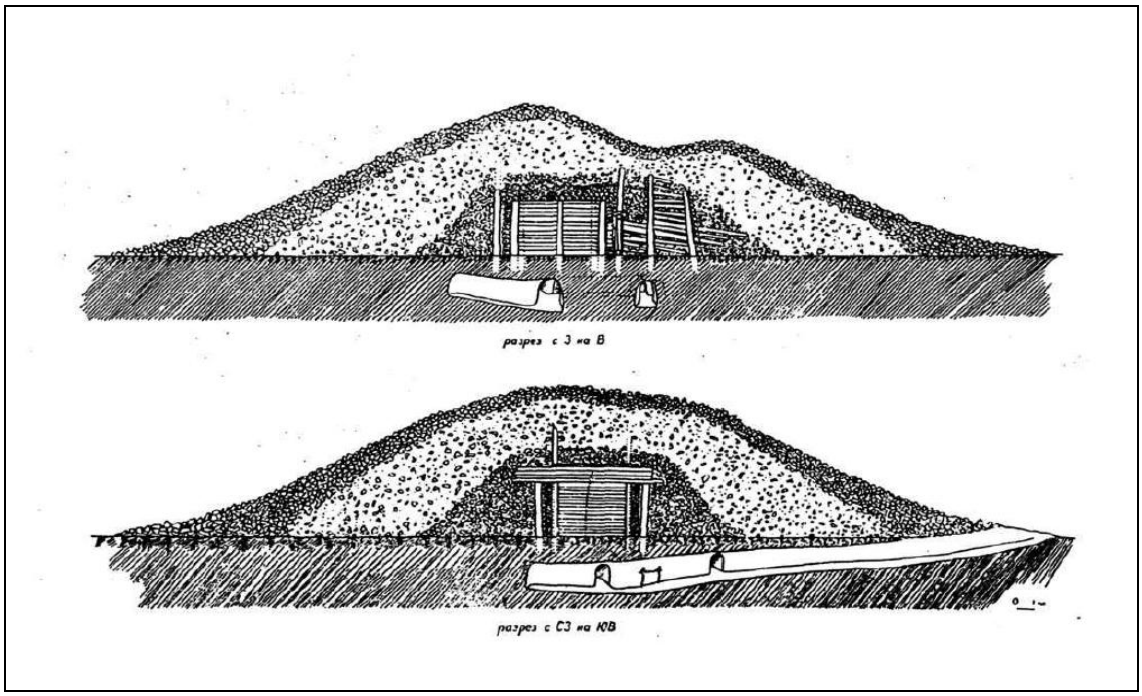

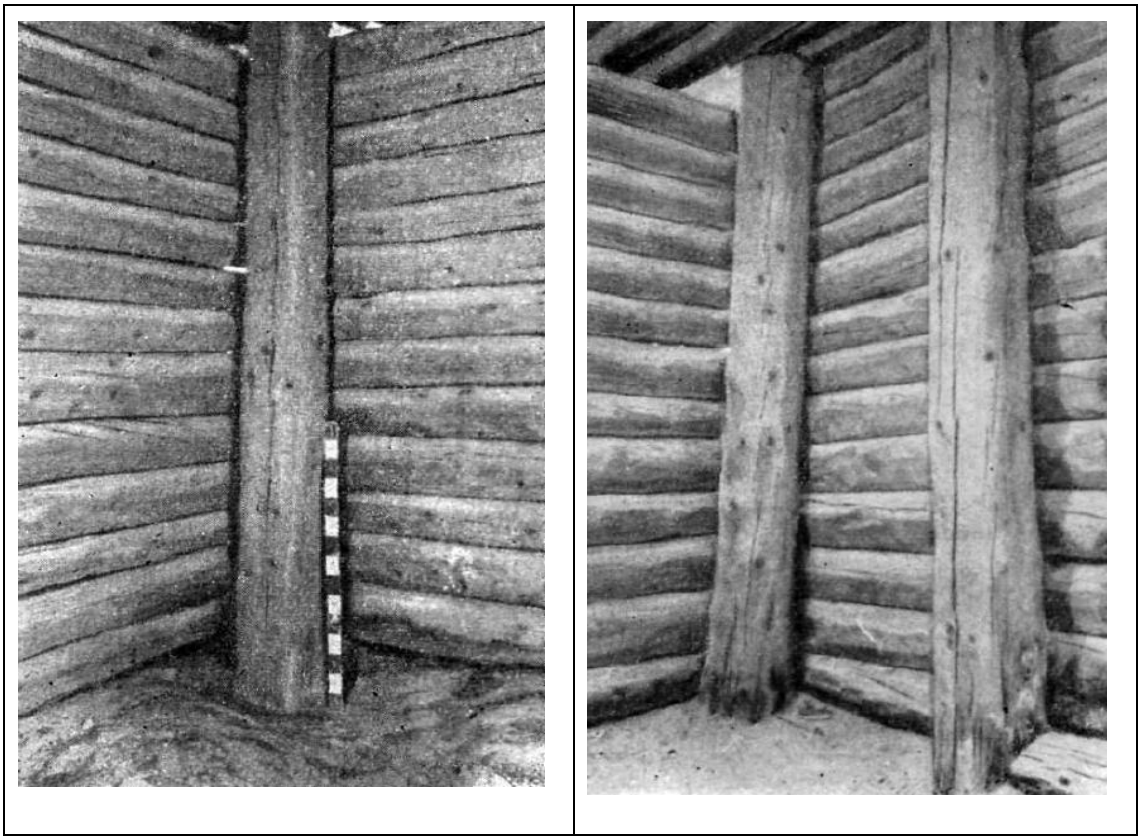
Şekil 3-11. Beşşatır'ın zemin üstü ahşap konstrüksiyonları. Solda yapının batı kesimi; sağda doğu kesimi yer almaktadır. (Akişev, Kuşayev, *Dolını Reki İli*)

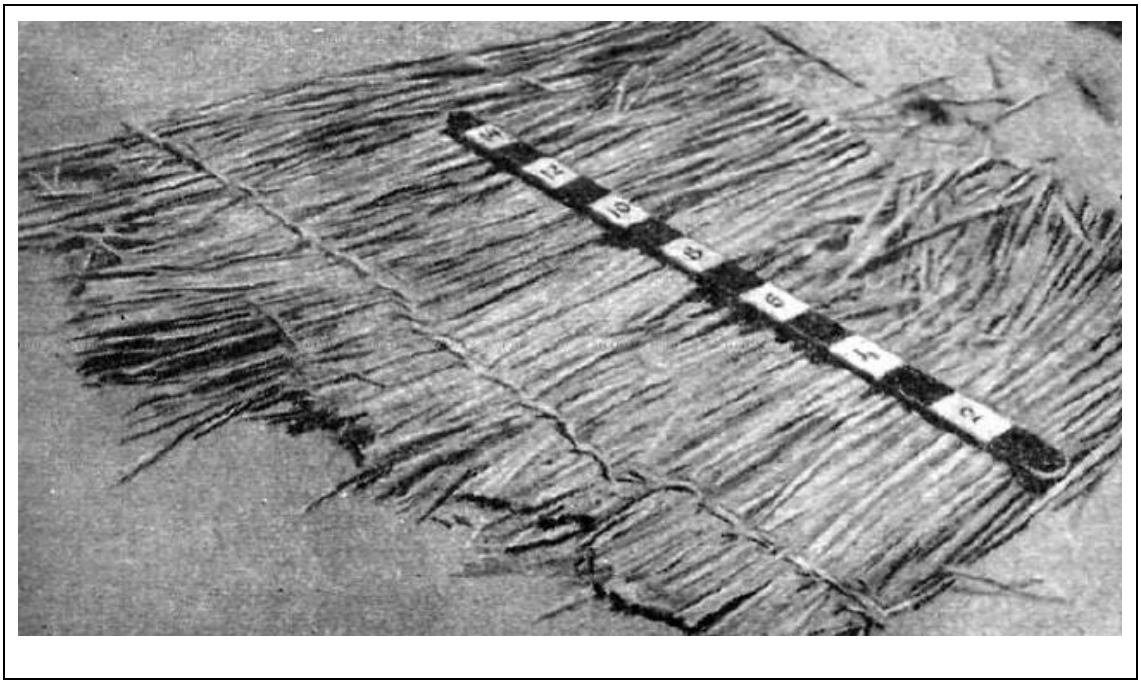
Şekil 3-12. Beşşatır'da yürütülen çalışmalardan bir kare. (Akişev, Kuşayev, *Dolını Reki İli*)

Şekil 3-13. Beşşatır'daki katakombun planı (Akişev, Kuşayev, *Dolını Reki İli*)

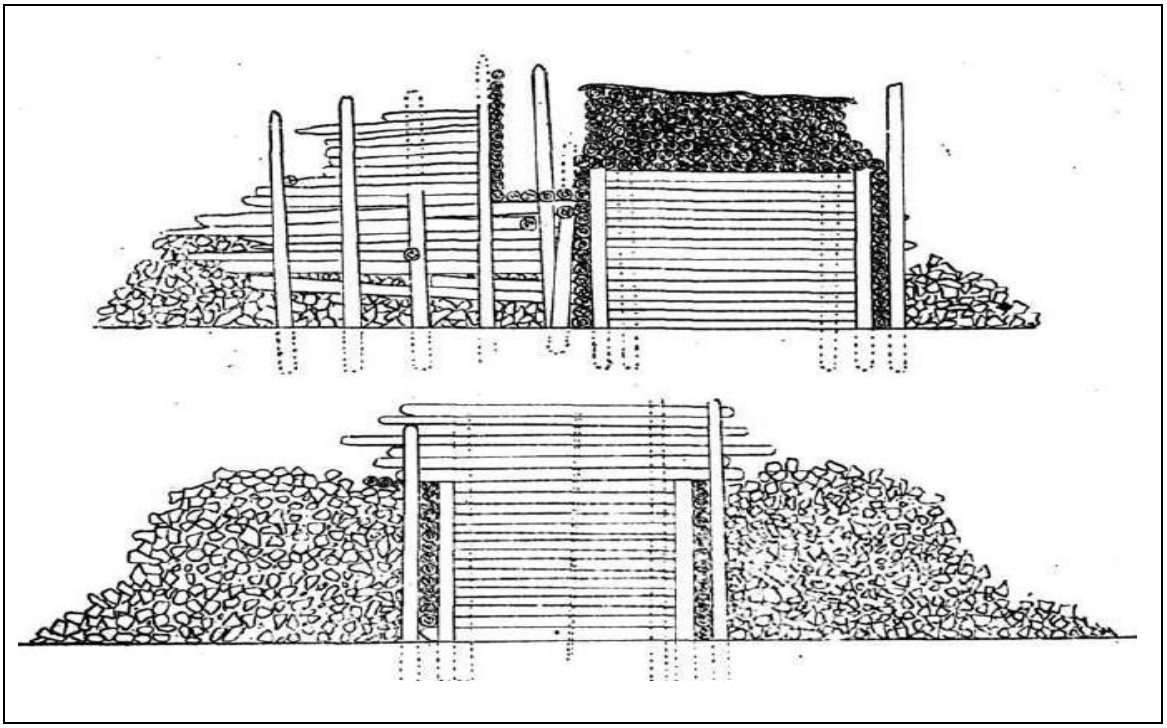
Şekil 3-14. Ahşap mezar yapısının iç görünümü (Akişev, Kuşayev, *Dolını Reki İli*)

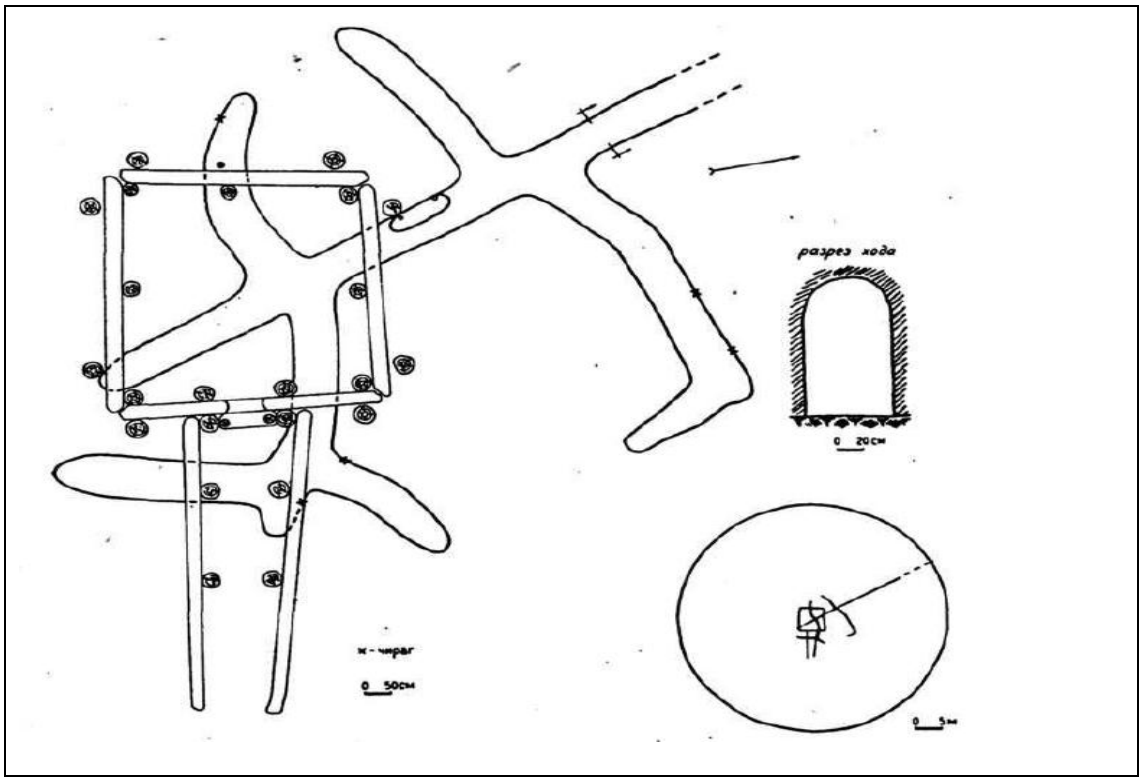
Şekil 3-15. Mezar odasının kamıştan örülmüş çatı örtüsü (Akişev, Kuşayev, *Dolını Reki İli*)

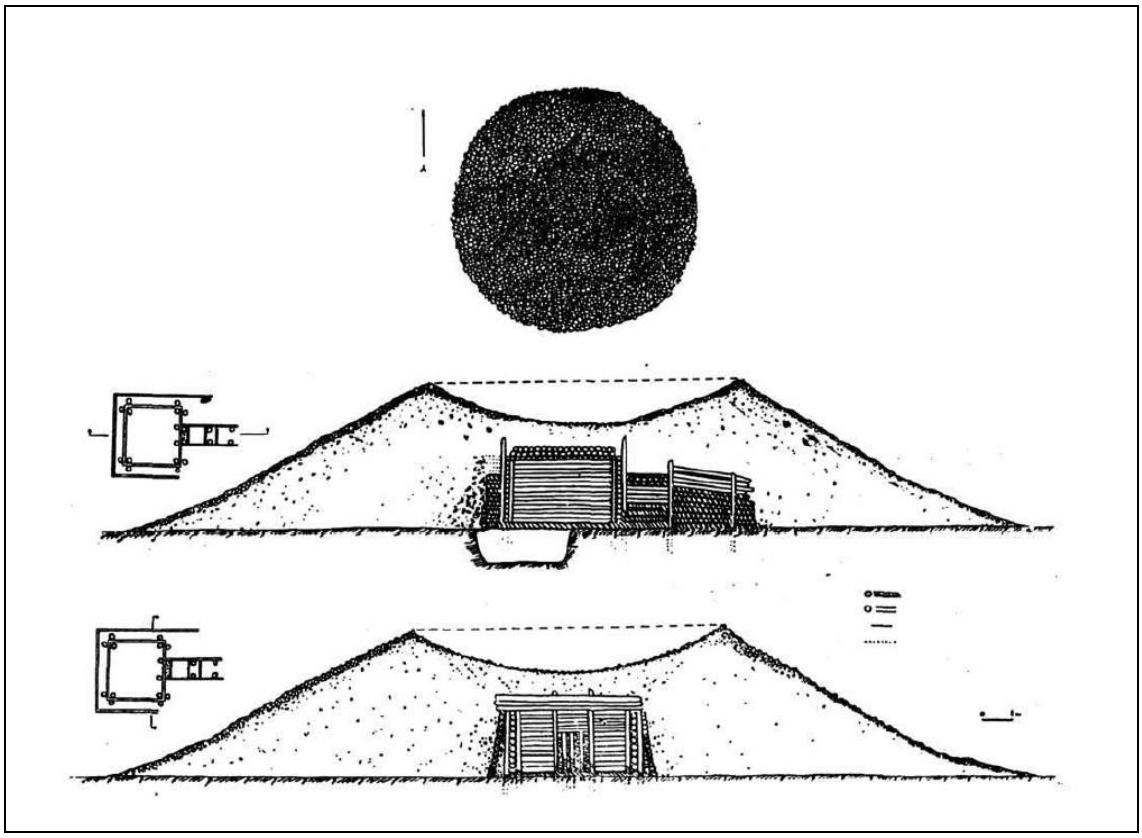
Şekil 3-16. Esik Kültür ve Tarih Müzesinde Beşşatır kütüklerinden bir örnek. Kütükteki delikler tomrukları kesildiği alandan, mezarın olduğu alana taşıyabilmek amacıyla açılmıştır. (Yazarın arşivinden)

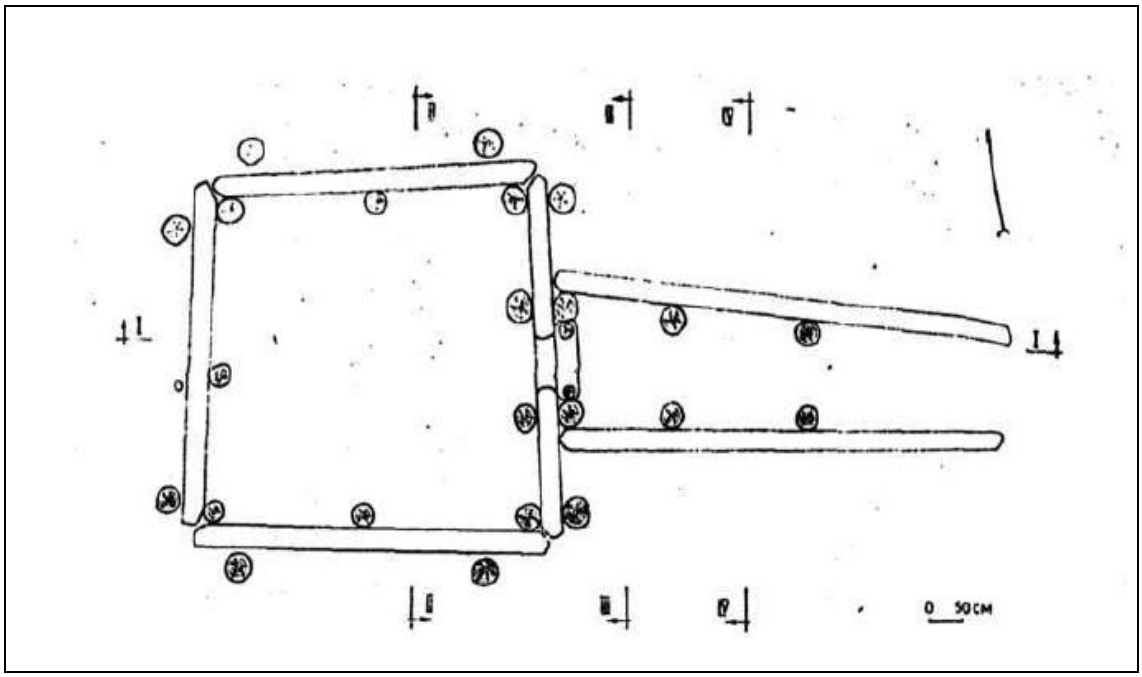
Şekil 3-17. Beşşatır mezar planlarından bir örnek (Akişev, Kuşayev, *Dolını Reki İli*)

Şekil 3-18. Beşşatır'daki yeraltı geçitlerin planı (Akişev, Kuşayev, *Dolını Reki İli*)

Şekil 3-19. Sekizinci Beşşatır Kurganının planı (Akişev, Kuşayev, *Dolını Reki İli*)

Şekil 3-20. Beşşatır'da mezar formları kare tabanlı yuvarlak(kubbe şeklinde) yığmalıdır (Akişev, Kuşayev, *Dolını Reki İli*)

Şekil 3-21. Mezar çevresindeki dikili taş yapılar

(A.N.Maryaşev, S.A.Potapov, *Drevnosti Dolını Reki İli*) https://archeo.kz/en/library/monografii/drevnosti-doliny-reki-ili/read/

Şekil 3-22. Beşşatır Menhir Taşları

3.2. ESİK KURGANI (MÖ V. - IV. YY)

1969 yılında Esik (Ecık) bölgesinde bir kurgan, bozkır arkeolojisinin bel kemiğini oluşturacak materyallerle gün ışığına çıkarıldı. Esik prensinin keşfiyle o güne kadar halk için çok tanıdık olan kurgan manzarası yeni bir anlam kazanmış ve bozkırdaki bu höyükler alışılmış bir görüntü olmaktan çıkmıştır. Erken dönem bozkır dünyasının elçisi olan Esik prensinin mezarını ilk inceleyen kişi Beken Nurmuhanbetov olmuştur. O dönemki yönetmeliğe göre, bir inşaat başlamadan önce söz konusu alan, uzman bir araştırmacı tarafından kontrol edilmeliydi. Bu kapsamda, 1969 yılında Esik'te bir inşaat alanını incelemek için araştırmacı olarak Bekmuhanbet Nurmuhanbetov görevlendirilmiştir. O yıllarda, Kazakistan SSC Bilimler Akademisi Ç. Valihanov Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü'nde genç bir araştırmacı olan Nurmukhanbetov, bu görevlendirme ile büyük bir arkeolojik keşfin kapısını aralamıştır. Bu, öyle büyük bir

keşifti ki, mezar buluntuları bağımsız Kazakistan Cumhuriyeti'nin devlet sembollerinden birisi olmuştur.[308]

Esik bölgesi, ağırlıklı olarak meşhur altın elbiseli prens ile bilinmekte olsa da alan incelendiğinde Yedisu Sakalarının soylu tabakasına ait çok sayıda önemli mezarın yer aldığı anlaşılmıştır. Prensin bulunmasının ardından, 70 ila 100 metre çapında değişen ölçülere sahip çok fazla mezar üzerinde çalışma yürütülmüştür. Esik mezarlarında K. A. Akişev, A. G. Maksimova, B. N. Nurmuhanbetov, A. M. Orazbaev, A. S. Zagorodniy, F. P. Grigoriyev gibi isimler farklı yıllarda çalışmışlardır. Esik bölgesinde Saka (MÖ VIII - III) ve Wusun (MÖ III – MS III) dönemlerine ait mezar alanları çoğunluktadır.[309]

Esik bölgesinde her döneme ait birkaç mezar zinciri bulunmaktadır. Güneydoğudan kuzeybatıya doğru uzanan merkez zincirde büyüklü küçüklü kurganlar karışık sıralanmıştır. Bununla birlikte bu zincirin doğusunda birkaç büyük kurganın bulunması Saka dönemi için yaygın görülen bir durum değildir. Batıdan doğuya uzanan bir kurgan grubu ile güneybatıdan kuzeydoğuya yönelmiş dört-beş kurganlık bir grup korunmuştur. Ana zincirin güneyinde onar küçük kurgandan oluşan iki zincir daha vardır. Altın Elbiseli Adam'ın mezarı güneyde tek başına durmaktadır.[310]

Esik mezarlığının peyzajı oldukça dikkat çekicidir. Esik, bölgedeki tek mezarlık alanı değildir. İli Aladağlarının kuzey yamaçlarından aşağı akan İli Nehri ve ona dökülen diğer nehirler boyunca çok sayıda bey ve soylu mezarı sıralanmıştır. Kuzeyde ve doğuda Beşşatır ve Turgen-Karakemer mezarlıkları; Şilik, Şarın, Kegen, Karkara nehir kıyıları boyu; kuzeydoğuda Karatal, Aksu, Lepsi, Ayagöz nehirleri boyu ve Dağlık Altay'da Pazırık kurganlarına kadar yayılım görülür. İncelemeler bu mezarlıkların kültür bileşenlerindeki birliği göstermiştir. Bu birlik yalnızca sosyo-ekonomik gelişmişlik ve yaşam tarzıyla değil aynı zamanda toplulukların etnik yakınlığı ile de açıklanmaktadır.[311]

Son yıllarda yapılan kazılar arasında 7 numaralı Esik kurganı yer alır. Esik mezarlığının batı bölümünde Esik-Bayterek-Almatı karayolundan güneye doğru 270 m mesafede yer alan 7 numaralı Saka soylu mezarının kazıları 2019'da başlamış 2021 yılında devam etmiştir. 7 numaralı mezar MÖ 5 - 4. yüzyıllara tarihlenmiştir. Kurgan 56 m çapında 6 m

---

[308] G. R. Muhtarova, "Meçtı Sbıvayotsya", *Saki i Savromatı Kazahskih Steney: Kontakt Kultur*, ed. Akan Ongarulı (Almatı: İnstitut Arheologii İm. A.H.Margulana, 2016), 19.

[309] T. J. Tulegenov, "Arheologiçeskie Raskopki Kurganov Na Mogilnikah Ornek i Issık", *Kazakstandağı Arheologiyalık Zertteuler 2021* içinde, (Astana: Kazakstan Respublikası Ulttık Muzeyi, 2022), 129.

[310] Akan Ongarulı, "Jetisudın Han Şatırları", *Kazakstan Arheologiyasının Meseleleri*, (3) (2011): 359.

[311] Kemal Akişev, *Kurgan Issık Iskusstvo Sakov Kazakstana* (Moskova: Iskusstvo Publishers, 1978), 10.

yüksekliğinde taş ve toprak karışımı bir yığmaya sahiptir. Kurganın tepesinde bir mezar soygununun izi olarak kalan 7 m çapında 2 m derinliğinde çukur vardır. Mezar çukuruna inerken duvarlarda kül ve kömür izlerine rastlanmıştır. Mezar çukurunun temizlenmesi esnasında bir boncuk ve altı bronz çivi haricinde eşya bulunamamıştır.[312] Kazı esnasında bulunan çok sayıda ağaç parçası mezar çukurunun konstrüksiyonunda ahşap malzeme kullanıldığına işaret etmektedir.[313]

Saka ve Wusun dönemlerine ait kurganlar, Yedisu bölgesinde Rayımbek, Kegen, Talgar, İli, Enbekşikazak, Kerbulak, Balkaş ve Jambıl bölgelerinde yoğunlaşmaktadır. Bu kurganlar temel olarak dağ eteklerine, nehir vadilerine ve dağ geçitlerine yapılmıştır. Yedisu bölgesinin en önemli kurganlarından biri ise Esik'tir. Yedisu'daki diğer soylu mezarları İli Nehri'nin sağ kıyısında konumlanan ünlü Beşşatır'da, Turgen, Şelek, Şarın ve Karkara nehirlerinin çevresinde yer almaktadır. Soylu mezarları Karatal, Aksu, Lepsi, Ayagöz nehirlerinden yukarı bölgelere doğru çıkarak Doğu Kazakistan'daki Eleke Sazı, Şilikti ve Berel kurganlarına değin yayılım gösterir. Araştırmalar bu soylu mezarlarının aynı teknolojik ve kültürel seviyeye sahip topluluklar tarafından yapıldığını tespit etmiştir.[314] Bu durum, Saka toplumunun hareket alanını gösterdiği gibi defin kültürünün bölgelerarası etkileşimine de işaret etmektedir.

Esik bölgesinde Erken Demir Çağı'na ait dört büyük mezarlık alanı yer almaktadır. Söz konusu gruplardan ilki Esik kurganının batı bölgesinde yani Esik Memleket ve Tarih Müzesi çevresindeki sahada konumlanmaktadır. İkinci grup, Esik kurganının doğu bölgesindeki yapıları, üçüncü grup MÖ III - II. yüzyıllara ait mezarları, dördüncü grup ise bu üçüne de dâhil edilemeyen, Esik'in farklı noktalarındaki mezarları içermektedir.[315] Talgar, Esik, Bayterek, Turgen, Karakemer ve Juantöbe bölgeleri Yedisu Sakalarının kutsal merkezlerinden bir kısmıdır. Esik, Turgen, Talgar, Şelek nehirleri su unsurunu ve doğanın canlandırıcı döngüsünü simgelemiştir. Bu inanç doğrultusunda nehirler arasında yer alan vadilerin kutsiyeti artmış ve Saka soylularının, yöneticilerinin ve askerlerinin yerleşim yerleri ve mezarları bu bölgelerde yoğunluk kazanmıştır. Dönemin ritüel alanları da bahsi geçen bey kurganlarının yakınına kurulmuştur. Yedisu'da özellikle dağ

---

[312] Gülmira Muhtarova, Turali Tulegenov ve Baurjan Besetayev, "Esik Jana Malimetter: 7. Oba Materialdarı Negizinde (Ongtüstik-Şıgıs Kazakstan)", *Kazakstan Arheologiyası,* 18 (4) (2022): 87-88.
[313] Muhtarova, Tulegenov ve Besetayev, "Esik Jana Malimetter", 91.
[314] G. Omarov, T. Tulegenov ve B. Besetayev, "Esik Korımı Jene Ogan İrgeles Jatkan Ongtüstik-Şıgıs Jetisudın Erte Köşpelilerinin Jerleu Keşenderi", *Bulletin of History,* 105 (2) (2022): 196-197.
[315] Omarov, Tulegenov ve Besetayev, "Esik Korımı Jene Ogan İrgeles", 199.

yamaçları; ayakları hayvan başı ya da toynağı şeklinde betimlenmiş bronz tören kazanları, vahşi hayvan heykelciklerinin olduğu kurban tabakları ve sunaklar, kozmolojik tasvirlerin yer aldığı şamdanlar gibi çeşitli ritüel eşya buluntuları bakımından zengin bir envanter sunmaktadır. Erken göçebeler döneminde Yedisu, mezarlar, ritüel/tapınım alanları ve yerleşimler olmak üzere üç ana işlevsel yapı ile karakterize edilmektedir.[316]

Esik kurganı, Esik dağ nehrinin sol kıyısında 300'den fazla kurgandan oluşan kompleksin bir parçasıdır. Bu sahada uzunluğu 10 km'ye ulaşan, genişliği ise 1,5 km ila 3,5 km arasında değişen, kuzeybatı-güneydoğu hattında bir dizi mezar zinciri yer almaktadır. Yedisu toplumlarının kutsal merkezlerinden biri olan Esik'te, farklı boyutlarda çok sayıda kurgan, MÖ X - IX. yüzyıllar ila MS XI. yüzyıl aralığına tarihlendirilmektedir. Esik'te bulunan ana grup, çapları 30-90 metre, yüksekliği 4-15 metre arasında değişen kurganlardan oluşmaktadır. Bugüne kadar derlenen sosyokültürel veriler göz önünde bulundurulduğunda bin ya da iki bin yıl önceki bölge, tasavvur edilebilir niteliktedir. Erken göçebelerin, Tanrı Dağları'nın yamaçlarındaki ovaları ebedi istirahatgâh olarak seçmesi tesadüf değildir. Devasa boyutlardaki kurganlar, dağ zirveleriyle birlikte doğal görünümü tamamlamaktadır. Dağ sıralarının önünde yükselen bu yapılar temsilinde ataların anısı da o denli yüceltilmektedir. Bu noktada, Sakaların iki önemli şehir merkezi olan Rahat ve Örikti'nin Esik mezarlık alanına yakınlığını belirtmek elzemdir. Rahat şehri bir sıra halinde inşa edilmişken; Örikti şehri kapalı bir daireden oluşmaktadır. Araştırmacılar, Esik prensinin ve onun halkının bu merkezlerde yaşadığını düşünmektedir.[317]

Bu çalışmanın inceleme merkezlerinden biri olan Esik kurganı, defineciler tarafından ana gömü alanı yağmalanmış bir şekilde bulunmuştur. Bilim dünyasının şansı; mezarın güney duvarında yer alan ikinci gömüdür. Bu mezar, hiç dokunulmamış bir şekilde tespit edilen, iskeletin konumu ve tüm eşyalarıyla birlikte korunmuş bir mezardır.

Esik kurganındaki merkezi ve yan gömülerin birbiriyle nasıl bir kronolojik ilişki içerisinde olduğunu cevaplamak zordur. Bunun sebebi defalarca gerçekleşen soygunlar sonucunda merkezi mezarda buluntu kalmaması ve mezar odasının da deforme olmasından dolayı mezar çukurlarının taban seviyeleri arasındaki ilişkinin tespit

[316] Omarov, Tulegenov ve Besetayev, "Esik Korımı Jene Ogan İrgeles", 200.
[317] Akan Ongarulı (editör), *Ulı Dala: Uakıt, Kenistik, Medeniet. Dala Ömirşileri*, c. 1 (Nur-Sultan, Exponat, 2020), 24.

edilememesidir. Kemal Akişev, her iki gömünün de eş zamanlı olduğu kanaatindedir. Bir süre sonra ikincil bir gömünün yapılma olasılığı olsa da her iki gömünün senkron olması daha olası görünmektedir. Bu durumda, aynı mezar dolgusu altına gömülmeleri dikkate alınırsa ölen kişilerin aynı aileden veya yakın kan bağına sahip akrabalar olduğu söylenebilir. Ölüm nedeni bilinmemekle birlikte yan gömünün ana çukurda yer alan kişinin refakatçisi (kurbanı) olmadığı açıktır. Gömünün ihtişamı ve zenginliği yüksek toplumsal konuma sahip bir şahsa işaret etmektedir. Mezar çukurlarının kurgan dolgusu altındaki konumu toplumdaki ve ailedeki ilişkileri de göstermektedir. Şüphesiz ana merkezi mezara, yan mezara defnedilen kişiye göre toplumsal açıdan daha önemli biri gömülmüştür. Ne yazık ki ana mezarın defin töreni hakkında hiçbir veri yoktur. Ancak belirtilen hususlara dayanarak bunun yan mezardakinden daha görkemli ve zengin olduğu iddia edilebilir. Bunun dışında yan mezardaki bulgulara bakılarak merkezi mezarın da benzer uygulamalara sahip olduğu sonucuna erişilebilir.[318]

Kabir şu şekilde inşa edilmiştir: Öncelikle doğudan batıya doğru yönlendirilmiş dikdörtgen bir kabir çukuru kazılmıştır. Tabanına ahşap bir lahit yapılmıştır. Uzunlukları eşit olan ladin ağacı tomrukları enlemesine, odanın duvarını oluşturacak şekilde üst üste dizilmiştir. Köşe kısımlarında tomruklar birbirine bağlanmamış, sadece temas etmiştir. Lahitin uzun duvarlarındaki tomrukların uçları kabirin çökmemesi amacıyla sırasıyla dışarı doğru uzatılmıştır. Tabana iyi işlenmiş tahtalar yerleştirilmiş ve birbirine iyice kenetlenerek zemin döşenmiştir. Ölen kişi ve eşyaları bu zemin üzerine yerleştirilmiştir.[319]

Defin çukuru, merkezdeki ana çukurun 15 metre güneyinde; kurgan dolgusunun ise güney eteğinden 10 - 12 metre içeridedir. Bu bozulmamış mezar odasının yapımında, uzunlukları 1,5 ila 3 metre, kalınlıkları 25 - 30 cm arasında değişen işlenmiş Tanrı Dağları ladini kullanılmıştır. Odanın iç ölçüleri 2,9 × 1,5 metre, dış ölçüleri 3,3 × 1,9 metredir. Odanın güney ve batı kısımlarına kap-kacaklar yerleştirilmiştir. Cenaze ise odanın kuzeyinde doğrudan tahta taban üzerine sırt üstü yatırılmış başı batıya dönük şekilde defnedilmiştir. Elde edilen iskeletin boyu 1,65 cm'dir. İskeletin üzerinde ve altında altından yapılmış kıyafet, başlık ve ayakkabı süsleri; yanında ise silahlar, kaplar ve çeşitli

[318] Kemal Akişev, "Kurgan Issık", *V Glub Vekov Arheologiçeskii Sbornik* içinde (Alma-Ata: İzdatelstvo Nauka Kazahskoy SSR, 1974), 71-72.
[319] Baypakov, *Kazakstan Arheologiyası,* 180.

kişisel eşyalar bulunmuştur. Başlığı çevreleyen süslerin orijinal konumu büyük oranda korunmuştur. Bununla birlikte kafatasının solunda altın bir küpe, boyun omurlarının üzerinde ise altın bir gerdanlık ele geçmiştir. Altın plakalar, boyun hizasından başlayarak uyluk kemiklerine kadar kesintisiz bir tabaka halinde uzanmaktadır. Sağ el parmağında bir yüzük, taban döşemesi olan kütüklerin arasında ise ikinci bir yüzük bulunmuştur. İskeletin sağında, sağ bacağı boyunca bir demir kılıç, kılıcın yakınında ise üç adet altın boncuk, sol tarafında demir bir hançer yer almaktadır. Yine sol tarafta altın bir ok ucu ve ahşap bir ok gövdesi bulunmuştur. Bunlarla birlikte, kafatasının üst kısmında konumlanan bronz bir aynaya ek olarak sürahi, tabak ve kâseden oluşan kap kacak grubu mezar odasının envanterini oluşturmaktadır. Kemal Akişev, karşılaştırmalı biçimsel ve tipolojik analizler sonucu bu mezarı MÖ V - IV. yüzyıllara tarihlendirmiştir.[320]

Bu mezar odasında, tören kıyafetleriyle gömülmüş soylu bir genç vardır. Bronz ve ahşap nesnelerin üstü altın folyolarla kaplanmıştır. Bu kıymetli metalin büyük kısmı ince folyolar ya da tabakalar haline getirilerek tasarruflu bir şekilde kullanılmıştır. Altın yapımında döküm, dövme, kabartma, lehimleme, taşla süsleme, cilalama gibi çeşitli tekniklerin kullanıldığı saptanmıştır. Altından yapılan aplikeler, kırmızı renkli kıyafetin üzerine dikilmiş ya da yapıştırılmıştır. Bu hacimli aplikelerin arkasında belirgin oyuklar görülmektedir. Esik ustaları, eser üzerinde hayvanları tasvir ederken onların "s" ya da halka biçimini elde edebilmek için çeşitli üslup merkezli deformasyonlar yapmışlardır. Özgün tasvirler, süsleme teknikleri temelinde yorumlanmıştır.[321]

Ölen kişinin vücudunda bütün kıyafeti kaplayacak şekilde yerleştirilmiş altın plakalar, kemerinde ise büyük altın tokalar vardır. Silahları arasında, demir bir kılıç ile kınının kalıntıları ile yine kını içinde demir bir hançer, altın ok ucu ve altın bir kamçı bulunmuştur. Mezar odasının güney ve batı bölümlerindeki seramik kap-kacaklar belirli düzene göre yerleştirilmiştir. Kafasının hizasında yer alan bronz aynanın yanında ise bir zamanlar torbada saklandığı anlaşılan kırmızı aşı boyası yer almaktadır.[322] Aşı boyası geleneği ile dünyanın farklı bölgelerinde karşılaşılmaktadır. E. Tryjarski, kan ve yaşam gücü demek olan kırmızı renkli aşı boyası kullanımının büyüyle bağlantılı olduğunu, esas

[320] Akişev, *Kurgan Issık*, 15,17,39.
[321] K. Akişev ve A. Akişev, "Saktardın Altın Gasırı", *Ulı Dala Murası: Zergerlik Öner Jaunarları* içinde, (Astana, Exponat, 2018), 37.
[322] Akan Ongarulı (baş editör), *Kazak Dalası Ömirşilerinin Altını*, (Astana: Kazakstan Respublikası Ulttık Muzeyi, 2018), 525.

kullanım amacının ise kişinin öbür tarafta dirilişini garanti etmek olduğunu söylemektedir.[323]

Esik mezarının keşfi sayesinde asil bir Saka savaşçısının tüm eşyaları ve bozkır kültürünü hikâye eden tören kıyafeti ile eksiksiz bir görüntüsü canlandırılmıştır.

Arkeologlar, şans eseri bozulmamış olan bu kurgandan kıyafet, silahlar ve süs eşyaları çıkarmıştır. Gömünün yalnızca baş çevresinde 150'den fazla eşya bulunmuştur. Antropologların tespitine göre gömülü kişi 17-18 yaşlarındadır. Esik savaşçısının boynunda uçları kaplan başı şeklinde biten altın bir gerdanlık, sol kulağında ise firuzeden yapılmış sallantılı bir küpe bulunmaktaydı. Başında, tamamı farklı boyutlarda ve şekillerde altın aplikelerle süslenmiş 65-70 cm boyutlarında bir şapka takılmıştır. Başlıkta at, pars, dağ tekesi ve kuş tasvirli aplikeler yer almaktadır. [324]

Prensin başlığı mezardan çıkan diğer buluntular gibi göçebelerin dünya görüşünü ve felsefesini sanatsal bir şekilde yansıtmaktadır. Bozkır inancına göre evren; gök, yerüstü ve yeraltı olmak üzere üç düzeyden oluşmaktadır. Sanat anlayışında bu düzeylerin her biri belirli hayvanlarla betimlenmektedir. Esik başlığının en üst kısmında ağaçların tepesinde duran kuşlar yerleştirilmiş, böylelikle gök âlemi yansıtılmıştır. Yer âlemini dağ keçilerinin figürinleri simgelemiştir. Yeraltını ise yırtıcılar, kar leoparları temsil etmiştir. Altın süslemeli giysi unsurlarının çoğu bozkır sanatının en öne çıkan kompozisyonu olan hayvan üslubu ile bezenmiştir. Bu süslerde pars, boğa, kuş, kanatlı atlar, aslanlar, kaplanlar ve sığın geyikler betimlenmiştir. Hayvan betimleri, bozkırdaki girift dünyanın bir dili olmuştur. Altın adamın hançerinin iki yüzünde toplam 22 hayvan tasviri bulunmaktadır. Ucuna ise profilden gösterilen iki grifon heykelciği sabitlenmiştir. Hançerin yüzeyini süsleyen plakanın birinde, yılan, tilki, tavşan, kar leoparı, dağ keçisi, yaban domuzu, kurt, dağ koyunu, kaplan betimleri yer almaktadır. İkinci plakada ise tavşan, kurt, dağ koyunu, yaban domuzu, yılan, tilki, karaca tasvirleri mevcuttur.[325]

MÖ I. bin yılda bozkıra özgü bir form olan hayvan stili bütün Avrasya'da yayılmıştı. Bu stil hayvan figürlerinin çeşitli pozlarda tasvir edilmesiyle karakterize edilmiştir. Esik kurganından çıkan pek çok altın obje işte bu hayvan stili ile yapılmıştır.

---

[323] Tryjarski, *Türkler ve Ölüm*, 180.
[324] Baypakov, *Kazakstan Arheologiyası,* 181.
[325] Ongarulı, *Dala Ömirşileri*, 29.

Esik gibi büyük bir kurganda, hayvan figürlü motiflerin, hayvan saldırısı ya da mücadelesini içeren tek bir kompozisyonunun bile bulunmaması tesadüf değildir. Esik'teki hayvan üslubu sanatı tek başına olan hayvan imgeleriyle temsil edilmiştir. Bu üslubun erken dönemlerinde hayvanlar tek başınayken imgelenmiştir.[326]

Kanatlı bir leoparın resmedildiği plaka örneğinde, hayvanın arka patisi, stilize bir dağ görünümünün sivri uçlarına değmektedir. Bu ve diğer bütün altın parçaları üreten kuyumcu ustası, her bir eşyadaki hayvan figürünü karmaşık kompozisyonlar halinde birleştirmiştir. Bu tasvirler içerisinde özellikle başlık süslemeleri dikkat çekicidir. Şapkanın çevresine üzerinde ağaçların ve kuşların yer aldığı dağ şeklindeki plakalar yerleştirilmiştir. Yüksek ihtimalle, sanatçı Yedisu'daki dağların bir görselini oluşturmuştur. Esik'teki eserlerin çoğu döküm, kabartma ve oyma teknikleri ile yapılmıştır. Metal ile ahşap, deri ile kumaş ve farklı metaller birbiriyle ustaca birleştirilmiştir. Esik prensinin kılıcında ve hançerinde demir ve kutsal ağaç tasviri olan bir altın birlikte kullanılmıştır. Eserlerin canlı ve etkileyici görüntüsü onları yapan ustanın becerilerini açıkça göstermektedir.[327]

Bozkır sanat anlayışında belirgin bir yere sahip olan hayvan üslubu, toplumun betimlenen hayvanlara yüklediği manayı yansıtmaktadır. Örneğin, Türk mitolojisinin ve sanatının en önemli unsurlarından biri olan kaplan, kahramanlıkla ve alplıkla özdeşleştirilmiştir. Bu noktada kaplan ve aslan benzer sembolik özellikler taşır. Her iki hayvanın güç ve cesarete işaret ettiği Esik prensinin savaş kostümünde çok miktarda yer alan tasvirle kanıtlanabilir.[328]

Kıyafet, bir kişinin etnik, sosyal, cinsiyet ve yaş aidiyetleri hakkında bilgi verir. Altay ve Yedisu göçebelerinin başlıklarındaki dekor, sadece etnografik kodlar taşımakla kalmaz; aynı zamanda ortak bir ideolojiyi de yansıtır. Bu bağlamda, her iki bölgenin eser grupları birçok ortak nokta barındırır.[329] Dolayısıyla söz konusu ortaklıklar, giysiler üzerinden de tespit edilebilmektedir. Nitekim kıyafet, bir bakıma kültürün sözsüz dilidir.

Kıyafet kompozisyonunun bir unsuru olan kemer de sahibinin saygınlığını ve başarısını göstererek sosyal hiyerarşide önemli rollerden birini oynar. Örneğin altın kemerler ünlü savaşçıların ve iktidarın simgesi durumundadır. Avrasya bozkırlarında bulunan

---

[326] Akişev, *Kurgan Issık,* 38.
[327] Akişev, "Kurgan Esik: Ritual, Iskusstvo i Sotsium", 42-43.
[328] Çoruhlu, *Hayvan Sembolizmi I,* 157.
[329]Ongarulı, "Ancient Inhabitants of Kazakhstan", 38.

antropomorf heykellerdeki iktidar sembolleri olan kemer, silah ve takı gibi ögeler dikkat çekicidir. Akişev'e göre savaşçıların zorunlu teçhizatlarından biridir. Nitekim Esik prensinin altın kemeri, onun toplumdaki askeri görevinin temel göstergesidir.[330]

Güneş rengindeki yumuşak bir metal olan altın; Kazakistan'ın doğu, orta ve güneydoğu bölgelerinden çıkarılıyor ve işleniyordu. En eski örnekleri Bronz Çağ'ına kadar uzanır. Küçücük bir altın parçanın işlenmesi bile ustanın büyük bir becerisine işaret etmekteydi. Altın işleme, önemli bir emek ve zaman gerektiren bir sanattı. Tüm bu emek, hanlarını yüceltmek amacıyla verilmiştir.[331] Kuyumcu ustaların eserleri; han ve prenslerin ait olduğu yüksek tabakayı vurgulamaktadır. Yedisu, bu ustaların yetiştiği ve altın cevherinin temin edildiği bir coğrafyaydı. Kazaklar halen Esik bölgesi için "Esigim, altın besigim" (Esiğim altın beşiğim) ifadesini kullanırlar.

Esik'ten çıkarılan buluntular arasında; Sakalardaki yazı kültürünün bir örneği olarak 26 harften oluşan iki satırlık bir cümlenin yer aldığı gümüş bir kâse de bulunmaktadır. Farklı şekillerde okuma denemesi yapılan yazının içeriği üzerine yerli ve yabancı çok sayıda araştırmacı çalışmış ancak halen ortak bir noktada buluşulamamıştır.

Yedisu Sakalarının tahmin edilenden daha yüksek sosyal örgütlenme düzeyine sahip oldukları görüşünü destekleyen en önemli buluntu, üzerinde en eski yazı örneğinin olduğu bu kâsedir. Bu buluntu sayesinde sosyal ilişkilerin gelişim düzeyi ve erken devlet yapısının ortaya çıkışı üzerine konuşmak mümkün olmaktadır. Devlet yapısının ortaya çıkışı ve yazının gelişim süreci birbiriyle bağlantılı görülmektedir. Çünkü yazı kamu ilişkilerinin erken devirlerinde ortaya çıkmıştır. Yazı, devlet ve vatandaşlar arasında, devlet görevlileri arasında, devletin gelir-giderlerinin kaydedilmesinde ve devletlerarası ilişkileri düzenlemek hususunda önemli bir araçtı. Dolayısıyla alfabetik yazının varlığı devlet oluşumuna işaret edebilir.[332] Sonuç olarak, Asya Sakalarının MÖ VI ve V. yüzyıllarda bir yazı sistemine sahip olduğu ortaya çıkmaktadır.

Ahmet Bican Ercilasun gümüş kabın üzerindeki iki satırlık cümlenin transkripsiyonunu şu şekilde yapmıştır:

"Aga eseni en iç arak abız için. Eke anruk en iniçre azuk."

---

[330] Ongarulı, *Dala Ömirşileri*, 28.
[331] Ongarulı, "Ancient Inhabitants of Kazakhstan", 38.
[332] Akişev, *Kurgan Issık*, 57.

"Yükselerek, esenlikle (afiyetle), en içten (yanan) mumlar ile (eşliğinde) için. Abla hazırlatmış (tır) en küçük kardeşcağıza azık."[333]

Yıllar içerisinde devam eden arkeolojik çalışmalarda, Esik prensinin başlıktan ayakkabıya değin altın plakalarla bezendirilmiş giyim-kuşam stilinin çok benzer yedi örneği daha günümüz Kazakistan sınırları içerisinde bulunmuştur. Saka ve Sarmat nüfusları ile ilişkilendirilen bu altın giyimli bozkır göçebeleri arasında kadınlar da yer almaktadır. Bu altın giyimli göçebeler arasındaki erkek cenazelerin giysileri, Saka ve Sarmat dönemlerinin soylu savaşçı kostümlerinin canlandırılması için en doğru kaynak grubunu oluşturmaktadır.

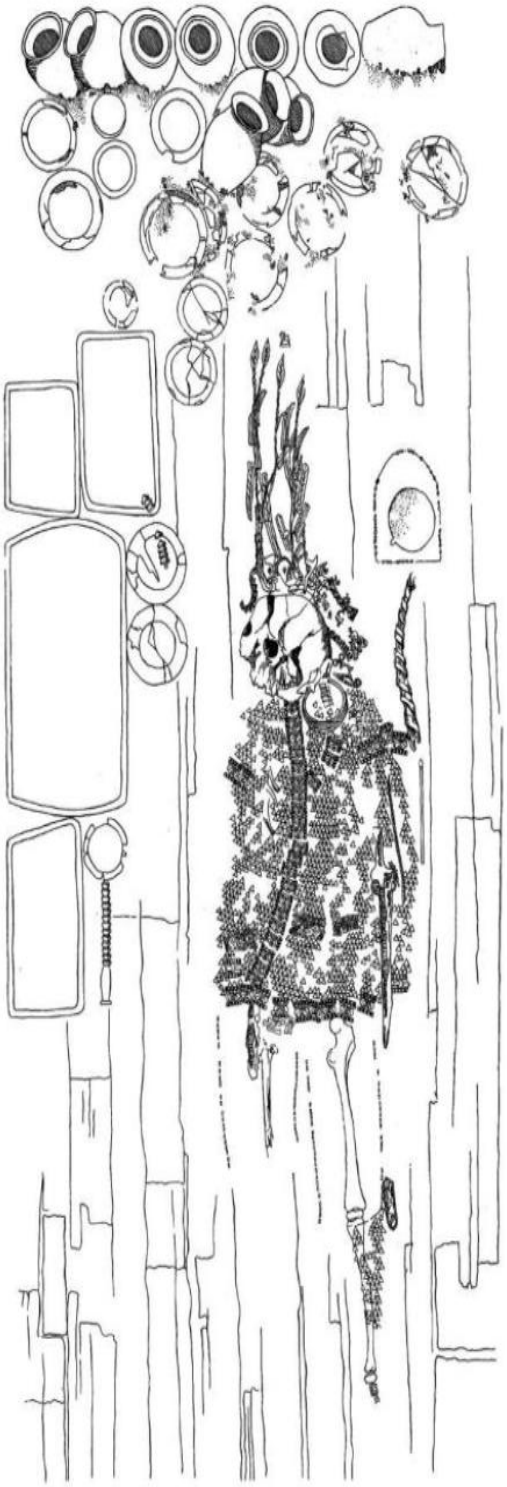
Türkiye literatüründe bazı yanlış bilinenleri Osman Fikri Sertkaya Esik yazıtı üzerine yazdığı makalesinde ele almıştır. Esik kurganının bulunduğu yer Kazakistan'ın Esik kasabasıdır ve Kazakça olan bu isim Türkiye Türkçesinde eşik demektir. Bu kelimenin de bu yerin de Kırgızistan'daki Issık Göl ile herhangi bir ilgisi yoktur. Kurgan, Kırgızistan'daki Issık Göl kenarında değil Kazakistan'ın Almatı ilinin Esik kasabasındaki Esik Gölü yakınında yer alır. Yani kurgan, adını da bu bölgeden alır. Issık Göl ve Esik kasabası arasında ülke ve mesafe farkı vardır. Ek olarak Sertkaya, Issık Göl'ün adının Sıcak Göl olarak çevrilmesinin yanlış olduğunu; doğru olanın ıduk yani mukaddes göl olduğunu da makalesinde belirtir. Iduk kelimesi Orta Türkçe döneminde Izzık=Issık olarak gelişmiştir ve gölün adı mukaddes, kutsal manasına gelir.[334]

[333] Ahmet Bican Ercilasun, "Bilinmeyen Metinlerin Çözülmesi Konusunda Teorik Bir Yaklaşım ve Altın Elbiseli Adam Yazıtı İçin Yeni Bir Okuma Denemesi", *Dil Araştırmaları*, (20) (Bahar 2017): 13.

[334] Osman Fikri Sertkaya, "Bulunmasından 40 Yıl Sonra Altın Giyimli Adam ve Kâsesi Üzerindeki Yazıt Hakkında", *Tuncer Baykara Armağanı* içinde, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2011), 269.

Şekil 3-23. Günümüz Kazakistan sınırlarından çıkan 8 altın giyimli göçebenin bulunduğu bölgeler (bulunma sıraları) ve rekonstrüksiyonları.

	
Esik prensinin rekonstrüksiyonu	Prensin insitu çizimi

Şekil 3-24. Esik prensi

	
Batı Kazakistan/Araltöbe'de bulunan altın adamın rekonstrüksiyonu	Doğu Kazakistan/Şilikti'de bulunan altın adamın rekonstrüksiyonu

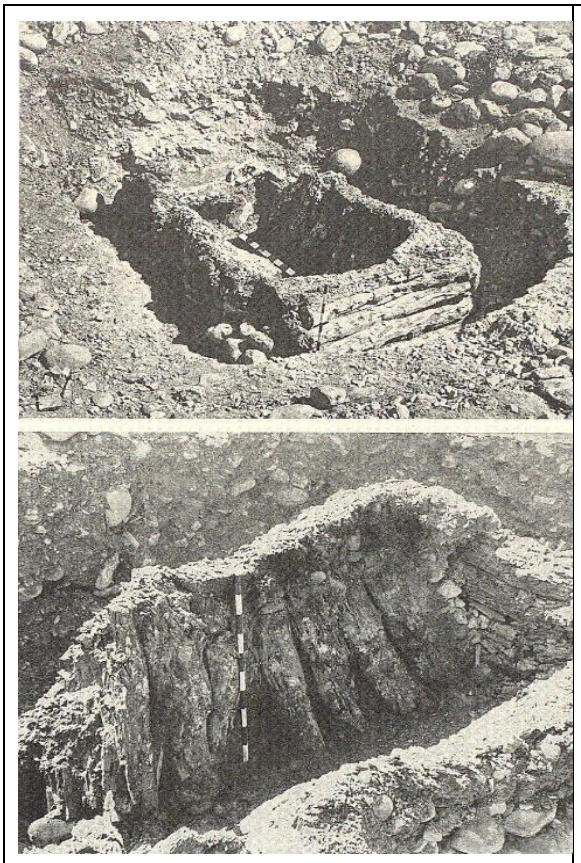
Şekil 3-25. Kazakistan'ın altın giyimli göçebelerinden örnekler

	
Altın Giyimli Göçebe / Ürjar Kurganı	Altın Giyimli Göçebe / Taksay Kurganı

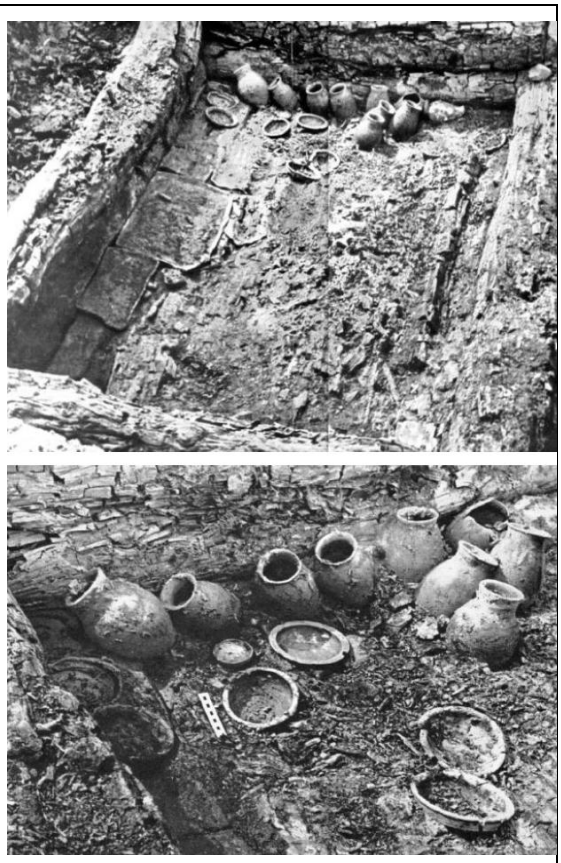
Şekil 3-26. Altın giyimli göçebeler

Şekil 3-27. Kazıdan önceki kurgan görünümü

Esik mezarının kazı esnasındaki görüntüsü (Akişev, *Kurgan Issık,* 1978)

Mezar odasının içinden bir görünüm (Akişev, *Kurgan Issık,*1978)

Şekil 3-28. Kazı aşamasından görüntüler

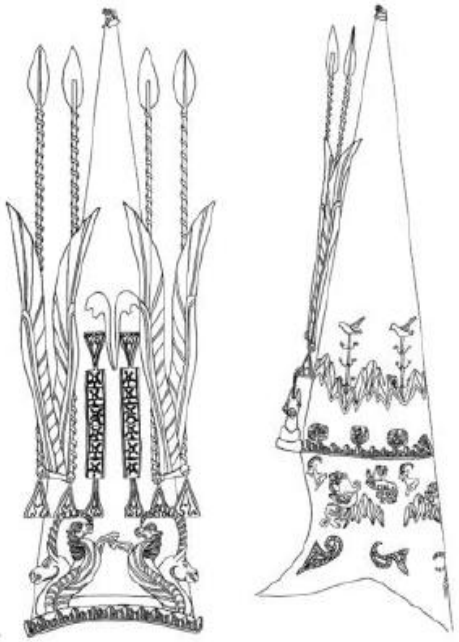

Esik Müzesi-Yazarın arşivi

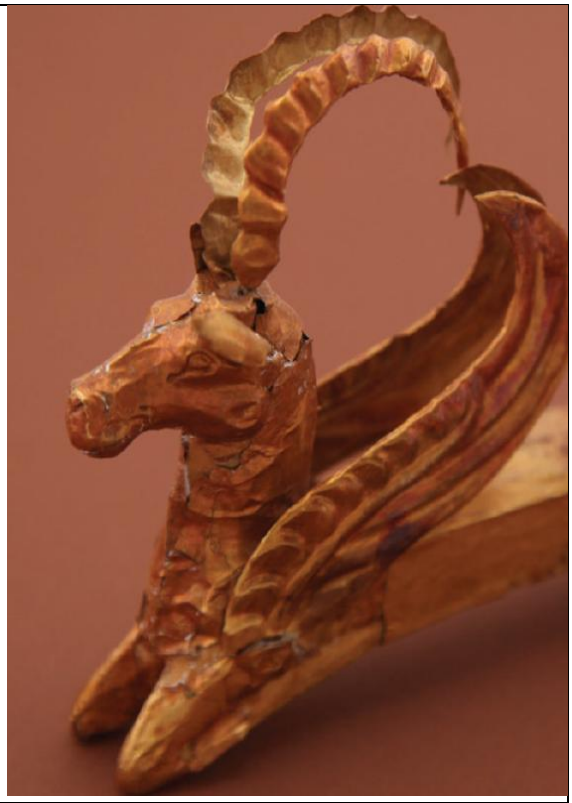
Şekil 3-29. Esik kurganının mimarisini gösteren maket

Şekil 3-30. Esik kıyafeti

	
Başlığın tam hali, çizim.	Bir ağacın üstünde tasvir edilen kuş. Ahşap işlendikten sonra şekil verilmiş ve altınla kaplanmış. Altın tellerde dal görünümü verilmiş. 17,5 x 2,5 cm boyurundaki süsleme. Kazakistan Milli Müzesi. Env. No. ҚРҰМтк1-1992 A3-328

Şekil 3-31. Esik başlığı

	
Kuş kanatlarına benzeyen iki uzun şeridin olduğu çift ok şeklinde başlık süslemesi. Kazakistan Milli Müzesi 38 x 2 cm Env. No: ҚРҰМтк1-1837 A3-191	Dağ keçisi boynuzlu, kanatlı at. Başlığın ana unsurlarından biri. Ahşap üzeri altın kaplama. Boynuzlar ve kulaklar sonradan eklenmiş. 16,5 x 10,6 x 1,8 cm Kazakistan Milli Müzesi Env.No. ҚРҰМтк1-2082 A3-418

Şekil 3-32. Esik başlığı süslemeleri

Şekil 3-33. Başlık süslemeleri

Kaplan şeklinde başlık süslemesi. Bacaklarında ve kuyruğunda kıyafete dikmek için iki delik vardır.
Kazakistan Milli Müzesi, 5,5 x 3,7 cm
Env.No. ҚРҰМтк1-1806 А3-160; ҚРҰМтк1-1807 А3-161

Şekil 3-34. Başlık süslemeleri

Şekil 3-35. Başlık süslemeleri

Dağ zirvesinde tasvir edilen kaplan. Dağ zirveleri ile tek bir görüntü oluşturuyor.
Kazakistan Milli Müzesi, 7,2 x 8,5 cm
Env. No. ҚРҰМтк1-1804 А3-158

Şekil 3-36. Başlık süslemeleri

	
Dikdörtgen bir kaide üzerinde duran argali figürü. Boynuzlarında yaşını gösteren boğumlar var. Kaidenin dört köşesinde sabitlenebilmesi için delikler mevcut. Kazakistan Milli Müzesi 1,6 x 1,9 cm Env. No. ҚРҰМтк1-1834 A3-188	Dağ keçisi figürlü süs eşyaları. Sağa ve sola bakacak şekilde iki keçi yapılmıştır. Genel olarak desenleri belli değildir. Sadece göz ve burun delikleri hafifçe belirtilmiştir. Hayvanın formu zıplayan bir görünüm verir. Kazakistan Milli Müzesi 4,5 x 2,8 cm Env. No. ҚРҰМтк1-1814/1 A3-168/1; ҚРҰМтк1-1815/1 A3-169/1

Şekil 3-37. Esik kurganında çeşitli altın süslemeler

	Kıyafetin yakasında ve etek uçlarında şerit halinde sıralanmış, kaplan başlı süslemeler. Burnu, gözü, dişleri, göz kapakları, alın çizgileri oldukça net bir şekilde tasvir edilmiştir. Kazakistan Milli Müzesi 4,4 x 3 cm Env. No. ҚРҰМтк1-1762/1-57 A3-116/1-57

Şekil 3-38. Giyim süslemeleri

Kaftana dikilmek üzere yapılmış üçgen biçimli süsler. Kaftana ve çizmenin konçlarına bu süsten 2411 adet dikilmiştir. Biçim olarak yassı bir ok ucunu andırır. Tüm süslerin iç yüzeyinde bakır oksit izleri tespit edilmiştir. Bu da süslerin alt tabakasında bakır yada bronz kullanıldığını gösterir.
Kazakistan Milli Müzesi. Env. No. ҚРҰМтк1-1759/1-10 A3-113/1-10

Şekil 3-39. Kaftan süsleri

Kazakistan Milli Müzesi. Env. No. ҚРҰМтк1-1816 A3-170

Şekil 3-40. Baş giyiminde yer alan diadema

Altın kolye. Çapı 13 cm. 3,5 turu vardır. Boruların başı leopar başı şeklindeki uçlara sahiptir. Kazakistan Milli Müzesi. Env. No. ҚРҰМтк1-1784 A3-138

Şekil 3-41. Altın kolye

Kazakistan Milli Müzesi
Env. No. ҚРҰМтк1-1787 A3-141

Kazakistan Milli Müzesi
Env. No. ҚРҰМтк1-1788 A3-142; ҚРҰМтк1-1789 A3-143

Şekil 3-42. Küpe ve yüzükler

Geyik tasviri stilize edilmiş olmakla birlikte hayvanın fiziksel özellikleri rahat bir şekilde anlaşılabilmektedir. Yatar vaziyette betimlenmiştir. Boynuzların dibinde bir grifon başı yer almaktadır. Grifonun başı boynuzlarla birleşmiştir.

Kazakistan Milli Müzesi. Env. No. ҚРҰМтк1-1781 А3-135; ҚРҰМтк1-1782 А3-136

Şekil 3-43. Geyik figürlü kemer tokası

Şekil 3-44. Kemer tokasındaki grifon detayı

Kazakistan Milli Müzesi. Env. No. ҚРҰМтк1-1779/1-5 А3-133/1-5, ҚРҰМтк1-1780/1-8 А3-134/1-8

Şekil 3-45. Geyik başı biçiminde kemer tokaları

Kazakistan Milli Müzesi. Env. No. ҚРҰМтк1-1842 A3-196

Şekil 3-46. Hançer

Kazakistan Milli Müzesi. Env. No. ҚРҰМтк1-1785 A3-139

Şekil 3-47. Hançer kınının at figürlü kaplama süsü

Kazakistan Milli Müzesi. Env. No. ҚРҰМтк1-1786 A3-140

Şekil 3-48. Hançer kınının sığın geyik figürlü plakası

Kazakistan Milli Müzesi. Env. No. ҚРҰМтк1-1841 А3-195

Şekil 3-49. Kılıçtan kalan parçalar

Şekil 3-50. Esik seramikleri ve ahşap kepçe

Kazakistan Milli Müzesi. Env. No. ҚРҰМтк1-1843 А3-197

Kazakistan Milli Müzesi. Env. No. ҚРҰМтк1-1844 А3-198

Şekil 3-51. Biri yazılı olmak üzere iki gümüş kâse

3.3. JALAULI HAZİNESİ (MÖ VIII. - VI. YY)

Jalaulı köyündeki öğrenciler, 1988 yılının Nisan ayında tesadüfen ilim camiasına "Jalaulı (Жалаулы) hazinesi" olarak bilinen eserleri kazandırdı. Köyde, okuldan eve dönen öğrenciler 250 adet altın süs eşyasının olduğu bir torba buldu. Hazine, okula götürüldükten sonra buluntular ilçe yönetimine, ilçe yönetiminden de Ç.Valihanov Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü'ne bildirildi. Jalaulı Köyü, Almatı Oblıstı (Bölgesi), Kegen ilçesinde, Kegen Nehri'nin sağ kıyısında küçük bir dağ eteğinde yer almaktadır. Ancak o dönemki Kegen Köyü yönetimi, kapsamlı bir incelemeyi başlatacak olan kazıyı durdurmuştur. Ancak, Kazak SSC Tarih, Etnografya ve Arkeoloji Enstitüsü'nün, Eski Arkeoloji Bölümü'ne bağlı Tarihi ve Kültürel Anıtları Koruma Kurumu'nun bünyesinde çalışan arkeolog Akişev liderliğinde bir grup araştırmacı bölgede kazı çalışmalarına başlamıştır. Akişev'e göre 20.yy'ın başlarında, bir yerde saklanmış olabilecek bu eserler tek bir kraliyet mezarından çıkarılmış olmalıydı. Arkeolog B. N. Nurmuhanbetov, Jalaulı'daki bölge incelemelerinde 371 tane daha altın eşya bulmuştur. Bu eserler de

diğerleri gibi Merkez Devlet Müzesi'ne teslim edilmiştir. Kazılarda altın işlemeli keçe parçaları ve çeşitli süslemeler bulunmuştur. Bu süslemeler arasında İskit leoparı grifonlar kayda değer bir işçiliğe sahiptir.[335]

Jalaulı, Yedisu'nun en eski eser gruplarından biri olarak göçebelerin erken dönemlerine tarihlendirilmiştir. Jalaulı hazinesinde ürünlerin işlevsel amacı, dekorasyonu, işçiliği, tasvirlerin anlamı ve nesnelerin malzemesi arasındaki ilişki dikkat çekicidir. Devam eden incelemelerde, ağır hasar görmüş torbanın içinden çıkan bu hazinede eşyaların farklı dönemlere ait olduğu tespit edilmiştir. MÖ VII - VI. yy, MÖ V - III. yy ve MS III - V.yy'lara ait eşyalar göz önüne alındığında bu hazinenin Almatı bölgesindeki çok sayıda kurganın yağmalanması sonucu toplandığı düşünülmüştür. Buluntuların, bir Saka soylusuna ait kıyafet süsleri ya da törensel bir at koşum takımının parçaları olabileceği üzerinde durulmaktadır. Bunlar arasında, MÖ VII – VI. yy'lara tarihlendirilen grup dikkat çekmektedir. Bir geyik ve bir kuşun bir araya getirilmiş stilize bir görüntüsü ve kapalı bir kompozisyonu betimlenmiştir. Araştırmacılar bu levha kompozisyonlarının bir lider yahut din adamına ait kıyafetin temel bileşenlerinden biri olduğu üzerinde durmaktadır. Geyik, keçi, kanatlı at gibi figürler içeren kompozisyonlar Esik'ten, Ukok platosundaki kurganlardan, Arjan 2 mezarlığından ve birçok farklı mezardan elde edilmiştir. Bulunan çoğu materyalde tespit edildiği gibi bu hayvanlar, sosyal statü bakımından önemli kişilerin başlıklarına yerleştirilen figürlerdendi. Süsleme unsurlarının yanında takılar da bulunmuştur; Jalaulı'daki bir kolye örneğinde geyik tasviri bulunmaktadır.[336]

MÖ VII - VI. yy'lara tarihlendirilmiş, Saka halkına ait Jalaulı buluntuları arasında, üzerinde Saka sanatına özgü minik argalilerin bulunduğu tanecikli, granüllü (boncuklu bir görüntü) sekiz adet eser yer almaktadır. Bir diğer ilgi çekici buluntuda, yırtıcı bir hayvanın toynaklı hayvana saldırdığı betim yer almaktadır. Görüntü sıkıştırılmış biçimde, stilize bir tarzdadır. Anlamsal açıdan bu eşyalar hazinenin diğer parçalarıyla ilişkili görünmektedir. Çünkü tasvirler ve anlatım Sakaların evrensel görüşleri ile uyumludur. Saka zanaatkârları, eser üretiminde, hayvanların kozmolojik düzlemdeki manasını düşünmüştür. Zanaatkârlar bir hayvanın kurban ya da av görüntüsünü defaatle tasvir

[335] Akişev ve Alimbay, *Saktar Men Üysinder Medenieti*, 51.
[336] Z. Samaşev, G. Jumabekova, G. Bazarbayeva ve A. Ongar, *Drevnee Zoloto Kazakstana* (Almatı: Öner, 2007), 40,44.

ederek, yaşam ve ölümün sonsuz döngüsünü vurgulamışlardır. Yeniden dirilmek ve yeni yaşama başlamak için ölümün gerekli olduğu bu döngüsel anlayışı iletmişlerdir.[337]

Definenin tarihinin belirlenmesinde geyik tasvirli süslerin önemi büyüktür. Stilize edilmiş geyik ve kuş tasvirli süslerin en büyüğünün boyutu 31×25 mm'dir. Söz konusu süs kalp biçimindedir ve döküm tekniğine göre yapılmıştır. Eserler üzerinde yuvalara sıkça rastlanması geyiklerin heykel modelleme özelliğini gösterir. Onlar aracılığıyla hayvanların göz, kulak, burun, ağız detayları belirgin bir biçimde yansıtılmıştır. Nesneye renk vermek amacıyla bu yuvalara renkli taşların yerleştirilmiş olması da ihtimal dâhilindedir.[338]

Yedisu'daki eski göçebelerin sanatını Jalaulı, Esik, Kargalı gibi buluntu gruplarının yanı sıra daha az bilinen ve öne çıkmayan kurganlarda da takip etmek mümkündür. Jalaulı eser grubunun değerini belirleyen ölçüt, onların altın gibi değerli bir madenden yapılmış olmasının haricinde; bu eserlerin Saka sanatının ve işçiliğinin gelişimini göstermesidir. Eşyaların kullanımına ve işlevine dair ortak bir fikir yoktur. Fikir birliğinin olmadığı nesnelerden biri, dış yüzeyi lehimlenmiş iğlenelerle tamamen kaplanmış, koni şeklini oluşturan üçgene yakın bir levhadır. Bağlantı için levhanın köşelerine delikler açılmıştır. Araştırmacılar, bu görüntünün hayvan kılı ya da bitki filizini temsil edebileceğini öne sürmüştür. Jalaulı eserlerinin dikkat çekici özelliklerinden biri tahıl tanelerini andıran uzun eşkenar dörtgenler biçimindeki tekli ve çift sarkıtlardır. Jalaulı ve Şilikti (Doğu Kazakistan, Altay Dağları) eserlerinin pek çok açıdan benzerlik göstermesi arkeolog ve tarihçilerin dikkatini çekmiştir.[339]

Hazinedeki en büyük eser hilal şeklindeki (pektoral) süstür. Büyük bir altın parçasından yapılmıştır. Üzerinde ayaklarını karnına çekmiş birkaç düzine minik argali (dağ koyunu) figürleri bulunmaktadır. Dağ koyunlarının kalça ve kürek kemikleri üzerine oyma stiliyle bezeme yapılmıştır. Pektoralin tek düze rengibi canlandırmak adına çeşitli renkli taşların oturtulacağı yuvalar bırakılmıştır. Koyunların başları eserin ortasına doğru çevrilmiştir. Bu argali figürlerin her birinin arasındaki boşluk granül şeklinde minik süslemelerle doldurulmuştur. Hazinede kemer takımları ya da at koşum takımlarına ait olduğu düşünülen sekiz adet ağır ve büyük altın toka da bulunmuştur. Üzerlerinde kayış geçirmek

[337] Samaşev, Jumabekova, Bazarbayeva ve Ongar, *Drevnee Zoloto Kazakstana*, 45.
[338] Baypakov, *Kazakstan Arheologiyası,* 183.
[339] Samaşev, Jumabekova, Bazarbayeva ve Ongar, *Drevnee Zoloto Kazakstan*, 48.

için dört adet dekoratif delik vardır. Bu tokaların, kayışlara ikişerli grup halinde sabitlenerek kullanılmış olması muhtemeldir. Tokaların arasındaki boşluklara ağaç şeklinde motifleri bulunan dikdörtgen altın çerçeveler geçirilmiştir. Uzun boynuzları olan altın geyik betimleri de kompozisyonun parçaları arasında yer almıştır. Geyiğin boynuzları S harfi şeklini almıştır. Bacakları ise kayışın geçeceği şekilde konumlandırılmıştır. Geyiklerin kürek ve kalça kemiklerinin olduğu bölümlerin değerli taşlarla süslenmiş olabileceği oradaki deliklerin şeklinden anlaşılmaktadır.[340]

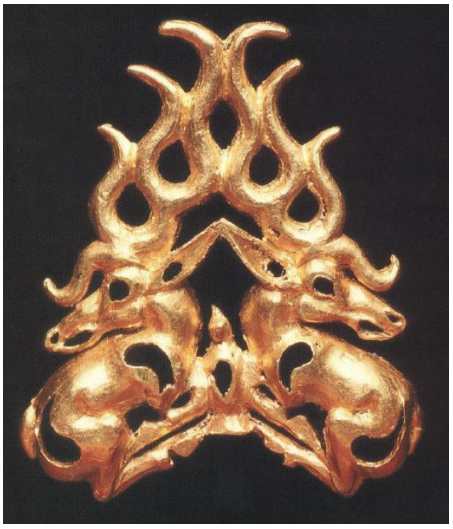
Söz konusu geyiklerin arasında ise uçmakta olan bir kuşun tasvir edildiği iki adet döküm toka bulunmaktadır. Bunlara ek olarak bir otçula saldıran kaplan figürü, damla şeklinde altın şeritler, koni şeklinde sarkaçlar ve tüyü andıracak şekilde lehimlenmiş altın parçalardan oluşan; sarkıt şeklinde bir eser vardır. Bununla birlikte hazinenin içerisinde bitki motifli süslemeleri olan 19 - 20. yy'lara ait dikdörtgen bir gümüş kaplama kemer süsü (geleneksel Kazak kıyafetinin bir parçası) ve bronzdan bir gem bulunmaktadır. Jalaulı'da bulunan eserler, Tuva'daki Arjan 2 kurganıyla stil bakımından ilişkilidir. Özellikle hayvan betimlerindeki damla şeklindeki boşluklar bu benzerliği öne çıkarmaktadır. Her iki buluntu grubunun da dönem olarak birbirine yakın tarihlere ait olduğu düşünülebilir.[341] Bu durum Yedisu ve Tuva arasındaki tarihi ve medeni bağlara işaret etmektedir.

İlk olarak, Akişev ve Nurmuhanbetov'un incelediği arkeolojik buluntu gruplarından biri olan Jalaulı hazinesinin uzun yıllar süren tarihlendirme çabalarının ardından eşyaların MÖ VIII – VI. yüzyıllar arasına; Saka zanaatkârlarına ait olduğu anlaşılmıştır. [342]

[340] Ongarulı, *Kazak Dalası Ömirşilerinin Altını,* 522.
[341] Ongarulı, *Kazak Dalası Ömirşilerinin Altını,* 523.
[342] Muhtarova, "Meçtı Sbıvayotsya", 20.

	
Küpeler-sarkıtlar. İçi boş iki parçanın birbirine lehimlenmesiyle elde edilen bir süs unsuru. (*Saktar men Üysinder Medeniyeti*)	Küpeler-sarkıtlar. Üç parçanın birleştirilmesiyle oluşturulan her bir parça ikişer yarım parçanın lehimlenmesiyle elde edilmiştir. (*Saktar men Üysinder Medeniyeti*)

Şekil 3-52. Jalaulı küpeleri

	
Geyik tasviri (Samaşev, *Drevnee Zoloto Kazakstana*)	Stilize edilmiş geyik ve kuş tasviri (Samaşev, *Drevnee Zoloto Kazakstana*)

Şekil 3-53. Geyik tasvirleri

Bu heykelcik ayrı ayrı dökülmüş iki yarım parçanın lehimlenmesiyle oluşmuştur. Dört dallı boynuzu sırtını kaplamıştır. Ön ve arka ayakları kemer geçecek şekilde bir boşluk oluşturmaktadır.

(*Saktar men Üysinder Medeniyeti*)

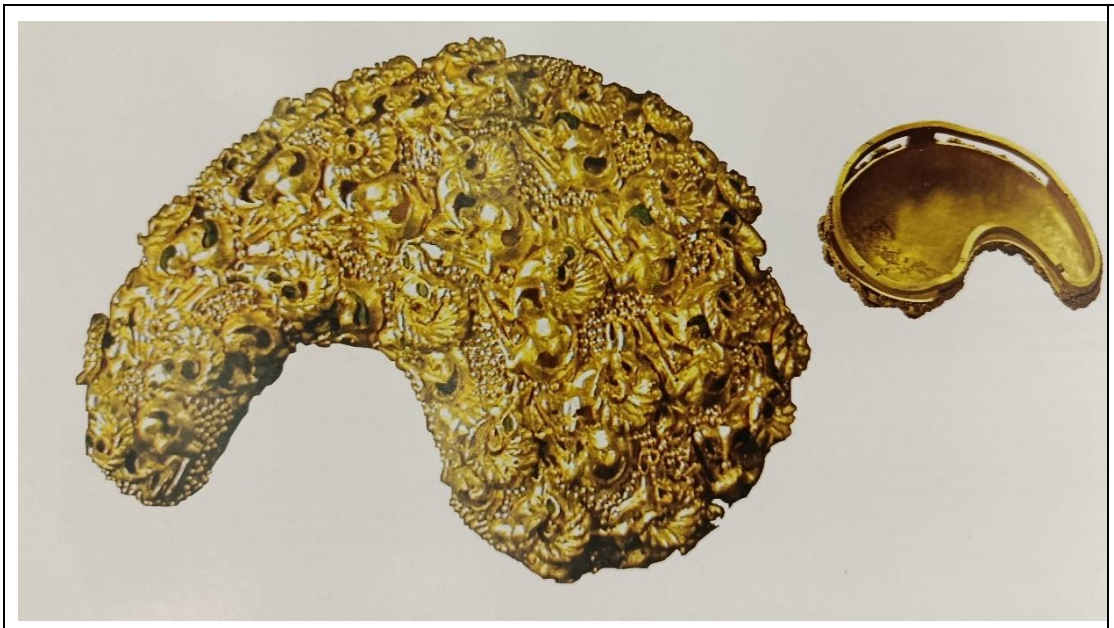
Şekil 3-54. Jalaulı geyik heykelciği (plaka).

Şekil 3-55. Argali tasvirli eser (Samaşev, *Drevnee Zoloto Kazakstana*)

Şekil 3-56. Jalaulı altınları (Samaşev, *Drevnee Zoloto Kazakstana*)

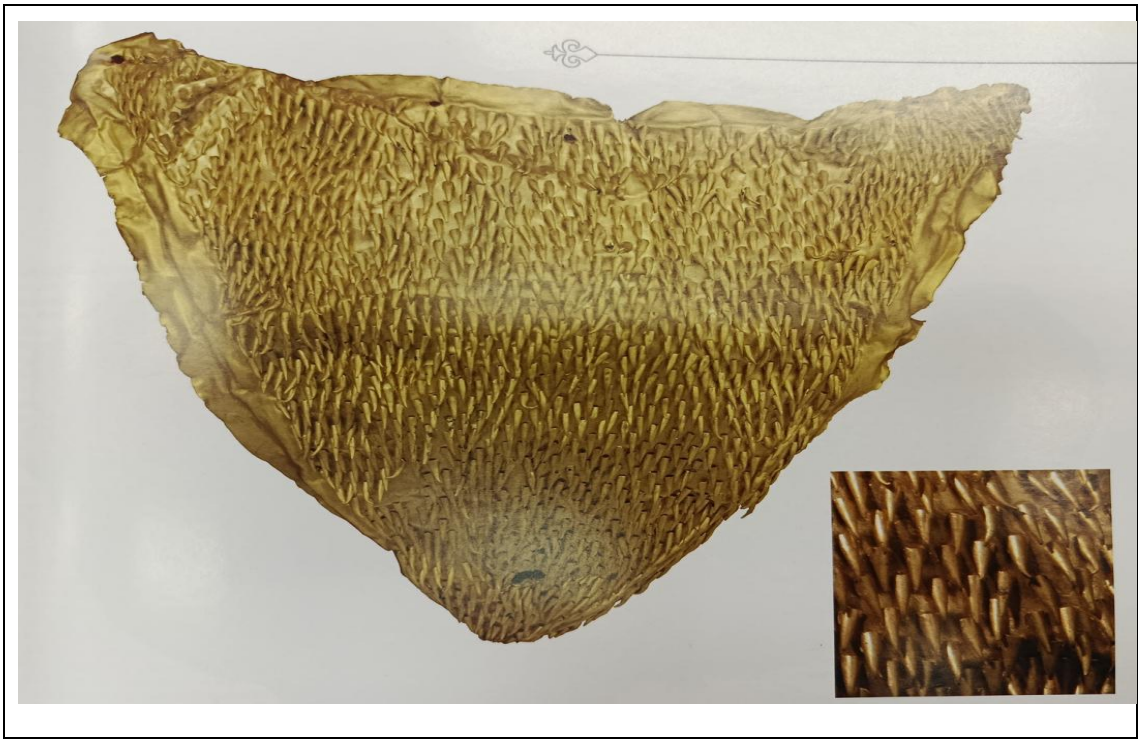

Şekil 3-57. Argali figürlü eşya (*Ulu Dala V)*

Saktar men Üysinder Medeniyeti

Şekil 3-58. Jalaulı argali figürlerinin detayı

Şekil 3-59. İşlevi belirlenemeyen Jalaulı eşyası

3.4. KARGALI HAZİNESİ (MS I. – II. YY)

1939 yılında, Jambıl bölgesine bağlı Almatı şehrinin batısındaki Fabriçnıy köyü yakınlarında önemli bir keşif yapılmıştır. Kargalı Nehri kıyısındaki dağ sırtlarında 2300 metre yükseklikte yer alan Mınoşaktı geçidindeki bir oyukta insan kemikleri ve 300'den fazla altın parça tesadüfen bulunmuştur. İskeletin oldukça bozulmuş vaziyette olduğu tespit edilmiştir. Buluntular arasında yer alan ve Kargalı diademi olarak adlandırılan taç, hayvan stilinde yeni bir üslupla işlenmiştir. MS I ve MS II. yüzyıllar arasına tarihlendirilen mezarı inceleyerek akademik camiaya tanıtan Bernştam, burada bir Wusun kadınının yattığına inanmıştır.[343] Kargalı (Қарғалы), literatürde kimi zaman bir mezar kimi zaman ise hazine yeri olarak adlandırılır. Ancak in situ buluntu grubu sunan mezar yeri ile bir mezardan çıkan eşyaları başka bir yere saklamak amacıyla gömmek tamamen farklı durumlardır.

Almatı'nın 50 km batısında yer alan Kargalı mezarı, Kargalı dağ geçidinin bir kolunda kumaş fabrikası işçisi olan Arkadiy Nazarenko ve iki-üç arkadaşı tarafından 1939 yılının

[343] Akişev ve Alimbay, *Saktar Men Üysinder Medenieti*, 175.

Ekim ayında bulunmuştur. Dağda bir kaya oyuğunun altında yer alan ve 370 adet altın süs eşyası içeren bu buluntu grubu, Wusun dönemine tarihlendirilmiştir.[344] Bernştam'ın burada bir şamanın yattığına dair inancı; Wusun soylularına ait diğer mezarlara kıyasla baskın bir şekilde daha fazla altın eşyanın (altın levhalar, iki küpe, yüzükler) bulunması ile desteklenebilir. Bu durum, mezarda toplumun diğer bireylerinden farklı bir kadının yattığını düşündürmektedir. Mezarda bulunan altın levha sadece Yedisu bölgesinin değil tüm bozkır arkeolojisinin ve günümüzde modern Kazakistan'ın sembollerinden biri haline gelmiştir. Ağırlığı yaklaşık 90 gram olan Kargalı tacının bazı taş süsleri eksiktir. Buna rağmen üzerinde 67 turkuaz, 49 pembe mercan ve 9 akik kakma yer almaktadır.[345] Mezarda bulunan en dikkat çekici eşyalar şunlardır: toplam uzunluğu 35 cm, genişliği 4,7 cm olan iki parça halindeki altın bir şerit ile iki tane deve motifli yüzük. Yüzüklerden birinin halka çapı 2,3 cm, devenin yüksekliği 1,4 cm ve uzunluğu 2,5 cm'dir. Diğerinin ise halka çapı 1,5 cm, devenin yüksekliği 1,5 cm ve uzunluğu 2 cm'dir. Her iki yüzükte de develer yan yatmış olarak tasvir edilmiştir.

Türk sanatındaki hayvan sembolizminde bazı hayvanlar gök, bazıları ise yer unsuruna ait sayılmıştır. Gök unsuruna dâhil edilen hayvanlardan biri de devedir. Deve, erken

---

[344] 1939 yılında Kargalı eserlerinin bilim camiasında tanıtılmasından yıllar sonra bir dağ mağarasında mezar keşfettiklerini söyleyen Arkadiy Nazarenko, Nikolay Sergeyeviç Esipov ve soyadını tanıkların hatırlamadığı Semin'in yakınlarıyla ve Fabriçniy kasabasının sakinleriyle röportajlar yapılmıştır. Bu röportajlardan birinde Arkadiy Nazarenko, dağda bulduğu eşyalarla eve gittiğinde onun kız kardeşi Nadya, üzerinde deve olan bir yüzüğü parmağında denediğini anlatmıştır. Arkadiy'in diğer kız kardeşi Yulya'nın oğlu, arkadaşlarına dayısının tüfeğinin dipçiğinde altın bir dağ keçisinin montelenmiş olduğunu söylemiştir. Bu dağ keçisinin Kargalı hazinesinden bir parça olduğu açıktır. Kasaba sakinlerinin anlattıklarından bu üç kişinin birlikte ava ya da dağ yürüyüşüne çıkacak kadar samimi ilişkilerinin olmadığı anlaşılmıştır. Dolayısıyla bu bir araya gelişin yağma amaçlı geçici bir anlaşma olduğu açıktır. Üçlü arasındaki irtibatsızlık ve anlaşmazlık sonu Semin, Esipov'un payına düşen altınları da alarak Arkadiy ve kendi payıyla birlikte müzeye teslim edeceğine Esipov'u inandırmıştır. Semin ve Arkadiy, müzenin ödül mahiyetinde verdiği paradan Esipov'a vermemişlerdir. Arkadiy ve Semin arasındaki durum bulunan tüm eşyaların müzeye verilmemiş olması ihtimalini de kuvvetlendirmektedir. Esipov'un yıllar sonra anlattıklarına göre Semin, bu olaydan kısa süre sonra Moskova'ya gitmiştir. Arkadiy ile de bir daha iletişim kurmamışlardır. Dolayısıyla Semin ve Arkadiy'in parayı nasıl paylaştıkları da bilinmemektedir. Arkadiy, II. Dünya Savaşı'na katıldıktan sonra savaşın ilk günlerinde hayatını kaybetmiştir. Arkadiy'in kızı ile 2002 yılında yapılan bir görüşmede üvey babasının Arkadiy'den kalan tüm mektup ve fotoğrafları yok ettiği öğrenilmiştir. Arkadiy'in kızı, annesinden duyduklarını aktararak; hazinenin altın eşyalarının uzun süre evlerinde bez bir torbada saklandığını, büyük bir kısmının zaman içerisinde dayısı ve üvey babası tarafından satıldığını anlatmıştır. Geriye kalan birkaç altın plakayı kendisi saklamış 1996 yılında evlenmeye karar veren oğlu için kullanmıştı. Nihayetinde, Arkadiy Nazarenko'nun torunu, basit iki alyans karşılığı Kargalı hazinesinden bir plakayı kuyumcularla takas etmişti. Bu bilgiler, Kargalı hazinesinin tamamının müzeye teslim edilmediğini; muhtemelen Semin'in Moskova'ya beraberinde götürdüğü başka hazine eşyaları olduğunu düşündürtmektedir. (V. V. Sarayev, "Kargalinskaya Diadema Pod Flerom Yuriya Dombrovskogo", *Kazakstan Arheologiyası,* 12 (2) (2021): 61-86.)

[345] S. A. Yatsenko, "Zolotaya Plastina İz Usunskogo Pogrebeniya V Grote Uşelya Kargalı", *Jetisu Ölkesinin Tarihı Men Arheologiyalık Derekteri,* (5) (2017): 143-145.

devirlerden itibaren bir ongun olarak kabul edilmiştir. Bunun dışında devenin, alplik, hükümdarlık ve beylik sembolizmiyle de yakın ilgisi vardır.[346] Ünlü fal kitabı Irk Bitig'te birçok hayvan, çeşitli anlatımlarda ve dileklerde yer almaktadır. Bu kitaptaki bir falda devenin yavrusu beyin oğlunun doğuşu ile aynı kıymette ifade edilmiştir. Söz konusu fal; yavrulayan bir kısrağı, deveyi ve beyin üçüncü prensesinden doğan erkek çocuğu konu almaktadır. Doğumla birlikte bereketin sembolize edildiği satırlar, kitaptaki her falın sonunda olduğu gibi bir temenni ile biter; bu doğrultuda deve sembolizminin olduğu fal "iyidir" olarak yorumlanmıştır. Kitapta yer alan bir başka fal ise dişi develi bir erkek devenin gücü üzerinedir. Benzer şekilde bu fal da iyi olarak yorumlanmıştır.[347] Nitekim görüldüğü üzere deve sembolizmi, Türk sanatında olduğu gibi Türk edebiyatında da yer almaktadır.

Yedisu ve Güney Kazakistan petrogliflerinde çift hörgüçlü deve önemli bir yer tutmaktadır. Bu hayvan, bozkır toplumunun yaşamında büyük bir rol oynamıştır; çünkü bozkır ve çöl üzerinden uzak mesafelere göç etmeye imkân sağlamıştıt. Bunun sonucunda Bronz Çağ'dan itibaren bozkırda bir deve kültü oluşmuştur.[348] Nitekim deve tasvirlerine, çeşitli eşya ve takı süslemelerinde olduğu gibi kaya resimlerinde de sıklıkla rastlanmaktadır.

Bunların yanında hazinede plaka görünümünde 2 × 2,4 cm'lik 10 adet dağ keçisi tasviri, taşlı ve hayvan betimlemeli küpe, yine değerli taş kakmaların yer aldığı çeşitli plakalar, yaprak şeklinde altın plakalar ve çan formlu düğmeler bulunmaktadır. Eşyalar arasında en dikkat çekici olanı "Kargalı diademi" olarak adlandırılan altın levhadır. Üst ve alt kısımlarında 0,4 - 0,5 cm genişliğinde şeritler yer almaktadır. Kenarlarında dikmek için kullanılan çift delik bulunmaktadır. Levha yüzeyinin tamamı oldukça süslüdür; bitki kompozisyonlarıyla birlikte bazıları fantastik nitelikte hayvan, kuş ve insan imgeleri barındırmaktadır. Soldan sağa doğru sırasıyla başı arkaya dönük bir maral, boynuzsuz bir toynaklı hayvan ve bu ikisinin arasında Anka benzeri uçan bir kuş yer almaktadır. Yanında uzun ve sarkık kuyruğuyla karakteristik kedi yürüyüşünde kanatlı bir kaplan ve onun sırtında başında göçebe başlığı ile oturan bir insan tasvir edilmiştir. İnsan figürü belinden kıvrılmış ve arkaya dönük durumdadır. Onun önünde, kanatlı bir atın üstünde

[346] Çoruhlu, *Hayvan Sembolizmi I*, 301.
[347] Talat Tekin, *Irk Bitig* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013), 27,29.
[348] Baypakov, *Kazakstan Arheologiyası*, 153.

duran kaide şeklinde bir bitki vardır. Birinci parça bu figürlerle sonlanmaktadır. İkinci parça ejderha resmiyle başlar; ejderhanın ağzı açık, dişleri ise belirgin biçimde işlenmiştir. Ejderhanın boynu geriye doğru kıvrılmış, kanatları geride, ön bacakları öne, arka bacakları ise geriye doğru uzatılmış ve uzun kuyruğunun ucu kıvrılmış vaziyettedir. Ejderha sıçrama pozisyonunda tasvir edilmiştir. Sırtında kanatlı bir insan figürü vardır. Sağ eliyle ejderhanın boynuzunu tutmaktadır ve arkasında onu kovalar gibi görünen bir kuş bulunmaktadır. Arkasında yine bir kaide üzerinde gösterilen kanatlı bir at vardır. Kompozisyonun devamında koşan bir dağ keçisinin üstünde kanatlı insan figürü yer alır. Ardında bir ayı ve kuş, onların arkasında ise dağ koyunu (argali) üzerinde oturan ve sağ elinde bir bitki tutan kanatlı bir insan figürü daha vardır. Resimlerin kimilerindeki fantastik doğaya rağmen her bir öğe gerçekçi bir anlayışla işlenmiştir. Dağ keçisinin hızlı koşusu, kedi türünün kendine has yürüyüşü derinleştirilerek aktarılmıştır. Bernştam, muhtemelen bir taç olan bu levhanın orijinal uzunluğunun en az 39 cm olduğunu belirtmektedir. Söz konusu taçtaki tüm resimler tek tek yuvalarına yerleştirilen çeşitli renklerdeki değerli taşlarla süslenmiştir.[349]

Kargalı başlığını özel kılan husus, onun her noktasıyla göçebe mirasını yansıtmasıdır. Altın işleme ve değerli taş kullanma teknikleri, fantastik ve gerçek dünya unsurlarının bir arada sunuluşu; kasları, boynuzu, toynakları ve hareket halindeki durumları ile son derece gerçekçi yansıtılan hayvan tasvirleri, geyik, dağ keçisi, dağ koyunu gibi yerel faunaya ait hayvanlar bu eseri eksiksiz ve orijinal bir bozkır sanatı örneği haline getirmektedir.

Kargalı diademine yönelik anlamsal okuma çalışmaları K. Akişev, E. E. Kuzmina, M. A. Çernov gibi isimler tarafından gerçekleştirilmiştir. Yorumlar orijinal parçalı diademin görüntüsünün yeniden canlandırılmasına dayanmaktadır. Levhada, bir mekân ile o mekânda yer alan her bir yaratığın ve hayvanın bireysel davranışları ve iletişimsel özellikleri yansıtılmıştır. Eserde her bir imgeyi birbiriyle bağlayan bir anlatı mevcuttur. Dekoratif sembolizmi farklı bölgelerde bulunan eserlerle benzerlik teşkil etse de Kargalı tacındaki anlatım benzersiz bir kompozisyona sahiptir. Bu sebeple tacın kültürel arka planı üzerine çalışan Çernov, bu ortak noktaların dışında kalarak, paralellik kurmaktan

[349] A. N. Bernştam, "Zolotaya Diadema İz Şamanskogo Pogrbeniya Na R. Karagalinke", *Kratkie Soobşeniya IIMK*, (V) (1940): 25.

kaçındığını ifade etmiş; doğrudan Kargalı eserine odaklanarak yalnızca orada anlatılan hikâyenin semantiğine yoğunlaşmıştır.[350]

Çernov, taçtaki anlatımı tanrıyla iletişim kurma teması olarak tanımlar. Benzer temanın yer aldığı bozkır sanatında bir kahraman tanrıyla iletişim kurmak için tanrının huzuruna çıkar. Taçtaki genel kompozisyon simetrik kurallar dâhilinde oluşturulmuştur. Kuşlar tarafından takip edilen ejderhalara binen insan figürleri mevcuttur. Ejderhaların arkasında kaideler üzerinde betimlenen kanatlı atlar yer alır. Simetrik anlatım burada sona ermektedir; nitekim hayvan grupları biçimsel olarak bir simetri oluştursa da türleri farklıdır. Ancak her iki grupta da hayvan sayısı eşittir. Simetri kuralı, kuşların ve insan biçimli yaratıkların sayısı açısından bozulmaktadır. Sağda bir binici ve kuş var iken; solda iki tane vardır. Tüm hayvanlar merkezdeki figüre yönelmiş durumdadır. Her iki grupta yırtıcı ve otçul hayvan sayısı eşit olmakla birlikte aradaki temel fark, sağdaki ayının soldaki kanatlı kaplan figürüyle karşı karşıya gelmesidir. Bu durum, levhanın her iki yanındaki senkretik hayvan sayısının eşitliğini bozmaktadır. Kompozisyondaki törende bulunan sekiz hayvandan beşi binicilerle gösterilmiştir. Biniciler insan biçimli, sırtında kanatları olan figürlerdir. Bernştam tarafından "dünya ağacı" olarak yorumlanan bir bitki tasviri mevcuttur. Bunun haricinde bir veya iki bitki figürü daha bulunmaktadır.[351] Meşhur Pazırık kurganlarından çıkan bir keçe üzerinde elinde çiçekler tutan bir tanrıçanın önünde bir atlı figür betimlenmiştir. Kargalı diademinde de Pazırık sanatında olduğu gibi bozkır dünyasında sıkça karşılaşılan "imgelerin senkretizmi" söz konusudur.

Çernov, Avrasya bozkırlarında bulunan tanrıça ve tanrı imgeli sanat eserlerini karşılaştırmalı olarak inceleyerek iki parçadan oluşan Kargalı diademinin eksik parçasını merkeze bir tanrıça figürü koyarak kompozisyonu yeniden oluşturma girişiminde bulunmuştur. Bundan dolayı makalelerinde Kargalı diademinin semantik arka planını kendi rekonstrüksiyonu olan tanrıça figürü üzerinden kurgulamıştır.[352]

Kompozisyonun anlamı ve mantığı üzerine yapılan bir başka gözlem ise binici figürlerin kanatları olmasına rağmen hayvanların sırtında ilerlediğidir. Kanatların bir ulaşım aracı olmaktan ziyade, dünyevi varlıktan kurtulmuş bir ruhu temsil ettiği düşünülebilir. Yahut

---

[350] M. A. Çernov, "K Voprosu o Semantiçeskom Proçtenii Kompozitsii Kargalinskoy Diademı", *Drevnosti Jetısu Pamyatniki Arheologii Jambılskogo Rayona* içinde, ed. A. Saduakasulı (Almatı: 2016), 110-111.

[351] Çernov, "Kargalinskoy Diademı", 112-113.

[352] M. A. Çernov, "Kompozitsionnıy Stroy Kargalinskoy Diademı: Opıt Rekonstruktsii", *Sarıarka Saktarı Medenieti Dalalık Euraziyadagı Etnoeleumettik Jene Medeni Uderisteri Zertteu Ayasında* içinde (Almatı: Begazı-Tasmola, 2015), 376-384.

ölümsüzlerin uçma yeteneğini tanrıçadan bir hediye olarak aldıkları kabul edilebilir. Çernov, bu sembolün tek tanrılı dinlerdeki ölenlerin ruhu ve melek imgelerinde devam ettiğini ifade etmiştir.[353] Dolayısıyla Çernov'un kültürel ve mitolojik anlamı üzerinde durduğu bu kompozisyondaki anlatımın bir cenaze ritüeli ya da ölü gömme kültüyle ilgili olduğu ve hayvanların ruh rehberliği rolünü üstlendiği değerlendirilmektedir.

Eğer antropomorf figürlerin ölümsüz ruhu ve hayvanların da ruh taşıyıcısı olduğu iddiası kabul edilirse, geyik de bu listeye dâhil edilebilir. Saka mitolojisinde kuşların, ölenlerin ruhunu öteki dünyaya taşıdığı düşüncesi; beşinci Pazırık kurganında bulunan keçeden yapılmış kuğu figürleri gibi diğer Saka kurganlarındaki kuş figürleriyle açıklanabilir. Geyik figürü ele alındığında ise yine büyük Saka kurganlarında (Pazırık, Berel) bulunan geyik maskeleri, bu hayvanın ölü gömme gelenekleriyle olan doğrudan bağlantısını ortaya koymaktadır. Folklorik veriler dağ koyununun (arkar/argali) ve dağ keçisinin de benzer şekilde ruh taşıyıcısı rolünü göstermektedir.[354]

Kargalı diademinde tasvir edilen dağ keçisi, dağ koyunu ve geyik figürleri, milattan önceki bin yılda Avrasya'da yaşayan bütün göçebelerin başlıca ongunlarındandır. Doğuda Çin sınırlarında yaşayan Çinli olmayan proto-Türk topluluklardan Karadeniz'in kuzeyindeki İskitlere kadar geniş Avrasya bozkırlarında, birçok farklı eser grubunda bu hayvanların motifleri ile karşılaşılmaktadır. Bayrak direklerinde, bey ve hatun mezarlarından çıkan eşyalarda, kemer tokalarında, at koşum takımlarının süslemelerinde, göçebe savaşçılar olan alplerin mezar taşlarında, halı ve keçe motiflerinde dağ keçileri ve geyikler ayakta veya oturmuş vaziyette resmedilmiştir. Bu motiflere Sibirya'daki Arjan kurganlarında da rastlanmıştır. MÖ VII - VI. yüzyıllara tarihlenen Arjan kurganlarında bu motiflerin bulunması, sanıldığının aksine hayvan üslubunun ve hayvan imgelerinin batıdan doğuya değil; doğudan batıya yayılım gösterdiği ihtimalini güçlendirmiştir.[355]

Kompozisyonda yer alan ayının görüntüsü, sağdan sola dönmüş olup tam profilden gösterilmiştir. Ayı bir bitkiye tırmanırken resmedilmiştir. Bir pençesi yeryüzünde iken diğerleri bitkinin çıkıntılarına tutunmaktadır. Vücudu kısa, pençeleri güçlü ve derisi çizgilerle tasvir edilmiştir.[356] Kompozisyon içerisinde ayının da "ruh taşıyıcısı" rolünü

[353] Çernov, "Kargalinskoy Diademı", 116.
[354] Çernov, "Kargalinskoy Diademı", 119.
[355] Esin, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, 192-193.
[356] V. G. Kotov, "Misteriya Dalnego Puteşestviya Za Istoçnikom Bessmrriya: Semantika Izobrajeniy Na Kargalinskoy Diademe", *Ufimskiy Arheologiçeskiy Vestnik*, 21 (1) (2021): 111.

üstlendiği yönündeki görüşler üzerinde durulmaktadır. Ayrıca kompozisyonda yer alan ejderha, kanatlı at ve kanatlı kaplan gibi figürlerin İç Asya zihniyetinde edindiği yer Kargalı hayvan imgelerinin anlaşılması açısından da açıklayıcı bir nitelik taşımaktadır.

Türk mitolojisinde ve inancında yer edinen "ayı" sembolizmi özellikle orman kültüyle ilişkilendirilmiştir. Bazı tespitler ayının orman tanrısı ya da orman ruhunun yardımcısı olduğunu göstermektedir.[357] Şamanın biçim değiştirme (donuna girme) esnasında ayıya büründüğü de bilinmektedir. Nitekim şamanın göğe yaptığı yolculukta kendisine yardım eden çeşitli hayvanlar bulunmaktadır.

Kargalı tacı şu soruyu ortaya çıkarmıştır: "Taç kompozisyonunun ortasında ne vardı?" Tacın genel anlamından yola çıkarak içeriği çözümlemek gerekmektedir. Taçtaki sahneler insanları, yaratıkları ve hayvanları içeren mitolojik bir olay örgüsünü barındırmaktadır. Kotov'a göre hikâye, bir kahramanın kutsal yolculuğunun kurgusudur. Yani buna göre anlatı, bir kahramanın ulvi bir amaç doğrultusunda gerçekleştirdiği yolculuğu konu almaktadır. Diğer bir soru ise hikâyenin nerede başladığıdır. Görsellerde belirli bir zaman dilimine işaret edebilecek bir karakter vardır. Soldaki sahnede kaplanın üstündeki adam sakalsızdır. Sağdaki sahnelerde ise figürler sakallıdır. Hikâye, genç bir çocukken başlayıp olgun bir adama evrilmektedir. Dolayısıyla bu görüntü de uzun bir yolculuğa işaret ederken; anlatının başlangıç aşamasını soldaki sahne oluşturmaktadır. Devam eden sahnede geyikler adamı kovalamamakta aksine takip etmektedir. Adam onlara dönmüş durumdadır; bu görüntü geyiklerin adamın yardımcıları olduğunu anlatmaktadır.[358]

Taçta anlam bakımından son sahne, dağ koyunu üzerindeki binicinin yer aldığı sahnedir. Bu sahneyi farklı kılan detaylar; kılavuz kuşun ters yönde uçması ve binicinin, diğer hayvanların üzerindeki enerjik, dörtnala koşan görüntüsünün aksine daha sakin tasvir edilmesidir. Dağ koyunu yavaş bir şekilde ilerlemektedir. Aynı antropomorfik karakter bu kez sakallı ve süslü bir saç stiliyle koyunun üzerindedir. Sağ elinde tomurcuğu olan bir bitki tutmakta ve bitkinin sapı binicinin ağzında yer almaktadır. Bu sahne zafer ve tamamlanma izlenimi vermektedir. Bitki dalının ise kahramanın yolculuğundaki hedef olduğu düşünülmektedir. Kotov, şaman tacının merkezinde bir hayat ağacının bulunduğunu varsaymaktadır. Onun tahminine göre bu ağacın her iki yanında da kanatlı

[357] Çoruhlu, *Hayvan Sembolizmi I*, 171.
[358] Kotov, "Kargalinskoy Diademe", 112-113.

atlar ve muhtemelen kanatlı ejderhalara binmiş antropomorfik figürler şekillendirilmiştir. Böylece yeni şamanın tacı, şifa ağacı motifi üzerinden şamanın iyileştirici yönünü ortaya koymaktadır. Bu iddianın kabulüne göre sahnenin bütünü şu şekilde yorumlanmaktadır: Kahramanın şifa ve ölümsüzlük arayışıyla çıktığı yolculuk, çeşitli hayvanların yardımı ve gözetimi, kahramanın kişisel dönüşümü ve nihayetinde geri dönüşü.[359] Kotov, anlamsal olarak vardığı bu sonuçları karşılaştırmalı folklor verileriyle desteklemektedir. Diademde anlatılan hikaye ritüel ve mitolojik içeriklerle doludur. Ana temada bozkırın baş unsuru olan insan hayvan birlikteliği ve hayvanın insana olan bağlılığı çok ilgi çekicidir.

Atların üstünde durduğu kaideler Bernştam tarafından "Çin uzun ömür mantarı", Kuzmina tarafından "dağ zirveleri" olarak tanımlanırken; Çernov her iki görüşe de katılmayarak bu yapıları çevresinde dallanan bitki tasvirleriyle birleştirmiş ve ağacın dalı olarak yorumlamıştır.[360]

Bernştam'ın 1940 yılındaki yayınında "taç" olarak adlandırdığı bu levhanın tanıtımı sonraki literatürde de taç/diadem olarak zikredilmeye devam etmiştir. Bununla birlikte sonraki çalışmalarda bu iddianın dayanağı tartışılmıştır. Keşfedildiğinde dümdüz bir levha olan bu eserin başı çevreleyen kavisli bir taç olmadığı yönünde görüşler ortaya konmuştur. Eserin kenarları boyunca birbirini tekrar eden bir bağlama sisteminin varlığı ise bu denli hafif bir obje için gereksiz görülmüştür.[361]

Kargalı envanterinin tamamı yaklaşık 300 parça altından ve insan kemiklerinden oluşmaktaydı. Bu buluntular şunları içermekteydi:

- Toplam ağırlığı 89,59 gram olan bir tacın iki parçası,
- 53 adet yuvarlak, dışbükey ve 1,5 cm çapında plaka,
- İçi boş, yuvarlak 85 adet altın levha,
- İçi boş, 11 cm çapında 63 adet plaka,
- 2,5 cm uzunluğunda ve 1,8 cm genişliğinde 5 adet büyük, yaprak şeklinde plaka,
- 2 cm uzunluğunda ve 1,3 cm genişliğinde 28 adet küçük yaprak plaka,
- 2,4 cm uzunluğunda ve 2 cm genişliğinde 10 adet dağ keçisi tasvirli altın süs eşyası,
- Kabartma şeklinde süslemesi olan, 4 cm uzunluğunda ve 2,8 cm genişliğinde iki altın süs eşyası,

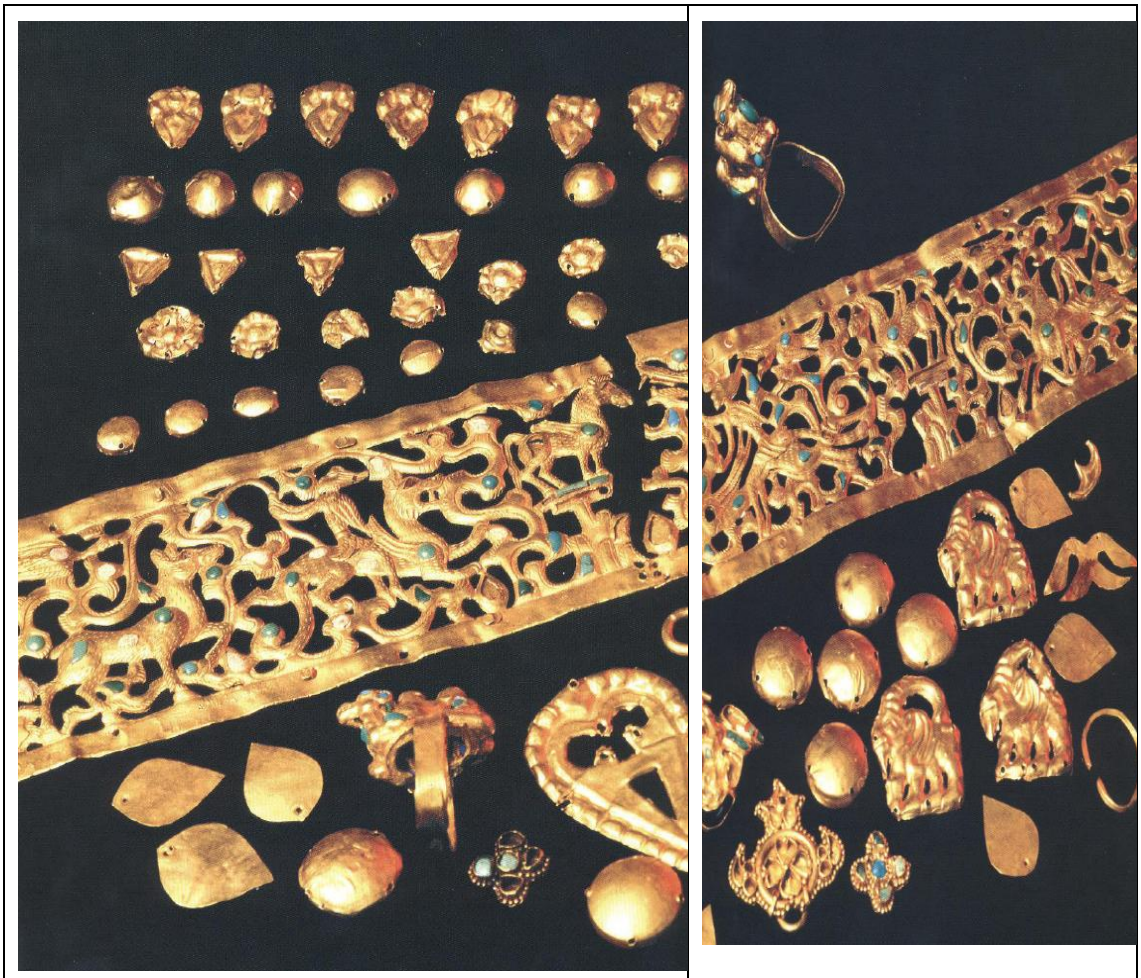
[359] Kotov, "Kargalinskoy Diademe", 115.
[360] Çernov, "Kargalinskoy Diademı", 126.
[361] S. A. Yatsenko, "V Grote Uşelya Kargalı", 149.

- Turkuaz taşlarla süslenmiş, 2,8 × 2,8 cm boyutlarında kabartmalı altın plaka,
- 2 adet düz şerit şeklinde altın levha,
- Turkuaz taşla süslenmiş, hörgüçlü deve figürü bulunan iki altın yüzük,
- İnsan yiyen fare şeklinde, turkuaz taşlarla süslenmiş küpe,
- 4 adet üçgen levha,
- Farklı türlerde 23 adet ince altın levha,
- 1,5 cm uzunluğunda ve 0,9 cm genişliğinde 11 adet kalp şeklinde plaka,
- Her birinde beşer adet turkuaz taş bulunan 2 adet haç şeklinde, dışbükey altın plaka.[362]

Bernştam, Kargalı'yı bir şaman mezarı olarak değerlendirmiştir. Bunun sebepleri arasında mezarın dağ yamaçlarındaki bir kayanın altında izole halde bulunması yer alır. Nitekim Yedisu'daki erken göçebe mezarları genel olarak soylu bir aile yahut topluluk üyelerinin bir araya gömüldüğü nekropollerden oluşmaktaydı. Kargalı'nın yakınlarında küçük mezar höyükleri (kurganlar) yahut bir yerleşim yeri bulunmuyordu. Bu durum, Bernştam'ın nazarında Kargalı'yı özel bir mezar kategorisine oturtmaktaydı.[363]

Erken bozkır toplumlarının sahip olduğu yaşam felsefesi, mitoloji ve kolektif hafıza yalnızca yazılı kaynaklar aracılığıyla günümüze ulaşmaz. Bunlar aynı zamanda o toplumların ürettiği maddi kültür ve sanat eserleriyle de çağımıza erişir. Dolayısıyla Kargalı diademi örneğinde görüldüğü gibi, bozkır sanatı sözlü ve zihinsel dünyanın en somut belgelerinden birini sunmaktadır.

[362] V. V. Sarayev, "Kargalinskaya Diadema Pod Flerom Yuriya Dombrovskogo", *Kazakstan Arheologiyası*, 12 (2) (2021): 68-69.
[363] Bernştam, "Zolotaya Diadema", 29.

Şekil 3-60. Kargalı hazinesinden toplu örnekler (Samaşev, *Drevnee Zoloto Kazakstana*)

Yuvarlak Rozetler, Plakalar (63 adet) (*Saktar men Üysinder Medeniyeti*)

Şekil 3-61. Kargalı eser örnekleri

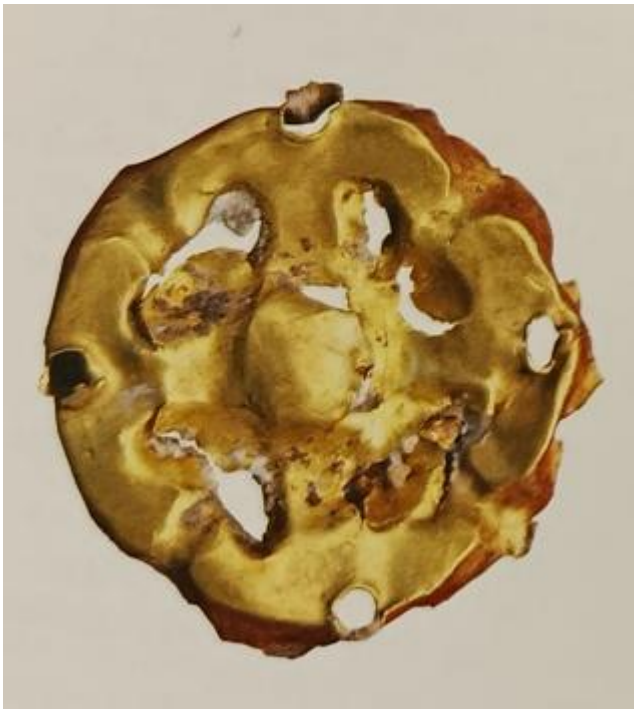
Yüzük oldukça iri olup, halkası yassılaştırılmış kalın telden yapılmıştır. Yüzüğün üstüne ise çökmüş/oturmuş bir deve figürü lehimlenmiştir. Figür profilden gösterilmiş ve olabildiğince belirgin bir şekilde işlenmiştir. Devenin başı güçlüdür, arkaya doğru yatık kulakları ve gözleri net bir şekilde belli olmaktadır. İki hörgücü bulunmaktadır, kuyruğu düz ve kısa bir çizgi şeklinde gösterilmiştir. Figürün her iki yanı yuvarlak ve oval biçimli akik kakmalarla bezenmiştir. (*Ulu Dala V*)

Şekil 3-62. Deve figürlü, mavi taşlı, altın yüzük

Malzemeler: Altın, firuze, akik
Teknik: Döküm, dövme, lehimleme ve bezeme, kakma
Ölçüler: Uzunluğu 3,85 cm, genişliği 2,25 cm, eni 1 cm
Küpenin alt kısmında oturan bir insan profilden betimlenmiştir. Kişinin kemerli bir burnu ve gür bir sakalı vardır. Oval şekilli gözleri, uzun ve dik kulakları belirgindir. Saçları koyu renk bir taşla vurgulanmıştır. Göz yuvaları ise firuze ile doldurulmuştur. İnsan vücudunun detayları ve belindeki kemer firuze kakmalarla doldurulmuştur. Yaban domuzu 90 derece dönük bir konumda yer alır ve kişinin karnına saldırmaktadır. Domuzun gövdesi ile ön ve arka ayak yuvaları firuze taşıyla doldurulmuştur. İşlenmiş telden yapılmış kuyruğu küpenin çengeli işlevini görür.
(*Saktar men Üysinder Medeniyeti*)

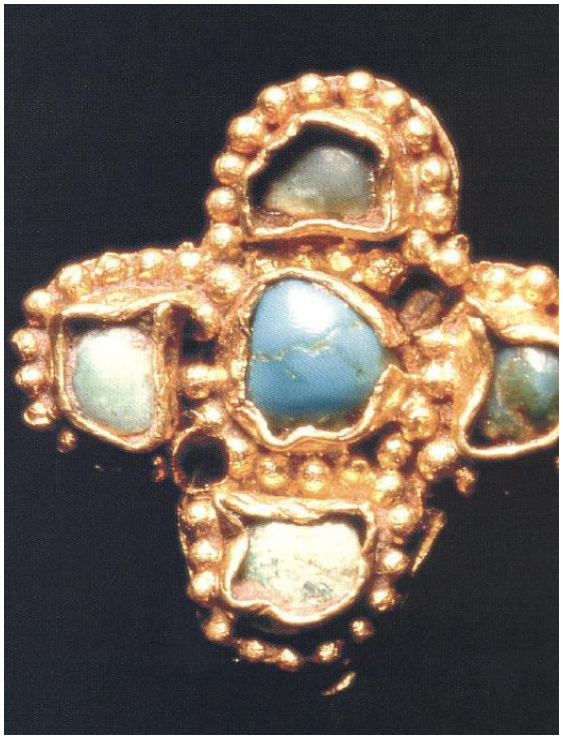
Şekil 3-63. Bir yaratığın insana saldırısını betimleyen Kargalı küpesi

	Uzunluğu 1,15 cm, genişliği 1,15 cm, eni 0,18 cm, yüzde 90 saf altın. Yuvarlak, çiçek biçimli ve kabartmalıdır. Plakanın kenarları bükülmüş olup ortasındaki kabarık yuvarlak göbeğin etrafında dört adet yaprak vardır. Kenarında dikilmeye uygun dört adet delik yer almaktadır. (*Saktar men Üysinder Medeniyeti*)

Şekil 3-64. Dört yapraklı çiçek biçimli yuvarlak plaka

	Yaprak biçimli süs plakaları. (11 adet) Düğme deliğinden tomurcuğu çevreleyen iki yaprak uzanır. (*Saktar men Üysinder Medeniyeti*)

Şekil 3-65. Süs plakaları

	
Dış bükey, damla biçiminde olan plakaların kenarları tırtıklıdır. Kenar boyunca uzanan şerit üzerinde yaprak motifi kabartılmıştır. Bu şeridin iç kısmında figüratif oyuklar yer alır. Plakanın iç ve dış kenarlarına dikilmeye uygun yedi delik açılmıştır. Uzunluk 4,2 cm; genişliği 2,75 cm; eni 0,21 cm; ağırlığı 2,11 gram. (Samaşev, *Drevnee Zoloto Kazakstana*)	Düz plakanın üzerine beş adet yuva monte edilmiştir. Ortadaki yuva yuvarlak diğerleri ise yarım daire biçimindedir. Yuvaların etrafı granülasyon (minik altın bilyeler) ile süslenmiştir. Ortadaki ve kenardaki yuvalar firuze ile bezenmiştir. Plakaya, kıyafete dikilmeye uygun iki delik açılmıştır. Uzunluğu 1,45 cm; genişliği 1,45 cm, eni 0,31 cm; ağırlığı 1,12 gram. (Samaşev, *Drevnee Zoloto Kazakstana*)

Şekil 3-66. Damla biçimli ve dört yapraklı süs plakalar

Teknik: Dövme, kesme, kabartma, oyma, 900 ayar altın (*Saktar men Üysinder Medeniyeti*)

Şekil 3-67. Kemer tokası

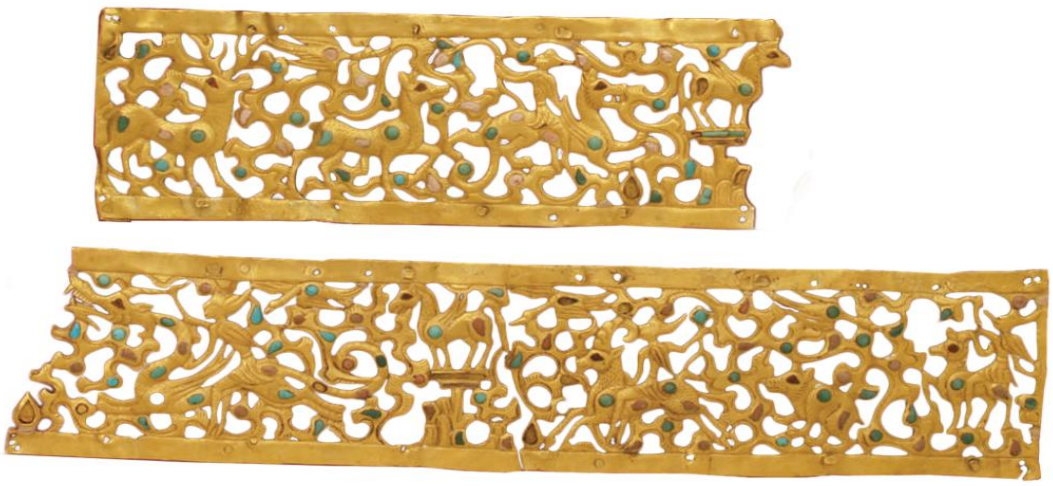

Dışbükey plakaların üzerinde yürür vaziyette kanatlı dağ keçisi işlenmiştir. Yandan betimlenen dağ keçileri sola doğru yönelmiştir. Başı hafifçe yukarı kalkık, gözü damla biçiminde, burnu yuvarlak, ağzı oval bir oyuk şeklindedir. Yaş halkaları belirgin, kıvrık ve iri boynuzları kalça kısmına denk gelmektedir. Derin dalgalı kanatları kürek kemiğinin üstünden uzanır. Geniş toynakları birbirine temas etmektedir. Plakanın kenarlarında dikilmeye uygun delikler yer almaktadır. (Samaşev, *Drevnee Zoloto Kazakstana*)

Şekil 3-68. Keçi figürlü süslemeler

Şekil 3-69. Altın, floral desenli süsleme unsurları (Samaşev, *Drevnee Zoloto Kazakstana*)

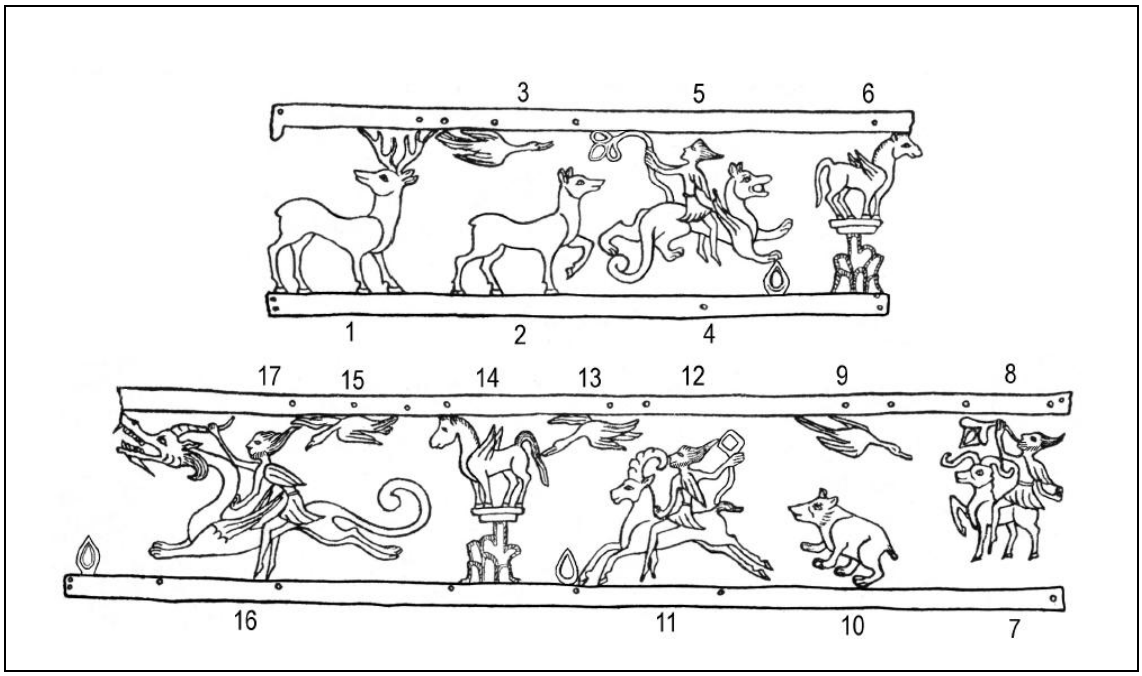

Kargalı Tacının, üzerinde yer alan taş kakmaların standart bir yerleşimi vardır. Tek fark hayvanın üzerindeki binicinin figürü kapatıp kapatmaması ya da figürün tamamen gösterilip gösterilmemesidir. Gözlerde üçgenimsi akik, omuzda yuvarlak, yanda oval, uylukta damla şeklinde kakmalar bulunur. (*Ulu Dala IV*)

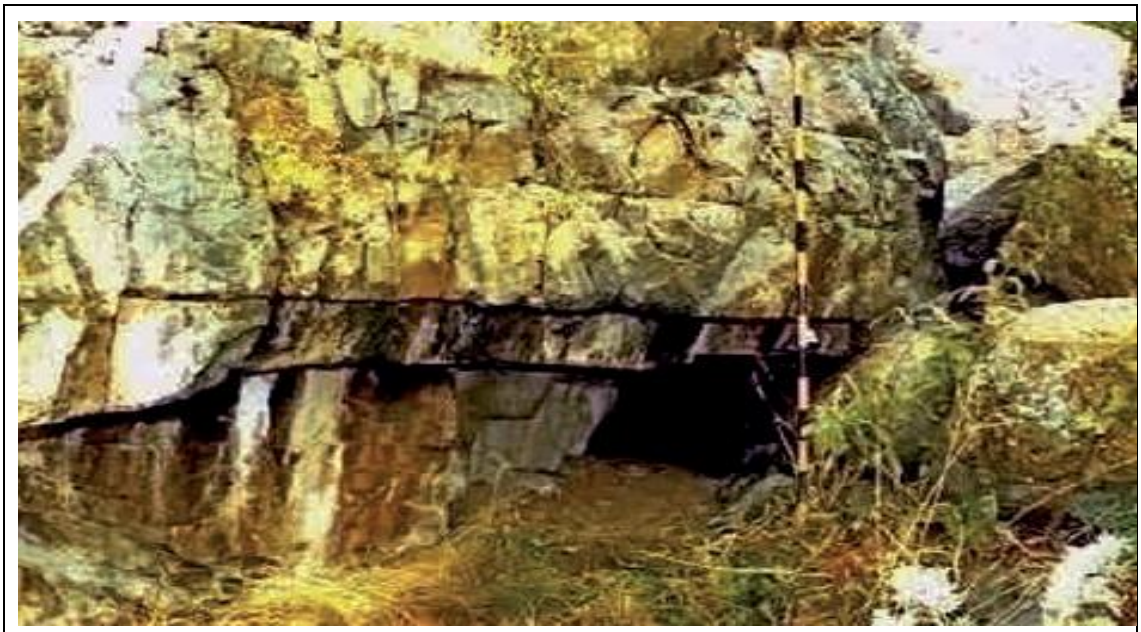
Şekil 3-70. Kargalı diademi

Şekil 3-71. Son satırdaki çizim Kargalı Diademinin Çernov tarafından varsayılan tanrıça merkezli görünümü.

Şekil 3-72. Bernştam tarafından yapılan çizim

Şekil 3-73. Kargalı mezarının bulunduğu iddia edilen mağaranın fotoğrafı (Kargalı geçidi).

3.5. KARATUMA KURGANLARI (MÖ III – I. YY)

Karatuma (Карагума) kurganlarında ilk arkeolojik araştırmalar 1968 yılında Kemal Akişev liderliğinde yürütülmüştür. 2000'li yıllara gelindiğinde Karatuma mezarlık alanının Jetıgey-Korgas demiryolu hattı inşaat sahasının içinde kaldığı tespit edilmiştir. İnşaat alanı içinde kalan mezarları kurtarmaya yönelik projeler hazırlanmış; bu kapsamda 2010 yılında görevlendirilen profesyonel bir ekip tarafından Karatuma mezarlığında 171 kurganın kazısı gerçekleştirilmiştir. 2010 yılındaki araştırma ekibinde Nurmuhanbetov, Amirov ve Kitov gibi isimler yer almıştır. Kurgan alanının en dikkat çekici özelliklerinden biri, bünyesinde barındırdığı kurgan sayısının yaklaşık bine ulaşmasıdır.
Karatuma mezarlığının araştırma tarihçesi genel olarak 1960'lar ve 2009-2010 yılları olmak üzere iki ana aşamadan oluşmaktadır. Karatuma'nın yer aldığı coğrafi konum nispeten elverişli bir iklime sahiptir. Dağ eteği kuşağında ortalama sıcaklık +8 ile +9˚C derece arasında seyretmektedir. En sıcak ay Temmuz, en soğuk ay ise Ocak'tır. Sıcaklığın 0˚C'nin altına düşmesi Kasım ayını; 0˚C'nin üstüne çıkması ise Mart ayını bulmaktadır. Böylece bölgede sıcak periyod 8-9 ay sürmekte, bu durum da yeterince uzun bir bitki büyüme (vegetation) süresi sağlamaktadır. İli Aladağlarındaki geçitlerin çıkışında nehirler; yerleşim ve ekonomi için son derece uygun olan kumlu-killi alüvyon birikintileri

oluşturmaktadır. Topografik yapı sulu tarım için büyük imkânlar sunarken bölgedeki çok sayıda mezarlık alanı ve yerleşim yeri de bu potansiyeli kanıtlar niteliktedir. Karatuma'daki çok sayıda mezarlık buradaki nüfus yoğunluğunu göstermektedir. Alanda toprak ve çakıldan inşa edilmiş 1070 kurgan mevcuttur. Gömünün yönelimi bazı sapmalarla birlikte ağırlıklı olarak doğu-batı doğrultusundadır ve başlar batıya dönük durumdadır.[364]

Karatuma mezarlığı akademik çevrelerde MÖ III ila MS III. yüzyıl arasında varlık gösteren Wusun dönemine ait olarak kabul görmüştür. Güney Kazakistan ve Yedisu topraklarında zengin bir Wusun tarih yazım literatürü mevcuttur. Wusun tarihi araştırmalarının başlangıcı 19. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Wusun anıtlarının ilk araştırmacılarından biri V. V. Radlov'dur. Radlov, 1871 yılında Turgen kasabasındaki kurganları incelemiştir. Radlov'un ardından N. M. Yadrintsev'in çalışmaları gelmektedir. Bölgedeki arkeolojik alanlar, Türkistan Arkeoloji Sevenler Derneği'nin kurulmasıyla birlikte daha kapsamlı bir şekilde incelenmeye başlamıştır. Derneğin üyelerinden biri olan Pantusov, Yedisu kurganları üzerine yaptığı çalışmaları derneğin yayınlarında neşretmiştir. 1917'deki Rus Devrimi'nden sonra dağınık halde bulunan ve henüz yeterince analiz edilmemiş veriler bilimsel temelde incelenmeye başlanmıştır. 1928 ila 1929 yıllarında M. P. Gryaznov, Kırgızistan'ın kuzeyindeki Wusun mezarlıklarında kazılar yürütmüş; Wusun medeniyeti hakkındaki sınırlı materyale rağmen önemli veriler elde etmiştir. Wusun mirası hakkındaki çalışmalar 1930'lu ve 1940'lı yıllarda ise Bernştam'ın çalışmalarıyla karakterize olmuştur.[365]

Güneydoğu Kazakistan, Erken Demir Çağı Kazakistan arkeolojisinin en iyi araştırılmış sahalarından biridir. Yarım yüzyılı aşkın süredir derlenen arkeolojik materyal bölgenin erken dönem tarihini ve kültürünü yeniden kurgulamak için sağlam bir temel oluşturmaktadır. Yedisu'nun Erken Demir Çağı nüfusu genel olarak Saka Tigrakhauda ve Wusun halkıyla ilişkilendirilir. Buna ek olarak Yüeçi ve Hun nüfusunun varlığı da söz konusudur. Saka ve Wusunlar, Tanrı Dağları ve Balkaş Gölü arasındaki Yedisu Bölgesi'nin tamamına yayılmıştır. Bu döneme ait arkeolojik materyal ile yazılı kaynaklar arasındaki uyumsuzluk bazı kronolojik sorunlar yaratmaktadır. Sovyet tarih yazımı,

[364] E. Ş. Amirov, "Karatuma Burial Grounds in the System of the Saka-Wusun Antiquities", *Bulletin of the Karaganda University History Philosophy Series,* 89 (1) (2018): 15-16.
[365] Baypakov, Voyakin ve Zaharov, *Mogilnik Karatuma,* 14

Wusun ve Saka hâkimiyeti arasındaki çizgiyi MÖ IV ve III. yüzyıllar arasına koymaktadır. Çin kaynaklarına göre ise Wusunlar Yedisu'ya MÖ II. yüzyılın ilk yarısında yerleşmiştir. Ayrıca Çin kaynakları Wusunları tamamen göçebe olarak kaydederken arkeolojik veriler Wusunlarda kayda değer oranda tarım yapıldığına dair kanıtlar sunmaktadır. Bu doğrultuda, Karatuma mezarlığında yapılan çalışmalar, dönem kültürünü yeniden inşa etmek adına büyük önem taşımaktadır. Karatuma, Kazakistan'ın güneydoğusunda, Kırgızistan ve Çin sınırlarına yakın olan Tanrı Dağları'nın kuzey eteklerinde yer alır.[366]

Karatuma mezarlığı; İli Nehri'nin sol kıyısında, Şilik Nehri deltası bölgesinde, Almatı şehrinin 146 km doğusunda, Almatı'nın Enbekşikazak ilçesine bağlı Şilik (Şelek) kasabasının 18 km kuzeydoğusunda konumlanmaktadır. Karatuma kurganları İli Nehri'nin sol kıyısında geniş bir alanı kaplar. Nekropol alanı bir dağ arası ovada bulunmaktadır. Bölge seyrek bitki örtüsüne sahiptir. Mezarlar farklı yoğunluklara sahip olmakla birlikte 10 km'den fazla bir alana yayılır. 16,59 km^2'lik bir bölgede binden fazla kurgan tespit edilmiştir.[367]

Kuş bakışı incelendiğinde kurgan dolgularının büyük kısmı küçük, yuvarlak yükseltiler veyahut neredeyse zemin seviyesinde olan taş ve çakıllardan oluşmuş yuvarlak alanlar şeklinde görünür. Nekropol, aralarındaki mesafenin birkaç kilometreye ulaşabildiği bir dizi kurgan grubundan oluşmaktadır. Grupların kendi içindeki kurganların arasındaki mesafe bir ila maksimum birkaç metre arasında değişmekte bazen de kurganların toprak dolguları birbiriyle birleşmektedir. Kurganların yerleşiminde bu bölge için karakteristik olan meridyen yönündeki kuzey-güney doğrultulu zinciri takip etmek mümkündür. Ancak kurganların birbirine çok yakın konumlanması ve bu zincirin dışındaki kurganların hemen yakınlarda bulunması genel görüntüyü belirsiz hale getirmektedir. Bu sebeple, Karatuma mezarlığındaki kurganların düzensiz kümelerden oluşan bir grup olduğu söylenebilir. İncelenen kurganlar doğudan batıya doğru dört grup halinde numaralandırılmıştır:

1.grup kurganlar (2 - 121): En yoğun gruptur. Birinci kurganın batısında yer alır.

2.grup kurgan (122 - 127): Birinci grubun batısında altı kurgandan oluşan küçük bir gruptur.

---

[366] Amirov, "Karatuma Burial Grounds", 14.

[367] Baypakov, Voyakin ve Zaharov, *Mogilnik Karatuma*, 30.

3.grup kurganlar (128 - 168): Sayısal olarak ikinci büyük gruptur; ikinci grubun batısında yer almaktadır.

4.grup kurganlar (169 - 171): Aralarında önemli ölçüde mesafe olan üç kurgandan oluşan en küçük gruptur. Üçüncü grup kurganların batısında konumlanmaktadır.

Kurganlar, (Kurgan 1 hariç) 0,10-1,50 metre yüksekliğe; 5 ila 15 metre arasında değişen çapa sahiptir. İncelenen kurganlar; 0,10-0,60 metre yükseklikteki küçük kurganlar ve 0,60-1,5 metre yükseklikteki orta büyüklüğe sahip kurganlar olarak iki gruba ayrılabilir. Kurgan büyüklüklerinden yola çıkılarak Karatuma mezarlarının çoğunun sıradan toplum üyelerine ait olduğu tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra, Kurgan 1'in ve orta büyüklükteki kurganların farklı bir kronolojik döneme ve farklı geleneklere ait olduğu belirlenmiştir.[368]

Kurgan 1, alanın en büyük yapısıdır. Alanın en doğusunda bol sulu, bataklığa bitişik bir bölgede konumlanmaktadır. Bölgedeki araç yolu, Kurgan 1'i ve diğer kurgan kümesini birbirinden ayırmaktadır. Söz konusu kurganın çapı 45 metre, maksimum yüksekliği 2,1 metredir. Daha önce defalarca kez yağmalandığı için kurganın tepesi çanak şeklinde bir oyuğa sahiptir. Yüzey toprağı temizlendikten sonra oval şekilli mezar çukuruna erişildiğinde, çukurun kuzeydoğu ucunda bir koridor tespit edilmiştir. Mezar odasının tabanına yaklaşıldığında buranın yeraltı suyuyla dolmaya başlaması dolgu toprağının ve mevcut suyun körlemesine çıkarılmasına sebep olmuş ve defin çukurunun mimari tespitinin önüne geçmiştir. Kuzey şeridinden gelerek çukurla birleşen hattın dromos olduğu tahmin edilmiştir. Birkaç seramik parçası dışında bu soyulmuş kurgandan başka bir eser çıkmamıştır.[369]

Çoğu kurganda olduğu gibi Karatuma'da da en yaygın eser grubunu seramik eşyalar oluşturmaktadır. Karatuma seramiklerinin kırmızımsı hamurdan, çakıl ve ince kum karıştırılarak yapıldığı tespit edilmiştir. Kâseler, sürahiler, kupalar en kalabalık seramik eşya grubunu oluşturmaktadır.[370]

Aynanın bulunduğu 137. kurganda iki ayrı defin çukuru yer almaktadır. Birinci çukurda, 35 - 45 yaş aralığında, cinsiyeti belirlenemeyen bir gömü bulunmaktadır. Bu mezardan yalnızca sağlam iki seramik kap elde edilmiştir. İkinci çukurda ise 18 - 25 yaş aralığında bir kadın gömü ve onun yanında da bronz bir ayna bulunmuştur. Bu defin çukurunda ayna

---

[368] Baypakov, Voyakin ve Zaharov, *Mogilnik Karatuma*, 31.
[369] Baypakov, Voyakin ve Zaharov, *Mogilnik Karatuma*, 49.
[370] E. Ş. Amirov, "Keramika Mogilnika Karatuma", *Saki i Savromatı Kazahskih Steney: Kontakt Kultur* içinde, ed. Akan Ongarulı (Almatı: Institut Arheologii İm. A.H.Margulana, 2016), 35.

haricinde sağlam bir şekilde ele geçen iki seramik kap vardır. Bu seramiklerin, Karatuma'daki çoğu kap gibi orta derecede yoğrulmuş, kırmızı hamurdan yapıldığı anlaşılmıştır. Hamurlar ince kum parçalarıyla karıştırılmıştır. Düz tabanlı, yuvarlak gövdeli seramikler muhtemelen yiyecek içecek takımlarını oluşturmaktaydı.[371] Ayna, araştırmacılar tarafından ritüel bir eşya olarak kabul görmüştür. Çünkü, şaman gömüsü olduğu düşünülen kurganların envanterinde ayna çoğu zaman yer almaktadır. Şamanlar, Yer ve Gök Tanrılarının huzuruna daima seyahat ederlerdi. Ruhlarla da irtibat halinde olan şamanlar kimi zaman kötü ruhlarla mücadeleye girerlerdi. Bu mücadelede, kendisini koruyacak savaş aletlerine ihtiyaç duymaktaydı. Bu doğrultuda, şamanların askeri donanımı kıyafetiydi. Kıyafetin öne çıkan parçalarında silahlar, kemer, ayna ve zırh gibi unsurlar yer alıyordu. Bu eşyalar arasında aynalar, dünyada olup bitenler hakkında bilgi veriyor ve ışığı yansıtarak kötü ruhları korkutuyordu.[372]

Ayna, Dağlık Altay'dan Asya içlerine dek yayılan İskit-Saka kültürünün nişanlarından biridir. Bu ritüel eşyanın, ışığı ve güneşi temsil ettiği düşünülmektedir. Avrasya halklarında insanın ruhunu gösteren ve onun kaderini etkileyen büyüsel bir nesnedir. Aynı zamanda aynanın yuvarlak şekli sadece güneşi temsil etmemiş, Neolitik Çağ'dan itibaren büyüme ve gelişimin de sembolü olmuştur.[373]

Geleneksel olarak aynaların ölü gömme törenlerinde de kullanılan kült objeler olduğu kabul edilmektedir. Karatuma aynası, mezar çukuruna ahşap bir kutu içerisinde yerleştirilmiştir. Bu ahşabın kalıntıları aynanın arkasında tespit edilmiştir. Söz konusu ayna, dairesel formlu bir diskten oluşmaktadır. Arka yüzeyi dekoratif, geometrik şekillerle süslenmiştir. Bu şekiller, dört daire, merkezdeki çıkıntı ve tam ortadaki küre görünümlü bir kabartıdan oluşmaktadır. Diskte bordür çizgisi bulunmamaktadır. Aynanın sapı monolittir ve disk ile bir bütün oluşturmaktadır. Bu sebeple, sapın kesit kalınlığı ile aynanın kalınlığı eşittir. Sapın ucu yuvarlatılmış olup ön ve arka yüzeyi işlemesizdir. Disk ve sap dâhil olmak üzere aynanın toplam uzunluğu 31,2 cm'dir. Ayna MÖ VI. yüzyılın sonu ve III. yüzyıllar arasına tarihlendirilmektedir. Form ve biçim olarak türündeki tek örnektir. Buraya İç Asya'nın kültürel merkezleri ile olan etkileşim neticesinde geldiği

[371] Baypakov, Voyakin ve Zaharov, *Mogilnik Karatuma*, 464.
[372] Julian Baldick, *Hayvan ve Şaman* (İstanbul: Hil Yayınları, 2016), 141.
[373] R. Darmenov, "Saktardın Dünietanımı", *Ulı Dala Murası: Zergerlik Öner Jaunarları* içinde (Astana: Exponat, 2018), 47.

düşünülmektedir.[374] Çoğu araştırmacıya göre aynalar, genç veya yaşlı kadın şamanların gömüleriyle ilişkilendirilmiştir. Bu çerçevede düşünüldüğünde, Saka toplumunda yönetici ve asker, soylu ve sıradan halk tabakalarının yanında bir de şamanların yani din ehli bir grubun mevcudiyeti düşünülmektedir.[375] Neticesinde, Karatuma kurganlarının fakir buluntuları arasında ayna, dikkat çekici bir eşya olarak ön plana çıkmaktadır.

Karatuma'nın nadir buluntuları arasında yer alan bir bıçağa ait parçalar Kurgan 141'de bulunmuştur. Bu kurganın içerisinde de iki ayrı mezar çukuru tespit edilmiştir. Bıçak kalıntılarının bulunduğu 2 numaralı mezar çukurunda dağınık haldeki iskelet çıkarıldıktan sonra yüksek ihtimalle ölen kişinin yatırıldığı ahşap bir yatak yer almaktaydı. 25 – 35 yaş aralığında bir erkeğe ait definin bulunduğu çukurda, bıçak parçaları odanın ortasından çıkarılmıştır. Buna ek olarak diğer mezarlarda olduğu gibi kırmızı hamurdan yapılmış seramikler ele geçmiştir.[376]

Kurgan 166 içinde ise dört gömü çukuru ve dört ayrı defin tespit edilmiştir. Mezarın en güneyinde yer alan birinci çukurda 45 - 55 yaşları arasında bir erkek cenazesi ve ahşap parçalar vardır. İkinci çukurun tabanında kuzey duvarına yakın zoomorfik süslemeli 5 cm çapında yuvarlak bir bronz eser ve dağılmış vaziyette cinsiyeti belirlenemeyen 12 – 15 yaşlarında bir çocuğa ait iskelet parçaları bulunmuştur. Güney duvarı boyunca kötü korunmuş demir parçaları ve beş adet üç kanatlı temren de bu gömü çukurundaki buluntular arasındadır. Üçüncü çukurda, 35 - 45 yaşlarında bir erkek cenazesi gömülüdür. Dördüncü çukura ise 18 – 25 yaşlarında olduğu düşünülen bir kadın defnedilmiştir.[377]

Karatuma'da 2010 sezonu boyunca kazısı yapılan 171 kurganın % 90'ı soyguncular tarafından tahrip edilmiştir. Mezar çukurlarının bir kısmında kütük parçaları ve çürümüş ahşap kalıntılar tespit edilmiştir. Büyük ihtimalle, Karatuma mezarları ahşap bir çatı ile kapatılmıştır. Kazısı yapılan bu 171 kurganda seramik eşyalar, boncuklar, metal ürünler ve bileme taşları gibi gündelik ev eşyaları bulunmuştur.

Bu alandaki mezarlar, alçak bir tepe ile karakterize edilmiştir. Mezar tümseğini oluşturan toprak, o bölgeye aittir. Kurganların yüzeyi çakıl taşları ile kaplanmıştır; döneminde onu çevreleyen taş bir halkanın da olduğu düşünülmektedir. Soyguncu izleri yalnızca

---

[374] Amirov, "Karatuma Burial Grounds", 18.
[375] E. Ş. Amirov, "Zerkalo Sredneaziatskogo Oblika İz Mogilnika Karatuma", *KazNu Bulletin. History Series*, 76 (1) (2015): 237.
[376] Baypakov, Voyakin ve Zaharov, *Mogilnik Karatuma,* 476.
[377] Baypakov, Voyakin ve Zaharov, *Mogilnik Karatuma,* 540-541.

mezarların envanterini değil mimarisini de bozmuştur. Mezar tümseğinde çakılların bulunmadığı örneklerde yığma kısım, killi topraktan oluşmuştur. Orta büyüklükteki mezarların organik katmanı ve eşyaların niteliği küçük boyutlulara kıyasla daha fazladır. Organik katmanlarda ahşap, kamış, bitki sapları gibi malzemeler tespit edilmiştir. Çoklu gömülerin olduğu mezarlarda çukurlar kuzey-güney ekseninde açılmıştır. Basit oyuklu çukurlardan oluşan Karatuma Mezarlığı, MÖ III ila I. yüzyıllara; Wusun dönemine (bazı orta boyutlu mezarlardaki Saka karakteri de göz önünde bulundurularak) tarihlendirilmiştir.

Bazı veriler Karatuma'da tarımcı bir nüfusun gömülü olduğuna işaret etmektedir. Bölgedeki yoğun nüfusun varlığını gösteren mezar sayısının hareket halindeki göçebe nüfusla birleştirilmesi haliyle zordur. Mezarlık alanı Wusunlar gibi tarım potansiyeli yüksek bir toplumu besleyebilecek kadar büyük bir nehrin alüvyon yelpazesine bağlıdır. Bu coğrafi gerçeklikle bağlantılı olarak buluntular arasında ciddi miktarda tahıl öğütme taşları yer almaktadır. Biyolojik incelemelerde tespit edilen diş çürüğü yoğunluğu; yüksek karbonlu yiyeceklerin, bir ihtimalle de tahıl tüketiminin izleri olarak yorumlanmıştır. Laboratuar çalışmaları neticesinde ortaya çıkan genel görünüm, Saka-Wusun dönemindeki tarımsal gelişimin birikmiş arkeolojik verileriyle uyumludur.[378]

Kurganların dolgusunda genel olarak kırılmış taş ve çakıl parçaları ile karışık kahverengi, killi toprak bulunmaktadır. Mezar çukurları oval, düzensiz oval ya da dikdörtgen formdadır. Karatuma mezarlığında soyguncuların yağma izleri ilk incelemelerde açık bir biçimde görünmektedir. Yağmalar neticesinde çoğu kurganın envanteri ve antropolojik materyali dağınık ve eksiktir. Anatomik formu bozulmamış iskeletlerde arkeologlar arazideki ilk aşamada yaş ve cinsiyet tespiti yapma imkânı bulmuşlardır. Bozulmamış iskelet bütünlüğü, antropolojik canlandırma uygulaması için ayrıca önem taşımaktadır. Karatuma bir soylu mezarlığı olmadığı için buluntuların büyük çoğunluğunu seramik eşyalar oluşturmuştur. Oldukça fakir buluntulara sahip olan bu mezarlıkta birkaç adet silah ele geçmiştir. Karatuma'da erken bozkır göçebe geleneklerine uygun olarak iki, üç ya da dört kişiden oluşan çoklu definlere sıkça rastlanmıştır. Çoklu definler, kimi kurganlarda birbirine paralel şekilde açılan ayrı gömü çukurlarına; kimi kurganlarda ise aynı gömü çukuruna iki defin bir arada olacak şekilde yapılmıştır.

[378] Amirov, "Karatuma Burial Grounds", 20.

Karatuma, erken göçebelere ait defin ritüellerinin karakteristik özelliklerini gösteren bir mezar grubudur. Ölülerin hepsi sırtüstü, başları batıya gelecek şekilde yatırılmıştır. Mezar inşalarında ahşap tavan örtüleri tespit edilmiştir. Küçük taşlarla karıştırılmış toprak dolgu, taşlardan yapılmış mezar duvarları, bir kurganda birden fazla gömünün yer aldığı belgelenmiştir. Kuzey-güney hattında uzanan Karatuma kurganları, Yedisu'nun diğer göçebe kurganları ile karşılaştırıldığında; kurgan inşası, defin ve anma törenleri gibi geleneklerdeki temel ve kalıcı ilkelerin varlığı ortaya çıkmaktadır.[379]

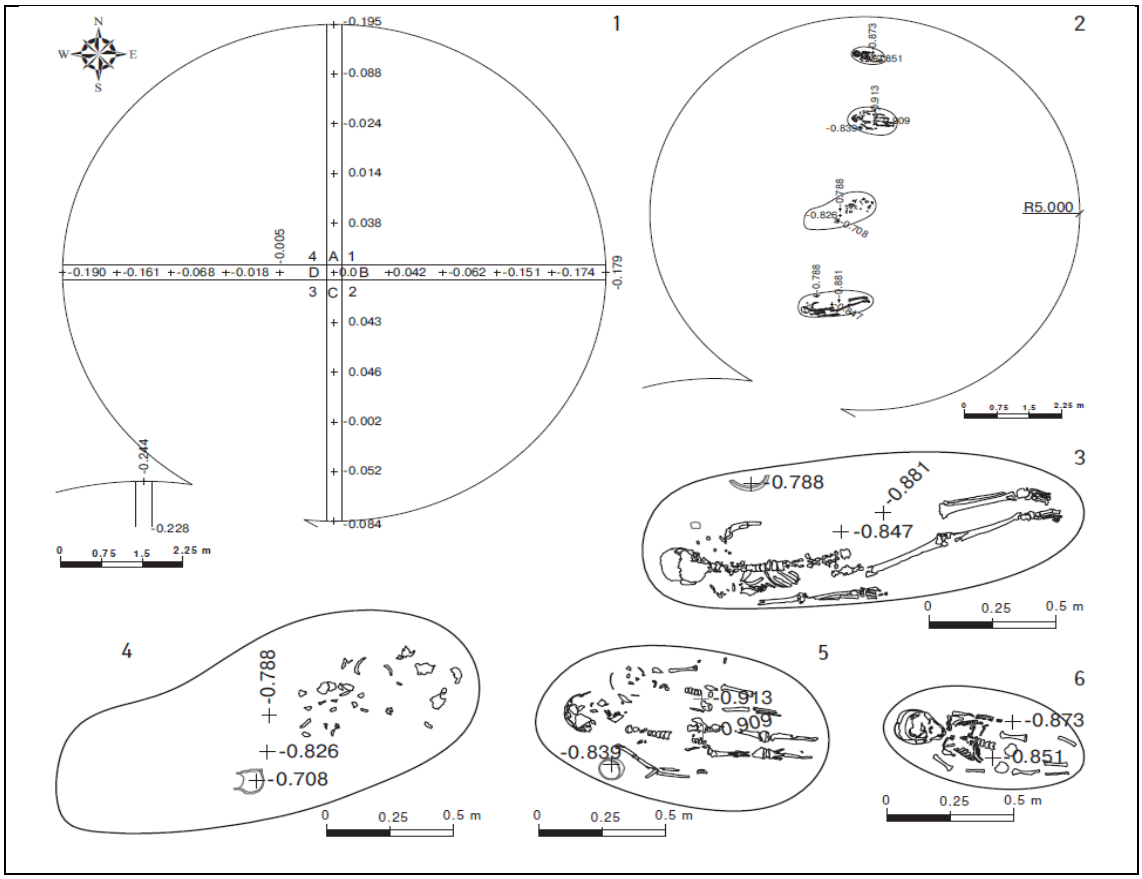

Şekil 3-74. Karatuma kurganlarından yürütülen kazılardan bir görüntü (Baypakov, *Mogilnik Karatuma*)

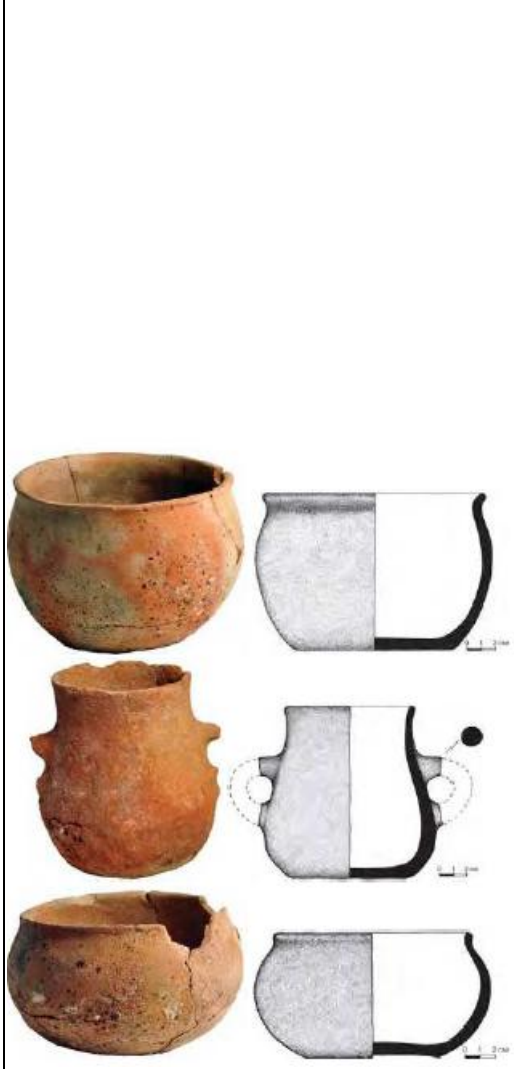
[379] A. A. Nurjanov, G. S. Jumabekova ve G. A. Bazarbayeva, "Novıe Dannıe o Kulture Sakov Jetisu: Karatkie Rezultatı Polevıh Issledovanniy 2020 G. Ha Territorii G. Almatı", *Kazakstan Arheologiyası*, 10 (4) (2020): 83.

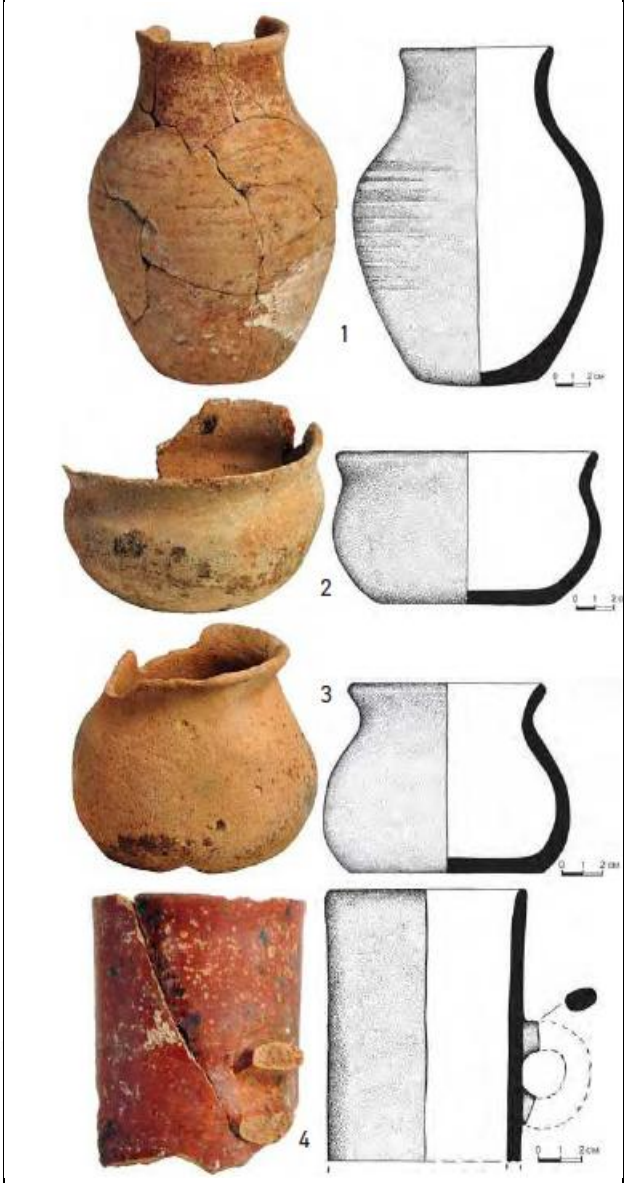
Şekil 3-75. Karatuma 11.kurganda çoklu gömü örneği (Baypakov, *Mogilnik Karatuma*)

Şekil 3-76. Kurgan 35'teki çoklu gömü planı (Baypakov, *Mogilnik Karatuma*)

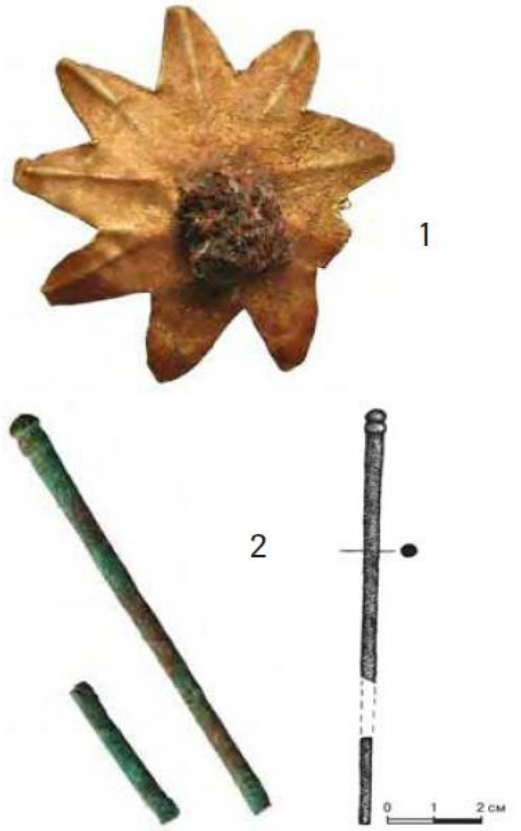

121. Kurgan'da bulunan Karatuma seramikleri

131. Kurgan'ın seramik örnekleri

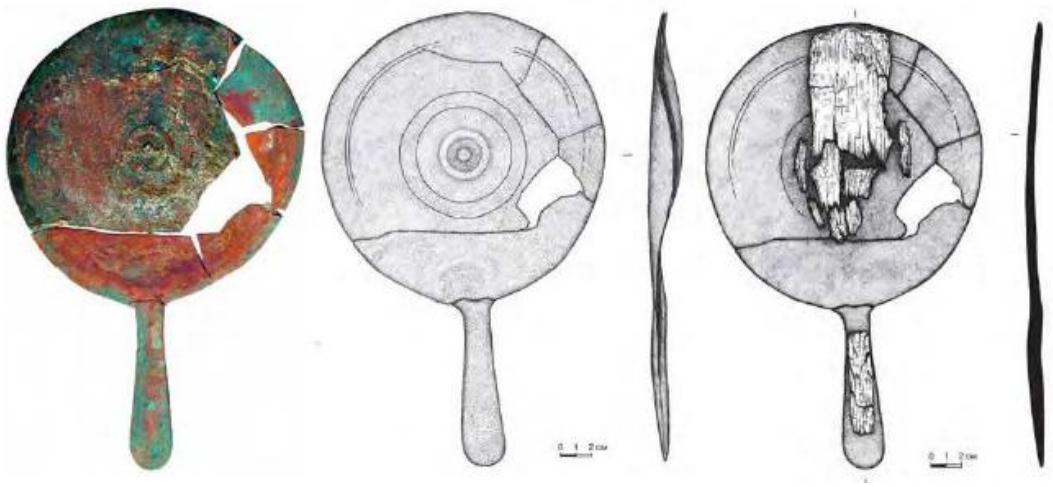
Şekil 3-77. Seramik örnekleri

Dokuz yapraklı altın rozet. Altın folyodan yapılan eser dokuz kollu yıldıza benzer. Arkasındaki iç bükey kısma yassı telden yapılmış bir halka lehimlenmiştir. Bu halka, rozetin bir başka parçaya tutturulma yeridir. Her bir yaprağın ortasından düz bir şekilde altın granüller geçer. Rozetin merkezinden yaprakların ucuna kadarki uzunluk 0,9-1,1 cm'dir. Rozetin merkezinde demir bir lehimlenmiş parça bulunur. Sağdaki fotoğrafta rozetin arka kısmı ile bronz iğneler yer almaktadır.

Şekil 3-78. Karatuma mezarlığında bir kadın gömünün olduğu kurgan 16'nın envanterleri

Bronz ayna. Düz uzun saplı aynanın sapı ve diski birlikte dökülmüştür. Diskin çapı 19,3 cm, sapın uzunluğu 11,9 cm. Sap aşağı doğru genişler. En geniş noktası 4,5 cm, diskle birleştiği nokta ise 2,4 cm'dir. Diskin üzerinde dört adet eş merkezli daireyle süsleme yapılmıştır. Diskin merkezinde dış bükey yuvarlak bir çıkıntı vardır.

Şekil 3-79. Kurgan 137'deki bronz ayna

Kurgan 166'da bulunan beş adet ok ucu kötü korunmuş durumda olup üç kenarlıdır.

Şekil 3-80. Ok ucu örnekleri

Yaldızlı bronz rozet/plaka. Ürünün arkasında yarım küre formunda bir halka bulunmaktadır. Rozetin çapı 7 cm, kalınlığı 0,3 cm. Hayvan üslubundaki görsellerle süslenmiştir. Dış yüzeyinde dört yapraklı rozetin etrafına yerleştirilmiş kedigillerden üç yırtıcı stilize bir formda betimlenmiştir. Yırtıcıların yüzleri ön cepheden, vücutları, bacakları ve kuyrukları profilden verilmiştir.

Şekil 3-81. Karatuma 166. Kurgan. Ok kılıfı rozetine ait fotoğraf ve çizim

	
Kurgan 166, 1. Mezar çukuru	Kurgan 166, 2. Mezar çukuru
	
Kurgan 166, 3. Mezar çukuru	Kurgan 166, 4. Mezar çukuru

Şekil 3-82. Kurgan 166, çoklu gömü örneği

Kurgan 137, 1. Mezar çukuru

Kurgan 137, 2. Mezar çukuru

Şekil 3-83. Kurgan 137 mezar çukurları

Kurgan 133, ahşap çatı kesiti

Şekil 3-84. Karatuma ahşap mimari

Kurgan 141, birinci ve ikinci mezar çukuru

Şekil 3-85. Kurgan 141

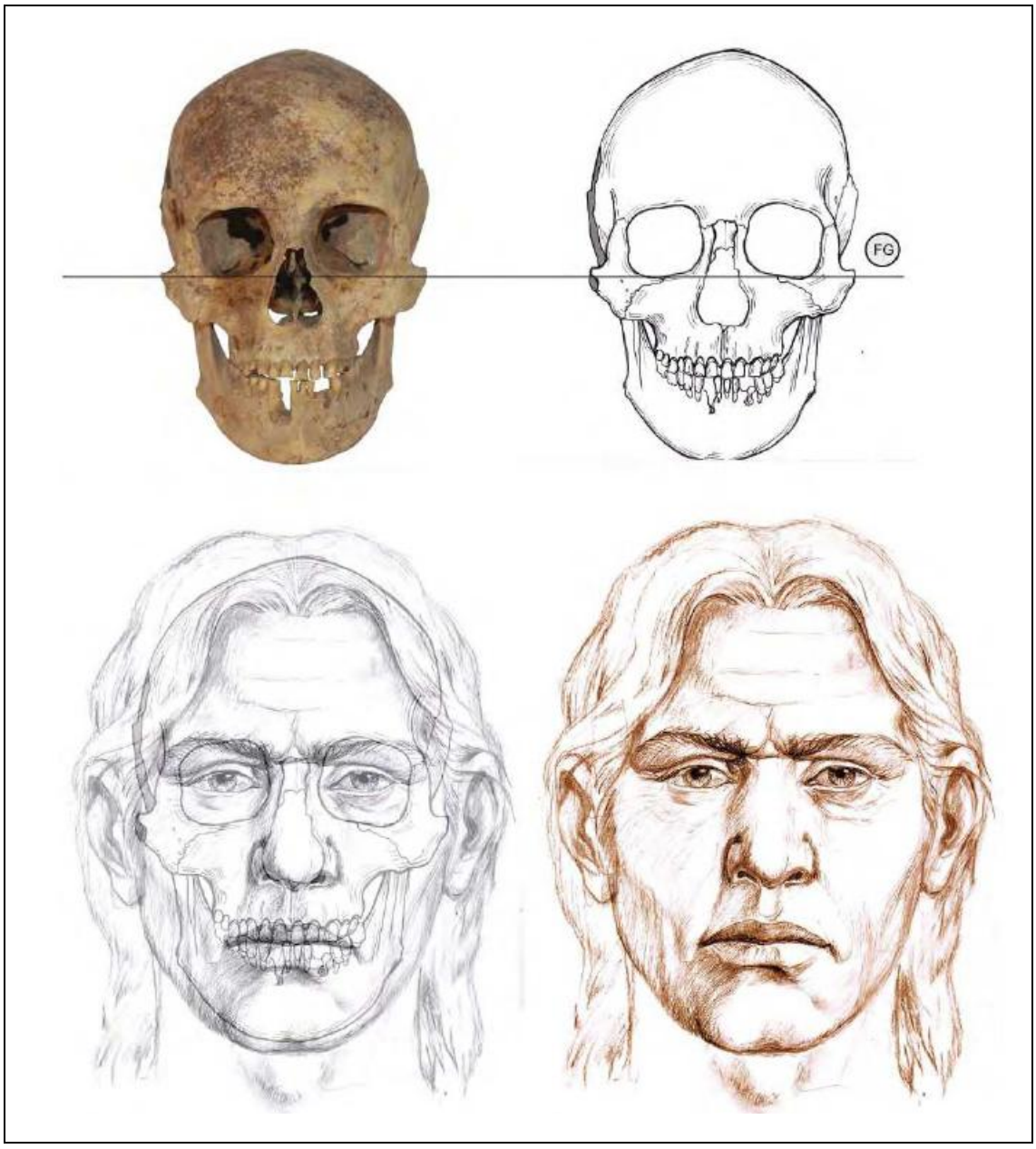
Kurgan 141, 2. Mezar çukurundaki ahşap kalıntıları

Şekil 3-86. Ahşap yapı

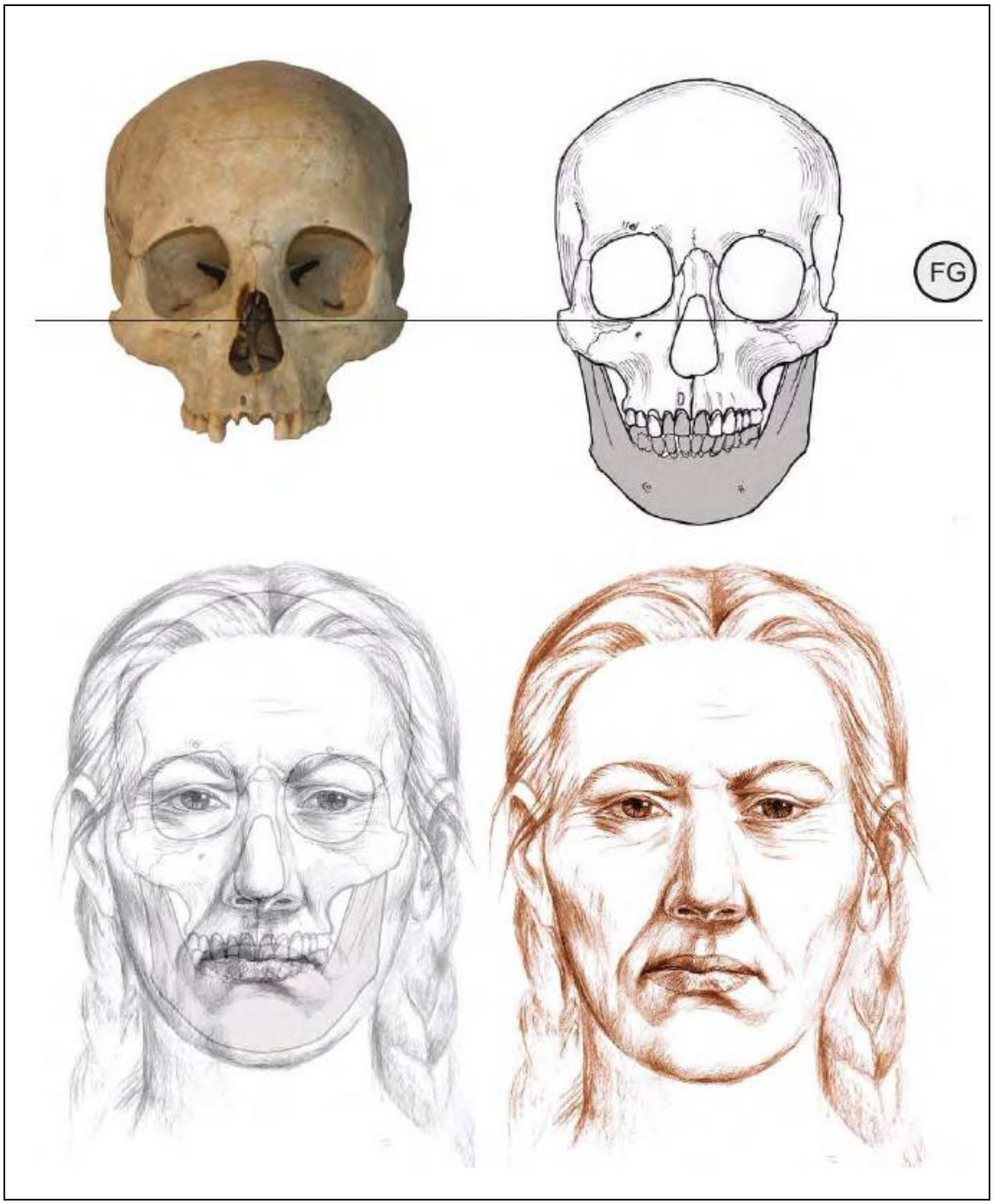

Fotoğrafta bir parçası görünen akinak bıçağın sabit kısmının uzunluğu 15 cm’dir.

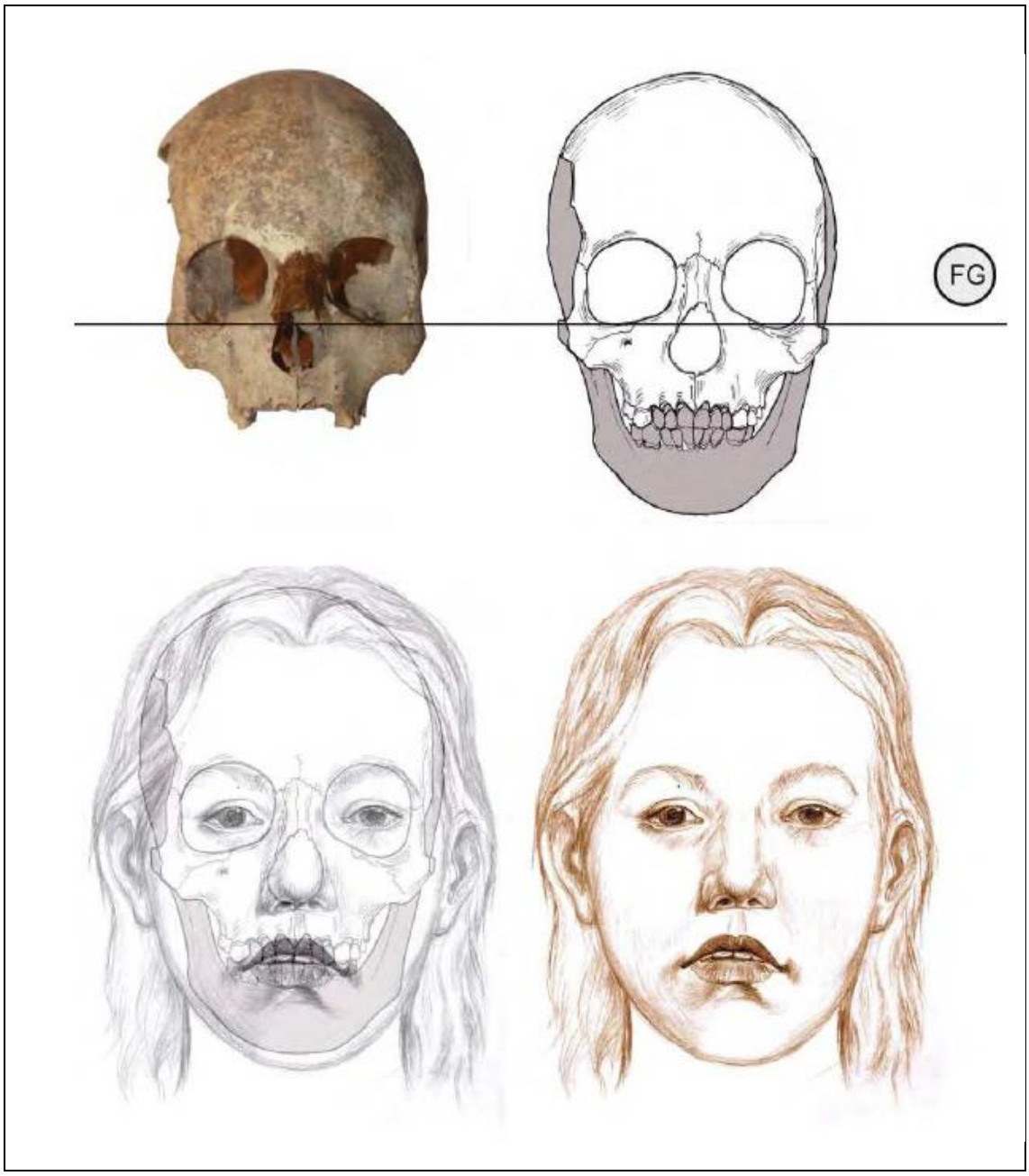
Şekil 3-87. Kurgan 141, 2. Mezar çukurunda tespit edilen bıçak kalıntısı

Şekil 3-88. 34 numaralı Karatuma kurganından çıkarılan 35-45 yaş aralığındaki erkeğe ait yüz rekonstrüksiyonu

Şekil 3-89. Karatuma 21. Kurganda bulunan kafatasının antropolojik rekonstrüksiyonu, 35-45 yaş arası kadın

Şekil 3-90. Karatuma 26. Kurgan, 1 numaralı mezardan elde edilen 8 yaşındaki çocuğa ait kafatasından elde edilen yüz rekonstrüksiyonu

Güneydoğu Kazakistan'da Kırgızistan ve Çin sınırlarının yakınında Tanrı Dağları'nın kuzey eteklerinde konumlanan Karatuma mezarlığının haritası

Şekil 3-91. Karatuma'yı gösterir harita

3.6. KATARTÖBE KURGANI (MÖ V – III. YY)

Katartöbe (Катартобе) kurganlarında yürütülen saha çalışmaları, Kazak bilim insanları tarafından 2012 yılında başlatılmıştır. Devam eden çalışmalar Kazak-Kore ortaklığıyla sürdürülmüştür. Bu tez çalışması dâhilinde ana bir başlık olarak incelenen Katartöbe, ağırlıklı olarak Kazakistan Cumhuriyeti Ulusal Müzesi, Kazakistan Kültür ve Spor Bakanlığı ve Kore Cumhuriyeti Kültürel Miras İdaresi'nin 2015-2018 yılları arasında yürüttüğü ortak kazılar neticesinde elde edilen sonuçlar üzerinden ele alınmıştır.

Katartöbe kurganları, dağ yamacı boyunca kuzey-güney doğrultusunda, gruplar halinde sıralanmaktadır. Nitekim "Katartöbe" ismi de kelime anlamı itibarıyla "tepeler dizisi" ya da "sıralı tepeler" manasına gelmektedir. İncelenen kurganlar toplamda dört mezar grubu oluşturmaktadır.[380]

[380] Ongarulı vd., *Katartöbe Nekropol*, 107.

Katartöbe kurganları Şalkode Vadisi'nin düz eteklerinde, deniz seviyesinden 2150-2300 metre yükseklikte, üç tarafı dağlarla çevrili bir alanda yer almaktadır. Güneyinde Tanrı Dağları, kuzeyinde Tuzu Dağlarıyla komşudur. Katartöbe kurganları tek bir hat üzerinde zincirler şeklinde dizilmiştir. Şalkode Vadisi kuzeydoğudan güneybatıya 50 km uzunluğunda ve 6-10 km genişliğinde olup Yedisu bölgesinin en güzel köşelerinden biri olarak kabul edilir. Vadide nehir kolları boyunca çok sayıda kurgan bulunmaktadır. Yürütülen araştırmalar sonucunda Erken Demir Çağı'na ait 47 kurgan grubu ve mezarlık bulunmuştur. Erken Demir Çağı'nda kurganların düzeninde önceki dönemlerin izlerinin korunduğu geleneksel bir yapı söz konusudur. Bölgedeki mekânsal organizasyonda iki temel inşa tipi görülmektedir. İlk tip kuzey-güney doğrultulu dizilimler, ikincisi ise ana kurganın etrafına yerleştirilen dairesel tiplerdir.[381] Katartöbe'nin çekirdeğini 20'den fazla kurgandan oluşan merkezi bir zincir oluşturmaktadır. Bu kurganların bazılarının yakınında hendekler ve taş yollar gibi diğer mezar yapılarının kalıntılarına rastlanmıştır. Kurganlar dış yapıları bakımından görsel olarak dikdörtgen/kare ve yuvarlak olarak iki ana gruba ayrılabilir.[382]

1 numaralı kurgan grubunda yer alan 2. Kurgan, Tuzu Dağı'nın eteğine daha yakın olan 2 numaralı grubun kuzeyinde bulunur. Kurganın toprak dolgusunda 4 metre genişliğinde bir hendek mevcuttur. Bu hendeğin, hayvan yemlerini depolamak amacıyla yerel halk tarafından açıldığı belirtilmektedir. Çapı 40 metre, yüksekliği 2 metre olan kurgan yuvarlak planlıdır. Mezarın duvar profilinde görüldüğü üzere yapının stratigrafisi 1 metre yüksekliğindeki ilk katmandan, ikinci bir farklı katmandan ve taş örtüden oluşan üçüncü katmandan müteşekkildir. Kurganın taş örtüsünün eteğinden 8,35 - 10 m mesafede çift sıra taş çit yer almaktadır. Yapının kuzeydoğusunda tahıl öğütücüsü bir el değirmeni bulunmuştur. Temizlenen kurganda biri merkezde diğeri ise 8 metre güneyde yer alan iki kabir çukuru açılmıştır. 1 numaralı kabir çukuru, köşe açıları yuvarlatılmış dikdörtgen plana sahiptir. Doğu-batı doğrultusunda 3,1 metre, kuzey-güney 1,8 metre ölçülerindedir. Çukurun dolgu toprağında tahta parçaları ile sığır, at ve koyun kemikleri bulunmuştur. Mezar çukurunun tabanında küçük ve büyük taşlardan bir katman yer almaktadır. Soyguncular tarafından yağmalanmış bu mezarda 35-45 yaşlarında bir erkeğe ait kemikler mezar içerisinde dağınık bir vaziyette ele geçmiştir. Çene kemiğinin batıdan

[381] Ongarulı vd., *Katartöbe Nekropol*, 169.
[382] Ongarulı vd., *Katartöbe Nekropol*, 178.

çıkması gömünün başının batıya dönük olduğunu düşündürmektedir. Ölü aşı (kurban) kalıntıları olarak bir atın sakrumu, bir koyunun bel bölgesi ve sağ bacağının bir bölümü gibi kalıntılar bulunmuştur. Buna ek olarak mezar içerisinde rastgele dağılmış seramikler bulunmuştur.

2 numaralı mezar çukuru dikdörtgen planlı olup uzun kısmı doğu batı yönelimlidir. Çukur içerisinde dağınık halde ağaç parçaları yer almaktadır. Mezar ince toprakla doldurulmuş ve ahşap bir örtü ile kapatılmıştır. Kütükler bütün şekilde kullanılmıştır. Mezarın üstünde dört adet köpek başı bulunmuştur. Mezar envanteri arasında demir bir hançer ile çeşitli formlara sahip seramik parçaları tespit edilmiştir. İskelet incelemesinde 35 ila 40 yaşlarında bir erkeğin başı batıya dönük şekilde yattığı anlaşılmaktadır. Mezar temizliği esnasında kıyafet ya da örtü kalıntısı olabileceği değerlendirilen renkli, organik parçalar elde edilmiştir. Gömünün sol kulağında altın bir küpe, kafasının sol tarafında ise dört adet ok ucu yer almaktadır.[383]

2 numaralı kurgan grubunda 1 numaralı kurgandan 12 numaralı kurgana kadar uzanan hat uzunluğu 1,36 km'dir. 1-3, 4-8, 9-10 ve 11-12 numaralı kurganlar birbirinden uzakta yer alarak küçük gruplar oluşturmuştur. Bu hat, kuzeybatı-güneydoğu ekseninde kuzeyin 13˚ batısına sapma göstererek konumlanmaktadır.[384]

2 numaralı grubun içinde yer alan 1 numaralı kurgan, grubun en kuzeyinde konumlanmaktadır. Üst kısmı düzleştirilmiş kare forma sahip kurganın çapı kuzey-güney doğrultusunda 27,5, doğu-batı doğrultusunda 26,7 metredir. Yüksekliği 2 metredir. Kurganın kuzeyinde yer alan küçük bir defin çukurunda (podboy mezar) genç bir kadının eksiksiz iskeleti ve bir yenidoğan tespit edilmiştir. Bu yuvarlak mezar, taş çit ile ana kurganın arasındaki alana yapılmıştır. Kuzeybatı-güneydoğu yönelimli bu mezar, ana mezardan daha sonraki bir dönemde yapılmıştır. Daha geç bir döneme ait olan bu mezarın bir Wusun mezarı olma ihtimali yüksektir.[385]

Ölü aşı kalıntısı olarak at kemikleri bulunmuştur. Kare formlu kurganın çevresi yine kare şeklinde olan taş bir çit ile çevrelenmiştir. Çitin dış hattı orta büyüklükteki taşlarla, iç kısmı ise minik çakıl taşlarıyla oluşturulmuştur. Bu kurganın henüz erken çağlarda iken yağmalandığı düşünülmektedir. Mezar çukurunun üstü, kütüklerden yapılmış bir tavan

[383] Ongarulı vd., *Katartöbe Nekropol*, 179-191.
[384] Ongarulı vd., *Katartöbe Nekropol*, 108.
[385] O. Hendok, Munhi Kvon, M. A. Stoyakin, "Geofiziçeskie Issledovaniya Na Mogilnike Katartöbe v Kazakstane", *Vestnik NGU Seriya: Istoriya, Filologiya*, 20 (3) (2021): 39.

örtüsü ile kapatılmıştır. Bu ahşap yapının orta kısmı çökmüş ve bunun sonucunda da toprak, mezar odasının içine dolmuştur. Ahşap çatının altında 4,3 × 2,5 × 0,6 m ölçülerinde ahşap rekonstrüksiyonlu bir oda keşfedilmiştir. Mezarda, sırtüstü yatırılmış ve başı batıya dönük bir kadın cenazesi tespit edilmiştir. Bu mezar yağmalanmış olduğu için ağır bir tahribata uğramıştır. Mezar çukurunun güney duvarında bir dromos açığa çıkarılmıştır. 4 metre uzunluğunda ve 1 metre genişliğinde olan bu koridorun inşasında taşlar kullanılmıştır. Çatının güney kısmında eksiksiz bir köpek iskeleti bulunmuştur. Ahşap konstrüksiyonun bir ucunda tespit edilen yanık kalıntıları ritüel bir uygulamanın, muhtemelen atalar kültü ile ilgili bir adetin izleri olarak değerlendirilmektedir. Mezarın içindeki toprak dolgu malzemesinde ölü aşı kalıntıları olarak küçükbaş kemikleri bulunmuştur. Mezar odasındaki ahşap inşanın canlandırılmasını sağlayacak yeteri kadar korunmuş ahşap mimari unsur elde edilmiştir. Mezar envanteri arasında her iki elde bilezik ve boncuklar, altın kolye, küpe ve kıyafet aksesuarları, seramik kaplar yer almaktadır. Buna ek olarak kurgan dolgusunun doğu kenarında bir giriş çukuru tespit edilmiş, ahşap konstrüksiyonlu, kuzey-güney hattında defnedilmiş, saplı bir seramik eşya ve bir demir parçasıyla gömülen sıradan bir defin bulunmuştur. Bu çukurdaki cenazenin başı kuzeye dönüktür. Muhtemelen daha düşük bir sınıfa ait olan bu cenaze, ikincil gömüdür.[386]

Söz konusu kurganda tespit edilen köpek gömüsü dikkat çekicidir. Köpek gömüsünün literatürde birden fazla yorumu yer almaktadır. Bu bağlamda, köpekler tıpkı atlar gibi ölen kişiye öteki dünyaya olan yolculuğunda rehberlik etmiş olabilirlerdi. Onların bu dünyadan diğer dünyaya geçişi sağlayan yardımcılar olmaları söz konusuydu. Mezarın yağmalanması esnasında uygulanan bir ritüel olması ise bir diğer teoridir. Bu teoriye göre, yağmacılar mezarı bozduktan sonra orada bulunan cenazeye hediye sunmak adına bir köpek öldürüp koymuşlardır. Bu da öteki dünyanın olumsuz etkilerinin önüne geçmek; bir nevi mezarı bozulan ölünün öfkesini dindirmek amacı taşımaktadır. Bu teoriye göre, Taugul-3[387] mezarlığında, yağmalanmış 2 numaralı kurganda yer alan üç ayrı mezar odası için üç köpek gömülmüştür.[388]

---

[386] Ongarulı vd., *Katartöbe Nekropol*, 196-223.

[387] Almatı'nın güneybatı kesiminde, İli Aladağlarının kuzey kesimi boyunca uzanan bir dağ eteği ovasında yer alan Taugul-3 Mezarlığı (MÖ V-III. yy), Yedisu Bölgesi'nde Sakalara ait mezarların tipik bir örneğini teşkil etmektedir.

[388] Nurjanov, Jumabekova ve Bazarbayeva, "Kulture Sakov Jetisu", 87.

2. grubun içinde kazısı yapılan bir diğer kurgan 8 numaralı kurgandır. Bu kurganın çapı 27 metre, yüksekliği 2,1 metredir. Mezar içinde ahşap yapı tespit edilmiştir. Mezar eşyaları arasında bıçak benzeri demir bir nesne (uzunluğu 15 cm) bulunmuştur. Ahşap bölümün temizliği sırasında yapının doğusunda bronz bir ayna elde edilmiştir. Saplı, yuvarlak diskli ayna toprak tabakanın içinden çıkarılmıştır. Toplam uzunluğu 19,7 cm, sap uzunluğu 6,6 cm, disk ölçüsü 13,2 × 12,9 cm, kalınlığı 0,42 cm'dir. Kurgan dolgusu tamamen temizlendiğinde 3 ayrı mezar çukuru tespit edilmiştir.

1 numaralı çukurda yapı ahşap bir çatıyla kaplanmıştır. Ahşap döşeme, direklerle desteklenmiştir. Mezar odası dikdörtgen formdadır. Mezar çukurunun güneydoğusunda ortalama 2 yaşında bir atın kemikleri bulunmuştur. Doğu ve orta kısımlarda seramik ve demir parçaları ele geçirilmiştir. İnsan kemikleri kötü korunmuş durumdadır. Mezarın dolgu katmanları ve buluntuların dağınıklığı yağmacıların bu kurgana uğradığını kanıtlamaktadır.

2 numaralı mezar çukuru, 1 numaralı çukurun güney-güneybatı tarafında 2,45 metre mesafede yer almakta olup orta ve küçük boyutlu taşlarla doldurulmuş bir yapıya sahiptir. Buna ek olarak ahşap bir çatının parçaları bulunmuştur. Güneydoğu ve güneybatı köşelerde at ve küçükbaş hayvan kemikleri tespit edilmiştir. Mezarın içinde dikdörtgen biçimli ahşap bir çerçeve ortaya çıkarılmıştır. Burada 45 ila 55 yaş aralığında ve 55 yaşın üzerinde olan iki erkeğe ait kemikler ele geçirilmiştir. Mezar içinde dağınık durumda seramik, demir ve altın folyo parçalar bulunmuştur.[389]

3 numaralı mezar çukuru, 1 numaralı çukurun 4,5 metre kuzeyinde konumlanmıştır. Doğu-batı hattında uzanmaktadır. Ahşap tavan parçaları bulunmuştur. Gömülü kişiye ait iskelet dağınık bir vaziyettedir. Mezardan iki adet kemik ok ucu çıkarılmış olup; ok uçları dört kenarlıdır. Çivi ve bıçak kalıntıları olduğu düşünülen demir nesneler diğer buluntular arasındadır. Mezarın dağınık bir vaziyette oluşu yağmalanmış olduğuna işaret etmektedir. Mezarın stratigrafisine göre 1 ve 2 numaralı mezar çukurlarının aynı dönemde 3 numaralı defin çukurunun küçük bir zaman aralığıyla inşa edildiği düşünülmektedir.[390]

[389] Ongarulı vd., *Katartöbe Nekropol,* 226-252.
[390] Ongarulı vd., *Katartöbe Nekropol,* 248-252.

4 numaralı kurgan grubunda yer alan 1 numaralı kurgan ile 16 numaralı kurganın düz hat üzerindeki uzunluğu 1,1 km'dir. Kurganların çoğunluğu orta boyutlardadır. Ancak zincirin doğusunda bulunan 1, 3, 5 ile 7, 11, 12 numaralı kurganlar küçüktür.[391]

4 numaralı kurgan grubuna ait 2 numaralı kurganın yüksekliği 1 metre, çapı ise 15 metredir. Yapılan jeofizik incelemeler neticesinde kurganın etrafında 26 metre çapında dairesel bir hendek izi keşfedilmiştir.[392] Bu tür ritüel-hendekli kurgan yapılarına tez içerisinde daha önce de değinilmiştir.

4. grubun içinde kazısı yapılan 10 numaralı kurgan, ahşap konstrüksiyona sahiptir. 10 numaralı mezardan 35-45 yaşlarında bir kadına ait kemikler çıkarılmıştır. Mezar çukurunun temizliği esnasında güneydoğu kısımda 1,4 × 1,2 cm ve 1,5 × 0,7 cm boyutlarında altın şeritler, güneybatı köşede ise altın bir folyo ele geçmiştir. Kuzeydoğu köşede ise altından yapılmış yuvarlak formlu bir süs nesnesi bulunmuştur. Süs nesnesi, 12 ışınlı bir güneş motifini andıran kabartmaya sahiptir. Kenarlarında iki adet delik bulunmaktadır. İskelet dışında iki farklı ata ve bir koyuna ait kemikler tespit edilmiştir. Bunlara ek olarak 5 seramik kap çıkarılmıştır. 10 numaralı kurgana bitişik olarak tespit edilen bir diğer mezar çukuru daha kazılmış olup güneydoğu-kuzeybatı hattındaki bu çukurda 35-45 yaşlarında bir erkeğe ait iskeletler bulunmuştur. Bunun dışında, mezarda herhangi bir eşya bulunamamıştır.[393]

Mezar içinde veya çevresinde tespit edilen hayvan kemikleri, cenaze veya anma töreninin izleri olarak yorumlanmaktadır. Cenaze töreni, veda yemeğini; anma töreni ise kurban verme hususlarını içerir. Kurban etme durumunda, hayvanlar ölen kişiye eşlik etmek için onunla birlikte gömülür ve bu durumda hayvanın tüm iskelet kalıntısı mezar içerisinde tespit edilebilir. Diğer hususta ise mutfak eşyalarıyla bir arada bulunan ve ölü aşının izlerini yansıtan hayvan kalıntıları yer almaktadır.[394] Her iki hayvan kalıntısı da kurganlarda tespit edilmekte ve hangi amaçla hayvanlardan faydalanıldığı anlaşılmaktadır.

4. grubun 14 numaralı kurganı kare formdadır ve taş-toprak dolguya sahiptir. Kurganın güneybatısında bir erkeğe ve kadına ait kemikler bulunmuştur. İnsan kemiklerine ek

[391] Ongarulı vd., *Katartöbe Nekropol,* 132.
[392] Hendok, Kvon ve Stoyakin, "Geofiziçeskie Issledovaniya", 40.
[393] Ongarulı vd., *Katartöbe Nekropol,* 271.
[394] P. A. Kosintsev ve D. O. Gimranov, "Jivotnıe Iz Mogilnika Katartöbe", *Katartöbe Nekropol* içinde (Nur-Sultan: Halık Kazınası, 2020), 394.

olarak köpek, kuzu, koyun, tay ve at iskeletlerinin bazı parçaları tespit edilmiştir. Mezarın taban seviyesinde halka şeklinde altın bir folyo ele geçmiştir. Bu kurganın çevresinde kare şeklinde taş bir çit bulunmaktadır. [395] Saka ve Wusun kurganlarında sıklıkla görülen, kurganın formuna göre yuvarlak ya da kare şeklindeki bu çitlerin ritüelistik bir dünya görüşü bağlamında inşa edildiği konusunda çoğu araştırmacı hemfikirdir. Bu taş çitler, yaşayanlar ile ölenler arasındaki sınırı sembolize etmekteydi. Atalar kültü çatısı altında şekillenen ata ruhları inancı, pek çok geleneğe temel oluşturmuştur. Kurganların etrafındaki bu çitler; ölenin yeni dünyasında kalmasını, oradaki hayatında mutlu olmasını ve yaşayanların da ölüler dünyasının olası kötü etkilerinden korunmasını sağlıyor olmalıydı.

Katartöbe'de yapılan incelemeler sonucunda, mezarların arazinin nispeten yüksek kesimlerine inşa edilmiş olduğu görülmüştür. Bu durum, mezarların yağmur sularının neden olabileceği olası aşınmalardan korunmasını sağlamıştır. Gerçekleştirilen araştırmalar, mezarların inşa edildikleri dönemde; yuvarlak, kare ve oval formlara sahip olduğunu göstermiştir. Mezarların üstü taş örtülerle kaplanmıştır. Mezar tümseğinin etrafında taş halkalar tespit edilmiştir. Bu taş halkaların bulunmadığı mezarlarda ritüel rolünü hendeklerin üstlendiği düşünülmektedir.[396]

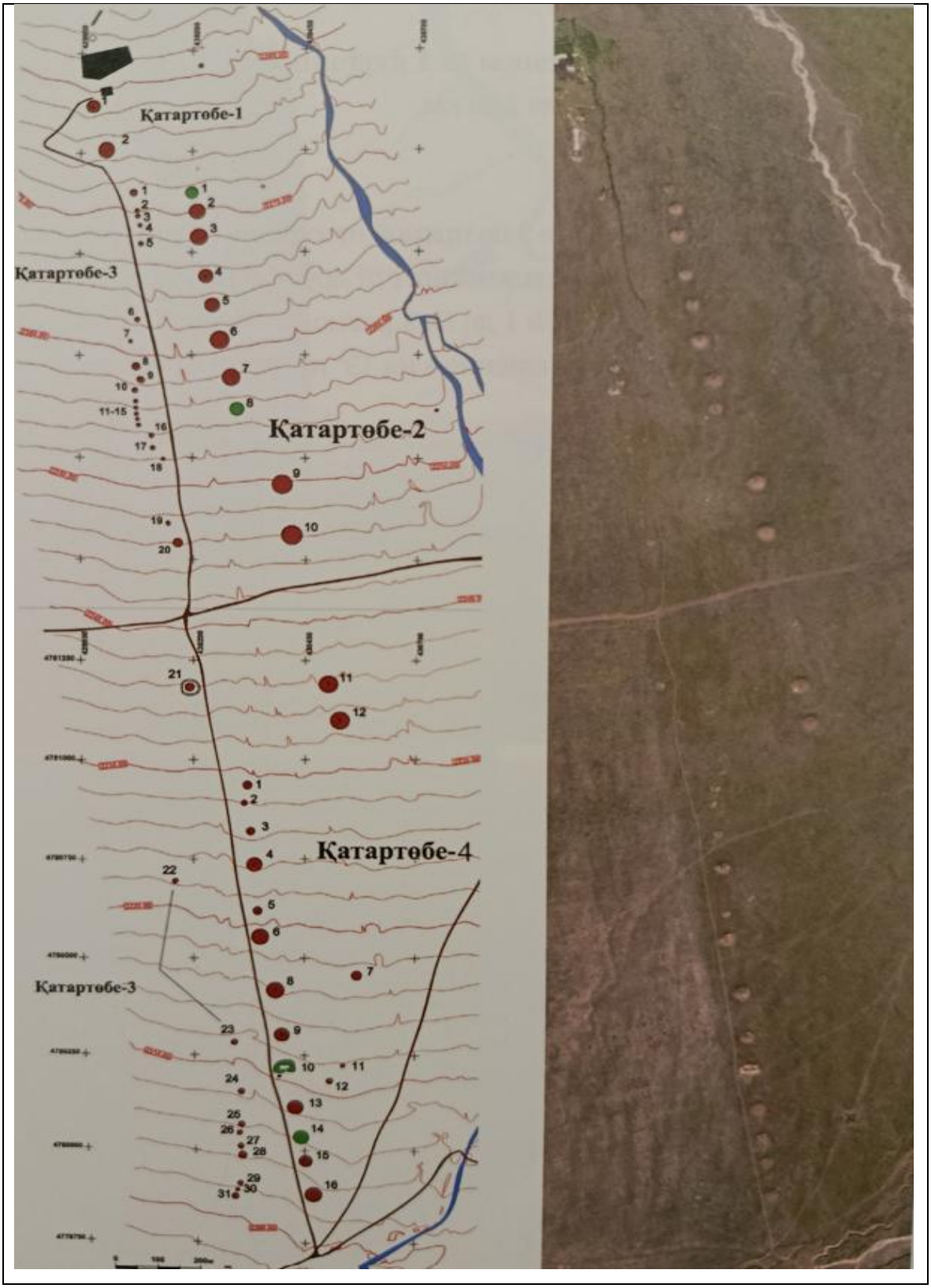
Üçüncü Beşşatır kurganının mezar çukuru tavanında yer alan ahşap konstrüksiyondaki yanık izleri, Katartöbe'de 2. kurgan grubunun 1. kurganında da görülmüştür. Her iki kurganın da güney kısmında bulunan dromos tesadüfi görünmemektedir. Yeraltı geçitleri (Üçüncü ve Altıncı Beşşatır kurganı; Katartöbe grup 2, kurgan no.8) dromoslar (Katartöbe grup 2, kurgan no 1 ve grup 4 kurgan no 14) ve mezar yapılarının yakılması muhtemelen ölen kişinin öteki dünyaya geçiş ritüelleri ile yakından bağlantılıdır. Soyguncular yüzünden mezarlarda ciddi tahribatlar mevcuttur. Bununla birlikte gömüler sırtüstü ve başı batıya dönük şekilde yerleştirilmiştir. Antropolog Kitov'un incelemeleri sonucunda bu mezarlıkta gömülü kişilerin hafif Mongoloid karışımlı, Europid bir yapıya sahip olduğu görülmüştür.[397] Genel olarak hem kadın hem erkek kafa yapısında Tanrı Dağları Sakalarının yüz profillerinin ortak özellikleri görünmektedir.[398]

---

[395] Ongarulı vd., *Katartöbe Nekropol,* 281.
[396] Hendok, Kvon ve Stoyakin, "Geofiziçeskie Issledovaniya", 44.
[397] Ongarulı vd., *Katartöbe Nekropol,* 319.
[398] E. P. Kitov, A. P. Grigorev ve R. J. Januzak, "Paleoantropologiçeskie Materialı Iz Sakskogo Mogilnika Katartöbe", *Katartöbe Nekropol* içinde (Nur-Sultan: Halık Kazınası, 2020), 340.

Katartöbe kurganları, 61 kurgandan oluşmaktadır. 2 ve 4 numaralı gruplar seçkin mezarlarıdır. Bu mezarların çapları genellikle 15 - 41 metre, yükseklikleri ise 1 - 4,7 metredir. Diğer kurganlarda olduğu gibi Katartöbe'de de kurganların inşa yeri, büyüklüğü, hacmi ve yeraltı-yerüstü inşasının karmaşıklığı gömülen kişinin sosyal statüsünü yansıtmaktadır. 2 ve 4 numaralı grupların batısında zincir halinde inşa edilmiş 3 numaralı grup, toplumun sıradan kesimine ait 30 mezardan oluşmaktadır. Neredeyse tamamen yağmalanmış olan bu grupta basit toprak çukurların üstünde ahşap bir tavan mevcuttur. Radyokarbon analizleri neticesinde, Katartöbe'nin, MÖ V - III. yüzyıllara ait bir Saka nekropolü olduğu belirlenmiştir.[399]

[399] Ongarulı vd., *Katartöbe Nekropol*, 315.

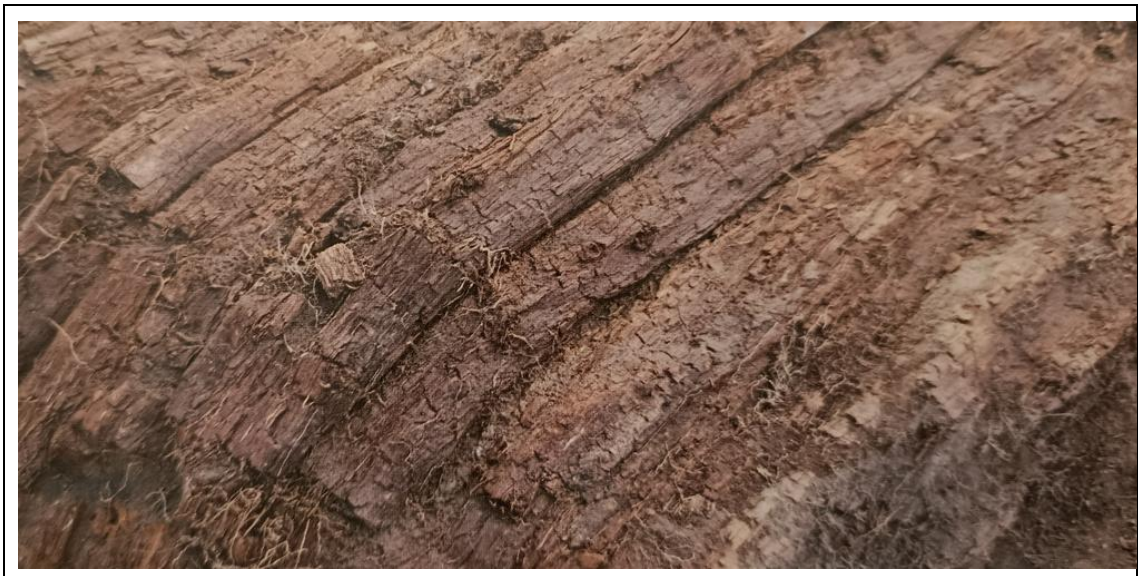
Şekil 3-92. Katartöbe nekropolünden genel bir görünüm

Şekil 3-93. Katartöbe 2 numaralı mezar grubu

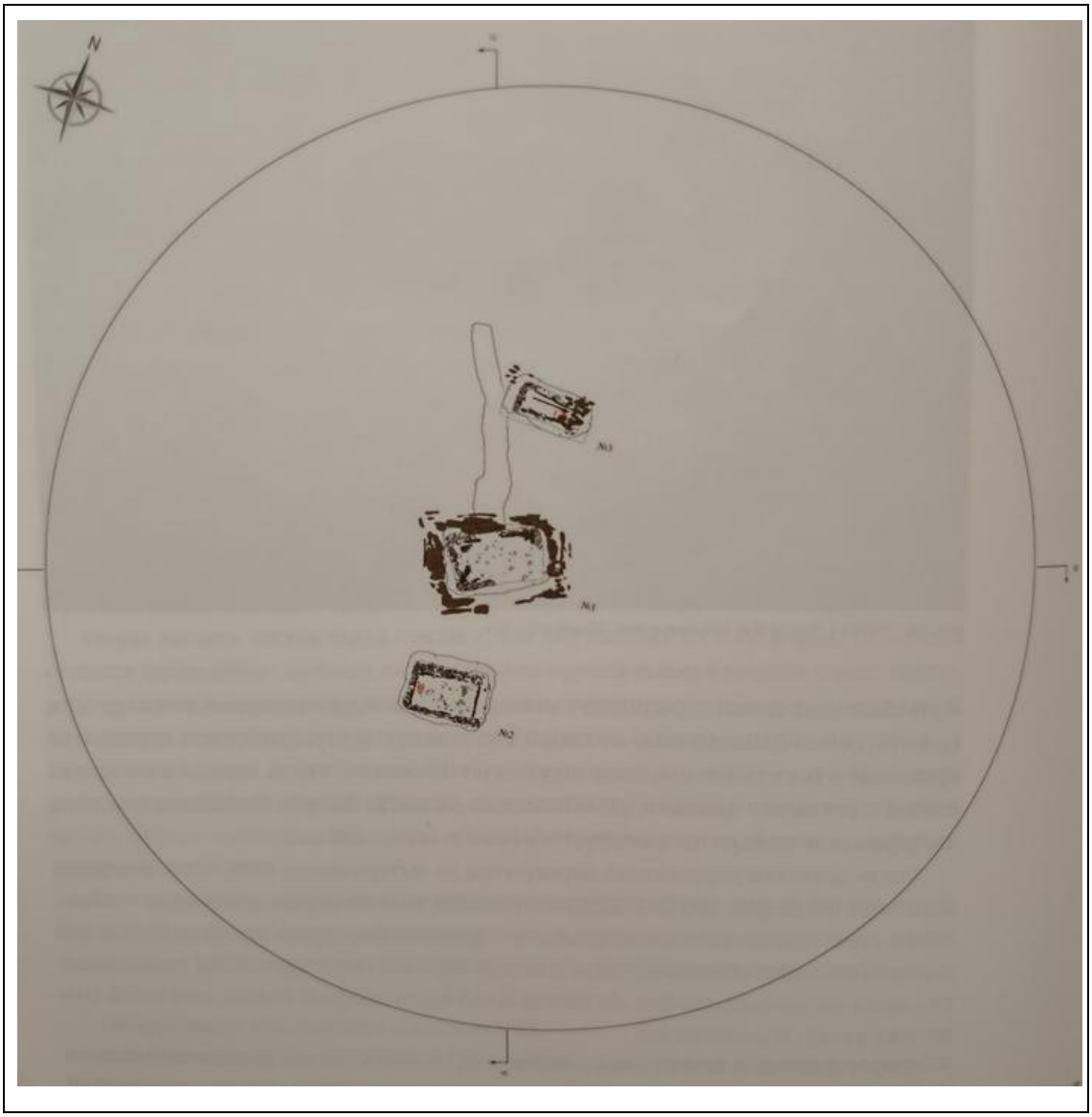
Şekil 3-94. Grup 2, kurgan 1

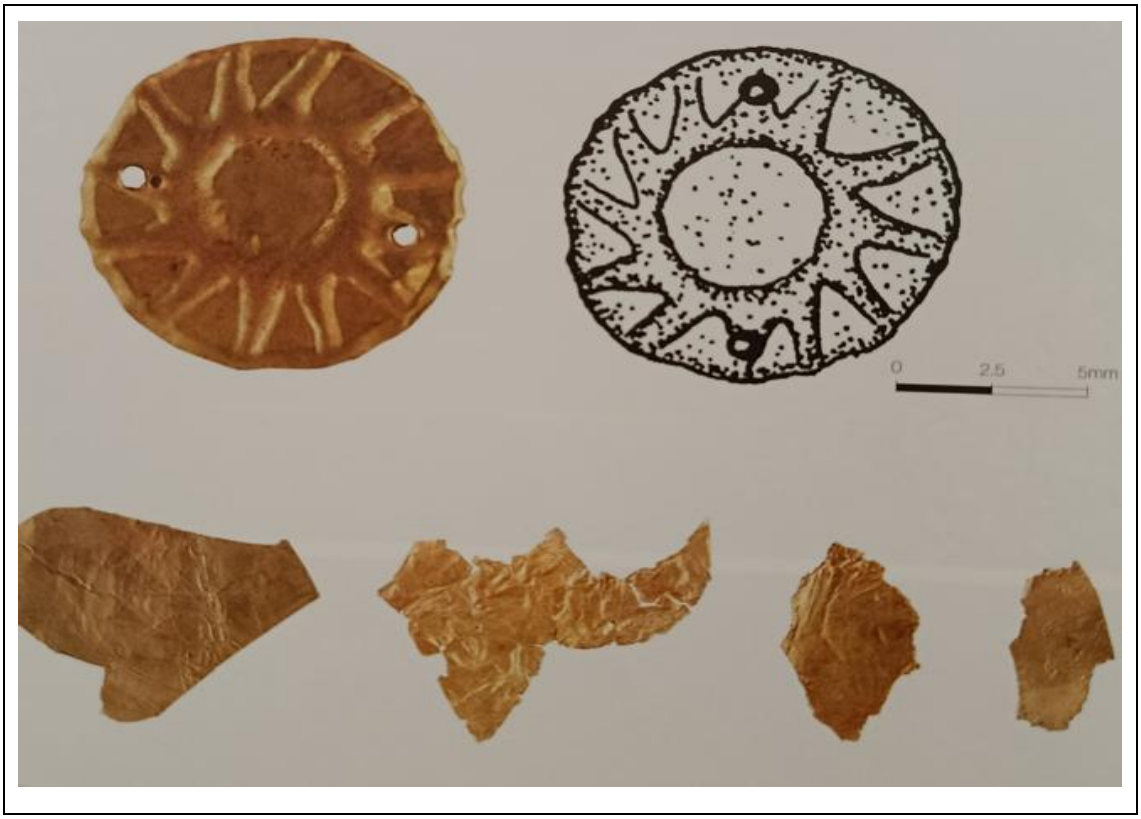
Şekil 3-95. Grup 2,kurgan 1, mezar odasının ahşap konstrüksiyonu

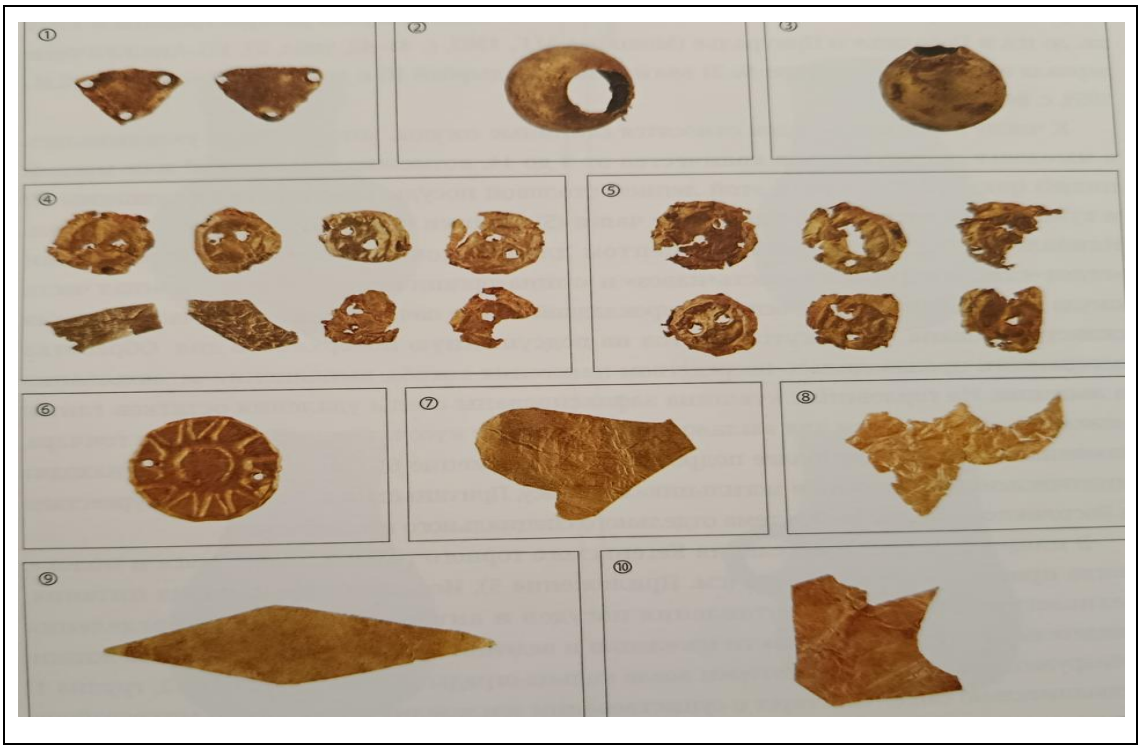
Şekil 3-96. Grup 2, kurgan 8'e ait bronz ayna

Şekil 3-97. Grup 2, kurgan 8'e ait çoklu defin örneğinin çizimi

Şekil 3-98. Grup 4, kurgan 10 altın süsleme örneği

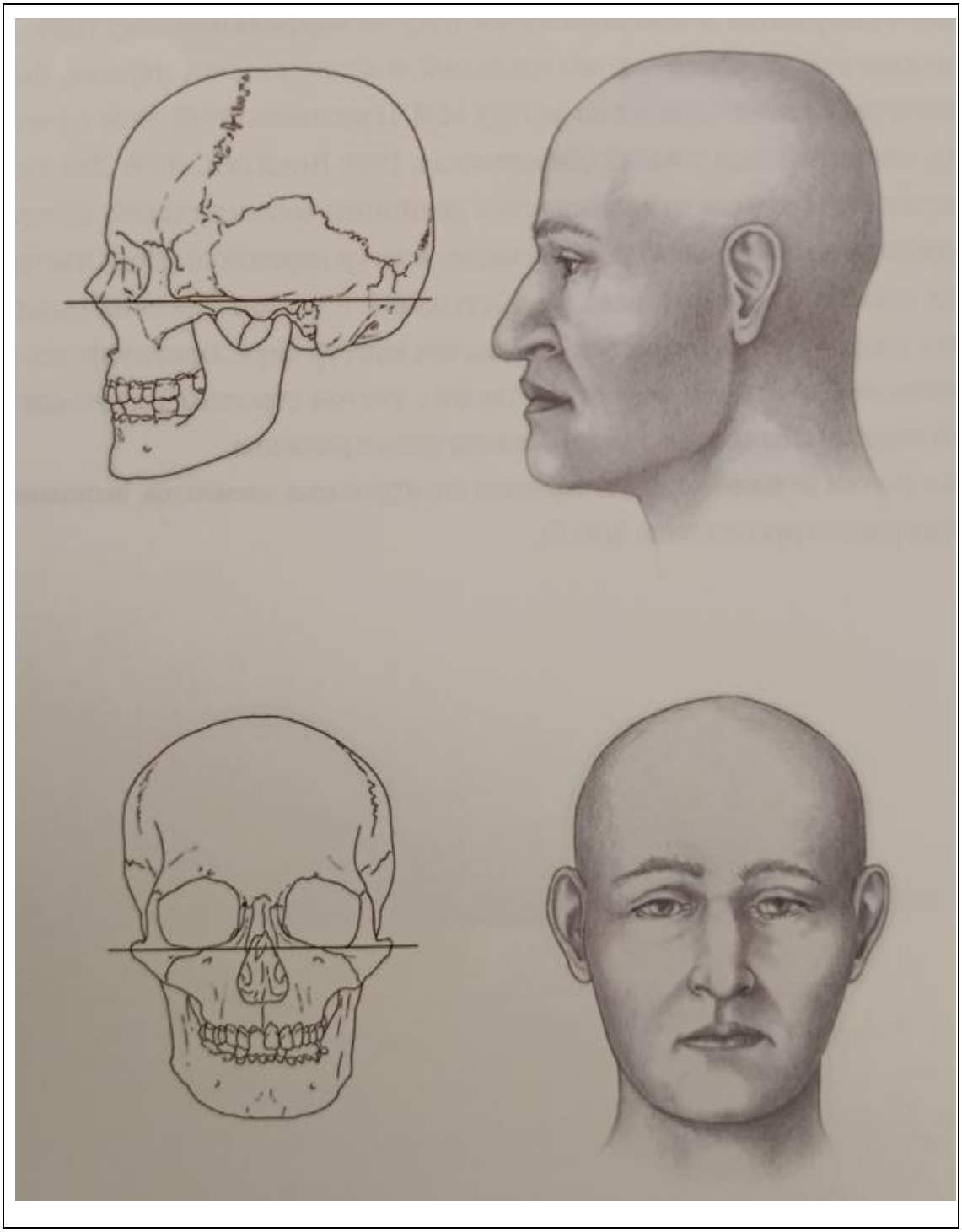

Şekil 3-99. Katartöbe'de 2012 yılında ve 2015-17 yılları arasında yapılan kazılardan çıkarılan altın süs eşyalarının toplu bir fotoğrafı

Katartöbe'de bulunan küpeler dikkat çekicidir. 3 adet Katartöbe küpesinin biri erkek (1.mezar grubu, 2.kurgan) ikisi kadın mezarından (2.mezar grubu, 1.kurgan) çıkmıştır. Erkek sol kulağında tek küpe taşıyorken kadının iki küpesi vardır. Küpeler ince burulmuş telden yapılmıştır. Yedisu'da çeşitli Erken Demir Çağı kurganlarından örnekler:
1. Fotoğraf Esik Kurganı
2. Fotoğraf Koktuma Mezarlığı
3. Fotoğraf Katartöbe Mezarlığı (grup 1-kurgan 2)
4. Fotoğraf Katartöbe Mezarlığı (grup 2-kurgan 1)
5. Fotoğraf Sarıbulak Mezarlığı

Şekil 3-100. Dört farklı mezarlıktan karşılaştırmalı küpe örnekleri

Şekil 3-101. Katartöbe'de 4.grup mezarlığın 10 numaralı kurganından çıkarılan bozulmamış kafatasının antropolojik olarak yeniden canlandırılmış hali

3.7. SON YILLARDA YEDİSU BÖLGESİNDE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Yedisu'da gerek arkeolojik gerekse antropolojik çalışmalar artarak devam etmektedir. Bölgedeki ilk coğrafi ve tarihi araştırmaları başlatanlar Rus araştırmacılardır. Rus araştırmacıların bölgedeki varlığı halen sürse de özellikle bağımsız Kazakistan Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte Kazak bilim insanları çalışmalarda sayıca üstün konuma gelmişlerdir. Bahsi geçen bu artış; resmi kurumlar, araştırma enstitüleri ve üniversitelerin gelişimi sayesinde gerçekleşmiştir. Bilimsel çalışmaların finansal olarak desteklenmesi, araştırma ekiplerinin keşif heyecanı ve üniversitelerde eğitim gören hevesli öğrenci sayısının artması mevcut bilimsel ortamı güçlendirmiştir.

Bu başlık altında Yedisu'da yürütülen güncel çalışmalar ve bu çalışmaları yürüten isimler ele alınacaktır. Ancak bölgede incelenmiş yahut incelenmekte olan tüm kurganların ele alınması bu tezin sınırlarını hayli genişletecektir. Bu sebeple güncel sonuçlarına ulaşılan kimi kurganlar örneklem niteliğinde seçilerek akademik camianın istifadesine sunulmuştur.

Esik Devlet, Tarih ve Kültür Müzesi araştırma ekibinin Yedisu Bölgesi'nde yürüttüğü çalışmalar sayesinde Yedisu'nun erken dönem halklarına dair bildiklerimize her yıl yeni veriler eklenmektedir. T. J. Tulegenov önderliğindeki çalışmalardan biri 2015 yılında Almatı Bölgesi Enbekşikazak ilçesindeki Örnek kurgan kazısıdır. Bu mezarlık alanında her biri 5 ila 7 kurgan içeren zincirler mevcuttur. Kurganların üzerindeki toprak yığınları 1-2 metre yüksekliğe ve 20-45 metre çapa sahiptir. Bu ölçüler söz konusu yapıları orta büyüklükteki kurganlar sınıfına dâhil etmektedir. Bunlardan üçünde çeşitli silah türleri bulunmuştur. Silahlar, Tanrı Dağları ve Yedisu Bölgesi'ndeki buluntular arasında nispeten nadir görülen bir eşya kategorisidir. Bu sebeple gerçekleştirilen her yeni çalışma ve elde edilen her yeni buluntu, Yedisu göçebelerinin askeri kültürü hakkındaki bilgilerimizi genişletmektedir. 2015 yılı buluntuları arasında yer alan bir keskinin, oldukça kötü durumda olmasına rağmen genel tipolojik özelliklerini belirlemek mümkün olmuştur. Keskide açık bir yuva vardır. Keskinin korunan kısmındaki boyutu 10 cm'dir. Araştırmacılar bunun Yedisu'da o yıla kadar bulunan ve Saka dönemine tarihlenen ikinci keski olduğunu söylemektedir. Alandaki 5 numaralı kurganda 19 adet bronz ok ucu örneği ele geçirilmiştir. Hepsi oldukça dar, üçgen kesitli formlara sahiptir. Ok uçlarının uzunluğu 2,8 - 3 cm arasında değişmekte olup MÖ IV - III. yüzyıllara özgü bir form sergilemektedir. 9 numaralı kurgandan ise kemik ok uçları çıkarılmıştır. Kemik ve

boynuz ok uçlarına Tanrı Dağı bölgesi Saka kurganlarında nispeten az rastlanmaktadır. Örnek kazısında bulunan kemik ok uçlarının, MÖ VI - IV. yüzyıllar arasında kullanılan bronz muadillerini taklit ettiği belirtilmiştir. Bronz örneklerin, kemik ve boynuz ok uçlarının form gelişiminde önemli bir etkisi olmuştur. Üçgen kesitli kemik ok uçları için MÖ V ila IV. yüzyıl aralığı önerilmektedir. Aynı yıl 1 numaralı kurganda dört örnekten oluşan demir ok uçları bulunmuştur. Yoğun korozyona rağmen demir ok uçlarındaki üç dilimli form ilk bakışta ayırt edilebilmektedir. Bu silah buluntuları, MÖ V ve II. yüzyıllar arasında Saka toplumunun silah yapım teknolojisine dair önemli bilgiler vermektedir. Söz konusu kurganlar aynı zamanda Saka toplumundaki sosyal yapı hakkında da fikir vermektedir. Nitekim farklı büyüklüklere sahip mezarlar ile içerilerine konulan çeşitli silah türleri arasındaki bağlantı belirginleşmektedir. Silah buluntuları çoğunlukla orta ve büyük mezarlarda ortaya çıkarılmakta; bu durum soylu savaşçılarla ilişkilendirilmektedir. Buna karşın küçük ve sıradan mezarlar örneklerinde oldukça nadir silah örneklerine rastlanmaktadır.[400]

2012 yılında Almatı şehrinin 110 km batısında ve Akterek köyünün 5 km güneyinde bulunan bir petroglif grubu, Tamgalı Müzesi Bilimsel Müdürlüğü'nden A. E. Rogozhinsky tarafından keşfedilmiş ve kendisi 2013 ila 2015 yıllarında alanda sistematik bir çalışma gerçekleştirmiştir. 1500 metre uzunluğunda ve 400 metre genişliğinde bir alana yayılan kaya resimleri, Bronz Çağ'dan Orta Çağ'a hatta 18 - 20. yüzyıllara kadar tarihlendirilmiştir.[401]

Akterek kasabasında, Kazakistan Merkez Devlet Müzesi tarafından bir araştırma projesi kapsamında 2021 yılında kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Proje yöneticisi A. H. Poduşkin ve ekibi; Almatı ili Jambıl ilçesine bağlı Akterek köyünde konut, tapınak ve petroglifleri barındıran bir alanı incelemiştir.[402]

Günümüze dek yapılan sayısız araştırma, Yedisu bölgesinin yaşama ve yerleşime uygun olağanüstü doğasından bahsetmiştir. Bu sebeple tespit edilen yerleşim ve mezar alanlarında farklı dönemlere ait çeşitli arkeolojik anıtlar mevcuttur. Bu durum, Yedisu

---

[400] Ayrıntılı bilgi için bknz.: T. J. Tulegenov ve S. S. Ivanov, "Novıe Nahodki Predmetov Voorujeniya Sakskogo Vremeni İz Mogilnika Örnek (Semireçye)", *Kadırbaev Okuvları 2016 - V. Halıkaralık Gılımi Konferentsiyasının Materialdarı*, (2016): 150-155.

[401] Luc Hermann ve Boris Zheleznyakov, "The Rock Art Site of Akterek in Kazakstan", *INORA*, (76) (2016): 14.

[402] N. J. Torejanova ve O. A. Myakişeva, "Itogi Arheologiçeskih Issledovaniy v Uroçişe Akterek Za 2021 God", *Kazakstandağı Arheologiyalık Zertteuler 2021* içinde (Astana: Kazakstan Respublikası Ulttık Muzeyi, 2022), 123.

Bölgesi'nde tarihin farklı aşamalarındaki eski kültürlerin dönüşümünü takip etmeyi mümkün kılmaktadır. Akterek'teki ilk araştırmalar, 1898 yılında V. D. Gorodetski tarafından yapılmış ve 1987 -1988 yıllarında da K. A. Akişev ve A. K. Akişev tarafından sürdürülmüştür. 2014 - 18 yıllarında Merkez Devlet Müzesi arkeologları tarafından Akterek mezarlığında çalışmalara devam edilmiştir. Arkeologlar Aitkul, Myakişeva, Torejanova ve Rahmetova, Bronz Çağı'na ait iki yerleşim, Erken Demir Çağı'na ait dört mezar ve Göktürk döneminden kalan sekiz mezar üzerinde çalışmalar yürütmüşlerdir. 2021 yılında ise Akterek bölgesinde bulunan 300'den fazla mezarın topografik haritası çıkarılmıştır.[403]

Sarıtogay'ın araştırma tarihçesi 20. yüzyılın 50'li yıllarında başlamaktadır. E. I. Ageeva, Sarıtogay Vadisi'ndeki Saka-Wusun arkeolojik anıtları üzerine bir takım araştırmalar yapmış ve bu döneme ait mezarlarda kazılar yürütmüştür. Ageeva, Sarıtogay Vadisi'nde varlık gösteren Saka ve Wusunların, mezar mimarisinde ahşap kütükler kullanmasının karakteristik bir gelenek olduğunu tespit etmiştir.[404]

Almatı Bölgesi Uygur ilçesinin güneydoğusundaki Şonjı köyüne 20 km uzaklıktaki Yasnevaya Daça Milli Parkı sınırlarında yer alan Sarıtogay yerleşiminde, 1992 yılında Kazakistan Cumhuriyeti Yedisu Arkeolojik Keşif Heyeti tarafından; 2007 yılında ise Kazakistan Cumhuriyeti Devlet Merkez Müzesi Arkeoloji Bölümü uzmanı A. K. Akişev tarafından çalışmalar yürütülmüştür. Sarıtogay yerleşiminde taş çapalar, havanlar ve çanak çömlekler bulunmuştur. 2007 çalışmalarında 5-6 km uzunluğunda bir alan incelenmiştir. Sakalara ait olduğu değerlendirilen yerleşimde Şarın Nehri'nin sol kıyısında Sakalara ait soylu / kraliyet mezarları tespit edilmiştir.[405]

Sarıtogay I mezarlığında, 2024 yılı kazı sezonunda 20 kurgan kazılmıştır. Mezarlığın batı grubunda kuzeyden güneye doğru bir hat üzerinde 109'dan fazla büyük kurgan bulunmaktadır. Mezarlığın ana gövdesini kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan büyük kurganlar zinciri oluşturur. Bunun yanı sıra batı ve güneye doğru uzanan küçük ve orta boyutlardaki kurganların yer aldığı üç mezar zinciri daha yer almaktadır. Bölgedeki kurganların üst dolguları düzleştirilmiş ve etrafları dairesel formda taş dizileriyle çevrelenmiştir. Kurganların çapı 6 - 50 metre arasında; yükseklikleri 0,3 - 3 metre

[403] Torejanova ve Myakişeva, "Itogi Arheologiçeskih Issledovaniy", 124.
[404] H. A. Aytkul ve G. R. Muhtarova, "Şarın Özeninin Orta Agısındagı Arheologiyalık Eskertkişter", *Bulletin of History*, 115 (4) (2004): 130.
[405] Akişev ve Alimbay, *Saktar Men Üysinder Medenieti*, 165.

arasında değişiklik göstermektedir. Sarıtogay I mezarlığının doğu grubundaki birkaç farklı mezar zincirinde, 6 tanesi büyük kurgan olmak üzere toplamda 133 kurgan tespit edilmiştir. Bu gruptaki kurganların da çevresi dairesel formda taş dizisiyle döşenmiştir. Bu incelenen kurganların büyük çoğunluğunun erken dönemlerde soyulduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra 2024 yılı kazılarında kurgan konstrüksiyonlarının ahşap malzeme temelli olduğu, gömü envanterine mutlaka küçükbaş ya da büyükbaş bir hayvanın sacrum (kuyruk sokumu) kemiğinin eşlik ettiği tespit edilmiştir.[406] Küçükbaş hayvan kemiklerinin merhumun yanına yerleştirilmesi o insanın yaşamına ve toplumdaki yerine duyulan saygıyı ifade etmektedir. Bununla birlikte küçükbaş hayvan kemiklerinin derin bir sembolik anlama sahip olduğu değerlendirilmektedir. Uzun süre aynı ideolojik olguların korunması, temel olarak tek bir bütün halinde gelişen topluluklar arasında gerçekleşebilir. Dini gelenekler özellikle defin adetleri, belirli bir topluluk içinde nesilden nesile aktarılarak gelmiştir. Bu topluluklar Saka, Yüeçi, Wusun, Göktürk gibi farklı siyasi birliklere dâhil olmuştur. Elde edilen veriler, Yedisu'da yaşayan halkların Göktürklerin kurucu unsurlarına dönüştüğünü kanıtlar niteliktedir.[407]

2025 yılı kazı sezonunda ise Esik Devlet Tarih ve Kültür Müzesi, Sarıtogay Vadisi'nde yer alan mezarlık alanında çalışmalar yürütmüştür. Burada, Şarın Nehri'nin sağ ve sol kıyılarında kuzeyden güneye doğru uzanan sayıları birkaç yüzü, hatta birkaç bini bulan mezar mevcuttur. Bu yönüyle Sarıtogay, Güneydoğu Yedisu'daki en büyük mezar komplekslerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Söz konusu sezonda, Sarıtogay I Mezarlığı'nda doğu ve batı grubunda yer alan 20 kurganda kazılar gerçekleştirilmiştir. Bunların yaklaşık yarısı acil koruma ve kurtarma gerektiren, nehir yatağında yer alan kurganlardır.[408] Kurganlar taş bir dış çember, ahşap ve kamışın kullanıldığı iç rekonstrüksiyon ile geleneksel Yedisu karakteristiği sergilemektedir.

Sarıtogay'da yürütülen araştırmalar henüz başlangıç çağındadır. Gelecek yıllarda yapılacak yeni kazılar ile bölgedeki kültürel ve siyasi görünümün yeniden kurgulanması kolaylaşacaktır.

---

[406] Aytkul ve Muhtarova, "Şarın Özeninin Orta Agısındagı", 134.

[407] A. N. Bernştam, *İstoriko-Arheologiçeskie Oçerki Tsentralnogo Tyan-Şanya i Pamiro-Alaya* (Moskova: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1952), 60.

[408] Turali Tulegenov, Assel Amargazieva, Dosım Zikiriya, Hamit Aytkul ve Ramazan Januzak, "Sarıtogay I - İlenin Sol Jagalauındagı Erte Temir Deurinin Eskertkişi: Aldın Ala Zertteuler Netijesi", *Arheologiya Kazakstana*, 26 (4) (2024): 209-210.

Doğu Yedisu Bölgesi'nde 2015 ila 2017 yılları arasında Kazak arkeologlar tarafından Sarıbastau köyüne 2 km mesafede yer alan Erken Demir Çağı'na ait Sarıbastau-3 mezar alanında arkeolojik kazılar yürütülmüştür.[409]

Arazideki toprak ve çimen tabakası kaldırılınca mezar yapısı görünmüş ve taşlardan yapılmış dairesel bir dış çember bir de iç çember ortaya çıkarılmıştır. Mezar çukurunun üstünü kapattığı değerlendirilen ahşap bir plakanın parçaları bulunmuştur. Sarıbastau-3 mezarlığındaki 2. kurgan, bölgenin en büyük kurganıdır. Mezarların yapımında yerel toprağın kullanıldığı tespit edilmiştir. Bazı kısımlarda toprak örtü bulunmadığından doğrudan taş kümeleri görülmektedir. Kazılan ikinci kurganın tepesini kaplayan taşların, doğal etkenler sonucu tepeden aşağı kaymış olabileceği düşünülmektedir. Nitekim höyüğün merkezinde, güneydoğu yönünde 3,4 metre kuzeybatı yönünde 4,3 metre kalınlığında yoğun bir taş kümelenmesi mevcuttur.[410] Dağınık kemiklerin saptandığı bu mezarın çukuruna ise büyük taşlar dizilmiştir. Batı duvarına dikey dizilen taşların boyutları 53×46×28 cm, ortada toplanan taşların boyutları 25×20×10 cm, 23×18×11 cm, 20×12×8 cm, doğu duvarındaki iki büyük taşın boyutları ise 58×45×40 cm ve 47×38×27 cm'dir. Taşların, mezar çukurunun doğu ve batı kenarlarına özel olarak yerleştirildiği düşünülmektedir.[411]

Kara-Arşa mezarlık grubu, Almatı Eyaleti'nin Jambıl ilçesindeki aynı adlı köyün güneyinde geniş bir terasta bulunmaktadır. Kurganlar, zincir şeklinde inşa edilmiş birkaç sıradan oluşmaktadır. 2015 ve 2016 yıllarında açılan 7 kurganın tamamı Erken Demir Çağı'na tarihlendirilmiştir. İncelenen 1. kurgan, düzensiz dairesel bir forma sahip taş ve toprak yığmasıdır. Çim tabakası kaldırıldıktan sonra mezarı çevreleyen taş bir set dikkati çekmiştir. Mezar çukurunun tam üstüne denk gelen yuvarlak bir taş yığınının ardından doğu-batı yönünde açılmış mezar çukuru tespit edilmiştir. Çukur içinde sadece dağınık bir insan iskeleti bulunmuştur. Gömü çukuru dar ve ovaldir. Gömülen kişinin başı batıya dönüktür. Genel ekseriyette açılan yedi mezarda ölülerin başı batıya dönüktür. Taş ve toprak kurganların ortasında doğrudan mezar odasına giden yuvarlak taş yapılar mevcuttur. Genel olarak iyi bir taş işçiliği gözlenmiştir. Kara-Arşa Mezarlığı, Yedisu (Semireçiye) ve komşu bölgesi olan Tanrı Dağları'nın (Tiyenşan) Saka mezarlarıyla

---

[409] Aydos Çotbaev ve Bağaşar Kojahmetov, *Soltüstik Tyan-Şannın Erte Köşpelileri: Tekes Alkabının Eskertkişteri* (Almatı: A. H. Margulan Atındagı Arheologiya İnstitutı, 2017), 78.
[410] Çotbaev ve Kojahmetov, *Tekes Alkabının Eskertkişteri,* 83, 87, 88.
[411] Çotbaev ve Kojahmetov, *Tekes Alkabının Eskertkişteri*, 91.

benzerlikler taşıdığı için bölgenin erken göçebeleri olan Sakalara ait olduğu belirlenmiştir.[412]

Turgen Boğazı'ndaki Erken Demir Çağı antik yerleşimleri 19. yüzyıldan beri bilinmektedir. Çeşitli kaynaklarda Karakemer (Turgen Nehri'nin sağ kıyısı) ve Turgen (nehrin sol kıyısı) mezarlıkları kaydedilmişti. Bölgedeki incelemeler dağ eteğindeki ve boğazdaki Erken Demir Çağı mezarlıkları temel alınarak başlatılmıştır. B. Nurmuhanbetov'un Turgen'deki kültürel altyapıyı tanımlamasında bu çalışmalar zemin oluşturmuştur. Turgen Boğazı'nın yukarı kesimlerindeki çalışmalar Turgen kültür çevresinin sınırlarını genişletmiştir. 1970'li ve 1980'li yıllarda Nurmuhanbetov ve Akişev tarafından çalışmalar başlatılmış; Kızılbulak ve Oyjaylau bölgelerinde Saka dönemine ait mezarlar kaydedilmiştir. 1990'ların ikinci yarısında ve 2000'li yıllarda ise Bronz Çağ ve Erken Demir Çağı'na ait yerleşimlerde ve mezarlıklarda Margulan Arkeoloji Enstitüsü araştırmacıları A. Maryaşev ve A. Goryaçev ve Kazak-Amerikan ortaklığı ile yürütülen kazılarda ise K. Baypakov ve C. Chang çalışmıştır. Yapılan çalışmalar Turgen II alanının, bölgedeki kronolojik ve kültürel atıfları güçlendirmesinin yanı sıra Turgen'deki ekonomik sistemin analizi için de önemli veriler sunmaktadır. Çok katmanlı Turgen II yerleşiminde, Erken Demir Çağı mezarlarının ve yerleşimlerinin incelenmesi bölgede yaşayan halkın kültürü, gündelik yaşamı ve zanaatları hakkındaki mevcut bilgileri genişletmektedir. Bugüne kadar Turgen II'de dokuz arkeolojik kazı sezonunda 13 kurgan kazılmıştır.[413]

Turgen II kompleksi, yüksek rakımlı bir geçitte Kızılbulak Akarsuyu'nun sağ kıyısında; Turgen Nehri ve Oyjaylau Deresi'nin birleştiği yerin 1,5 km doğusunda konumlanmaktadır. Bronz Çağı'na ait dört yerleşim yapısı, Sakalara ait dokuz mevsimlik kamp ve Wusunlara ait 13 kurganın kazısı yapılmıştır. Mezarlardan ve yerleşim yerlerinden çıkan demir, bronz, taş, kemik gibi malzemelerden imal edilmiş çeşitli eşyalar ele geçirilmiştir.[414]

---

[412] G. T. Bekseitov, T. J. Tulegenov, S. S. Ivanov, E. P. Kitov ve A. O. Kitova, "Mogilnik Rannego Jeleznogo Reka Kara-Arşa v Semireçe", *İzvestiya Samarskogo Nauçnogo Tsentra Rossiiskoy Akademii Nauk*, 20 (3), (2018): 527.

[413] Aygerim Esimhankızı Aytbayeva, Aleksandr Anatoleviç Goryaçev, Tatyana Aleksandrovna Egorova ve Gauhar Askarkızı Kaldıbayeva, "The Turgen II Complex in Jetisu: History of Objects", *Kazakstan Arheologiyası*, 28 (3-2) (2025): 231-232.

[414] Aytbayeva vd.,"The Turgen II", 234.

Mezarlıkta 13 kurganda toplam 21 yetişkin ve 12 çocuk ve ergen mezarı açılmıştır. Mezar envanterinin çoğunu seramik eşyalar oluşturmaktadır. Kolye, küpe, saç tokası gibi eşyalar nüfusun estetik zevklerini yansıtmaktadır.[415]

Bunun yanında gündelik kullanım eşyaları Turgen kompleksinde hem mezar odalarından hem de yerleşim katmanlarından çıkarılmıştır. Bu kazılar esnasında kemik bir tarağa ait parça bulunmuştur. Söz konusu parça bozkır sanatının bilindik tasvirleriyle benzerlik göstermektedir. Ayna plakası, çan ve kilden yapılmış bir sunağın bir arada bulunmuş olması eşyaların ritüel işlevine işaret etmektedir.

Turgen II arkeolojik kompleksinde, Bronz Çağı ve Demir Çağı'na ait yerleşim alanları saptanmıştır. Bu iki çağın geçiş aşamasında mesken inşalarının köklü değişimlere uğradığı görülmüştür. Daha önce iskelet rekonstrüksiyonlu yarı yeraltı konutları kullanılırken Erken Demir Çağı'n başlangıcıyla birlikte toprak üstü konutlara geçilmiştir. Bölge sakinleri, konutları yer altı sularından korumak amacıyla yerleşim tabanlarını kil ile sıkıca sıvamıştır. Tespit edilen bir mekânın merkezinde çapı 30 cm, derinliği 35 cm olan bir direk çukuru açığa çıkarılmıştır. Mekânın iç çevresine nehir çakılları yerleştirilmiştir. Batı kısmında, Yedisu Sakalarının taş ve metal sunaklarıyla benzerlik gösteren, dört ayaklı kil bir sunak ele geçirilmiştir. Bu sunak, güneşte kurutulmuş doğrudan ateşe maruz kalmamıştır. İçinde iki genç küçükbaş hayvana ait kremasyon kalıntıları bulunmuştur. Sunağın kuzeyinde ritüelistik niteliğe sahip olduğu değerlendirilen dökme bronz bir çan tespit edilmiştir. Girişin 2 metre kuzeyinde iki adet kar parsı yavrusu olduğu düşünülen gömü yer almaktadır. Bu yapının açılması esnasında elde edilen veriler, mekanın ritüel/ayin amaçlı kullanıldığını yansıtmaktadır. Bir dizi kült eşya, kurban edilen hayvan kalıntıları, şaman asası gibi detaylar bu mekânın dinsel karakterini kabul etmeye olanak tanımaktadır.[416] Turgen II'de hem geçici/mevsimlik hem de kalıcı konutların bulunduğu tespit edilmiştir.

[415] Aytbayeva vd.,"The Turgen II", 236.
[416] A. A. Goryaçev, "Poselenie i Mogilnik Rannego Jeleznogo Veka Arheologiçeskogo Kompleksa Turgen-II", *Kazakstan Arheologiyasının Meseleleri,* (3) (2011): 326-327.

Şekil 3-102. Turgen II Mezarlığından Buluntu Örnekleri, kemik tarak ve bronz koşum takımı süsü

2020 yılı kazı sezonunda Margulan Arkeoloji Enstitüsü çalışanları tarafından Almatı ili, Naurızbay ilçesi sınırlarında bulunan Erken Demir Çağı kurganlarının, yok olma tehdidi altında bulunmaları sebebiyle kurtarma ve inceleme çalışmaları başlatılmıştır. Bölge ilk olarak 1984 yılında daha sonra ise 2016 yılında yapılan incelemeler sonucu arkeolojik alan olarak tescillenmiştir. Bu arazideki yapılaşma 2013 yılında mahkeme kararıyla durdurulmuş ve Almatı şehir sınırlarına dâhil edilmiştir. Bölgedeki mezarlık alanı Kargalı ve Büyük Almatı nehirlerinin bulunduğu havzada yer almaktadır. Taugul 3 olarak adlandırılan bu mezarlık, Kargalı Nehri boyunca kuzey-güney hattında bir zincirden oluşmaktadır. Bu alan ile İli Aladağları arasında konumlanan çok sayıda mezar grubu yer almaktadır. Buradaki kurganlardan sadece dört tanesi varlığını koruyabilmiştir. Bahsi geçen kurganlar özel arazide yer almaktadır. Bunlardan 1 ve 2 numaralı kurganlar, Margulan'a bağlı arkeologlar tarafından incelenmiştir. Her iki kurgan da bölgede uzun zamandır süregelen insan faaliyetlerinin ve yapılaşmanın getirdiği tahribat izlerini barındırmaktadır. 2 numaralı kurgan (çapı 31,50 - 31,80 m) orta boyuttaki kayalardan oluşan koruyucu bir dış çepere sahiptir. Kurganın etek kısmından itibaren taş döşemelerle yapılmış, genişliği ortalama 1 - 1,25 m boyutlarında bir yol tespit edilmiştir.[417] Bu yol, Yedisu Saka kurgan mimarisindeki ritüelistik çevre organizasyonu ile uyumlu görünmektedir. Nitekim, Saka mezarlıkları yalnızca kurgan yapılarını değil, çevrelerine inşa edilen sunu yollarını, ritüel alanları ve ayin eşyalarını da barındırmaktadır.

[417] Nurjanov, Jumabekova ve Bazarbayeva, "Kulture Sakov Jetisu", 72.

Taugul-3 mezarlığında (ön incelemelere göre MÖ V ve III. yüzyıllar) kazısı yapılan 2 numaralı kurganın dolgu kısmında eşyasız ve daha geç dönemlerde yapılmış iki adet gömü tespit edilmiştir. Bunun dışında kurganın merkezinde ve kuzey yarısında; kuzey-güney yönünde sıralanmış, birbirine bitişik üç adet yapı ortaya çıkarılmıştır. Merkezde yer alan 1 numaralı yapı, doğu-batı doğrultulu dikdörtgen bir çit şeklinde yapılmış bir mimaridir. Tek sıra halinde dizilmiş büyük kayaçlardan oluşturulmuştur. Taşların iç kısımlarında is, kurum izleri bulunmuştur. Bu mimarinin üstünden, alt alta defnedilmiş iki köpek iskeleti çıkarılmıştır. Üçüncü bir köpek iskeleti ise 1 numaralı yapının duvarından güneye doğru uzanan 4,2 m uzunluğundaki dromos içinde ele geçirilmiştir. Bu yapının içinde yüzüstü pozisyonda, kolları ve bacakları kıvrık bir insan defni bulunmuştur. [418] Yine aynı yapının içinde doğu kesiminde yoğun bir ateş izi ile yanmış kemik ve seramik parçaları ortaya çıkarılmıştır.

Taugul-3 Mezarlığı, kurgan no 2'de tespit edilen köpek iskeleti ("Kulture Sakov Jetisu")

Şekil 3-103. Taugul mezarlığı köpek iskeleti

[418] Nurjanov, Jumabekova ve Bazarbayeva, "Kulture Sakov Jetisu", 73-74.

2 numaralı kurganda yer alan 2 numaralı yapı, bir öncekinin hemen kuzeyinde uzun kenarı doğu-batı doğrultulu dikdörtgen bir taş duvardan oluşmaktadır. Bu yapının içinde de kömür izleri bulunmuş ve ek olarak bu kömürün pişmiş toprakla karışmış olduğu bir toprak dolgu tespit edilmiştir. Mezar çukurunun uzun duvarında ladin ağacının tomrukları kullanılarak yapılmış basamaklar yer almaktadır. Bu basamaklar, mezar üzerine enlemesine yerleştirilen tomrukları tutması için inşa edilmiştir. Ancak kazı esnasında üstteki taş örtünün ağırlığı dolayısıyla tomruklardan oluşan ahşap tavanın çöktüğü anlaşılmıştır. Söz konusu mezar odasının defineciler tarafından yağmalandığı görülmektedir. Kurgandaki 3 numaralı yapı, ikinci yapıya bitişiktir. Yapı dikdörtgen formdadır ve diğerleri gibi çevreleme duvarına sahiptir. Soyulmuş olduğu görülen bu mezar çukurunda da tavan kaplaması olarak ağaç tomrukları kullanılmıştır.[419] Taugul gibi insan faaliyetleri neticesinde tamamen yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan mezarlığın bilimsel literatüre kazandırılması, açıkça arkeolojik mirasın korunmasına yönelik artışa işaret etmektedir.

Alandaki 3 numaralı kurganın kuzeybatı kısmı bir çit inşaatı sırasında tahrip edilmiştir. Merkez kısmı ise defalarca kez gerçekleşen soygun sebebiyle zarar görmüştür. Yuvarlatılmış köşeleri olan bir dikdörtgene sahip olan mezar odasının temizliği esnasında farklı katmanlarda taş, kemik ve ahşap parçaları ile karşılaşılmıştır. Tabanın kuzeybatı köşesinde bir seramik grubu tespit edilmiştir. Mezar çukurunun kuzey duvarında ise gövdesinde 17 adet dışbükey taç yaprak motifi olan dekoratif bir çanak ve yüksekliği 19,5 cm olan seramik bir kazan bulunmuştur. Çukurun batısında ve güneydoğu köşesinde ise hayvan üslubunda işlenmiş altın folyo levhalar ele geçirilmiştir. İki kanadı temsil eden altın eserlerde grifon motifi ayırt edilmektedir.[420]

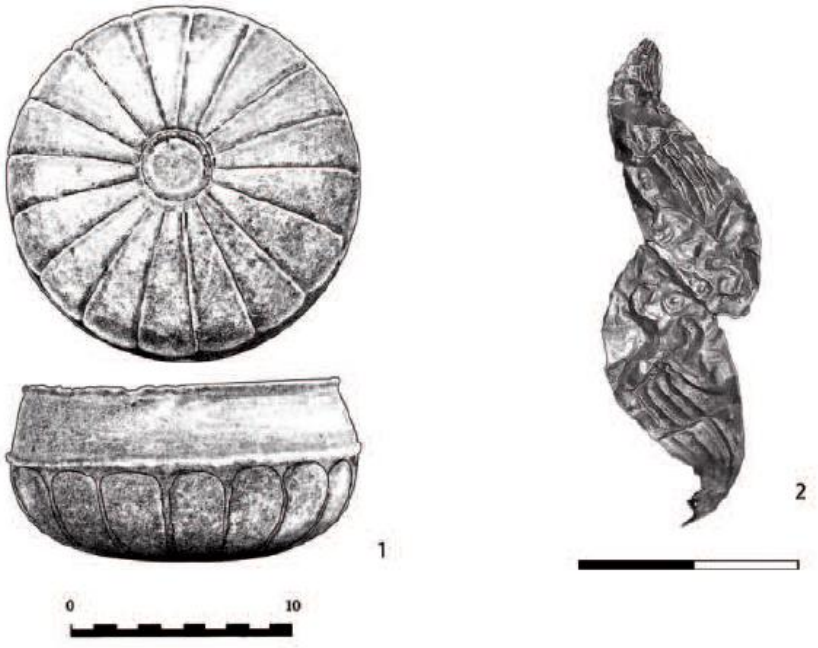
[419] Nurjanov, Jumabekova ve Bazarbayeva, "Kulture Sakov Jetisu", 78.

[420] Erlan Şarefoviç Amirov, Meyram Kazieviç Seytkaliyev, Damir Berikulı Ümitkaliyev ve İvan Dimitrieviç Ahmetov, "Avariynıe Raskopki Na Mogilnike Taugul-3", *Kazakstan Arheologiyası*, 25 (3) (2024): 93-94.

Taugul Mezarlığında 2 numaralı kurganda yer alan üç mezar çukuru (“Kulture Sakov Jetisu”)

Şekil 3-104. Taugul mezarlığındaki mezar çukurlarının konumu

Taugul-3’te tespit edilen buluntuların çizimi

Şekil 3-105. Taugul-3 buluntuları

Elde edilen sonuçlar, incelenen alanın yalnızca kurgan değil bir ayin kompleksi olduğunu düşündürmektedir. Önceki Saka kurgan kazılarında elde edilen açık sonuçlarla bir analoji kurulduğu zaman kurganın etrafındaki taş döşenmiş yolların ritüel amaçlı inşa edilen sunu yolları olduğu kabul edilebilir niteliktedir.

4. BÖLÜM
YEDİSU BÖLGESİ'NİN ARKEOLOJİK VE KÜLTÜREL MİRASI

İbrahim Kafesoğlu, "belirli bir topluluğa ait sosyal davranış ve teknik kuruluşların kültürü meydana getirdiğini" ifade etmiştir. Medeniyet ise "milletlerarası ortak değerler seviyesine yükselen anlayış, davranış ve yaşama vasıtaları bütünüdür". Yani Kafesoğlu, kültür ve medeniyet kavramlarını ayrı hususlar olarak değerlendirmiştir. Kültür, hususi bir kavram medeniyet ise umumi bir kavramdır. Kültürlerin doğuşunda coğrafya ve insan esas rolü oynadığı için toplumlar yaşadıkları bölgenin şartları doğrultusunda kültürünü kurmuştur. Bu sebeple farklı kültürler arasında ilerilik ayrımı yapmak; bazılarını üstün sayarken bazılarını aşağı bir seviyede kabul etmek ilmi ve akademik anlayışa ve gerçekliğe uymamaktadır.[421]

Türklerin yaşadıkları coğrafyadan dolayı geliştirdikleri kendine has kültür "bozkır kültürü" olarak ilim camiasında kabul görmüştür. Tarih boyunca bozkır kültürünün kıyılarında Hint-Avrupalılar ve Moğollar gibi bazı yabancı topluluklar da görülmüştür. Ancak kültürü oluşturan coğrafya, insan ve cemiyet unsurları arasından insan faktörünün, bozkır kültüründe Türklere münhasır temel davranış ve kavramlar ile yabancı toplumlara ait insan ve cemiyet faktörünün farklılığı ayırt edilmektedir. Bu sebeple akademik camiada bozkır kültürü, Türk kültürü olarak genel bir kabule sahiptir. Bu kültür kimi zaman göçebe kültür, atlı kültür ve atlı göçebe kültür olarak da isimlendirilmiştir. Bozkır kültürü at temelli olmakla birlikte dinamikleri yalnızca atla belirlenmemiştir. Demir de bozkırın bir diğer önemli temelidir. Bozkırın kendi tabiatına uygun hukuk kuralları, din ve düşünce dünyası, ahlak anlayışı birbirini tamamlar ve manevi bir değerler birliği oluşturur. Bozkır kültürünü yalnızca ekonomik faaliyetler kapsamında değerlendirmek ve şekillendirmek akademik yazımda doğru değildir.[422] Nitekim bozkır kültürü tüm manevi cepheleri, tutumları ve dünya görüşleriyle birlikte bir bütün oluşturur.

Karadeniz'in kuzeyini de kapsayan geniş Avrasya coğrafyası içerisinde bozkır medeniyetinin önemli kültür çevreleri ön plana çıkmıştır. Kimi kültür çevreleri, maddi ve manevi birikimi ile belirli dönemler aralığında varlık gösterirken; bazılarının ise

[421] İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2011), 16-17.
[422] Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 206.

herhangi bir zaman dilimine sığmayan, antik çağlardan modern dönemlere değin önemini koruyan bir sürekliliğe sahip olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Yedisu, tarihin en erken devirlerinden itibaren gerek demografik gerekse sosyo-kültürel yoğunluğu bakımından her dönemde bir kültür merkezi olmuştur. Komşu bölgelerdeki kültürel ortamlarla karşılıklı etkileşime girmiş ve böylece geniş bir kültürel yelpazeye sahip olmuştur.

Yedisu bölgesi hem Kazakistan hem de İç Asya topraklarının "altın beşiği"dir. Kazakistan'ın güneydoğusunda yer alan bu tarihi-coğrafi alanı karakterize eden en büyük yedi nehrin yanı sıra binden fazla (nehir ve göl gibi) büyüklü küçüklü su kütlesi, yüksek zirveli dağlar, kumullar ve dağ arası vadiler bulunmaktadır.[423]

Yedisu, zengin fauna ve florasıyla büyük İç Asya coğrafyasının öne çıkan bölgelerinden biridir. Güneyinde Kuzey ve Orta Tanrı Dağları, batısında Çu Nehri, kuzey ve kuzeydoğusunda Balkaş ve Alaköl, güneydoğusunda ise Cungar Aladağları ile çevrili bir bölgedir. Karatal, Köksu, Aksu, Lepsi, Tentek ve Baskan nehirleri bu topraklardan geçer ve bölgenin tarihi adını aldığı İli Nehri bunların başında gelir. 1867'de Semireçiye/Yedisu Bölgesi, Türkistan Genel Valiliğinin bir parçası olarak Rus İmparatorluğu'nun yönetimi altına girmiştir.[424]

Yedisu Bölgesi'ndeki kültürel-tarihsel sürecin karakteristik özelliği, MÖ I. bin yılın son yüzyıllarından başlayarak MS I. bin yılın ortalarına kadar olan tüm dönem boyunca, bir yandan yeni ve istikrarlı bir kültürel ve sosyo-ekonomik tipin şekillenmesi, diğer yandan ise Türk kültürünün oluşumudur.[425] Yedisu, coğrafi olarak bir köprü işlevi gördüğü gibi tarih ve kültür bakımından da köprü vaziyetindedir. Pek çok dil, kültür çevresi, inanç ve sanat üslubu Yedisu'da karşılaşarak kaynaşmış ve yüzlerce yıl boyunca devam eden demografik ve kültürel bir süreklilik doğmuştur.

Hun, Göktürk, Uygur gibi büyük imparatorlukların merkezi olan Orhun bölgesi 840 yılında boşalmış durumdaydı. İli bölgesi, yabguların merkezi olmakla zaten tali bir siyasi merkez olma özelliği taşıyordu. Yüzyıllarca ikinci merkez oluşu ve devam eden göçler İli bölgesinin nüfus kapasitesini hayli artırmıştı. Uygur Devleti'nin yıkılışıyla Orhun

---

[423] Ongarulı vd., *Katartöbe Nekropol*, 16.
[424] İ. M. Samigulin, *Arheologiya Semireçiya 1857-1912* (Almatı: LEM, 2011), 5.
[425] A. Dosımbayeva, "Osobennosti Etno-Kulturnogo Protsessa V Semireçe VO II v.do n.e.-V v.n.e." *K. A. Yassaui Atındağı Halıkaralık Kazak-Türik Üniversiteti Arheologiya Jene Etnologiya Gılımi Zertteu Ortalığı 1*, (Ocak 1997): 45.

bölgesine Kırgızlar gelmiş ancak bozkırın hâkimi olamamışlardı. Siyasi ve kültürel cepheden bakıldığında Orhun bölgesi giderek daha da kalabalıklaşan İli-Issık Göl bölgesi karşısında geride kalmıştı. İli civarını merkez alan ve kuruluşu 840 olarak tarihlendirilen Karahanlılar Türk dünyasının merkezi olmuştur. Dolayısıyla Türk tarihinin merkezi de artık burası olmuştur.[426]

Orta Çağlarda Türklerin doğudan batıya gelerek Gazneli, Selçuklu, Karahanlı gibi büyük imparatorluklar kurdukları görülür. Buradan yola çıkarak bu devirlerde Türklerin manevi merkezinin Issık Göl ve Tanrı Dağları havalisinde olduğu söylenebilir. Nitekim Kaşgarlı Mahmut'un da Issık Göl ve çevresini dünyanın merkezi olarak gösterdiği bilinmektedir.[427]

Tarihsel sürece bakıldığında esasen Saka devrinden itibaren İli-Issık-Yedisu civarı farklı Türk devletlerinin siyasi merkezi olarak kullanılmıştır. Siyasi ehemmiyet bölgenin demografisini etkilemiş ve sonucunda bu bölge yoğun bir kültürel akışa sahip olmuştur. Bakıldığı zaman yönetici mezarları, kıymetli taşların ve metallerin olduğu özel buluntular, büyük petroglif grupları ve ritüel alanlar, kale-şehir yerleşimleri araştırmacıları tatmin eden bir yoğunluğa sahiptir.

[426] Ercilasun, "İli-Isık Göl Bölgesi", 193-194.

[427] Abdrasul İsakov ve Guldana Murzakulova, "Isık Göl", *Türk Tarihinin Dağları, Gölleri ve Nehirleri* içinde, ed. Okan Yeşilot (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2024), 166.

Doğu Yedisu Bölgesi Şonjı Köyü/ Bir Saka kadınına ait kurgan örneği. Bu gömü, başı batıya dönük, sırtüstü pozisyonda yatırılmıştır. Başucunda seramik kaplar yer almaktadır. Bu özellikleriyle Yedisu Sakalarının geleneksel defin geleneklerini yansıtmaktadır. (Yazarın arşivi)

Şekil 4-1. Yedisu kurgan kazılarından bir örnek

Esik Devlet Tarih ve Kültür Müzesi'den bir grup arkeolog, 2017 yılında, Almalık köyünün güneybatısında Talgar-Akbulak yolu üzerinde yer alan ve inşaat çalışmaları esnasında tesadüfen bulunan bir höyükte kurtarma çalışmaları yürütmüştür. Tahrip sebebiyle kurganın yapısı tespit edilememiştir. İçerisinde doğu-batı çizgisine gömülmüş erkek bir tekli gömü tespit edilmiştir. Yanında karnı üzerine yatırılan, bacakları bükülü, yüzü gömülü kişiye çevrilmiş bir at defini bulunmuştur. Başı doğuya dönük olan erkek cesedi mezar çukurunun kuzeyinde yer alıyordu ve yanındaki at zeminde onunla aynı seviyede (1,4 m derinlikte) duruyordu. Devam eden kazılarda başın sağ tarafında boncuk ve incilerle süslenmiş bronzdan yapılan bir küpe bulunmuştur. Uzun üçgen şeklinde tasarlanan küpe, ucunda inci ile biten uzun kısmından serbestçe dönebilmekteydi. Bu tarz küpeler Yedisu bölgesi için nadir örneklerdir. Benzerlerine Doğu Kazakistan bölgesi Erken Orta Çağ mezarlarında sıklıkla rastlanmıştır. At iskeletinin yanında ise üzengi ve kemer gibi at ekipmanları bulunmuştur. İlk araştırmalarda mezarın VI ila IX. yüzyıllara ait olduğu düşünülmüştür. Hem yazılı hem de arkeolojik verilere göre Yedisu, Batı Göktürklerinin topraklarıydı. Bu sebeple Yedisu, erken göçebeler ile Orta Çağ göçebeleri arasındaki kültürel sürecin izlenebileceği özel bir bölge olarak ön plana çıkar. Yapılan araştırmalar eski göçebe Türk nüfusu ile Göktürk dönemi göçebelerinin nüfusu arasındaki organik sürekliliği göstermektedir.[428]

Yedisu bölgesinde özgün bir kültür mevcuttu. Milattan önceki son yüzyıllar ile milattan sonraki ilk yüzyıllarda Semireçiye nüfusunun büyük çoğunluğunu Saka, Yüeçi, Hun, Wusun gibi kültürel bakımdan akraba toplumlar oluşturuyordu.[429]

Yedisu Bölgesi'nde bulunan kurganlar ve petroglifler arasında hem mekânsal hem de dinsel açıdan güçlü bir kutsal bağ bulunmaktadır. Şamanlar, dini-ritüel törenleri gerçekleştirmek için belirli dağlık alanları kutsal mekanlar olarak seçmişlerdir. Kutsal alan olarak kullanılan dağlarda ve vadilerde bulunan uygun yüzeylere petrogliflerin oyulması alanda daha büyülü bir etki yaratıyordu. Yüzlerce yıl boyunca bu kutsal alanlarda gerçekleştirilen sayısız ayin, Yedisu topraklarındaki dini ritüellerin sürekliliğini ve istikrarını kanıtlamaktadır.[430]

---

[428] Ayrıntılı Bilgi İçin bkz: Turalı Tulegenov, Bavırjan Besetayev ve Bakıt Hasenova, "New Data on the Culture of the Ancient Turks of Zhetysu", *Kazakstan Arheologiyası,* 14 (4) (2021): 121-133.
[429] Dosımbayeva, "Osobennosti Etno-Kulturnogo", 46.
[430] S. Galimjanov vd., "Tamgalı and Eshkiolmes Sanctuaries", 166.

İç Asya'nın tamamına yayılan polikrom sanat stili Yedisu bölgesinin arkeolojik birikimi içinde doğmuştur. MÖ III - II. yüzyıllarda hayvan üslubunda süsleme stili ortaya çıkmış ve bu üslupta çeşitli renkli malzemelerin kullanımı yaygınlaşmıştır. Bu süsleme anlayışına sahip eserlerde mavi akik, kırmızı taşlar ve macun gibi malzemeler kullanılmıştır. Tenlik kurganlarında bulunan kıyafet süsleri, Kızılorda bölgesinin Kazalı ilçesindeki Tuzdak'ta bulunan iki bilezik, Kargalı vadisi buluntuları arasında yer alan diadem gibi eşyalar bu süsleme sanatının seçkin örneklerindendir. Bu üç grup eser de genel olarak MÖ III - II. yüzyıllar arasına tarihlendirilmiştir. Bu çok renkli üretim aynı zamanda polikrom stil olarak da anılmaktadır. Tenlik kurganında bulunan, ince metalden oyulmuş ve dikilmek için delikleri olan süslemelerde bitkisel motifler (yapraklı ya da demet şeklindeki çiçekler) de yer almaktadır. Tenlik süslemelerindeki diğer motifler son verilere bakıldığında Pazırık kültürünün eserleriyle ve diğer Altay kurganlarıyla (Şibe, Berel, Katanda) köken olarak birleşmekte ve uyum göstermektedir. Akişev, Tenlik buluntuları ile Tuzdak bileziklerinin aynı dönemde yapılmış olabileceğini belirtir. Bileziklerin birindeki fantastik kurt betimlemesi dikkat çekicidir; onun arkasına yaratık kafaları yerleştirilmiştir. Bu bilezikle benzer yapım tekniğine ve tasvire sahip olan eserler I. Petro'nun Sibirya koleksiyonunda yer almaktadır. Yapım tarihlerinin MÖ III. yüzyıldan daha önce olmadığı anlaşılmaktadır.[431]

[431] Akişev, *Kazakstannın Köne Altını*, 14-15.

MÖ III – II. yy, Tenlik Kurganları, Yedisu Bölgesi.
Süvari figürü stilize edilmiş olup, kabartma tekniği ile yapılmıştır. Tasvir nesnenin yüzeyini kaplar. At geniş göğüslü, kalın boyunlu ve büyük kafalıdır. Yelesi ve kuyruğu örülmüştür. Eyer ve üzengi yoktur. Atın başında dizginli bir yular, göğsünde yuvarlak bir kemer tokası vardır. Süvari üzerine dar kollu, etekleri dize kadar ulaşan bir kaftan giymiştir. Sırtında kanat benzeri bir pelerin dalgalanmaktadır. Başında alçak bir başlık, ayağında ise uzun konçlu çizmeler vardır.
Kazakistan Cumhuriyeti Milli Müzesi Env. No. ҚРҰМ ҮҚ тк2-694/1-4 ҚРҰМ А3-495/1-4

Şekil 4-2. Süvari tasvirli plaket

Sakaların İç Asya'daki bağlantıları sayesinde gelişen bezeme ve süsleme stili İç Asya'daki diğer halkların sanatında polikrom yani çok renkli stilin yayılışında temel oluşturmuştur. Bu üslup bölgede III - V. yüzyıllarda yaygınlaşmıştır. Polikrom tarzdaki eserlerde iki ana grup dikkat çeker: Birinci grupta yuvalara kırmızı turuncu taşlar

yerleştirilmiş ve granül taneler ile zarif desenler yapılmıştır. İkinci gruptakilerde ise fon bulunmayıp lehimlenen bölmelere değerli taşlar yerleştirilmiştir. [432]

Polosmak, "stil, kültürün görselleşmiş halidir" der.[433] Özgün kombinasyonların yaratılması ve tekraren yapılması bir stil birliği doğurur. Bu stil, benzersiz bir kültür çevresi oluşturarak bir halkı diğerinden ayırt eden en önemli unsurlardan biri haline gelir. Yedisu halkları sahip oldukları özgün kültür ve sanat anlayışı ile diğer halklardan ve kültürel çevrelerden belirgin bir biçimde ayrılmaktadır. Sonuç olarak, gerek Yedisu'da gerekse İç Asya'nın diğer bölgelerinde göçebelerin yarattığı sanat anlayışının dünya sanatında mühim bir yer teşkil ettiği yadsınamaz.

Kazak Altay'ı ve Yedisu, tarihi ve medeni yönden daima birbiriyle ilişki içinde olmuş, bu yoğun ilişkiler özellikle erken göçebeler devrinden itibaren başlamıştır. İskit-Saka devrinde başlayan yakın ilişki Hun-Sarmat döneminde de devam etmiştir. Bununla birlikte göç hareketlerinin bu ilişkiyi güçlendirdiğini arkeolojik veriler ispatlamaktadır. Coğrafi bakımdan Doğu Kazakistan; İrtiş havzasının bozkırları, Altay'ın güney batı kısmı, Zayşan havzası ve Tarbagatay Dağları'nı kapsar. Tarbagatay dağları Altay-Sayan bölgesi ile Orta Asya'yı Yedisu üzerinden bağlar. Yedisu ise daha önce belirtildiği gibi Kazakistan'ın güneyi ve Kırgızistan'ın kuzeyini içine alan tarihi- coğrafi bir bölge olarak öne çıkar. Bilim insanları, İç Asya'daki mezar komplekslerini inceleyerek kültür çevrelerini ve yayılım alanlarını tespit etmek için uğraşmışlardır. Doğu Kazakistan'daki Kulajorga kültürü (MÖ IV - III. yy – MS I - II yy: bazı araştırmacılar bu kültürü erken ve geç evreler olarak iki dönemde inceler) tespit edilen kültür alanlarından birisidir. Bu kültür ile Altay ve Tuva eserleri arasında büyük benzerlikler tespit edilmiştir. Erken devirde ölenlerin başı doğuya bakacak şekilde gömülmüş; yanı sıra atlarla yapılan definler ve eşli gömüler de uygulanmıştır. Mezar inşasında taş sandukalar kullanılmıştır. Kültürün geç evre kurgan gruplarında yeraltı çukurları görülür. Kimi zaman tabana doğru ahşap döşendiği gözlemlenir. Bu mezarlar taş sandukalarla değil doğrudan çukurlarla karakterize edilir. Çukurun çevresi boyunca ahşap kalıntılarına rastlanır. Çukurlara atlar gömülmez ve eşlik eden envanter azdır. Gömünün başı batı ya da kuzeybatıya yönlendirilmiştir. İlk dönem ve ikinci dönem arasındaki farklar araştırmacıların dikkatini

[432] Akişev, *Kazakstannın Köne Altını*, 16.

[433] N. V. Polosmak, "The Pazyryk Style", *Archaeology, Etnology and Anthropology of Eurasia*, 49 (4) (2021): 54.

çekmiştir. Samaşev, ikinci dönem mezar özelliklerinin Yedisu Wusunlarıyla bağlantılı olabileceğini belirtmektedir.[434]

Yedisu; Altay, Tuva, Minusinsk, Issık Göl bölgelerini kapsayan bir kültürel bölge olarak İç Asya'nın diğer alanlarıyla sıkı ilişkilere sahipti. MÖ I. bin yılda Altay-Sayan, Yedisu, Orta Kazakistan, Doğu Aral çevresi Güney Ural bozkırlarında yaşamış olan halklar arasında sıkı bir etno-kültürel bağ olduğunu kanıtlayan arkeolojik buluntular mevcuttur.[435]

4.1. ÖLÜ GÖMME GELENEKLERİ BAĞLAMINDA YEDİSU'DAKİ KURGAN KÜLTÜRÜ

İnsanoğlu en erken devirlerden bu yana hayat ve ölüm sırlarını öğrenmeye çalışmıştır. Nitekim toplulukların belirsizliklere ve bilinmezliklere tahammülü bulunmadığından her meseleye bir yanıt aranmıştır. Bu doğrultuda, yeryüzündeki topluluklar benzer bir eğilimle kendi dünya görüşlerine bir hayat ve ölüm tasavvuru geliştirmiş; Türkler ise bu tasavvuru "ruh-can" mefhumuyla ifade etmişlerdir.[436]

Roux'ya göre, kaybolan bir uygarlıkta ölüm konusunu incelemek için yararlanabilecek ana bilim dalı arkeolojidir. "Mezarların mimarisi, bunları koruyan yapıtlar ve mezardaki insan kalıntıları, bunlarla birlikte gömülen eşyalar, yalnızca cenaze törenlerini en iyi şekilde öğrenmemizi sağlamakla kalmaz aynı zamanda söz konusu uygarlığın öbür dünya hakkında sahip olduğu birçok inancı da gün ışığına çıkarır."[437] Bir başka ifadeyle, defin gelenekleri ve mezarlar göçebe Türklerin maddi ve manevi dünyalarını doğrudan yansıtmaktadır.

Güçlü bir kolektif hafızanın sonuçları en iyi sanat eserlerinde tespit edilir ki bozkır sanatının ürünlerine de kurganlar vasıtasıyla erişilmektedir. Bu bakımdan, İç Asya'da sanatsal değeri olan binlerce çeşitte malzeme ve eseri bünyesinde barındıran, Avrasya boyunca izleri takip edilebilen kurganların taşıdığı tarihsel öneme hususiyetle dikkat

---

[434] Aytkali, "Kazak Altayı Men Jetisu", 113, 114.
[435] Jumabekova ve Bazarbayeva, "Sak Jauıngerinin Beynesin Kayta Jangırtu Hakında", 56.
[436] İnan, *Şamanizm*, 176.
[437] Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, 12.

edilmelidir.[438] Kolektif hafızaya benzer şekilde kurganların da hafızası bulunmaktadır. Binlerce yıl önce ebedi istirahatgâh olarak inşa edilen kurganlar asırlar sonra da yine mezar alanı olarak tercih edilmiştir. Bugün köy yerleşimlerine yakın konumda bulunan kurganların üst katmanlarında geç dönem Kazak ve Kırgız gömülerine rastlamak mümkündür. Dolayısıyla kurganlar yalnızca erken dönem ataları olan Saka ve Wusunların mirası olmakla kalmamış; yakın geçmişteki ataların da mirası olarak halkın yaşamında varlığını sürdürmüştür. Bir diğer deyişle yaşayanların kutsalı koruma yükümlülüğünün halen devam ettiği söylenebilir. Sonuç olarak halk, kutsalı korurken kolektif hafızayı da muhafaza etmektedir.

[438] Yaşar Çoruhlu, "İç Asya Kurganlarından Çıkarılan Halı ve Dokuma Materyallerinin Anadolu Türk Halı ve Dokuma Sanatları Bakımından Önemi", *Prof. Dr. Selçuk Mülayim Armağanı Sanat Tarihi Araştırmaları* içinde, ed. Aziz Doğanay (İstanbul: Lale Yayıncılık, 2015), 242.

Sarı Arka/Atbasar Köyü Saka Kurgan Kazısında mezarın dolgu kısmında tespit edilen, 1900'lerin başına ait Kuran'ı Kerim. Bu buluntu "kurgan hafızası"na ve "kutsalın bir başka kutsala emanet edilmesi"ne bir örnek teşkil etmektedir. (Yazarın arşivi)

Şekil 4-3. Sarı Arka Saka Kurgan kazısımdaki geç dönem buluntu örnekleri

Kurganın hafızasına verilebilecek örneklerden biri Rahat arkeolojik kompleksinde tespit edilen definlerdir. Rahat, Bronz Çağı'ndan Orta Çağ'a kadar inceleme sahası sunan özel bir bölgedir. Bu kompleks, Almatı eyaleti, Enbekşikazak ilçesinde İli Aladağlarının kuzey yamacındaki bir terasta konumlanmaktadır. 2021 yılında Rahat'ta iki kurgan kazısı gerçekleştirilmiştir. Her iki kurganın da ana defin alanı Bronz Çağı'nda tamamlanmış; kültür katmanında Erken Demir Çağı'na yani Saka ve Wusun dönemlerine tarihlendirilen çömlek parçaları tespit edilmiştir. Taş bir çite sahip olan söz konusu 1 ve 2 numaralı kurganın ilk sahipleri Bronz Çağı sakinleridir. Ancak, kurganların çevresindeki taş dizilimi ve üstündeki taş örtüde gözlemlenen değişiklikler, yapının birkaç kez bozulduğuna işaret etmektedir. Aynı zamanda bu iki mezarın Erken Demir Çağı'nda da kullanıldığı Saka-Wusun dönemine ait seramik buluntulardan anlaşılmaktadır.[439] Sonuç olarak, İç Asya topraklarının kültür taşıyıcıları olan kurganlar, "ata istirahatgahı" işlevini asırlar boyunca aktarmıştır.

Çalışmada daha evvel belirtildiği üzere Yedisu Bölgesi, Sakaların siyasi merkezi konumundaydı. Bu nedenle vadiler, dağlar, bozkırlar; Saka hanları ile soylularının kurganlarıyla doludur. Yedisu'da tarihi ve kültürel seyir Saka döneminden itibaren kesintisiz bir gelişim gösterir.

K. A. Akişev, 1990-1993 yıllarında gerçekleştirilen keşif çalışmalarının ardından Yedisu'da Almatı, Esik, Beriktas, Beşşatır ve Kegen bölgelerini han mezarlıklarının beş merkezi olarak belirlemiştir.[440]

Yedisu'daki han kurganları toprak yığma şeklindedir. Yer üstü inşasına başlanmadan önce kurganın çevresi büyük çakıl taşlarıyla kare ya da dairesel biçimde çevrelenmiştir. Ardından dolgu, bir kat taş bir kat toprak olacak şekilde ardışıklı katmanlarla bir araya getirilmiştir. Kurganın dış kısmında taştan yapılmış kuşaklar bulunur. Yedisu'da ayrıntılı biçimde incelenmiş olan Beşşatır kurganlarında kütükler son derece nitelikli bir işçilikle yerleştirilmiştir. İçeriye toprak düşmesini ve nem çekmesini önlemek amacıyla kamış ve keçe serilmiştir. Tüm bu mimari çabayla, ölünün "yeni evini" sonsuza dek korumak amaçlanmıştır. Nitekim mezar odası duvarlarının içeriden ve dışarıdan kütüklerle desteklenmesi, Begazı kültüründeki dik plaka taşların yerini almıştır. Kurganlar sadece

[439] H. Aytkul, G. Muhtarova, B. Jeleznyakov ve A. Kosjanova, "Jetisudın Kola Deuiri Jerleulerine Katıstı Keybir Meseleler", *II Esik Okuvları* içinde (Almatı: Esik Memlekettik Tarihi Medeni Muzey Korıgı, 2021), 140.

[440] Ongar, "Jetisudın Han Şatırları", 356.

kişinin defnedildiği bir alan değil, aynı zamanda defin öncesinde ve sonrasında gerçekleştirilen ritüellerin de merkezidir.[441]

Yedisu'da Bronz Çağı anıtlarını araştıran Karabaspakova, bölgedeki Bronz Çağ mezarlarında tabana ve duvarlara taş levhaların döşendiğini kaydetmiştir. Örnek olarak tabanı taş levhalarla kaplanmış olan Mınşunkır III ve Kuigan II mezarlarını gösterir.[442] Kuigan II mezarlığında iki iskelette tespit edilen aşı boyası kullanımı dikkat çekici bir ölü gömme ritüeline işaret etmektedir.[443] Kuigan II mezarlığı Talaptı köyüne 1 km mesafede, Köksu Nehri'nin sağ kıyısındaki Kuigan yerleşiminden kuru bir dere yatağı ile ayrılmaktadır.[444]

Süs, uçları birleşmeyen bir halkadan oluşturmaktadır. Alt kısmında duruşu statik iki at figürü yer almaktadır. Silüet şeklindeki figürler lehimlenmiştir. Atlar bozkırın dayanıklı, geniş kafalı kısa bacaklı türünü yansıtmaktadır.
Atın göçebe hayvancılıkta edindiği yer zamanla mitolojik, dini ve sanatsal bir boyut kazanmıştır. Atın tasvir edildiği sanat eserlerinden biri Mınşunkır'da bulunan bu süs eşyasıdır. Bozkır sanatçıları bir göçebe insanın en sadık yoldaşı olan atı özenle betimlemiştir.
Kazakistan Cumhuriyeti Milli Müzesi Env. No. ҚРҰМ УҚ тк2-665 ҚРҰМ А3-476

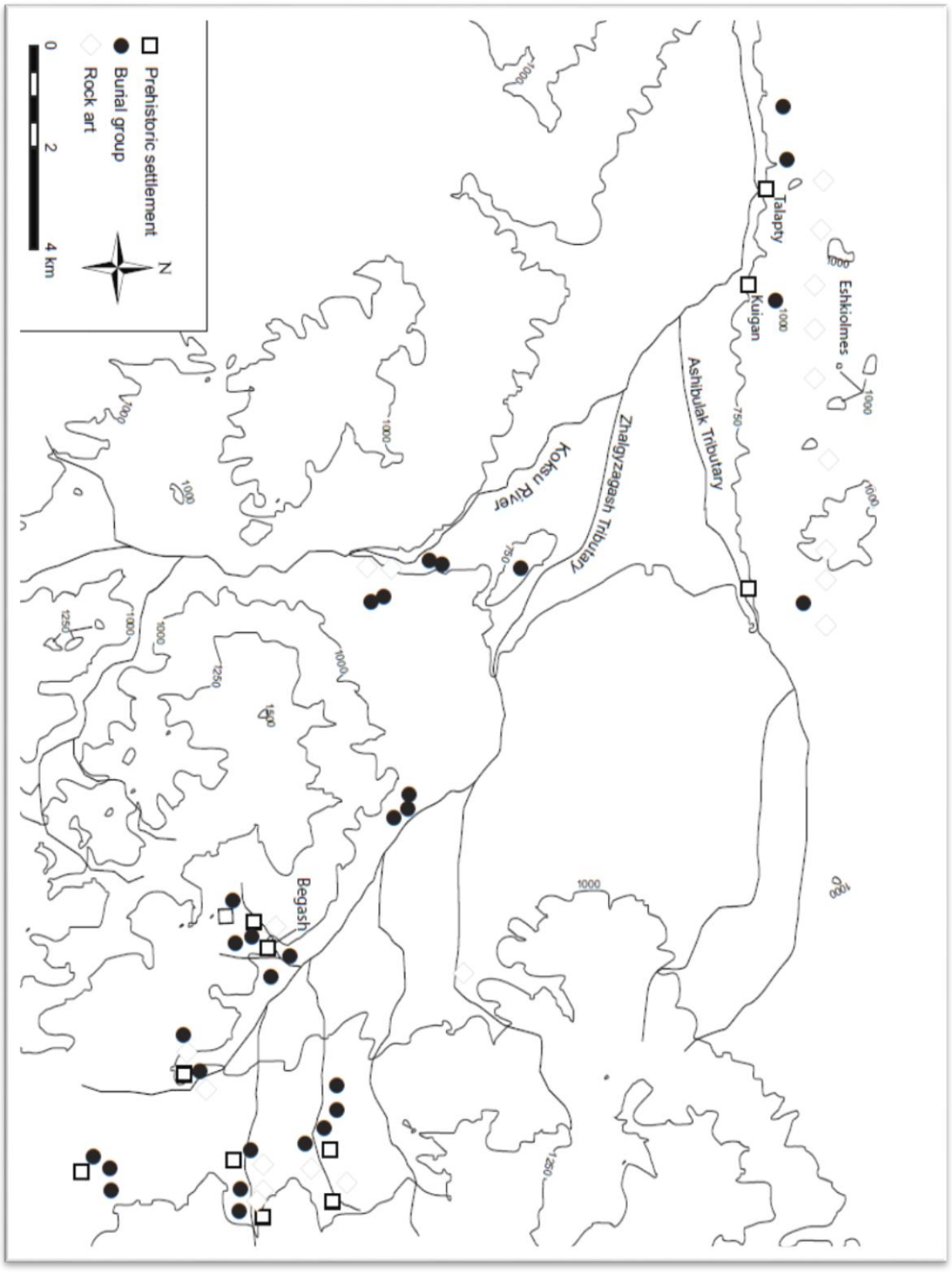
Şekil 4-4. Sallantılı bir süs eşyası. Mınşunkır Kurganı, Yedisu Bölgesi.

[441] Ongar, "Jetisudın Han Şatırları", 361.
[442] K. M. Karabaspakova, *Jetısu i Yujnıy Kazahstan V Epohu Bronzı* (Almatı: Begazı-Tasmola, 2011), 50.
[443] Karabaspakova, *Jetısu i Yujnıy Kazahstan*, 76.
[444] Karabaspakova, *Jetısu i Yujnıy Kazahstan,* 115.

Andorovo geleneklerinin izleri Cungar Aladağ eteklerinde, İli Aladağlarının doğu yamaçlarında, Güngey Aladağlarında ve Sibirya'da açıkça görülmektedir. Ölü gömme ritüellerinde kremasyon (yakma) izleri baskındır. Yedisu'nun batısında Andorovoların MÖ 2. bin yılın ortalarında ortaya çıktığı değerlendirilmektedir. Zira Tamgalı Vadisinde bulunan en eski anıtlar bu döneme tarihlendirilmektedir. Andorovo toplumunun Cungar Aladağlarındaki yerleşimi ise MÖ XII ve X. yüzyılları kapsamıştır. MÖ XI ve X. yüzyıllarda Turgen, Şelek (Şilik) ve Kegen nehirlerinin yüksek dağ otlakları kullanılmaya başlamıştır. Geç Bronz Çağı'nda Köksu Nehri'ndeki Talaptı, günümüz Almatı şehri bölgesindeki Terenkara, Bayanjürek dağlarındaki Tasbas gibi merkezlerde insanlar yaşam sürmekteydi. Bronz Çağı'na ait birçok materyal bu dönem toplumunun yaşamı hakkında kayda değer bilgiler vermektedir.[445]

Yan hücreli podboy mezarlar İç Asya'da sıklıkla görülmektedir. Yedisu mezarlarının podboy yapısı Saka ve Wusun gelenekleri bağlamında incelendiğinde, bu yapıları İç Asya'nın diğer bölgelerinden ayıran bir takım geleneklerin mevcudiyeti dikkat çeker. Genel olarak Yedisu mezarlarında gömü, baş batıya gelecek şekilde doğu-batı yönelimlidir. İç Asya'nın diğer bölgelerinde ise baş güney, güneybatı, kuzey, kuzey doğuya gelecek şekilde yerleştirilebilmekteydi. Mezar çukurları da benzer şekilde doğu-batı doğrultusundadır. Podboy türündeki mezarlarda nişler her zaman kuzey duvarında yer alırken; İç Asya'nın diğer bölgelerinde podboy nişinin doğu ve batı duvarlarında bulunduğu görülür. Mezar eşyaları genellikle gömünün başının yakınlarına yerleştirilmiştir. Buna karşın İç Asya'nın diğer bölgelerinde ise eşyalar kurgan çukurunun herhangi bir noktasında yer alabilmekteydi. [446]

[445] Baypakov, *Kazakstan Arheologiyası*, 127.
[446] Akişev ve Kuşayev, *Dolını Reki İli*, 252.

Şekil 4-5. Begaş, Talaptı, Kuigan, Eşkiölmes kompleklerini gösteren harita (Frachetti, Maryaşev, Pastoralist and Begaş, 2007

Begaş'taki Tunç Çağı yerleşiminde (MÖ 2460-1950) yürütülen kazılarda, taş sandukada kremasyona ait kül kalıntıları (bölgedeki Tunç Çağı mezarları için tipik bir durum) elde edilmiştir. Sandukanın hemen dışında cenaze töreni ile ilişkilendirilen bir törensel ateş çukuru tespit edilmiştir. Bu keşif, yerleşim alanının hem konut hem de ritüel işlevlere sahip olduğunu göstermektedir. Mevsimsel ya da dönemsel olarak kullanılan bu yerleşimdeki mezarlar, söz konusu toplum için geride bıraktıkları birer temsilci konumunda değerlendirilebilir.[447] Ayrıca elde edilen veriler Begaş bölgesinin ekonomik düzenine ışık tutmaktadır. Kazılarda elde edilen paleobotanik ve faunal kalıntılar; Erken Tunç Çağı'nın sonlarında yani yaklaşık MÖ 2500'lerde bölgedeki geçim kaynaklarının öncelikle koyun, keçi, sığır yetiştiriciliğine dayandığını, bununla birlikte vahşi hayvanların da geçim ekonomisinde yer tuttuğunu ortaya çıkarmıştır.[448]

Tasbas, Bayanjürek Vadisi'nde deniz seviyesinden 1500 m yükseklikte yer almaktadır. Yüksek rakımlı bu Tasbas yerleşiminin doğusu Cungar Aladağları, batısı ise büyük bazalt ve granit oluşumlarla çevrilidir. Tasbas üç doğal oluşumlu teras boyunca uzanmaktadır: Üst terasta mezarlar, orta terasta kademeli Tunç Çağı yerleşimleri, alt terasta ise Tunç Çağı mezarları bulunur. Tasbas'taki ilk arkeolojik kazılar 2001 yılında Aleksey Maryaşev başkanlığında yürütülmüştür. Bu kazı sonuçları incelendiğinde Tasbas ve Köksu Vadisi'nde yer alan Begaş'ın yapı malzemeleri ve seramikleri arasında ciddi benzerlikler tespit edilmiştir. Begaş, MÖ 3. binyıla tarihlendirilen sınırlı sayıdaki yerleşimden biridir. Bu sebeple Tasbas'ın sosyo-ekonomik yapısını anlayabilmek ve doğru tarihlendirmeler yapabilmek adına 2011 yılında kazılar yeniden başlatılmıştır. 2011 kazıları, Tasbas'ın yaklaşık 5000 yıl boyunca farklı dönemlerde yerleşim alanı olarak seçildiğini ortaya çıkarmıştır.[449]

Tasbas'taki yerleşim yeri keşfedilmeden önce Begaş, bölgenin en eski yerleşimi olarak bilinmekteydi. Tasbas'ta konutun hemen yanında bulunan kremasyon çukurunun yapım tekniği ve boyutu açısından Begaş'takilerle neredeyse birebir benzerlik gösterdiği anlaşılmıştır. Nitekim her iki bölgenin mezarlarında da kömürleşmiş buğday kalıntılarına rastlanmıştır. Tasbas'ta 2A açmasından elde edilen kerpiçler ise Yedisu'da bulunan ilk

[447] Michael D. Frachetti ve Alexei N. Maryaşev, "Long-Term Occupation and Seasonal Settlement of Eastern Eurasian Pastoralist at Begash, Kazakhstan", *Journal of Field Archaeology*, 32 (3) (2007): 231.
[448] Frachetti ve Maryaşev, "Pastoralist at Begash", 224.
[449] P. N. Doumani Dupuy, M. D. Frachetti, T. Hermes, O. N. Gumirova ve A. N. Maryaşev, "Krematsiya, Selskoe Hozyaystvo i Remeslennoe Proizvodstvo Na Poselenii Bronzovogo Veka Tasbas (Semireçe)", *Jetisu Ölkesinin Tarihı Men Arheologiyalık Derekteri*, (6) (2019): 87.

örneklerdir.[450] Arkeologlar Tasbas'taki buğdaylarla birlikte diğer bitki fosillerini de laboratuvar analizine tabi tutmuşlardır. Bitki analizleri sonucunda bölgenin bitki varlığı, iklimi ve kuraklık koşullarına dair daha belirgin bir tablo ortaya konmuştur. 1. evreden 3. evreye kadar sıcaklık seviyelerinde bir düşüş yaşandığı ve odunsu bitkilerin oranının düştüğü buna karşın kuraklığa uyum sağlayan çimen örtüsünün mevcudiyetini koruduğu tespit edilmiştir. Bu durum, değişen iklim ve çevre koşullarına adapte olan topluluğun yakıt olarak hayvansal kökenli tezekleri kullandığını yansıtıyor olabilir.[451]

Faunal (hayvansal) kalıntı analizlerinin sonuçlarına göre verilerin %92'sini koyun, keçi, sığır, at, eşek ve deveden oluşan evcil hayvan grubu oluşturmaktadır. At, deve ve eşek kemiklerinde bıçak izine rastlanmaması bu hayvanların göç ederken yük taşımada kullanıldığını düşündürmektedir. Bunun dışında ceylan, geyik, balık kalıntıları yabani hayvanların da beslenme döngüsünde yer aldığını göstermektedir.[452] Yedisu'daki Bronz Çağı göçer toplumlarının hayvan sürüleriyle göç ettiği ve mevsimlik yerleşim alanlarına sahip olduğu Tasbas ve Begaş örneklerinde açıkça görülmektedir. Hem hayvan sürülerine işaret eden kemik buluntuları hem de arpa, buğday, darı gibi ürünlerin kalıntıları (çoklu mahsul tarımı) göçebelerin iklim şartlarından en yüksek verimi aldığı hikâyeyi göstermektedir. Tasbas, çalışmada daha önce de vurgulandığı üzere Yedisu'ya özgü karma ekonominin nitelikli bir örneğini sunmaktadır.

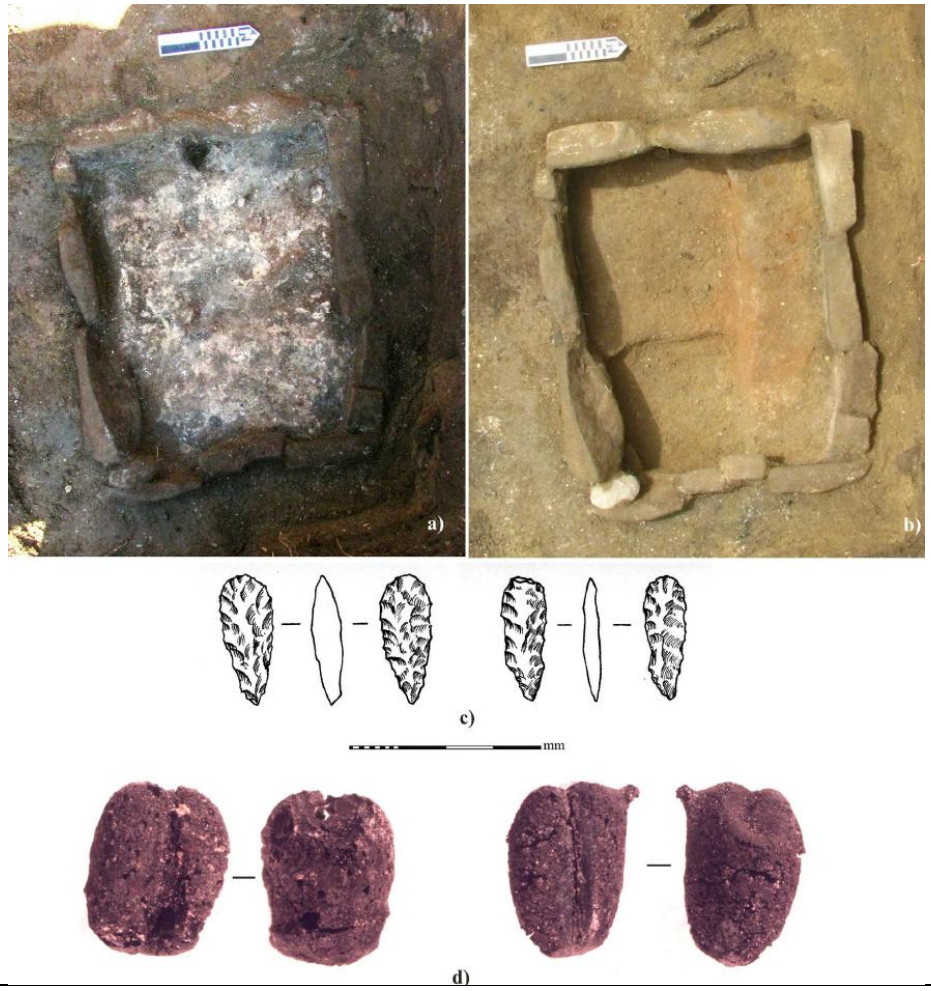
Yapılan radyokarbon testleri, Tasbas'ın Bronz Çağı göçebelerine ait olduğunu belirlemiştir. Bu dağlık bölgedeki göçebelerin ekonomik düzeni ve üretim teknikleri üzerine yorum yapılmasını sağlayacak somut maddi deliller elde edilmiştir. Seramik örnekleri, kullanılan kilin kalitesi, niteliği ve biçimleri göz önünde bulundurularak incelenmiştir. Elde edilen hayvan kalıntıları ise hem toplumun beslenme şekli hem de yetiştirilen hayvan sürüleri hakkında bilgi vermektedir. Erken Tunç Çağı'na tarihlendirilen 1. seviyede (MÖ 2832 - 2492) bir konutun yanında kremasyon (ölü yakma) izleri olan mezarlar keşfedilmiştir. Doğu-batı / kuzey-güney yönelimli bir mezar sandukasının içinde kül kalıntıları, odun kömürü ve yanmış kemikler tespit edilmiştir. Bu

[450] Paula N. Doumani Dupuy, Michael D. Frachetti, Rebecca Beardmore, Tekla M. Schmaus, Robert N. Spengler ve Alexei N. Maryaşev, "Burial Ritual, Agriculture and Craft Production Among Bronz Age Pastoralist at Tasbas", *Archaeological Research in Asia*, 1-2, (2015): 22.
[451] Doumani vd., "Pastoralist at Tasbas", 24.
[452] Doumani vd., "Pastoralist at Tasbas", 28.

durum, definin ikincil nitelikte olduğunu göstermektedir. Sandukanın içindeki kül kalıntılarının arasından çıkan buğday taneleri son derece dikkat çekicidir.[453]

Tasbas yerleşiminin Begaş ile benzerlik gösteren en önemli yönlerinden biri konutların yanında yer alan kremasyon sandukalarıdır. Tasbas'tan çıkarılan buğday taneleri, radyokarbon testlerine göre Begaş'taki buğdaylardan yaklaşık 200 yıl daha eskidir. Bir diğer nokta yakınlarda yer alan yakma çukuru ve küllerin içerisinde bulunan buğday taneleridir. Bu bulgu, Yedisu göçerlerinin ritüel pratiklerini yansıtması bakımından büyük önem taşımaktadır. Bir başka buluntu grubunu oluşturan kerpiçler ise Erken Tunç Çağı için oldukça ileri bir teknolojiye işaret etmektedir. O dönemde fırınlar bozkırda genellikle eşya/seramik üretimi için kullanılırken Tasbas'taki kerpiç fırın içindeki tahıl kalıntılarının ispatladığı üzere besin ihtiyacını karşılamak için kullanılan bir fırındır. Ele geçen seramikler ise bölge halkının sosyal yapısını, zanaatkârlığını ve üretim kabiliyetini göstermektedir.[454]

[453] Doumani vd., "Bronzovogo Veka Tasbas", 88.
[454] Doumani vd., "Bronzovogo Veka Tasbas", 93.

(Doumani vd. “Krematsiya Bronzogo Veka Tasbas”)

Şekil 4-6. Tasbas'taki buğday örneği ile kremasyon çukuru

Yedisu bozkır kültürü çerçevesinden bakıldığında, bölgenin genelinde hâkim olan karma ekonomi modeline Tasbas’ta da rastlanır. Kazılar esnasında hem tarımsal üretimin hem de hayvancılığın izleri net bir şekilde tespit edilmiştir. Ortaya çıkarılan mezarlar vasıtasıyla ölü gömme gelenekleri ve ritüel eylemlerin de detayları anlaşılmaktadır. Sanduka etrafında bulunan hayvan kemikleri, geleneksel bozkır inancının en önemli unsurlarından birini oluşturan ölü yemeği/aş verme geleneğine işaret etmektedir. İç Asya’nın kimi bölgelerinde ve devirlerinde karşılaştığımız ölü yakma geleneğinin Yedisu kültür mirası içerisindeki varlığı açıkça görülmektedir. Küçük bir yerleşim alanı olmasına rağmen yenilikçi üretimlerin bulunduğu Tasbas, Yedisu kültürüne dair son derece zengin veriler sunmaktadır. 200 yıllık zaman farkına rağmen Begaş ve Tasbas arasındaki belirgin

benzerlikler tez çalışmamız içerisinde sıklıkla vurgulanan kültürel sürekliliğin ve istikrarın önemli delillerindendir. Nitekim kültürel süreklilik, insan unsuru vasıtasıyla kuşaktan kuşağa aktarılmaktadır. Özetle, Tasbas ve Begaş göçebeleri arasındaki kültürel bağ ve etkileşim arkeolojik verilerle somut bir biçimde desteklenmiştir.

Tasbas seramiklerinin bazılarında kumaş baskı izlerine rastlanmaktadır. Bu durum, bölgedeki dokumacılığa ve dönemin teknolojik seviyesine dair yeni bir bakış sunmaktadır. Ayrıca seramik hamurunda bitki ve lif kalıntılarının yanı sıra katkı maddesi olarak granit ve kum kullanıldığı anlaşılmaktadır. Tasbas'taki Bronz Çağ insanlarının doğal çevreden maksimum verimle yaşam sürdüğü görülmektedir. Bir diğer ifadeyle bölge, kendine yeten bir yerel üretim yapısına sahiptir. Genel çizgileri ile bakıldığında Tasbas; ev içi üretimin, ölü gömme ritüellerinin, dokumacılığın, avcılığın, hayvancılığın, yerel çoklu ürün tarımının ve kerpiç yapı teknolojisinin eş zamanlı olarak izlenebildiği bir yerleşimdir. Bu veriler, Yedisu'daki gelişmiş kültür seviyesini açıkça göstermektedir.

Yedisu'da ölü yakma geleneğinin tespit edildiği bir diğer mezarlık alanı Kızılbulak I'dir. Bu mezarlık, Almatı ili Enbekşikazak ilçesi sınırlarında Oy-Jaylau ve Kızılbulak nehirlerinin birleşme noktasının 100 km kuzeyinde yer almaktadır. Oy-Jaylau III Mezarlığında da yine ölü yakma geleneğinin varlığı tespit edilmiştir.[455] Maryaşev'in incelediği Oy-Jaylau kurganı bir uçurumun kenarında 2500 metrekarelik bir alanı kaplamaktadır. Kare biçimindeki taş çitlerin çevrelediği, toprağa dik konulmuş taş levhalardan oluşan sandukalar mevcuttur. Bu tür sandukaların üç örneğinde insanların çiftler halinde defnedildiği tespit edilmiştir. Birbiriyle bitişik sanduka inşaları da görülmektedir. Çocuklar küçük sandukalara ve mezar çukurlarına defnedilmiştir. Cesetler cenin pozisyonunda, başları batıya bakacak vaziyette yerleştirilmiştir. Rastlanan kremasyon izleri arasında yakılmış kemikler ve kül gibi kalıntılar bulunmuştur.[456]

Oy-Jaylau'da yer alan kaya resimleri ile Oy-Jaylau III Mezarlığı arasındaki coğrafi yakınlık; Tamgalı Mezarlığı ve petrogliflerinin sahip olduğu mekânsal organizasyonu (bknz. Kaya Resimleri başlığı) anımsatmaktadır. Bu iki örnekte mezar envanteri ve kaya resimlerindeki temalar bakımından benzerlikler mevcuttur. Bu sebeple söz konusu kaya resimlerini bırakan insanların, o mezarlarda yatan kişiler olması kuvvetli bir ihtimal olarak görülmektedir.

---

[455] Maryaşev ve Goryaçev, "Epohi Bronzı Semireçya", 12.
[456] Baypakov, *Kazakstan Arheologiyası*, 129-130.

Kızılbulak IV Mezarlığı'nda ise ahşap konstrüksiyon dikkat çeker. Tek katlı, ahşap çerçeveli olarak inşa edilen mezar odalarının üstü ahşap levhalarla kapatılmıştır. Bronz Çağı'ndan itibaren başlayan bu gelenek, Yedisu'nun yüksek dağlık bölgelerine özgüdür ve coğrafi koşulların şekillendirdiği yerel mimari gelenekleri yansıtmaktadır. Turgen'de bulunan mezarların (Kızılbulak IV de dâhil) Wusunların Yedisu dağlık alanlarına yerleşmesiyle ilişkili olduğu değerlendirilmektedir. Bu gömüler genel olarak MÖ III - I arasına tarihlendirilmektedir.[457] Ahşap yapılarda kullanılan ağaçlar, coğrafyanın sunduğu imkânlar dâhilinde geliştirilen yerel nitelikli geleneklere güzel bir örnek teşkil eder.

Yedisu'da kremasyon izleri bulunan bir diğer örnek Köksu Vadisi'ndeki Talaptı kurganlarıdır. Köksu Vadisi, Yedisu'nun verimli ve elverişli iklim koşullarına sahip alanlarından birisidir. Vadinin sağ kıyısında Bronz Çağı'na ait Talaptı ve Kuigan yerleşimleri keşfedilmiştir. Ciddi ölçüde taşan nehir suları sebebiyle tahribata uğrayan Talaptı yerleşiminin yakınında, yine Bronz Çağı'na tarihlenen mezarların kazısı gerçekleştirilmiştir. Köksu kıyısındaki terasta tahıl öğütme taşları, çapa ve havan gibi nesneler bulunmuştur. Vadide Bronz Çağı mezarlarına ek olarak Erken Demir Çağı'na ait mezarlar da kazılmıştır. Köksu Nehri'nin sağ kıyısı boyunca dağlara uzanan doğal bir göç yolu bulunmaktadır. Bu mevsimlik göç güzergâhı bugün de kullanılmaya devam etmektedir. Bronz Çağı ile karşılaştırıldığında Erken Demir Çağı'nda bölge nüfusunda belirgin bir artış gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Mezar sayılarındaki yoğunluk da bu durumu kanıtlamaktadır. Nehir kıyısında 20-25 km boyunca kesintisiz uzanan mezarlık alanları mevcuttur. Hatta bazı mezarların doğrudan Bronz Çağı'ndan kalan mezarların üzerine inşa edildiği görülmektedir. Yoğun bir yerleşime işaret eden bu duruma karşın oldukça az sayıda yerleşim izine rastlanmış olup, bu durumun göçebelerin geçici ve hafif konut tiplerini kullanmalarından kaynaklandığı düşünülmektedir.[458]

Talaptı yerleşimi Köksu Nehri'nin yüksek kıyısında, Eşkiölmes silsilesinin aşağı kısmında yer almaktadır. Burayı Maryaşev ve Goryaçev incelemiştir. Köksu havzası en erken devirlerden itibaren yaşama elverişli koşullarıyla ön plana çıkmıştır. Burada kış, bozkıra kıyasla ılıman geçmektedir. Çünkü dağ silsilesi vadiyi kuzeyden gelen soğuk rüzgarlara karşı korumakta olup dağın güney yamaçlarında kar uzun süre durmamaktadır.

---

[457] A. A. Goryaçev, "Mogilnik Rannego Jeleznogo Veka Arheologiçeskogo Kompleksa v Verhovyah Uşelya Turgen", *Seriya Obşectvennih Nauk,* (1) (2007): 11-13.

[458] K. M. Baypakov, A. N. Maryaşev, S. A. Potapov ve A. A. Goryaçev, *Eşkiölmes Taularındağı Petroglifter* (Almatı: OST-XXI Vek, 2005), 45.

Bu durum hayvanların kışın otlatılabilmesi için uygun şartlar yaratıyordu. Nehrin taşkın yatağını ise koruluk kaplıyordu. Bu alan MÖ 2. bin yılın son çeyreği ile MÖ 1. bin yılın başında insanların yoğun olarak yerleştiği ve uzun süre yaşadığı ekolojik bir bölgeydi. Sakinlerinin %75 koyun, %20 sığır ve %5 oranla at yetiştirdiği tespit edilmiş olup hayvancılık ve tarımın bir arada yürütüldüğü karma bir ekonomik modele sahip oldukları anlaşılmıştır.[459]

Talaptı yerleşiminde Talaptı I, Talaptı II Talaptı III olarak adlandırılan mezarlarda arkeolojik kazılar yürütülmüş ve ilginç sonuçlar elde edilmiştir. Talaptı I'de mezarlar temel olarak doğu-batı eksenlidir. Gömü geleneklerinde hem kremasyon (3 örnek) hem de inhumasyon (11 örnek) bulunmaktadır. Mezar örnekleri arasında basit toprak çukurlar, tabanı dikdörtgen taş döşeli toprak çukurlar, sandukalı mezarlar yer almaktadır. Gömüler sol tarafına yatırılmış, cenin pozisyonunda ve başı batıya bakar vaziyette defnedilmiştir. Bir örnekte kadın sağ yanına yatırılmıştır. Baş uçlarında seramik kaplar bulunmuştur. Ayrıca mezarlarda boncuk, küpe, bilezik gibi parçalar da tespit edilmiştir. Talaptı II Mezarlığı, I. mezarlığın 400 m batısında konumlanmaktadır.[460]

[459] Baypakov, *Kazakstan Arheologiyası*, 129.
[460] Baypakov vd., *Eşkiölmes,* 51.

Şekil 4-7. Tamgalı Vadisinde Talaptı II Mezarlığından bir mezar örneği (https://tanbaly.kz/burial-grounds)

Kremasyon geleneğinin İç Asya'daki en erken tespitleri Andronovo kültürüne kadar uzanmaktadır. Türklerle antropolojik ve kültürel bağları olan Andronovların ölü yakma geleneğini sonraki dönemlere miras bıraktığı düşünülmektedir. Andronovo döneminden itibaren Karasuk, Tagar ve Taştık dönemlerinde de görülen kremasyon uygulaması Hun, Saka, Wusun, Göktürk, Kırgız toplumlarında da uygulanmaya devam etmiştir.[461]

Türk toplumlarında aynı dönemde farklı ölü gömme törenleri görülebilmektedir. Bunun sebebini kolay bir şekilde izah etmek güç olsa da; ölüyü yakma, ağaca asma ve toprağa gömmenin aile ve boy gelenekleriyle ya da her boyun kendine has dini telakkileri ile değişim gösterdiğini düşünmek mümkündür.[462]

[461] Elvin Yıldırım, "En Erken Devirlerden Türk Mezarlarına Ölü Yakımı Uygulaması", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22 (1) (Mart 2020): 34.
[462] İnan, *Şamanizm*, 181.

4.2. YEDİSU BÖLGESİ'NİN KAZAKİSTAN VE İÇ ASYA'DAKİ ÖNEMİ

Yedisu stratejik bir nokta oluşunun yanında kültürel olarak da bir havuz görevi görmüştür. Büyük Asya imparatorluklarının hâkimiyet alanı içerisinde oluşu ve İpek Yolu'nun varlığı, Yedisu Bölgesi'nin hem siyasi hem toplumsal hem de kültürel görünümünde daimi bir sürekliliğe yol açmıştır.

İç Asya'da yerleşik-tarım kültürü ile bozkır kuşağı arasında bulunan Yedisu ve Güney Kazakistan şehirleri, farklı ekonomik yapılara sahip bu iki bölge arasında stratejik bir köprü konumundadır.[463]

Doğu ile Batı'nın, Asya ile Avrupa'nın kesişim noktası olan İpek Yolu; Kazakistan şehirlerinde farklı kültürlerin etkileşimini ivmelendirmiş ve zengin bir kültürel birikime zemin hazırlamıştır.[464] Dünyanın en büyük ticaret yollarından biri olan bu hat, bölgenin kaderi üzerinde keskin bir rol oynamıştır.

Tarihi Yedisu Bölgesi'nin tamamından geçen İpek Yolu, bölgenin siyasi ve toplumsal hareketliliğini besleyen ticari ve kültürel bir akış oluşturmuştur. Yol, din ve inançların kıtalararası yayılımına ve böylece geniş coğrafyalara nüfuz etmesine olanak tanırken; farklı toplumları entegre ederek küresel bir bilgi ağı oluşturmuştur. Büyük İpek Yolu'nun ana güzergâhı Tanrı Dağları'nın yamaçlarından, Sır Derya ve Talas nehirlerini, Çu-İli vadilerini geçerek Çin'e kadar uzanmaktadır. Sır Derya'dan ise Aral Gölü boyunca Ural'a oradan Karadeniz kıyılarına, Bizans'a ve Batı Avrupa'ya ulaşmaktadır. Ana yoldan Orta Kazakistan bozkırları Sarıarka, İrtiş, Altay ve Moğolistan'a da tali yollar uzanmaktadır. Bu ticaret ağı üzerinde İsficap, Taraz, Kulan, Aspara, Almatı, Talhir, Karluk, Usbaniket, Otrar, Türkistan, Sayran, Sarayşık, Sığanak ve Yengikent gibi dönemin önde gelen merkezleri yer almıştır.[465]

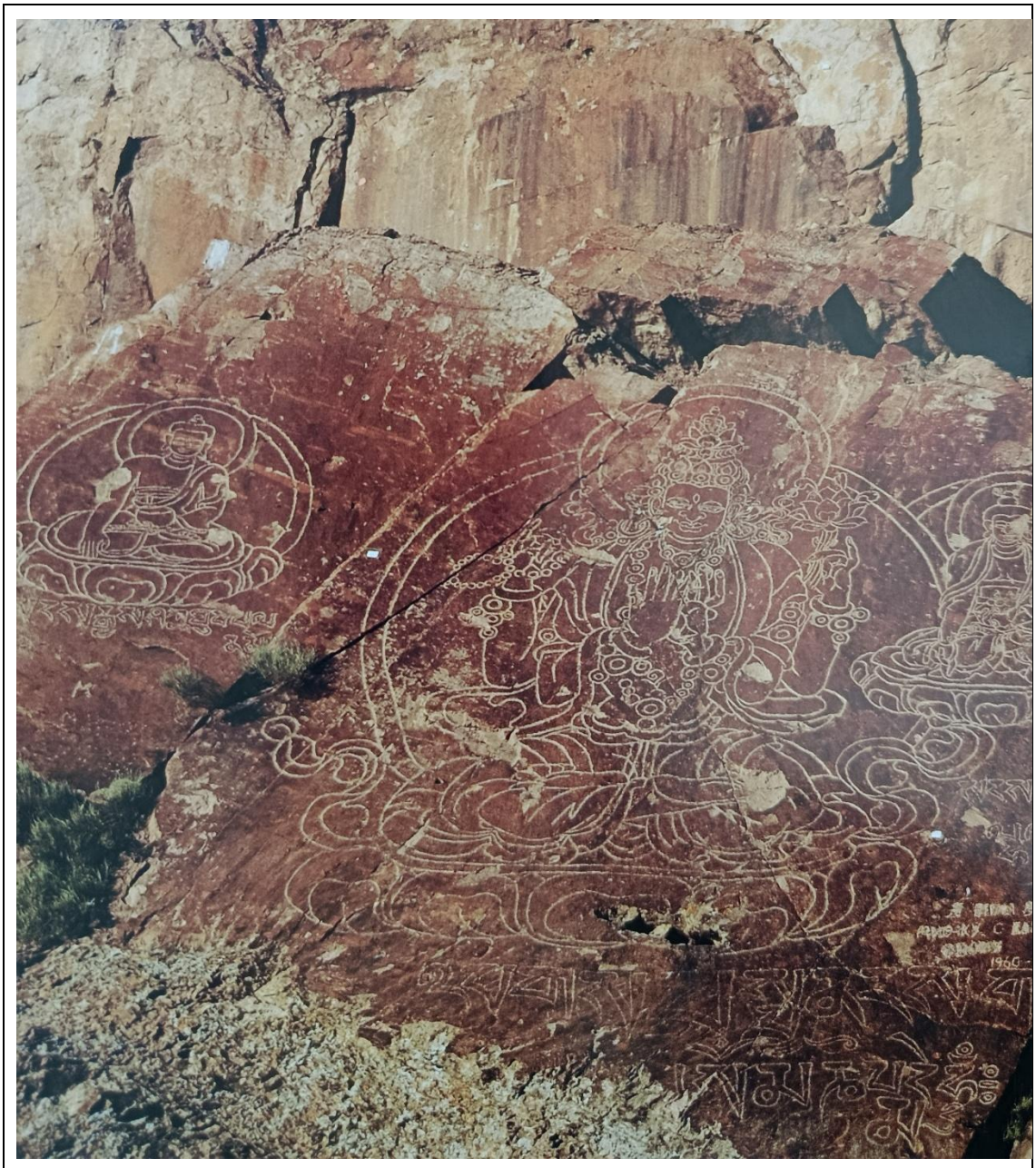
Sır Derya, Amu Derya, Fergana, Şaş ve Yedisu'da kentlerin ve kırsal yerleşimlerin oluşturulmasıyla birlikte yerleşik hayata geçiş ivme kazanmıştır. Hatta bu yerleşimlerin bazılarına Kulan, Taraz, Atlah gibi Türkçe isimler verilmiştir. Ana yol hattı ve yan yollarla birbirine bağlanan şehirlerde Türkler, yalnızca şehirleri muhafaza etmemiş aynı zamanda kervanlara at, deve ve yiyecek sağlamışlardır. Bu durum uluslararası ticaretin

---

[463] Baypakov, "VI-IX. Yüzyıllarda Kazakistan", 161.
[464] Karl Baypakov, "Kazakistan Topraklarındaki Büyük İpek Yolu", *Kazakistan Tarihi Makaleler* içinde, (Ankara: TTK, 2007), 29.
[465] Baypakov, *Kazakstannın Ejelgi Kalaları*, 38-39.

gelişmesinde kritik bir rol oynamıştır. Bu bağlamda Türklerin ticari yolları kontrol altında tutmaya ve yolların muhafazasını sağlamaya özel bir önem verdikleri anlaşılmaktadır. Büyük İpek Yolu'nda taşınan çeşitli ticari eşyalar arasında doğudan batıya tüm elit kesimin dikkatini celp eden ipek öne çıkmaktaydı. Kervanların yollarda güvenle ilerleyebilmesi için güzergâh boyunca kervansaraylar inşa edilmiş ve geçişi kolaylaştırmak adına özel görevliler tayin edilmiştir. Nitekim bu yol üzerinde, İli Nehri geçişini kolaylaştırmak amacıyla çizilen Buda tasviri günümüzde de varlığını korumaktadır.[466]

[466] Kara, "Moğol İstilası Öncesi Yedisu Bölgesi", 168.

Tamgalı yerleşiminde Budist kültür anıtları. Bölgenin Cungarya Hanlığı'nın bir parçası olduğu ve halkın ana dininin Budizm olduğu dönem. İlk kez 1856'da Ç. Velihanov bilimsel yayınını yapmıştır. (*Jetisu Jar Jannatı)*

Şekil 4-8. Tamgalı petrogliflerinde yer alan Buda tasviri

Büyük İpek Yolu, yalnızca ticari bir güzergâh olmanın ötesinde; sanatın, müziğin ve dansın yayıldığı, gezgin sanatçıların gösteriler sunduğu kültürel bir kanal işlevi görmüştür. Kervanlar vasıtasıyla bölgeye intikal eden misyonerler, kendi inançlarının

yayılmasına zemin hazırlamışlardır. Bu doğrultuda Budizm, Hindistan ve Çin üzerinden Yedisu'ya; Hristiyanlık ise Bizans ve Suriye üzerinden İç Asya'ya ulaşmıştır. X. Yüzyıla gelindiğinde ise İslamiyet, bölgeye hâkim olan Karahanlıların devlet dini haline gelmiştir.[467]

Yedisu Bölgesi'nde yürütülen arkeolojik kazılarda elde edilen yerli ve yabancı sikkeler bölgenin ticari hacmini ve uluslararası siyasi ilişkileri göstermesi açısından oldukça kıymetlidir. Yerli üretim olan sikkeler, bölgede yerleşik şehir kültürünün ve tarım toplumunun varlığına işaret ederken; Çu vadisinde bulunan Sasani ve Çin sikkeleri gibi yabancı menşeili paralar ise ticari ilişkilerin aktif varlığını somut biçimde ortaya koymaktadır.[468]

Yedisu'ya yerleşen toplumlar, hayvancılık ve tarımın bütünleştiği özgün bir ekonomik model oluşturmuşlardır. Mevcut keşifler ve elde edilen materyaller, Yedisu Bölgesi'nin yeni bir ekonomik ve kültürel tipolojinin biçimlendiği bir coğrafya olarak tanımlanmasına olanak sağlar. Bölgede geliştirilen bu yeni göçebe yaşam modelinde aynı bölgede uzun süre ikamet etmek, bazı tarım ürünlerinin yetiştirilmesi için uygun dağ yamaçlarının keşfedilmesini sağlamıştır. Yerleşim alanlarının büyüklüğü ve konut sayısı, yerleşik unsurlarla birlikte var olan ağırlıklı bir göçebe yaşam tarzının mevcudiyetine işaret etmektedir.[469]

Yedisu, ekonomik gelişiminin kendine özgü niteliğiyle; göçebe ve yarı göçebe hayvancılığın, tarımla birleştiği üretim sistemiyle İç Asya'nın diğer bölgelerinden ayrılmaktadır. Bölge; ekonomik, ticari, kültürel ve etno-siyasi dinamikleriyle dikkat çekmektedir. Yedisu'nun İç Asya'nın diğer bölgeleri ile olan geleneksel ekonomik bağları Büyük İpek Yolu'nun en yoğun kullanılan bu ana güzergâhı ile gerçekleştirilmiştir.[470]

İç Asya genelinde olduğu gibi Yedisu Bölgesi'nde de MÖ VIII - VII. yüzyıllar arasında göçebe ekonomisi belirgin bir gelişim göstermiş; demir kullanımının yaygınlaşmasıyla birlikte göçebe hayvancılık ilerleme kaydetmiştir. Bu ekonomik faktörler, toplumun ve

---

[467] Şuga Baspakova (baş ed.), *Jetisu Jer Jannatı* (Almatı: Mektep Baspası, 2013), 19.
[468] Vadim Grigoryeviç Koşevar, "VII.-XII. Yüzyıllar Arası Yedisu Vadisindeki Ticari İlişkiler Hakkında Yeni Nümizmatik Belgeler I", çev: Cengiz Buyar, *Türkiye Kırgızistan Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (15) (2006): 64.
[469] Dosımbayeva, "Osobennosti Etno-Kulturnogo", 47.
[470] Kozıbayev, *Kazakstan Tarihı*, c. 2, 362.

onun kültürünün bundan sonra daha hızlı gelişmesine vesile olurken göçebe hayvancılık, maddi refah üretmek için stratejik bir imkân sağlamıştır.[471]

İç Asya ve Kazakistan'da sosyo-ekonomik yapının gelişiminde tarihi Yedisu Bölgesi özel bir yere sahiptir. Yedisu coğrafyasında Saka ve Wusunlar diğer toplumlardan farklı bir yol izlemişlerdir. Bu farklılık, klasik tarım ya da göçer hayvancılığın hâkim olduğu alanların aksine, hayvancılığın tarımla, göçebeliğin de yarı yerleşik yaşamla birleşmesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim bu sosyo-ekonomik yapı; yaylak-kışlak yerleşimleri ya da büyük kale duvarları gibi kendine has arkeolojik kalıntılar bırakmıştır. Sakalar ve Wusunlar, mobilite ve yerleşikliğin etkileşimine eşit şekilde uyum sağlayarak yaşam şartlarını ve iktisadî faaliyetlerini özgün bir biçimde birleştirmişlerdir.[472] Kazakistan ve Yedisu'daki arkeolojik veriler iki ekonomik sistemin sürekli etkileşimine; tarım ve hayvancılık, bozkır ve şehir arasındaki ilişkiye tanıklık etmiştir. Bu etkileşim genel olarak etnik bakımdan homojen nüfus gruplarında aynı siyasi ve ekonomik yapının bir parçası olarak gerçekleşmiştir.[473]

Bölgede yerleşikliğin izleri oldukça erken devirlere değin ulaşmakta olup; Kuzeydoğu Yedisu'da yerleşik kültür unsurlarının Bronz Çağa kadar eriştiği tespit edilmiştir. Erken Demir Çağı'nda dağlık alanlarda pek çok yerleşim alanı tespit edilmiştir. Radyokarbon sonuçlarına göre MÖ IV. yüzyıla tarihlenen yerleşimin, bölgedeki en erken mesken olduğu anlaşılmıştır. Yedisu'da yerleşik, göçebe, yarı yerleşik ve yarı göçebe halklar bir arada yaşamıştır.[474]

Avrasya kıtası boyunca Mançurya'dan Tuna'ya kadar uzanan büyük bozkır kuşağı, sadece İpek Yolu'nun kolları boyunca gerçekleştirilen ticari yolculukların değil, aynı zamanda büyük insan kitlelerinin ve kimi zaman bütün bir halkın yer değiştirdiği büyük göçlerin de sahnesi olmuştur. Dolayısıyla bozkırdaki kültürel etkileşimler hem ticari ilişkilerin hem de kitlesel göçlerin sonucu olarak biçimlenmiştir. Bozkırın birbirinden çok uzak noktalarında gözlemlenen paralellikler (mitolojik ve coğrafi tasavvurlar) her zaman

[471] Kozıbayev, *Kazakstan Tarihı,* c. 1, 227.
[472] Akişev, *Drevnie i Srednevekovıe,* 15-16.
[473] Nurjanov, *Jetisudın Orta Gasırlardağı,* 113.
[474] Baypakov, Saveleva ve Çang, *Severo-Vostoçnogo Jetisu*, 130.

kolaylıkla açıklanamamaktadır.[475] Bu noktada hem ticaret yollarında süregelen hareketliliğin hem de göçlerin belirleyici bir etkiye sahip olduğu söylenebilir.

Yedisu, zengin yeraltı kaynaklarıyla da tarih boyunca dikkat çeken bir bölge olmuştur. MÖ II. bin yılın ortalarında Güney Kazakistan'da yaşayan halkların tamamı bronz eşya yapımında ustalaşmışlardır. Bronz, alet ve silah yapımında kullanılan temel hammaddeydi. Kazakistan'ın yeraltı kaynakları başta bakır ve kalay olmak üzere demir dışı metaller açısından zengindir ve bu zenginlik bölgede metal eritme tesislerinin kurulmasının temel sebebidir.[476]

Bu gelişmiş madencilik bilgisi Sakalar döneminde de varlığını sürdürmüştür. Yedisu Sakalarına ait çok sayıda bronz buluntu ve üzerlerinde yer alan çeşitli hayvan, boynuz ve insan tasvirleri; Sakaların döküm tekniğinde ileri bir düzeye ulaştığını kanıtlamaktadır. Mevcut arkeolojik keşifler, Güney Kazakistan ve Yedisu'nun Erken Demir Çağı'nda İç Asya için hayati bir metalürji merkezi konumunda olduğunu göstermektedir.[477] Sanatsal niteliğe sahip bronz buluntuların niteliği ve niceliği bakımından Yedisu Bölgesi, Saka kültürünün yayıldığı diğer coğrafyalar arasında müstesna ve rakipsiz bir yere sahiptir.[478] Aynı zamanda zengin altın yataklarına da ev sahipliği yapan Yedisu'da bu kıymetli maden, çağlar boyunca soylu ve yönetici ailelerin kıyafetlerini, evlerini ve mezarlarını süslemiştir. Yedisu'daki büyük, soylu kurganlarından sayısız altın eşya çıkarılmıştır. Bu örneklerin en meşhurlarından biri Esik prensi olarak zikredilen altın elbiseli adamın kurganıdır.

Avrasya bozkırlarındaki medeniyetin gelişiminde ve yükselişinde dönemin yenilikçi teknolojilerinin geliştirilmesi kritik bir rol oynamıştır. Bilimsel çalışmalar, İç Asya'nın kendine özgü dinamiklere sahip eşsiz bir metalürji bölgesi olduğunu ortaya koymaktadır. Bronzu eritme ve işleme hususundaki beceri, bozkır halklarını çağının üretim liderleri konumuna taşımıştır. Bu toprakların zengin maden yataklarına sahip olması metalürji teknolojisinin gelişiminde kilit faktör olmuştur. Bakır, kalay, demir ve altın gibi pek çok

---

[475] I. V. Pyankov, "Etnokulturnıe Protsessı v Evraziyskih Stepyah (Kontsa II-Pervoy Polovını I Tıs..Do N.E.)", *Sarıarka Saktarı Medenieti Dalalık Evraziyadagı Etnoeleumettik Jene Medeni Üderisterdi Zertteu Ayasında* içinde (Almatı: Begazı-Tasmola, 2015), 233.
[476] Baypakov, *Almatı Tarihi*, 62.
[477] Kozıbayev, *Kazakstan Tarihı*, c. 1, 167.
[478] Kozıbayev, *Kazakstan Tarihı*, c. 1, 174.

kıymetli maden kaynağı sayesinde eski metal ustaları; metallerin keşfedilmesi ve birleşimi konusunda uzmanlık kazanmışlardır.[479]

Yüzyıllar boyunca Yedisu Bölgesi'nde çeşitli yazı sistemleri ve alfabeler kullanılmıştır. Güney Kazakistan ve Yedisu'da Türk-Runik alfabesinin yanı sıra Soğd yazısı da kullanılmaktaydı. Bununla birlikte Arap ve Uygur yazıları da bölgede tanınıyordu.[480] Göçebe ve yerleşiklerin kesişim noktası olan Yedisu üzerine yapılan araştırmalar, bu bölgenin stratejik bir köprü konumunda yer aldığını ortaya koymuştur. Gerçekleşen göçler ve bu göçlerin sahibi olan topluluklar; kültür, sanat ve geleneklerin taşıyıcısı olmuşlardır. Çağlar boyu süregelen tüm kültürel etkileşimlerin ve geleneklerin sentezi, Yedisu arkeolojik buluntularında açıkça izlenebilmektedir.[481]

Yedisu, farklı kültürlerin ve toplulukların bir buluşma merkezi olması hasebiyle dikkate değer bir dini çeşitliliğe ve bu dinlerin yoğun izlerine ev sahipliği yapmıştır. Nitekim Zerdüştlük, Budizm, Maniheizm, Hristiyanlık ve İslamiyet bölgede geniş yayılım alanı bulmuş ve Yedisu halkları üzerinde etkili olmuş dinlerdir.[482]

Şamanizm, Yedisu bölgesinin en erken ve en köklü inancıdır. Bölgede yaşayan Kazak ve Kırgızlar Müslüman olduktan yüzyıllar sonra bile halk arasında Şamanizm unsurları diri bir şekilde yaşamaktaydı. Günümüzde halen kimi gelenekler Eski Türk İnançlarını ve Şamanizm motiflerini korumaktadır.

Zerdüştlük inancının Yedisu bölgesindeki en somut maddi kalıntıları "ossuary" olarak adlandırılan kemik saklama kaplarıdır. Bu kapların dışı, bozkır hayatının desen ve motiflerine sahiptir. İç Asya literatüründe ossuary olarak anılan ölü kemiği kapları Arapçada "navs" olarak zikredilmektedir. Kazakistan ve Kırgızistan civarındaki kemik kapları genel olarak dikdörtgen ve oval formdadır. Kapların üzerinde kalıpla baskı yöntemiyle yapılan ya da hamur yaşken çizilerek oluşturmuş örnekler yer almaktadır. Çadır gibi kubbeli forma sahip kapaklar vardır. Kapların bazılarında çıkıntı şeklinde tutamaklar bulunur.[483]

---

[479] A. Ongarulı (Redaktör), *Ulı Dala Tarih Pen Medeniet*, c. I (Astana, Kazakstan Respublikası Ulttık Muzeyi, 2019), 28.
[480] Baypakov, *Kazakstannın Ejelgi Kalaları*, 51.
[481] Samaşev, *Bayanjürek*, 66.
[482] Ayrıntılı bilgi için bakınız: Kara, "Moğol İstilası Öncesi Yedisu Bölgesi", 169-188 arası.
[483] Yaşar Çoruhlu, " Orta Asya'da Ölü Kemiği Muhafaza Kapları (Ossuary/Navs) ve Türk Sanatındaki Yeri Üzerine Değerlendirmeler", *Akdeniz Sanat Dergisi*, 13 (23) (2019): 873-896

	
Ossuary 7-8.yy Taraz/Yedisu (Yazarın arşivi, Astana Milli Müzesi)	Ossuary, Yedisu. (Yazarın arşivi, Almatı Milli Müzesi)

Şekil 4-9. Ossuary örnekleri

Zerdüştlük inancının mensupları İran ve Suriye çevresinde uğradıkları baskıdan kaçarak Türkistan içlerindeki kentlere yerleşmişlerdir. Bazı arkeolojik veriler ve ölü gömme adetleri Talas ve Yedisu boylarında Zerdüşti inancın izlerini göstermektedir.

Bölgedeki şehirlerde bulunan Nesturi kiliseleri ve mabedleri; örneğin Taraz'da 893 yılına kadar varlığını sürdüren katedral kilise bu sahada, Hristiyanlığın geniş bir yere sahip olduğunu ispatlamaktadır.[484] Yedisu'da Samani ve Karahanlı hâkimiyetinin pekişmesiyle birlikte ise İslamiyet yayılmıştır.

VII - VIII. yüzyıllarda Güney Kazakistan ve Yedisu kentlerinde Hristiyanlık geniş kitlelere hitap ediyordu. Birçok Yedisu şehrinde Hristiyan Nesturi Kilisesi vardı. Nitekim Rubrouck, Kayalık şehrinde kendi kiliseleri olan Hristiyan cemaatten bahsetmiştir. Bunlara ek olarak araştırmalarda Nesturi simgeleri taşıyan mezarlar ve mezar taşları bulunmuştur.

III. yüzyılda İran'da ortaya çıkan ve Avrupa'dan Çin'e kadar geniş bir kitleye hitap eden Maniheizm de İpek Yolu boyunca misyonerleri olan bir dindi. Yedisu ve Güney Kazakistan'daki yerleşik nüfus içinde taraftarları mevcuttu. Taraz, Balasagun, Çiğilbalık

[484] Fatih Ünal, "Talas Boylarından Orta Asya Türk Tarih ve Medeniyetine Bakış", *Türk Tarihinin Dağları, Gölleri ve Nehirleri* içinde, ed. Okan Yeşilot (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2024), 209.

gibi Yedisu şehirlerinde manici cemaatlerin varlığı bilinmekteydi.[485] Daha sonra Yedisu'daki siyasi hâkimiyeti elde eden Karlukların ve ardından Karahanlıların İslamiyet'e geçmesi ile bölgede İslami gelenekler artmaya başlamıştır.

XI - XII. yüzyılların Hristiyanlık propagandası açısından kuvvetli dönemler olduğu bilinmektedir. Kokovcov gibi kimi araştırmacılar Hristiyanlık tesirinin Yedisu'ya batıdan değil doğudan; Uygurlardan geldiğini söylemektedir. Yine Uygur Budistlerinin de batı bölgeleri üzerindeki tesiri söz konusudur. Yedisu'yu, Uygurların Hristiyanlığından ayıran özellik Uygur yazısını değil Türkçe için gerekli olan bazı işaretlerin eklendiği Süryani asıllı bir alfabenin kullanılmış olmasıdır.[486]

Yedisu Bölgesi'nde Nesturi mezhebinin yaygın bir şekilde kabul gördüğünü bölgede tespit edilen Süryani harfleriyle Türkçe yazılmış mezar kitabeleri ispatlamaktadır.[487] İç Asya mirasında Nesturilik dikkate değer eser grupları ortaya çıkarmıştır. Yedisu ve İli boylarında incelenen mezar yazıtlarında 1200 ila 1360 yılları arasındaki tarihler kayıtlıdır.[488]

K. Baypakov, Yedisu kazılarının sonuçlarına bakarak bu bölgenin Altay dışındaki Türk medeniyeti oluşum noktalarından biri olduğunu belirtmektedir. Bu durumu, erken devir Türk devletlerinin Yedisu, Güney Kazakistan, İli, Çu, Talas ve Sırderya bölgelerini merkez olarak kullanmalarının sebebi olarak yorumlamaktadır.[489]

4.3. YEDİSU METALÜRJİSİ

Yedisu, çeşitli maden cevherlerinin yataklarına sahiptir. Nitekim malzeme yapımında ihtiyaç duyulan ham maddenin elde edilebildiği bu bölge, halkların geniş yerleşim alanlarına sahip olmuştur. Bronz Çağı'nda Yedisu Bölgesi'nde metaller döküm ya da dövme tekniğiyle yapılmıştır. Bu dönemdeki malzemelerde yoğunlukla altın ve bronz madenleri ile taş kullanımı vardır.[490]

---

[485] Baypakov, "Kazakistan Topraklarındaki İpek Yolu", 27-28.
[486] Barthold, *Orta Asya Hakkında Dersler*, 105-106.
[487] Mehmet Turgut Berbercan, "Dil ve Kültür İncelemeleri: Eski Türkçe Hristiyan Metinleri", *Türkiyat Mecmuası*, 27 (2) (2017): 87.
[488] Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya,* 304.
[489] Baypakov ve Voyakin, "Kazakistan Arkeolojisinin Gelişmesi", 219.
[490] Karabaspakova, *Jetısu i Yujnıy Kazahstan,* 108.

1979 yılında M. K. Kadırbayev, Almatı'nın güney kısmındaki Büyük Almatı Nehri'nin sol kıyısında bir alanda arkeolojik kazı çalışmaları yürütmüştür. Burada, dairesel planlı 130 metrekarelik bir alan temizlenmiş ve 0,4 m derinliğe kadar kazılmıştır. Araştırmacılar burada tespit edilen ibadethanenin uzun süre faaliyet gösterdiğini kil sunaklardan, kurban edilen hayvan kemiklerinden ve çeşitli formlardaki seramik kaplardan anlaşıldığını belirtmiştir. Alandan şamdan, bütün halde bir kazan ile iki farklı kazanın parçaları çıkarılmıştır. Mabet alanın daha önce toprak bir set ya da duvarla yükseltildiği tespit edilmiştir. Saka ve Wusun mabetleri, onları inşa eden insanların karmaşık inançlarını ve dünya görüşlerini yansıtmaktadır. Mabette bulunan eşyaların şamdan, kazan, sunak/kurban masası gibi buluntulardan oluşması ise şaşırtıcı değildir. Söz konusu her bir eşyanın kendine özgü bir değeri ve kutsallığı vardır. Bunların üzerine çeşitli hayvan figürlerinin işlenmesi belirli bir inanç ve felsefi anlayıştan kaynaklanmıştır. Örneğin şamdanda betimlenen kaplan figürü kozmogonik bir niteliğe sahiptir. Bununla birlikte şamdanda modellenen figürler ışığı, mevsimlerin değişimini, doğal çevre ile doğaüstü âlemin bağlantısını simgelemektedir.[491]

Yedisu bölgesi gerek tesadüfen bulunan eser gruplarıyla gerek kurganlardan elde edilen yoğun maden malzemelerle karakteristik bir metalürji noktası olduğunu göstermektedir. Elde edilen maden eşyalar arasında en dikkat çekici olan gruplardan biri kazanlardır. Tesadüfen keşfedilen bir grup kazan, buhurdan ve şamdan gibi eser grupları Saka ve Wusun dönemine tarihlendirilmiştir ve bu eserler dönem sanatçılarının ne derece teknik uzmanlığa sahip olduğunu göstermektedir. 1898-1906 yılları arasında bulunan şamdanlar, sunak masaları ve bronz kazanlar Yedisu arkeolojisi için son derece önemli buluntu gruplarını oluşturmuştur. Bu tarih aralığında Almatı bölgesinde bulunan sekiz adet üç ayaklı Semireçiye kazanı karakteristik tasarımlara sahiptir. Kazanların bacakları hayvan veya hayvanın bir parçasından oluşmaktadır. Bacaklarda, dağ koyunu (Kazakçada arkar/argali), keçi, deve ayağı ve grifonlar betimlenmiştir.[492]

Kazanlar göçebe yaşamın önemli birer unsurudur. Gündelik hayatın işlevselliğinde olduğu kadar mitolojik ve ritüelistik manada da önemli bir yere sahip olduğu, bugüne kadar bulunmuş kazanlardan anlaşılmaktadır. Göçebe kazanları, önemli bir bronz döküm

[491] Baypakov, *Kazakstan Arheologiyası,* 192.
[492] Akişev ve Alimbay, *Saktar Men Üysinder Medenieti,* 76.

merkezi olan Yedisu Bölgesi'nde sıkça bulunan eser grupları arasındadır. Bronz kazanlar yalnızca Yedisu'da değil Avrasya bozkırlarının neredeyse tamamında Bronz ve Erken Demir Çağı boyunca erken göçebelerin en yaygın ürünlerinden biridir. Kazan, ocak kültü ile doğrudan bağlantılıdır. Dolayısıyla ocak kültü ile birlikte kültürel arka planda hayatın sembolü olmuş; kutsal ve ritüelistik bir üründür. Yüzyıllar boyunca Türk folklöründe birliğin, misafirperverliğin ve konukseverliğin bir sembolü olmuştur.[493]

Yedisu Bölgesi'ndeki bronz kazanlar, şamdanlar, kurban masaları (altarlar) gibi buluntular bu kültürel alanın dini bir bölge ve ibadethane olabileceğine işaret etmektedir. Bu malzemelerle büyük çaplı mezarların aynı yerde bulunması önemli bir bağlantıyı da göstermektedir. Yönetici mezarları gibi anıtsal yapıların, kazanlar, altarlar gibi dinî objelerle bir arada bulunması ve Yedisu'da yoğunlaşması bölge halkları için bu sahanın önemini yansıtmaktadır. Aynı zamanda elverişli çevresel ve iklimsel koşulları da bölgenin, göçebe halkların toplanma alanı oluşuna katkı sağlamıştır. Araştırmacılar kazanlar ve kurganlar arasında bir bağlantı olduğuna dikkat çekmektedir. Bu bağlantının en önemli kanıtlarından biri büyük ve özel işçiliğe sahip olan kazanların kurganlarda sıkça bulunmasıdır. Kurgan buluntuları arasında yer alan büyük kazanlar, ölü gömme törenlerinde ve gömü sonrası ayinlerde mezarın başında toplanmış çok sayıda katılımcıya işaret etmektedir.[494] Bu durum da bozkır toplumunun önemli gördüğü ayinlerde çeşitli form ve şekildeki bronz kazanların ritüel bir obje olarak kullanıldığını göstermektedir. Kazanlar aynı zamanda önemli birer mezar hediyesi olarak da karşımıza çıkmaktadır. Bu tören kazanlarının farklı şekil ve boyutlarda oluşu ise kazan sahibinin mertebesi ile bağlantılı görülmektedir.

Büyük kurganların yakınında ritüel ateşler, cenaze ziyafetlerinin izleri ve kült objelerin bulunduğu kurban alanları vardır. Arkeolojik kazılar neticesinde ya da Jalaulı hazinesi gibi tesadüfi şekilde sanatsal değeri yüksek eşyalar bulunmuştur. Bronzdan yapılmış tüm kült objeler cenaze esnasında mezar çukurlarına yahut büyük kurganların yakınında gerçekleştirilen dini törenlerden sonra açılan sığ bir çukura iç içe veya ters çevrilmiş

[493] Kaseninov, *Ulı Dalanın Tarihi-Medeni Kelbeti,* 126.
[494] G. Jumabekova, "Köşpeliler Medeniyetindegi Kazannın Nışandık Meni", *Ulu Dala Murası: Zergerlik Öner Jaunarları* (Astana: 2018), 52.

olarak bırakılmıştır.[495] Bu izler ölü gömme gelenekleri ve tören kazanları arasındaki ilişkiyi gösteren önemli deliller olarak değerlendirilmiştir.

Kazanların işlevsel amaçları arasında iktidar niteliklerini yansıtmak da yer almaktadır. Sembolik bir nesne olan kazan, liderin kişiliği ve gücü ile ilişkilendirilmektedir. Kutlama ve tören, halkı önderin çevresinde birleştirmeye yönelik etkinliklerdi. Savaşçı alplerin de katılımıyla gerçekleşen törensel şölenler, savaşın kendisi gibi kutsal bir nitelik taşımaktaydı. Nitekim bu büyük metal kazanlar, askeri göçebelere özgü bir zenginlik ve liderin gücünün sembolik anlamını ifade ediyordu.[496] Netice olarak bir liderin gücü halkının karnını doyurabilmesiyle doğrudan bağlantılıydı. Dolayısıyla söz konusu törenler ve nesneler hem toplum önderinin kudretini hem de bereket sembolizmini yansıtmaktadır.

Türklerin evrenselci kozmoloji anlayışı mimari alanda da tezahürlerini bulmaktadır. Türklerde kâinatın simgesi olan otağın kubbesinin tam ortasında şanırak denen duman ve hava deliği mevcuttur. Bu deliğin altında da üç ayaklı kazan-ocak yer almaktadır. İç Asya'nın eski göçebe kültüründe bu ocak hem yemek pişirme hem de ateşle ilgili ayinlerin yapıldığı yerdir.[497] Türklerde ateş mukaddestir; ateşe hürmet, Şamanlıktaki diğer unsurlara karşı duyulandan daha derindir.[498] Moğollardan Kırgızlara, Kazaklardan Anadolu Türklerine değin ateşe ve ocağa duyulan saygı toplumsal bellekteki yerini günümüzde de korumaya devam etmektedir. Türk kültüründe kazan, basit bir yiyecek kabı olmanın dışında kutun, bolluğun, bereketin ve refahın sembolik ifadesi olmuştur. Kazanla birlikte ocak, dolayısıyla ateş ve sacayağı yenilenmeyle harmoniyi de temsil etmiştir.[499]

Evde yanan ocak istikrar, düzen ve uyumu simgelemiştir. Yanan bir ocağın olduğu evde kaos değil düzen vardır. Bu bir manada mutluluk timsalidir. Ocak kültü, soyun devamını

[495] Ongarulı, "Ancient Inhabitants of Kazakhstan",37.
[496] Jumabekova, "Kazannın Nışandık Meni", 55.
[497] Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, 49.
[498] Yörükan, *Müslümanlıktan Evvel*, 63.
[499] Metin Ergun, "Geleneksel Kültürümüzde Defin Kazanı" *Aile Yazıları/8,* ed. Saim Sakaoğlu, Mehmet Açа ve Pervin Ergun (Ankara: Başak Matbaacılık, Aralık 2015), 370-371.

da simgelemektedir. Günümüzde "ocağın sönmesin", "ocağın yıkılmasın", ocağın tütsün" gibi cümleler kökenini bozkırlardaki çok erken mitolojik hatıralardan almaktadır.[500]

Kazakistan toprakları antik dönemlerden bu yana bronz metalürjisinin en büyük merkezi olmuştur. Özellikle Sakalar, bakır ve bronzu eritme ve dökme tekniğinde ayrıca altın işleme tekniğinde oldukça ustalaşmışlardır. Avrasya'nın pek çok halkının yaşamında hayvan üslubu önemli bir yer tutar. Ustaların üretmiş olduğu eserler, bu hayvan üslubunun hâkimiyeti ile karakterize edilir. Her hayvan üslubu öğesi belirli bir anlamsal koda sahiptir. Zoomorfik figürler arasında otçullar, yırtıcılar ve fantastik yaratıklar göze çarpmaktadır.[501]

Metalürji uzmanı G.N. Şerba'nın araştırmalarına göre bozkırın eski maden ustaları bakır ve kalayı ayrı ayrı eritip almışlardır. Göçebe bozkırlılar belirli bir alet yaparken bakıra gerekli miktarda kalay karıştırıyorlardı. Elde edilen bronz eser örneklerinin kimyasal analizlerine bakıldığında eski maden ustalarının, bronz üretiminin basit bir teknolojisine sahip oldukları görülmüştür. Onlar, alet yapımında kendi isteklerine göre bakır ve kalayı belli oranlarda karıştırmışlardır. Aletlerin kalay oranı fazla olursa elde edilen metalin sert ama kırılgan olduğunu; kalay oranı az olursa metalin yumuşak ve esnek olduğunu biliyorlardı. Bu nedenle süs eşyalarındaki kalay yüzdesinin çok olduğu ancak orak gibi darbe alacak aletlerde kırılmanın önüne geçmek için yüzdenin az miktarda kullanıldığı tespit edilmiştir.[502] Yedisu bölgesinde bulunan metal eşyalar ve onların işçiliğine bakıldığında Yedisu insanlarının gelişmiş bir metalürji bilgisine sahip olduğu görülmektedir. Bununla doğru orantılı olarak buluntular arasında bronz ürünler ciddi bir yoğunluğa sahiptir.

[500] Ergun, "Defin Kazanı", 371.
[501] Ongarulı, "Ancient Inhabitants", 38.
[502] Joldasbayulı, *Ejelgi Jene Orta Gasır,* 38.

MÖ V – III. yüzyıl. Yedisu'daki tesadüfi buluntu örneği, bronz döküm.
Kanatlı dağ keçilerinin ön bacakları bükülmüştür. Gövdelerinin arka kısmı kırıktır. Çıkık kaş kemikleri ve gözleri belirgin ve gerçekçidir. Sivri kulakları geriye doğru yönelmiştir. Çenesinin altında sakalı vardır. Geriye doğru kıvrılmış boynuzlarındaki kabarık yaş halkaları oldukça belirgindir.
(*Saktar men Üysinder Medeniyeti*)

Şekil 4-10. Kanatlı dağ keçilerinin heykelcik biçimindeki kazan süsü

1953'te Esik'te tesadüfi bir şekilde bulunan bronz şamdan. Bir adam ve onun yanında yürür vaziyette betimlenen bir at. Tabağın bir kenarında bağdaş kurmuş bir vaziyette oturmuş insan ve onun önünde ayakta bir at bulunmaktadır. Atın yelesi kısa kesilmiş, kuyruğu düğümlenmiştir. Sırtında fitil koymak için açılmış bir delik vardır. Ölü gömme uygulamalarında en bilindik yas adetlerinden biri olan atın yelesinin kesilmesi ve kuyruğunun düğümlenmesi bu şamdan örneğinde görülmektedir.
Yükseklik 27,6 cm, kaide yüksekliği 18,0 cm; tabağın ağız kenarıyla birlikte çapı 25,4 × 25,4 cm; insan figürünün uzunluğu 6,9; genişliği 4,3; eni 1,2-2,8 cm; at figürünün uzunluğu 12,2 cm; genişliği 8,5 cm; eni 1,8-2,2 cm

Şekil 4-11. MÖ V – III. yüzyıl bronz döküm ve lehimleme tekniği

İki Kurdun Dağ Keçisine Saldırmasını, Av Bekleyen İki Kargayı ve Onları Çevreleyen Leopar Heykelciklerini Betimleyen Şamdan.
Malzeme/teknik: Bronz/ döküm, lehimleme
Yükseklik 24,9 cm; kaide yüksekliği17,6 cm; kap çapı 34,1 × 34,9 cm
Tesadüfi buluntu

Şekil 4-12. Yedisu'daki tesadüfi buluntu örneği

MÖ VI – IV. yy. Yedisu Bölgesi.
Ayrı ayrı dökülmüş ve sonradan birbirine yapıştırılmış dört parçadan oluşmaktadır: koni biçimli bir kaide, üzerine hayvan figürleri yerleştilmiş daire şeklinde bir tabak, bunun ortasında mum koymak için bir tüp yer almaktadır. Tabağın kenar şeridi boyunca başı sola dönük boğa figürleri bulunmaktadır. Bu boğalar eşit mesafelerle yerleştirilmiştir. Süvari ise yarı dönük pozisyondadır ve kompozit yayı ile ok atar vaziyette tasvir edilmiştir.
Kazakistan Cumhuriyeti Milli Müzesi. Env. No. ҚРҰМ ҰҚ ТК-2-696

Şekil 4-13. Tesadüfi buluntu örneklerinden biri olan bronz şamdan

Şekil 4-14. 1893 yılında tesadüfen bulunan bronz kazan örneği

4.4. YEDİSU'DA SAKALAR

Sakalar yalnızca Avrasya bozkırlarında değil İran'da da etkili bir topluluk olmuştur. Antik dönemde Sagistan, Sagastan olarak adlandırılan Sistan Ovası'nda yerleşmişlerdir.

"Sak-Saka" isimlerine bölge manasına gelen "stan" ekinin gelmesiyle oluşan ve "Sakistan" olarak adlandırılan ova, zaman içerisinde Sistan'a dönüşmüştür.[503]

Pers kaynakları, İç Asya'da yaşayan bu erken göçebelerden Sakalar olarak söz etmiştir. Grek tarihçi Herodot ise Asya İskitleri demiştir. Heredot, Karadeniz bozkırlarında yaşam süren İskitler ile Asya'da yaşayan Sakaların hayatı arasında büyük benzerlikler görmüştür.

Sakaların Yedisu'daki arkeolojik mirası; kurganlar, yerleşimler, petroglifler ve hazineler (tesadüfen bulunan gömüler) olarak sınıflandırılabilir. Tesadüfen bulunan eserler arasında bronz eşyalar çoğunluğu oluşturmaktadır. Buluntuların bazıları ritüel alanlarla ilişkili görülen eşyalardır. (Bknz: 4.3. Yedisu Metalürjisi)

Günümüzde halen Sakalara ait rastgele bulunan pek çok obje mevcuttur. Araştırmacılar; kazanlar, sunaklar, buhurdanlıklar, hançerler, ok uçları, çömlekler ve tahıl öğütücüler gibi buluntuların sayıca yoğunluğunun şaşırtıcı olmadığını ifade etmektedir. Çünkü Almatı bölgesi ve çevresi Saka kabilelerinin daimi merkezi olmuştur. Asırlar boyu oluşturulmuş devasa arkeolojik birikim, bu bölgeyi Sakaların merkezi olarak yorumlamaya olanak tanımıştır.[504]

Saka kültürünün erken dönemlerine ait kurganlar arasında Juantöbe Mezarlığı yer almaktadır. Bu kurganlar küçük boyutlarda olup çakıl taşı karışımlı toprak yığmaya sahiptir. Cenazeler ahşap kaplamalı mezar çukurlarına batı-doğu doğrultusunda yerleştirilmiştir. Gömülen kişilerin yanında bronz koşum takımı parçaları, bıçaklar, kemik ya da ahşap taraklar, kemer tokaları, boncuklar ve seramik kap kacaklar bulunmuştur. Bu malzemelerin üzerinden yapılan çalışmalara göre Juantöbe, MÖ VI ve V. yüzyıllara tarihlendirilmiştir.[505]

Yedisu'da Erken Saka dönemine kıyasla MÖ V ve III. yüzyıllarda Saka arkeolojik verileri artış gösterir. Bu durum bölgedeki Saka nüfusunun artmış olduğuna işaret etmektedir. Bu dönemlerde ekonomik refahın göstergesi Esik gibi zengin mezarların inşa edilmesine

[503] İslam Jemeney, "Saktar İran Kenistiginde", *Ulı Dala Murası: Zergerlik Öner Jaunarları*, c. II (Astana: Exponat, 2018), 22.
[504] Nurmuhanbetov ve Trifonov, "Mogilniki Şubarat i Molalı", 11.
[505] Baypakov, *Kazakstan Arheologiyası,* 182.

imkân tanımıştır. Bu dönemdeki Saka mezar grupları yönetici ve halk kurganlarından oluşmaktadır.[506]

Kazak arkeolog A. Beysenov, bozkır medeniyetinde bölgesel kültürler arasındaki bağlantıların ve Erken Demir Çağı'nda çoktan gelişmiş olan etno-kültürel birliğin, modern araştırmalar çerçevesinde ele alınması gerektiğine vurgu yapmaktadır. Tüm bunlar Sakaların kültürel başarılarında özel bir yere sahip olan Yedisu Bölgesi'nde önemli bir arkeolojik merkez olan Esik ile doğrudan ilişkilidir. Esik, yalnızca çok sayıdaki mezar gruplarıyla değil antik ve Orta Çağ yerleşimleri ile de yerli ve yabancı akademinin geliştirilmesine katkı sağlamaktadır.[507]

Esik kurganında, Yedisu arkeolojisi ve kültürü hakkında bilgi veren en zengin veri grubu ele geçirilmiştir. Esik kurganının zenginliğini yalnızca altın gibi kıymetli bir madenin çok sayıda örneğinin bulunması oluşturmaz. Esiğin zenginliğini altından daha kıymetli olan Saka dünyası oluşturur. Tez içerisinde de anlatıldığı gibi Esik giyim kuşamı ve süsleri Saka Tigrakhaudaların dünya görüşlerini ve felsefelerini yansıtmak için eşsiz bir örnek sunmaktadır.

Esik prensi Saka dönemi erkek imgesinin eksiksiz bir görüntüsünü oluşturmaktadır. Bu eser, MÖ I. bin yılda bozkırda gömülen tek altın giyimli göçebe değildir. Giysisindeki topografik ve zoomorfik sembolizm, onun sıradan bir gömü olmadığını askeri-yönetici bir sınıfa mensup olduğunu göstermektedir. Tüm bunlarla birlikte Esik bölgesi, sosyal statüsü yüksek kişilerin gömüldüğü kutsal bir yer olarak kabul görmüştür.

Saka kültürünün Yedisu'da eriştiği seviye, bölgeyi müstesna bir konuma yerleştirmiştir. Nitekim Sakalara ait hiçbir kültür bölgesi, nicelik ve nitelik bakımından Yedisu ile kıyaslanamaz.

Yedisu Bölgesi'ndeki Saka mezarları, kuzey-güney çizgisinde uzanan şeritlerden oluşan karakteristik bir yerleşim planına sahiptir. Bu inşa planları hem soylu hem de sıradan halk mezarları için ortak bir özelliktir. Saka soylu kurganları yüksekliği 20 m, çapı 100 m ve üzerine çıkabilen ölçülere sahip mezar yapılarıdır. Büyük kurganların etrafında genellikle kült, ritüel alanlar tespit edilmiştir. Bu tür kurganların dolgularında kil, çakıl, taş ve

[506] Baypakov, *Kazakstan Arheologiyası,* 178.
[507] Beysenov, "Arheolog B. Nurmuhanbetov", 35.

topraktan oluşan ardışık katmanlı bir mimari söz konusudur. Büyük soylu mezarlarının büyük çoğunluğu tarihin farklı devirlerinde soyulmuş olsa da mezar mimarisinde ahşap konstrüksiyon, dromos gibi yapılar açıkça tespit edilebilmektedir. Yağmalanmış mezarın mimarisi ya da Esik prensi gibi el değmemiş buluntular üzerinden Sakalardaki ölü gömme pratikleri ve öte dünya algısı hakkında fikir yürütülebilmektedir.[508] Esik kurganı (bknz. Bölüm 3.2. Esik Kurganı) 4 binden fazla malzeme ile döneme ait çok kapsamlı veriler sunmaktadır.

Yedisu Sakalarının sıradan mezarları ise küçük boyutlarda olup taş ve toprak karışımından oluşmaktadır. Yükseklikleri genelde 0,5 m, çapları 8 ila 12 m arasındadır. Cesedin gömülme yönü, pozisyonu ve ölüye eşlik eden yiyecek gibi hususlara bakıldığında Saka toplumu için soylu ya da sıradan mezarlarda defin geleneklerinin değişmediği görülmektedir. Her iki mezar grubunda da cenaze, başı batıya gelecek şekilde; sırtüstü pozisyonda yerleştirilmiştir. Ölüye eşlik eden mezar envanterinde, baş ucuna yerleştirilmiş seramik kapların içindeki ölü yemeği kalıntıları yer alır. Erkek mezarlarında ok ucu, hançer gibi savaş aletleri; kadın mezarlarında takı, toka, ayna gibi buluntular karakteristik bir özellik sergilemektedir. Tüm bunlar, Yedisu'daki Saka kurganlarının gerek soylu mezarlarında gerekse halk mezarlarında mono kültürel bir yapıyı temsil ettiğini göstermektedir.[509]

Dromos yapısı Yedisu, Aral, Doğu ve Orta Kazakistan sahalarında Saka kurganları için tipik bir inşadır. Bu yapı, bozkır Avrasyası'nın doğusundaki Erken Saka nüfusunun, kökleri Geç Bronz Çağı'na kadar uzanan ortak bir gömü ritüelidir. Kurgan çevresindeki dikili taşlar da Yedisu, Orta ve Doğu Kazakistan'ın Erken Sakaları için karakteristik bir nitelik taşımaktadır. Bu gelenekler; Erken Saka Dönemi'nde Dağlık Altay, Orta Kazakistan, Yedisu ve Aral çevrelerindeki nüfusun temas yönlerine işaret etmektedir. Gömü yapılarındaki bu yakınlık Saka kabilelerinin Asya bozkırlarındaki hareketli sürece dâhil olmalarıyla açıklanabilir. Bir başka açıklama ise Saka kültür alt katmanının ortak mirasıdır. Bugün genel olarak bozkır kuşağında Saka dönemi kültürlerinin belirli bir yakınlığından söz etmek mümkündür. Bu kültürel yakınlık, benzer gömü ritüellerinde ve

[508] Estemesov, "Kultura Sakov Semireçya", 25.
[509] Estemesov, "Kultura Sakov Semireçya", 25.

eşya tipolojisinde kendini gösterirken; yalnızca nüfusların göçleriyle değil aynı zamanda hepsi için ortak olan bir dönemin temeliyle de açıklanmaktadır.[510]

Saka el sanatlarındaki başlıca uygulamalardan biri oyma stilidir. Oyma sanatı, hayvan üslubu ile yakın bir bağlantı içinde gelişmiştir. Fakat deri, yün ve ahşap gibi uzun ömürlü olmayan malzemelerin üzerine yapıldığı için tüm eser örnekleri günümüze dek ulaşamamıştır. Sadece bir takım eser grubu, kurganın altına sızan suyun donmasıyla ortaya çıkan özel koşullarda günümüze kadar korunmuştur. Bu duruma Altaylardaki Pazırık ve Berel gibi kurganların buluntuları örnek olarak verilebilir. Geometrik ve bitkisel süslemeler, hayvan üslubunda yapılmış eserler Saka sanatı hakkında pek çok bilgi sunmaktadır. Sakaların metal, keçe ve seramikten yapılan birçok eşyasında korunan geometrik süslemeler kökenini Andronovo sanatından almaktadır. Bu desenler, eşyaların üzerinde süsleme unsuru olarak üçgen, daire, baklava, kare, ağaç motifi, kıvrımlı şeritler olarak karşımıza çıkmaktadır.[511]

Sakaların İç Asya'da bıraktığı izler Yedisu, Aral, Sarıarka ve Altay bölgeleri boyunca takip edilebilmektedir. Doğal ve iklimsel koşullar; yaşam tarzına, çevreye uyum sağlama becerilerine ve giyim-kuşam özelliklerine de yansımıştır. Kazı çalışmaları neticesinde elde edilen malzemeler temelinde Saka dönemi giyim kültürü hakkında bir fikir oluşturmak mümkündür. Araştırıldığı güne kadar soyulmadan korunmuş üç Saka mezarında, kıyafet tarzı hakkında kıymetli veriler bulunmaktadır. Bunlar Esik, Taksay ve Ürjar buluntularıdır. Aynı döneme ait Berel kurganlarının permafrost etki sayesinde donarak korunmuş giysi örnekleri de bu konuya kaynaklık etmektedir. Eski dönem giyim-kuşamı hakkında taş heykeller ve kaya resimleri de belirli düzeyde fikir vermektedir.[512]

Saka döneminin Yedisu'da bulunan yerleşim alanları da mezarlar kadar dikkat çekicidir. Bu meskenler, kışlak olarak kullanılmış; aynı zamanda zanaat üretiminin merkezi olmuştur. Yerleşimlerde, mezardakilere nazaran farklı formlara sahip seramik kaplar ile kemik ve metal malzemeler tespit edilmiştir. Bu buluntular üzerinde yapılan testler

---

[510] G. S. Jumabekova ve G. A. Bazarbaeva, "O Rannem Jeleznom Veke Jetisu: Nekotorıe İtogi Sistematizatsii Dannıh", *Arheologiya i Davnya İstoriya Ukrainy*, 2 (27) (2018): 477-478.
[511] Joldasbayulı, *Ejelgi Jene Orta Gasırdagı,* 237-238.
[512] G. Bazarbayeva ve G. Jumabekova, " Sak Kezenindegi Kazakstan Turgındarının Kyimi (Arheologiyalık Melimetter Negizinde)", *Ulı Dala Murası: Zergerlik Öner Jaunarları* içinde, c. II, (Astana: Exponat, 2018), 65.

neticesinde söz konusu Saka yerleşimleri temel olarak MÖ V ila III. yüzyıllar arasına tarihlendirilmektedir.[513]

Saka araştırmalarında ilk önemli aşamayı Esik prensinin bulunması; ikinci önemli aşamayı 1980'lerde Saka dönemine ait yerleşimlerin keşfedilmesi oluşturmaktadır. Bu keşif, Sakaların tamamının göçebe olduğu şeklindeki geleneksel kabullerin değişmesine ve onların kültürlerinin tarımcı ve göçebe kültürlerin bir arada sürdürüldüğü bir kavşak noktası olarak incelenmesine vesile olmuştur. Saka soylularının kurganlarında yürütülen araştırmalar, toplumun ölü gömme gelenekleri ve sosyal yapısı hakkında kayda değer bilgiler verirken; bununla birlikte toplumun sıradan üyelerine ait olan Karatuma gibi çok sayıda kurgandan oluşan nekropoller de en az soylu kurganları kadar önemli bilgiler sağlamaktadır. Genel olarak, Kazakistan'da bağımsızlık sonrası yürütülen büyük komplekslere ait incelemelerle ilişkili olarak Saka araştırmaları oldukça verimli bir dönemden geçmektedir. Bu noktada Yedisu Sakalarına ait kültürel kimlikler, kendilerine has dinamiklerle ön plana çıkarak bozkır medeniyeti içerisinde özel bir yere sahip olmaktadır. Bir takım özelliklere göre bu kalıntılar, Kuzey ve Orta Kazakistan'daki, Sır Derya Bölgesi'ndeki (Tagisken ve Uygarak gibi) Saka kalıntılarından ayrılmaktadır. Bunun yanı sıra Doğu Kazakistan'daki Şilikti, Eleke Sazı gibi mezarlıklarla da belirli bir benzerlik içermektedir.[514]

4.5. YEDİSU'DA WUSUNLAR

Wusunların Yedisu Bölgesi'ndeki arkeolojik kalıntıları, İli Nehri'nin sağ ve sol kıyısı boyunca uzanmaktadır. Çoğu kurganlardan oluşan kalıntılara ek olarak Wusunların geçici yerleşim yerleri de bölge boyunca araştırılmıştır. İncelemeler, günümüzde yoğun bir şekilde devam etmekle birlikte; Akişev ve Kuşayev'in yayınları Wusun arkeolojisi ve kültürü üzerine halen temel başvuru kaynağı olmaya devam etmektedir.

Chang Chien, batı topraklarına gerçekleştirdiği ilk seferinde (MÖ 139-126) Wusunların memleketine gitmiş ve bu halkın Hunlarla aynı geleneklere sahip olduğunu belirtmiştir. Çinli elçinin anlattıklarına göre Wusunlar, Fergana Vadisi'nden iki bin li (bin km)

[513] Estemesov, "Kultura Sakov Semireçya", 26.
[514] Estemesov, "Kultura Sakov Semireçya", 24.

kuzeydoğuda yaşamaktaydı. Bu da Issık Göl'ün doğusu ve Tanrı Dağları'nın kuzeyi ile İli Vadisi'ni göstermektedir.[515]

MÖ III ve I. yüzyıl aralığına tarihlendirilen Erken Wusun Dönemi ile birlikte Yedisu ve Tanrı Dağları havalisinde yeni bir siyasi dönem başlar. Bu dönem, Wusunların Saka ve Yüeçi kabilelerinin bir kısmını hâkimiyet altına almasıyla başlar. Bu hareketliliğin ardından Wusun nüfusu 630 bin kişiye ulaşmıştır. Bununla birlikte Yedisu'daki ana nüfusun Sakalardan kalmış olması da mümkün görünmektedir. Wusun tarihi ve kültürünün incelenmesinde Bernştam, Ageeva, Maksimova, Akişev ve Kuşayev gibi isimler önemli katkılar sağlamıştır. Wusunların erken döneminde Saka geleneklerinin baskın izini görmek mümkündür. Bu durum MÖ V. yüzyıl Saka kurganları ile MÖ III ve II. yüzyıl Wusun kurganları karşılaştırıldığında net bir biçimde görülür. Her iki defin geleneğinde de gömünün başı kuzeybatı ya da batı yönelimlidir. Mezarlar zincir gibi tek sıra halinde dizilmiştir. Kurgan yığınının tabanında ya da üstünde taş çemberler tespit edilmiştir. Mezar çukurlarının üstü ahşapla kaplanmıştır.[516]

Wusun kalıntılarında yürütülen ilk arkeolojik çalışmalardan itibaren akademik camianın genel görüşü Yedisu Bölgesi'ndeki Saka-Wusun sürekliliği olmuştur. Bu teori, Bernştam'ın çalışmalarında işlenmiştir. Araştırmacı elde edilen malzemeye dayanarak iki bin yıl boyunca Yedisu Bölgesi'nin gelişimine dair bir hat çizmiş; MÖ 1. bin yıl ve milat sınırındaki kalıntıları genel bir Saka-Wusun katmanında birleştirmiştir. Yedisu'nun Bronz Çağı temelinde yükselen Saka kültürü, Wusun kültürünün de temelini oluşturmuştur. Bronz Çağ, Saka ve Wusun medeniyeti arasındaki gelişim hattının kesintisizliği arkeolojik kalıntılar üzerinden izlenebilmektedir. Bernştam, Wusun kültürünün Bronz Çağı'ndan itibaren kök salan yerel unsurlar üzerinde geliştiğini ve bölgedeki Saka arkeolojik kültürünün mirasçısı olduğunu savunmuştur.[517]

Bu iki toplum arasındaki sıkı kültürel bağ, "Saka-Wusun kültürü" ya da "Saka-Wusun dönemi" gibi adlandırmalara vesile olmuştur. Tüm bunlar Saka kültürünün bölgedeki

[515] Ekrem, "Çin Elçisi Chang Ch'ien", 112.
[516] Baypakov, *Kazakstan Arheologiyası*, 184.
[517] A. N. Bernştam, "Nekotorıe İtogi Arheologiçeskih Rabot v Semireçe", *Kratkie Soobşeniya İnstituta İstorii Materialnoy Kulturı*, sayı XIII, (Moskova: İzdatelstvo Akademii Nauk SSR 1946), 112.

devamlılığına işaret etmekte olduğu gibi Saka nüfusunun Wusunlarla birlikte yaşadığını da göstermektedir.

Bunun yanı sıra devam eden Wusun araştırmalarında Saka ve Wusun toplumları arasında net bir ayrımdan da söz edilmiştir. Örneğin Dosımbayeva ölü gömme geleneklerinde Saka döneminin düzenli zincirleri ile Wusun döneminin düzensiz mekânsal organizasyonundaki farklılığı göstermiştir. Ona göre Saka ve Wusun dönemlerine ait kalıntılar ve defin yapıları her iki toplumun etkileşimi ve karşılıklı nüfuz etme sürecini yansıtmaktadır.[518]

Dosımbayeva'ya göre arkeolojik kaynakların analizi, Yedisu göçebe nüfusunun iktisadi kültürel tipi çerçevesinde, MÖ II ve MS V. yüzyıllar arasında farklı dünya görüşlerine sahip ancak benzer maddi kültüre; farklı gömü tiplerini benimseyen fakat aynı mezar hediyeleri bileşenine sahip grupların yer aldığını göstermektedir. Diğer taraftan milattan sonraki yüzyıllarda bu topraklarda Türk kültürünün teşekkülü devam etmiştir. Taş ve toprak yığılarak kurgan inşa edilmesi, mezar tabanlarının taşla kaplanması, tek bir mezar bünyesinde farklı türde mezar içi yapıların bir arada bulunması, mezar odalarında ahşap örtü kullanılması ve daha pek çok husus mezar envarteriyle birlikte Yedisu nüfusunun gömü kültürünü oluşturmuştur. Bu defin gelenekleri daha sonra Eski Türk nüfusunun gömü kültüründe bir temel teşkil etmiştir.[519]

Wusun mezar kültüründe tüm dönemlere ait ortak özellikler vardır: Mezar sıralarının kuzey-güney hattında inşa edilmesi, basit çukur gömülerinin baskınlığı, yuvarlak tabanlı kapların ve hayvan kemiklerinin mevcudiyeti. Daha sonraki dönemlerde gelenekler her devirin özelliklerine ve kültürel etkileşimlerine göre farklılık göstermiştir.[520] Sonuç olarak Wusunların ilk döneminde özellikle mezar mimarisinde baskın bir Saka izi görülürken ilerleyen dönemlerde Saka kültürünün arkeolojik baskınlığı azalmıştır.

Yedisu'daki Wusun mezarları, çağdaşları olan Sakaların mezarı kadar büyük ölçekli değildir. Wusunların ilk dönemine (MÖ III - MÖ II) ait mezarlar İli Nehri'nin sağ kıyısında Kapçagay III, Ötegen III, Kızılespe, Kızıl Auız, Kızıl Kaynar gibi bölgelerde

[518] A. N. Sviridov, "Usuni Semireçya Voprosı Etnokulturnoy i Hozyaystvennoy İnterpretatsii Sovremennoe Sostoyanie Problemı", *Vestnik NGU,* 11 (7) (2012): 46.
[519] Dosımbayeva, "Osobennosti Etno-Kulturnogo", 48.
[520] Akişev ve Kuşayev, *Dolını Reki İli,* 256.

yer almaktadır. Mezarların genel tipolojisini, mezar tabanlarına dizilmiş taşlar ve mezar çatısını oluşturan ahşap örtü oluşturmaktadır. Mezar yapıları, kuzey-güney doğrultusunda nizami bir şekilde inşa edilmekteydi. Mezar çukurunun yönü ise genelde doğudan batıya bazen güneybatıdan kuzeydoğuya uzanmaktadır. Dolayısıyla ölünün başı batıya ya da güneybatıya bakacak vaziyette yerleştirilmiştir. Ölen kişinin, öbür dünyada ihtiyaç duyacağı eşyalar beraberinde gömülmüş; bunun yanı sıra ölü aşından bir miktar ayırılarak eşyalarla birlikte defnedilmiştir.[521]

Wusunların ikinci döneminde (MÖ I - MS I); Ötegen I-II, Taygak I, Kalkan I, Altın Emel, Karatuma, Talgar, Aktas vb. bölgelerde yer alan kurgan grupları bulunmaktadır. Bu dönemin defin geleneklerinde bazı değişimler gözlemlenmektedir. Mezarlar bu dönemde, araziye nizami bir sırayla değil düzensiz ve rastgele bir şekilde inşa edilmiştir. Mezar tabanında taşlardan yapılmış zemin görülmemekte; taş kullanımı görülen mezarlarda ise taş, gömü çukurunun ortasında yer almaktadır. Bunlarla birlikte mezar odasının çatısında ahşap örtü mevcut değildir. Mezar mimarisi, basit toprak çukur ya da podboy şeklindedir. Bu dönemde mezar eşyaları arasında bronzun yerini ağırlıklı olarak demir almaya başlamıştır. Değerli taşlarla süslenmiş eşyalar, toplumun sosyoekonomik durumunun değiştiğine işaret etmektedir.[522]

Üçüncü ve son dönemde (MS II - III) Kapçagay II, Şolak Jide I, II, Üngir Kora II, Kalkan IV, Araltöbe gibi kurganlar bulunmaktadır. Bu dönemde, kurganlar tamamen düzensiz bir biçimde inşa edilmiştir. Taştan oluşan mezar zemini ve taş duvarlar görülmemektedir. Konstrüksiyonda nadiren taş kullanımının yer aldığı mezarlarda, taşlar (gömü çukuru kapatıldıktan sonra) kurgan zeminini oluşturan tabanda ele geçmiştir. Bu dönemde el değirmenleri ve çeşitli tarım eşyaları bulunmuştur.[523]

Kurt miti bozkır Türklerinde o kadar yaygındır ki en bilindik örneği olan Göktürk dönemi kurttan türeyiş efsanesi, tek anlatı değildir. Kao-che'lerdeki bir rivayete göre, Hun hükümdarının çok güzel iki kızı vardı. Hun şanyüsü, "Bu iki güzel kızı bir insanla nasıl evlendirebilirim? Tanrı ile evlendireceğim" dedi. Böylece memleketinin kuzeyinde, insanların gitmediği bir yere yüksekçe bir tepe yaparak kızlarını o tepenin üzerine oturttu.

[521] Joldasbayulı, *Ejelgi Jene Orta Gasırdagı,* 85.
[522] Joldasbayulı, *Ejelgi Jene Orta Gasırdagı,* 85.
[523] Joldasbayulı, *Ejelgi Jene Orta Gasırdagı,* 86.

Tanrı gelip onları o tepeden alsın diye bıraktı. Aradan üç sene geçince kızların annesi onları oradan almak istedi ancak şanyü izin vermedi. Bu olaydan bir yıl sonra yaşlı bir kurt, tepenin yanında gece gündüz ulumaya başladı. Küçük kız, ablasına bunun bir tanrı olabileceğini söylemiş ve tepeden inip kurt ile evlenmiş; daha sonra çocukları dünyaya gelmiştir. Peyderpey çoğalarak devletleşmişler ve bundan Kao-che toplumu meydana gelmiştir. Bu mitik anlatımın da işaret ettiği üzere Kao-che'ler'in Uygurlar ve Hunlarla menşei bakımından ilişkili olduğu görülmektedir.[524]

Türk dünyasının en meşhur efsanelerinden biri olan kurttan türeyiş miti Göktürkler, Hunlar, Kao-che'lerde olduğu gibi Wusun toplumunda da bilinmekteydi. Wusunlarla ilgili ayrıntılı bilgi veren Çin kaynakları, bu anlatıya yer vermiştir. Bu hikâyeye göre, Wusun liderinin ünvanı Kun-mo'dur. Onun babası Hunların batısındaki küçük bir memleketin hükümdarıdır. Hunlar, Kun-mo'nun babasına saldırarak onu öldürür. O sırada yeni doğmuş olan Kun-Mo'yu ise ıssız bir bölgeye bırakırlar. Onu bir kurt emzirerek büyütür. Bunu duyan Hun şanyüsü, onun olağanüstü kudretli biri olduğuna inanır ve yanına alarak büyütür. Daha sonra başarılı bir asker olan Kun-mo'ya babasının haklarını devreder.[525]

Ancak kaynaklar karşılaştırmalı olarak değerlendirildiğinde Kun-mo'nun babası Nan-tou-mi'nin Yüeçiler tarafından öldürüldüğü sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu değerlendirmeye göre MÖ 174 yılında, Kansu'nun batısı ve Doğu Türkistan'ın doğusunda yaşamış olan Wusunlar, Hun idaresine girmiştir. Bu tarihten önce MÖ 207-206 yıllarında Yüeçilerle birlikte batıya kaçmışlar ve bir süre sonra Yüeçiler, Wusun hükümdarını öldürmüştür. Hükümdarın oğlu Kun-Mo ise Hun hükümdarı tarafından yetiştirilmiştir. MÖ 128'den önce Wusun kükümdarı Kun-mo, babasının intikamı için Yüeçiler üzerine saldırmış ve onları bölgeden çıkarmıştır.[526]

Sakaların hâkimiyet sürdüğü sahada onlarla komşu olan Wusunlar aynı zamanda Hun ve Yüeçi toplumlarıyla da çağdaştır. Bu çağdaşlık ve coğrafi ortaklık belirgin felsefik ve mitolojik ortaklıklar doğurmuştur. Örneğin, Hunlarda ve Göktürklerde çeşitli versiyonları görülen bozkurt ananeleri Wusun toplumunda da varlık göstermiştir. Zeki Velidi Togan,

[524] Ekrem, "Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Kavimleri", 5.
[525] Ekrem, "Çin Elçisi Chang Ch'ien", 105-106.
[526] Ekrem, "Çin Elçisi Chang Ch'ien", 111.

Wusunları Göktürklerin ecdadından bir kısmı olarak kaydetmiştir.[527] Çeşitli yazılı kaynakların ve etnografik verilerin incelenmesi neticesinde pek çok araştırmacı Saka, Hun, Wusun, Kao-che (Kangjü), Göktürk ve Uygur toplumlarını genetik ve kültürel bakımdan birbirinden ayrı değerlendirmemektedir.

Kazaklar üç ordadan (Kazakça "cüz") oluşmaktadır. Büyük, Orta ve Küçük Cüz olmak üzere üç ana gruptan müteşekkil Kazak toplumunda cüz kültürü halen toplum içerisindeki önemini korumaktadır. Her bir cüzün içerisinde çeşitli sayılarda boylar (Kazakça ru) yer almaktadır. Sır Derya boylarından başlayarak Yedisu'ya kadar uzanan bölgede yaşayan Büyük (Ulu) Cüz'ün içerisindeki boylardan biri Üysin'dir.[528] Üysin boyuna mensup Kazaklar, eski Wusun göçebelerini ataları olarak kabul etmektedir. Günümüzde halen bu boy, Yedisu bölgesinde ömür sürmüş olan Wusunları bilmekte ve kendilerini onların torunları olarak ifade etmektedir.

Wusun adı yerli halk arasında coğrafi isimlendirmelerde de varlığını sürdürmüştür. 19. yüzyılın başında bölgeyi gezen Rus coğrafyacı A. Levşin, "Описание Киргиз-Казачьих, Или Киргиз-Кайсацких Орд и Степей" (Kırgız-Kazak veya Kırgız-Kaysak Ordalarının (Boylarının/Cüzlerinin) ve Bozkırların Tasviri) adlı kitabında yerel halka Aladağları göstererek nasıl isimlendirdiklerini sormuştur. Onlar "Wusun Dağı" olarak cevap vermiştir.[529] Bu durum, Wusun mirasının korunduğuna ve güçlü bir kolektif hafıza aktarımına işaret etmektedir.

[527] Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, c. I (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981), 42.
[528] Halide Devrişeva, "İşgal Döneminden (18. YY) Günümüze Kadar Rusların Kazaklara Karşı Yürüttüğü Politikalar", (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007), 15.
[529] Aleksdr Levşin, *Opisanie Kirgiz-Kazaçih İli Kirgiz-Kaysatskih Orda i Stepey*, c. 1 (St. Petersburg: İzvestiya Geografiçeskie, 1832).

SONUÇ

İç Asya, tarih boyunca dünyanın en hareketli bölgelerinden biri olmuş; bu hareketlilik siyasi, kültürel ve demografik bir yoğunluğu da beraberinde getirmiştir. Coğrafyada tarihsel süreç içinde pek çok farklı toplumun izini görmek mümkündür. Bu toplumlar arasında kurdukları büyük imparatorluklarla İç Asya'nın en baskın kültürel ve siyasi varlığını Türkler oluşturmuştur. Bu bağlamda İç Asya coğrafi bir çatı olurken Türkler de bu coğrafya üzerinde kültürel ve siyasi bir bütünleşme alanı yaratmışlardır. Bu sebeple bozkır medeniyetinin temel unsurları doğrudan Türk kültürü ile ilişkilidir.

İç Asya kültürü, atlı göçebe kavimlerin yaşam tarzıyla şekillenen dinamik bir yapıya sahiptir. Bu yaşam tarzının en büyük temsilcisi Türkler olmakla birlikte bölge, çok sayıda göçebe kavmin yaşadığı etnik bir çeşitliliğe de sahip olmuştur. Bu kavimler kurulan imparatorlukların çatısı altında zamanla birleşmiş ve kaynaşmışlardır. İç Asya kültürlerin sentezlenmesini sağlayan bu yapısıyla ön plana çıkmaktadır. Zira kültürlerin sentezi her coğrafyaya özgü bir durum değildir. Süregelen bu dinamizm; bölgede kesintisiz bir etkileşim ve iletişim ağını doğurmuştur. Bu noktada, küresel ticaretin en önemli güzergâhlarından biri olan İpek Yolu, bölgenin kaderini biçimlendiren esas unsur olmuştur. Bu ticaret yolu sayesinde doğudan batıya kesintisiz bir kültürel aktarım gerçekleşmiştir.

Kültürel aktarımın yanı sıra, bölge toplumlarının at vasıtasıyla hareketli bir yaşam modeline sahip olması bir diğer kritik husustur. Atın evcilleştirilmesi ile eyer ve üzengi gibi donanımların geliştirilerek yönetilmesi hem İç Asya hem de dünya tarihi açısından dönüm noktası niteliğindedir. Netice olarak at, göçebe hayatın getirdiği dinamizmin merkezinde yer almıştır. At, sadece gündelik yaşamın ve ulaşımın değil; aynı zamanda savaş taktiklerinin ve avcılık usullerinin de başrolü olmuştur.

Coğrafi koşulların insan ve kültür üzerindeki kaçınılmaz etkisi, bu göçebe stilde izlenebilmektedir. İç Asya yapısı itibarıyla sert bir iklimle şekillendiği için bölgenin her sahası eşit bir verimliliğe sahip değildir. İklimsel değişimler, kuraklık ve kıtlık gibi doğal şartların yanı sıra kabileler arası mücadeleler de toplumları mevcut coğrafyalarını terk etmeye zorlamıştır. Yaşanan bu göç hareketleri İç Asya kültürü üzerinde çok etkili olmuş ve birbirinden coğrafi olarak uzak toplumların ve geleneklerin iç içe geçerek kaynaşmasına zemin hazırlamıştır.

Bozkır ekonomisinde temel geçim kaynağını hayvan sürüleri oluşturmaktadır. Böyle bir yaşamda hayvan ile iletişim o denli yoğundur ki; hayvan yalnızca geçim kaynağı değil aynı zamanda din, mitoloji ve sanat bağlamında da bozkır Türklerinin dünya görüşünü biçimlendiren temel bir unsur olmuştur. Bu şartlarda ekonomik temeller yaşam şartlarını büyük oranda belirlerken buna bağlı olarak ölü ve ölümle ilgili gelenekler şekillenmiştir. Dolayısıyla bozkır toplumlarında hiçbir kültür öğesi sosyo-ekonomik şartlardan bağımsız olarak gelişmemiştir.

Günümüzde İç Asya medeniyetine dair sahip olunan pek çok kültürel kodun izi kurganlar aracılığıyla takip edilebilmektedir. Bu bakımdan kurganlar; komşu kavimlerin, seyyahların, elçilerin tuttuğu raporlarda yer alan bilgileri doğrulayan birer arkeolojik veri niteliğindedir. Örneğin Altaylarda açılan ve dünya kültür mirası açısından büyük önem taşıyan Pazırık kurganlarındaki at gömüleri, yeleleri kesilmiş ve kuyrukları örülmüş halde bulunmuştur. Bu uygulama, Altaylılarda bilinen en tipik yas âdetidir. Bunun yanı sıra ölenin hayattaki yakınlarına ait kesilmiş saç örgüleri de mezar hediyesi olarak ölünün yanına bırakılmıştır. Bu geleneğin örnekleri Noin-Ula ve Pazırık gibi kurganlarda ipek örtülere sarılmış saç örgüleri şeklinde görülmektedir. Bu bağlamda kurganlar ve ele geçen buluntular kültür tarihi araştırmalarının temel dayanağını oluşturmaktadır.

Bunların yanı sıra kurgan inşasının zihinsel altyapısında göçebe yaşamdaki sahiplik bilincinin ve toprak aidiyetinin tezahürleri yer almaktadır. Görkemli mezarların yapımı bir diğer açıdan "ataların hatırasını yükseltme" amacı taşımaktadır. Mezar odalarının ev içi gibi dizayn edilmesi ölene yeni hayatında yaşayacağı yerin eksiksiz sunulma isteği ile bağlantılıdır. Bu veriler, İbni Fadlan'ın Oğuzların mezarları için "ev" benzetmesi yapmasıyla birebir örtüşmektedir.

Bu çalışmada, yazılı kaynak bilgileri ile arkeolojik buluntular ışığında kurgan kültürü ve ölü gömme geleneklerinin aydınlatılması amaçlanmaktadır. Zaman-mekân-toplum ekseninde defin adetlerinin, kurgan mimarisinin ve buna bağlı zihniyetin Yedisu Bölgesi örnekleri üzerinden incelenmesi hedeflenmiştir. Araştırmada tümden gelim yöntemi benimsenmiş; ölü gömme gelenekleri önce genel İç Asya bağlamında, ardından tezin ana odak noktasını oluşturan Yedisu özelinde ele alınmıştır. Böylelikle bölge geleneklerinin kökeni ve İç Asya medeniyeti ile olan ilişkisi ortaya konulmuştur. Nitekim defin adetleri ve mezar gelenekleri üzerinden tartışılan sorular ile de bilimsel bakış açısının sınırlarını genişletmek çalışmanın önemli dinamiklerinden birini oluşturmuştur.

Kazakça “Jetisu”, Kırgızca “Cetisuu” olarak adlandırılan Yedisu Bölgesi; kuzeyde Balkaş Gölü, kuzeydoğuda Sasık Göl ve Ala Göl, doğuda Cungar Aladağı, güney ve güneybatıda ise Tanrı Dağlarının kuzey yamaçlarını kapsamaktadır.

Tarihi Yedisu sınırları haritalarda kimi zaman Issık Gölü, Bişkek’i de içine alacak şekilde çizilmektedir. Bu tez çalışmasında ise günümüz Kazakistan sınırları içerisindeki Yedisu kurganları değerlendirilmiştir. Kurganların teze dâhil edilme ölçütü olarak; hem soylu hem halk tabakasına ait önemli kurgan grupları incelenerek bölgedeki erken göçebe toplumun kültürü dikkate alınmıştır.

Yedisu Bölgesi’nin genel bir çerçevesini çizmek amacıyla çalışmada bölgenin önemli petroglif merkezleri, hem soylu tabakaya hem de halka ait mezarlık alanları, bölgenin şehirleşme potansiyeli, ticari ağları ve medeni hacmi ilgili başlıklar altında incelenmiştir. Bölgedeki kurganların tamamını ele almak bir doktora tezinin sınırlarını aşacağı için araştırma belirli kurgan grupları üzerinde yoğunlaştırılmıştır. Bu doğrultuda, bölgenin siyasi merkez olma niteliğini göstermesi bakımından soylu-yönetici kurganlarına; demografik yoğunluğunu ve yerleşim dokusunu yansıtması bakımından ise halka ait mezarlık alanlarına yer verilmiştir.

Tez dâhilinde incelenen kurgan grupları, Saka ve Wusun topluluklarına ait olduğu için çalışmanın son bölümünde bu iki toplumun Yedisu’daki varlıkları ayrı başlıklar altında ele alınmıştır. Bu kapsamda Beşşatır, Esik, Karatuma ve Katartöbe kurganları ile Jalaulı ve Kargalı hazineleri değerlendirilmiştir. Bunlara ek olarak, son yıllarda yürütülen kurgan ve yerleşim alanı kazılarına dair güncel örnekler ayrı bir başlık içerisinde sunulmuştur. Dördüncü ve son ana bölümde ise Yedisu Bölgesi’nin ölü gömme gelenekleri bağlamında Tasbas ve Begaş gibi önemli merkezler açıklanmıştır.

Nitekim çalışmada, soylu ve halk kurganlarının yanı sıra petroglifler ve mesken kültürü üzerinden Yedisu coğrafyasının kültürel çerçevesi genel mahiyette çizilmiştir. Araştırmada disiplinlerarası bir metot benimsenmiş ve arkeoloji bilimi kültür tarihi üst çatısı altında tezin ilk ve en önemli yardımcı disiplini olmuştur. Özellikle yazılı kaynakların bulunmadığı veya yetersiz kaldığı protohistorik dönemlerin incelenmesinde; arkeolojik ve antropolojik verilerin tarih bilimine katkısı yadsınamaz bir öneme sahiptir.

İnceleme alanlarından biri olan Beşşatır, Almatı şehrinin 170 kilometre doğusunda Jelşalgır Dağı’nın eteklerinde, Şılbır boğazının girişinde İli Nehri’nin sağ kıyısından 3 km mesafede bulunan bir nekropoldür. Bu mezar alanı, Sakalardaki ahşap işçiliğinin ve

mimari becerilerin erken dönemlerden itibaren eriştiği aşamayı göstermesi bakımından kritik bir yere sahiptir.

Yedisu'daki Saka kurganları genel itibarıyla bir takım karakteristik özellikler taşımaktadır. Bu durum, Yedisu Bölgesi'nin bütün bozkır coğrafyasında özel bir kültürel alan olarak tanınmasına vesile olmuştur. Saka dönemindeki Yedisu'nun, komşu bölge olan Doğu Kazakistan ile etkileşimi ve kültürel yakınlığı da tez içerisinde ele alınan bir diğer konudur. Sonuç olarak Saka toplumunun sosyo-kültürel yapısının, inançlarının, maddi kalıntılarının çalışılması günümüze dek karanlık noktada kalan kimi konuları aydınlatacaktır. Son yıllarda artan çalışmalar bu durum için umut vaat etmektedir.

Esik prensinin keşfiyle birlikte mezarın açıldığı 1969 yılı, hem Kazakistan arkeolojisinin hem de bozkır arkeolojisinin altın yılı olmuştur. Kazak arkeolog Kemal Akişev'in başkanlığındaki kazılarda gün yüzüne çıkarılan Esik Altın Adamı, tez içerisinde de açıklandığı gibi günümüz Kazakistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlık sembollerinden biri haline gelmiştir. Sakaların Asya koluna mensup bir soylu gence ait olan bu mezardan yaklaşık dört bin parça eser çıkarılmıştır.

Sakaların dilleri, inanç sistemleri, sanat anlayışları, ölü gömme gelenekleri ve anayurtları üzerine yapılan araştırmalar bu toplumun Türk kökenli olduklarına işaret etmektedir. Nitekim Türklüğü, kendi yazdıkları anıtlar sayesinde doğu ve batı literatüründe tartışmasız kabul edilen Göktürklerin ölü gömme gelenekleri Sakalarınkiyle neredeyse birebir örtüşmektedir. Bunun yanı sıra Esik kurganından çıkan iki satırlık yazı yine bilim camiasında Göktürk alfabesinin bir prototipi olarak kabul görmektedir. Diğer taraftan Heredotos'un aktardığı sosyal hayat, giyim-kuşam ve yeme-içme alışkanlıklarına dair veriler de Sakaların bozkır Türk dünyasının bir parçası olduğunu destekleyen en önemli tespitlerdir.

Wusunlara gelindiğinde ise bu topluluğun Göktürklerle ve Hunlarla hem kültürel hem de etnogenez bağlamında ilişkili olduğu akademik çevrelerde giderek daha fazla kabul görmektedir. Kazak cüzleri arasındaki Wusun (Kazakça Üysin) boyunun varlığı, günümüzde Kuzey Sibirya'da yaşayan Yakut (Saha) Türklerinin Sakaları ata olarak benimsemeleri ve benzer şekilde Kazakların da Wusunlar ile Sakaları kendi ataları olarak görmeleri, bozkır kültür tarihinin erken dönemlerden itibaren kuvvetli bir aktarıma sahip olduğunu kanıtlamaktadır. Tüm bu veriler ışığında, Yedisu Bölgesi'ndeki kurgan mirası

üzerinden Sakaların ve Wusunların ne derece köklü bir medeniyete sahip oldukları açıkça görülmektedir.

Bu çalışma; arazi araştırmaları, Türkiye dışında basılmış katalogların kullanımı ve yabancı literatürdeki temel eserlerin çevirisi ile Türk akademisindeki mevcut boşluklardan birini doldurmayı hedeflemektedir. Tezin bir diğer amacı ise araştırma sürecinde tespit edilen ancak daha kapsamlı ve sistematik analizlere ihtiyaç duyan meseleleri gündeme getirerek Türkiye'deki tarih yazımında yeni araştırma alanlarına zemin hazırlamaktır.

Erken bozkır göçebelerinin dünyasını anlamak adına hala incelenmeyi bekleyen pek çok konu bulunmaktadır. Bozkırın kadim Türk göçebelerine ait tarih ve kültür mirası, İç Asya coğrafyasındaki kurganlarda bilim dünyası tarafından gün yüzüne çıkarılmaya devam etmektedir. Nitekim bölgede bugüne kadar gerçekleştirilen kazılarda hem sayı hem de nitelik bakımından oldukça yoğun bir buluntu topluluğuna ulaşılmış olmakla birlikte, coğrafyanın mevcut potansiyelinin, keşfedilenden çok daha geniş bir hazineye sahip olduğu değerlendirilmektedir.

Günümüzde Türkiye, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Azerbaycan gibi Türk cumhuriyetleri arasında gerek sahada gerekse teorik düzlemde yürütülecek akademik çalışmalar, ortak Türk tarih yazımı açısından büyük öneme haizdir. Bu doğrultuda gerçekleştirilecek kapsamlı ve sistematik araştırmalar yeni bilimsel sahalara kapı açacağı gibi Türk kültür tarihi mirasının uluslararası akademide hak ettiği konuma ulaşmasına da doğrudan katkı sunacaktır.

KAYNAKÇA

"Ageeva Evgeniya İvanovna (1916-1966)". Erişim 14 Mart 2026. https://archeo.kz/kk/sotrudniki/history/72/

Akılbek, S. "Kulan Kalasındagı VIII. Gasırdagı Türki Bileuşinin Sarayı". *Ulı Dala: Tarih Pen Madeniet Köne Türkiler Âlemi* içinde. Cilt III, 178-202. Nur-Sultan: Exponat, 2019.

Akişev, Alişar ve Nursan Alimbay. *Kazakstan Respublikası Memlekettik Ortalık Muzeyinin Arheologiyalık Kolleksiyası: Saktar Men Üysinder Medenieti.* Almatı: Öner, 2011.

Akişev, Kemal ve G. Kuşayev. *Drevnyaya Kultura Sakov i Usuney Dolını Reki İli*. Alma-Ata: Akademiya Nauk Kazakskoy SSR Institut Istorii, Arheologii i Etnografii Im. Ç. Valihanova, 1963.

Akişev, Kemal. "Kurgan Issık". *V Glub Vekov Arheologiçeskii Sbornik* içinde, 61-77. Alma-Ata: İzdatelstvo Nauka Kazahskoy SSR, 1974.

Akişev, Kemal. *Drevnie i Srednevekovıe Gosudarstva Na Territorii Kazakstana.* Almatı: İnstituta Arheologii İm. A. H. Margulana, 2013.

Akişev, Kemal ve Alişar Akişev. *Kazakstannın Köne Altını*. Alma-Ata: Öner, 1983.

Akişev, Kemal. "Kurgan Esik: Ritual, Iskusstvo i Sotsium". *Sakskaya Kultura Sarıarki V Kontekste İzuçeniya Etnosotsiokulturnıh Protsessov Stepnoy Evrazii* içinde, 40-49. Karagandı: Begazı-Tasmola, 2011.

Akişev, Kemal. *Kurgan Issık Iskusstvo Sakov Kazakstana*. Moskova: Iskusstvo Publishers, 1978.

Akişev, Kemal ve Alişar Akişev. "Saktardın Altın Gasırı". *Ulı Dala Murası: Zergerlik Öner Jaunarları* içinde, 33-38. Astana: Exponat, 2018.

Akişev, Kemal ve Alişar Akişev. "Strana Sakov". *Pamyatniki Istorii i Kulturı Kazakstana* içinde, 49-53. Almatı: Öner, 1984.

Alimkulov, E. B. ve B. A. Jeleznyakov. *Tanbalı*. Almatı: Effect Yayınevi, 2013.

Alyılmaz, Cengiz. "Eski Türklerde Mezar Geleneği". *Defin* içinde, editör Emine Gürsoy Naskali, 181-192. İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2012.

Amirgaliyev, M. O., B. A. Jeleznyakov, L. Hermann, ve R. K. Şaripov. *Jetisudın Jartas Öneri*. Almatı: Tanbalı Korık-Muzeyi, 2019.

Amirov, Erlan Şarefoviç. "Karatuma Burial Grounds in the System of the Saka-Wusun Antiquities". *Bulletin of the Karaganda University History Philosophy Series* 89, sayı 1 (2018): 14-24.

Amirov, Erlan Şarefoviç. "Keramika Mogilnika Karatuma". *Saki i Savromatı Kazahskih Steney: Kontakt Kultur* içinde, editör Akan Ongarulı, 34-40. Almatı: İnstitut Arheologii İm. A. H. Margulana, 2016.

Amirov, Erlan Şarefoviç. "Zerkalo Sredneaziatskogo Oblika İz Mogilnika Karatuma". *KazNu Bulletin. History Series* 76, sayı 1 (2015): 235-239.

Amirov, Erlan Şarefoviç, Meyram Kazieviç Seytkaliyev, Damir Berikulı Ümitkaliyev ve İvan Dimitrieviç Ahmetov. "Avariynıe Raskopki Na Mogilnike Taugul-3". *Kazakstan Arheologiyası* 25, sayı 3 (2024): 87-99.

Anes, Garifolla. *Sakralnıy Kazakstan*. Cilt 1. Almatı: İzdatelstvo Arys, 2017.

Argunşah, Mustafa ve Galip Güner. *Codex Cumanicus.* İstanbul: Kesit Yayınları, 2015.

Arseven, Celal Esad. *Türk Sanatı Tarihi Menşelerinden Bugüne Kadar*. Fasikül I. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1956.

Arseven, Celal Esad. *Sanat Ansiklopedisi*, Cilt II, Fasikül VII. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1947.

Avrasya Türkologları Sözlüğü Kazakistan ve Kırgızistan Türkologları. Cilt II. Ankara: TTK Basımevi, 2020.

Aytbaeva, Aygerim Esimhankızı. "Kazakstan Arheologiyası A.N.Bernştam Zertteulerinde". Doktora tezi, El-Farabi Atındagı Kazak Ulttık Üniversiteti, 2022.

Aytbayeva, Aygerim Esimhankızı, Aleksandr Anatoleviç Goryaçev, Tatyana Aleksandrovna Egorova, ve Gauhar Askarkızı Kaldıbayeva. "The Turgen II Complex in Jetisu: History of Objects". *Kazakstan Arheologiyası* 28, sayı 3-2 (2025): 230-249.

Aytkali, Azat. "Gun-Sarmat Deurindegi Kazak Altayı Men Jetisu". *Ulı Dala: Tarih Pen Madeniet Ulı Köş Buyımdar Men İdeyalardagı Gundar Men Sarmattardın Muraları* içinde, IV. cilt, 113-119. Nur-Sultan: Exponat, 2019.

Aytkul, H., G. Muhtarova, B. Jeleznyakov ve A. Kosjanova. "Jetisudın Kola Deuiri Jerleulerine Katıstı Keybir Meseleler". *II Esik Okuvları* İçinde, 136-143. Almatı: Esik Memlekettik Tarihi Medeni Muzey Korıgı, 2021.

Aytkul, H. ve G. Muhtarova. "Şarın Özeninin Orta Agısındagı Arheologiyalık Eskertkişter". *Bulletin of History* 115, sayı 4 (2024): 128-135.

Bahtıbayev, M. M. ve E. Ş. Akımbek. "Joldasbayev Sayden Joldasbayulı (1936-2021)". *Kazakstan Arheologiyası* 14, sayı 4 (2021): 170-181.

Balcı, Nursel. "Kültürel Miras Unsuru Olan Halı ve Kilimlerdeki Damgalar, İmler ve Anlamları". *Kalemişi* 8, sayı 17 (Güz 2020): 233-248.

Baldick, Julian. *Hayvan ve Şaman*. İstanbul: Hil Yayınları, 2016.

Barthold, V. V. *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler.* Ankara: TTK, 2013.

Barthold, V. V. *Soçineniya*. Cilt 2, Bölüm 1. Moskova: İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, 1963.

Baspakova, Şuga, baş editör. *Jetisu Jer Jannatı*. Almatı: Mektep Baspası, 2013.

Baykara, Tuncer. "Asya Türk Kültürünün Bir Unsuru Olarak Mezar Taşı". *Vakıf Haftası Dergisi,* sayı 10 (1993): 127-132.

Baykonakov, Nurbol. "Arheolog K.M. Baypakov Biografiyası Men Gılımi Murası Zamandastarının Enbekterinde". *Kazakstan Arheologiyası* 30, sayı 4 (2025): 55-71.

Baypakov, Karl, editör. *Almatı Tarihi*. I. cilt. Almatı: Tolagay, 2006.

Baypakov, Karl, A. N. Maryaşev, S. A. Potapov ve A. A. Goryaçev. *Eşkiölmes Taularındağı Petroglifter*. Almatı: OST-XXI Vek, 2005.

Baypakov, Karl ve J. K. Taymagambetov. *Kazakstan Arheologiyası*. Almatı: A. H. Margulan Atındagı Arheologiya İnstitutı, 2009.

Baypakov, Karl ve D. A. Voyakin. "Kazakistan Arkeolojisinin Gelişmesindeki Eğilimler ve Perspektifler". *Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü Prof. Dr. Nejat Diyarbekirli'ye Armağan* içinde, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2006.

Baypakov, Karl. "Kazakistan Topraklarındaki Büyük İpek Yolu", *Kazakistan Tarihi Makaleler* içinde, 23-29. Ankara: TTK, 2007.

Baypakov, Karl ve D. A. Voyakin. *Kazakstanskii Otrezok Velikogo Şelkovogo Puti B Seriinoy Nominatsii*. Almatı: Arheologiçeskaya Ekspertiza, 2011.

Baypakov, Karl. *Kazakstannın Ejelgi Kalaları*. Almatı: Aruna, 2005.

Baypakov, Karl, D. A. Voyakin ve S. V. Zaharov. *Mogilnik Karatuma*. Almatı: TOO, 2016.

Baypakov, Karl. "S. Joldasbayev-Izvestnıy Arheolog, Istorik i Pedagog". *Ahmet Yesevi Üniversitesi IV. Uluslararası Türkoloji Kongresi*. Türkistan.

Baypakov, Karl, T. V. Saveleva ve K. Çang. *Srednevekovıe Goroda i Poseleniya Severo-Vostoçnogo Jetisu*. Almatı: Natsionalnaya Akademiya Nauk, 2005.

Baypakov, Karl. "VI - IX. Yüzyıllarda Kazakistan'daki Şehirler ve Yerleşik Kültür". *Türkler Ansiklopedisi*. Cilt 3, 161-166. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Baytanaev, B. E., genel redaktör. *Kazakstannın Kiyeli Orındarının Geografiyası*. Almatı: A. H. Margulan Atındagı Arheologiya İnstitutı, 2017.

Bazarbayeva, G. ve G. Jumabekova. "Sak Kezenindegi Kazakstan Turgındarının Kyimi (Arheologiyalık Melimetter Negizinde)". *Ulı Dala Murası: Zergerlik Öner Jaunarları* içinde, II. cilt, 65-71. Astana: Exponat, 2018.

Bazin, Germain. *Sanat Tarihi*. İstanbul: Sosyal Yayınları, 1998.

Bekeşov, S. S. "Köşpelilerdin Ağaş Öndey Jene Oymıştau Önerining Algışarttarı". *Vestnuk KazNPU Imeni Abaya Seriya* 4, sayı 79 (2023) https:// doi.org/10.51889/2959-6017.2023.79.4.026

Bekseitov, G. T., T. J. Tulegenov, S. S. Ivanov, E. P. Kitov ve A. O. Kitova. "Mogilnik Rannego Jeleznogo Reka Kara-Arşa v Semireçe". *İzvestiya Samarskogo Nauçnogo Tsentra Rossiiskoy Akademii Nauk* 20, sayı 3 (2018): 527-536.

Belli, Oktay. "Archaeological Surveys in Kazakhstan and Kyrgyzstan", *Istanbul University's Contributions To Archaeology in Turkey 1932-2000* içinde, editör Oktay Belli, 427-434. İstanbul: Istanbul University Publication, 2001.

Belli, Oktay. "Eski Çağ ve Orta Çağda Türklerde Kurgan Yapma Geleneği", *Türkler Ansiklopedisi*, cilt 3, 927-931. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Berbercan, Mehmet Turgut. "Dil ve Kültür İncelemeleri: Eski Türkçe Hristiyan Metinleri". *Türkiyat Mecmuası* 27, sayı 2 (2017): 85-100.

Bernştam, A. N. *İstoriko-Arheologiçeskie Oçerki Tsentralnogo Tyan-Şanya i Pamiro-Alaya*. Moskova: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1952.

Bernştam, A. N. "Nekotorıe İtogi Arheologiçeskih Rabot v Semireçe". *Kratkie Soobşeniya İnstituta İstorii Materialnoy Kulturı* içinde, sayı XIII, 110-118. Moskova: İzdatelstvo Akademii Nauk SSR, 1946.

Bernştam, A. N. "Zolotaya Diadema İz Şamanskogo Pogrbeniya Na R. Karagalinke". *Kratkie Soobşeniya IIMK*, sayı V (1940): 23-31.

Beysenov, Arman. "Arheolog B. Nurmuhanbetov Jene Esik Öniri Eskertkişterin Zertteu Meselesi". *I.Esik Okuları: Altın Adam Jene Evraziyanın Dala Beldeuinin Köşpendiler Arheologiyasının Meseleleri* (20 Kasım 2020): 34-52

Beysenov, A. "Naş Yubilyar Arheolog Beken Nurmuhanbetov". *Kazakstan Arheologiyasının Meseleleri,* sayı 3 (2011): 34-51.

Beysenov, A. Z. ve A. N. Maryaşev. *Petroglifı Rannego Jeleznogo Reka Jetisu*. Almatı: İnstitut Arheologiya İm. A. H. Margulana, 2014.

Brunning, Sue Luk Yu-ping, Elisabeth R. O'Connel ve Tim Williams. *Silk Roads*. London: British Museum Press, 2024.

Caferoğlu, Ahmet. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları, 2011.

Can, Yılmaz. "Anadolu Öncesi Türk Kenti". *Türkler Ansiklopedisi*. Cilt 3, 150-160. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Chang, Claudia, Sergei Sergievich Ivanov ve Perry Alan Tourtellotte. "Animal-Style Art and Special Finds at Iron Age Settlements in Southeastern Kazakhstan: Chronology, Trade, and Networks During the Iron Age". *Arts*, 12, sayı 1 (2023): 28. https://doi.org/10.3390/arts12010028

Çernov, M. A. "Kompozitsionnıy Stroy Kargalinskoy Diademı: Opıt Rekonstruktsii". *Sarıarka Saktarı Medenieti Dalalık Euraziyadagı Etnoeleumettik Jene Medeni Uderisteri Zertteu Ayasında* içinde, 376-384. Almatı: Begazı-Tasmola, 2015.

Çernov, M. A. "K Voprosu o Semantiçeskom Proçtenii Kompozitsii Kargalinskoy Diademı". *Drevnosti Jetısu Pamyatniki Arheologii Jambılskogo Rayona* içinde, editör A. Saduakasulı, 110-130. Almatı: Zapovednik-Muzey Tanbalı, 2016.

Çetindağ, Yusuf. "Türk Kültüründe Hayvan ve Bitki Motifinin Seyri". *Türkler Ansiklopedisi*. Cilt 4, 171-181. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Çoruhlu, Yaşar. *Erken Devir Türk Sanatı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020.

Çoruhlu, Yaşar "Eski Türklerde Başka Bir Dünyada Yaşantı Mekânı Olarak Mezar (Defin) Odası". *Defin* içinde, editör Emine Gürsoy Naskali, 159-180. İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2012.

Çoruhlu, Yaşar. "İç Asya Kurganlarından Çıkarılan Halı ve Dokuma Materyallerinin Anadolu Türk Halı ve Dokuma Sanatları Bakımından Önemi". *Prof. Dr. Selçuk Mülayim Armağanı Sanat Tarihi Araştırmaları* içinde, editör Aziz Doğanay, 241-264. İstanbul: Lale Yayıncılık, 2015.

Çoruhlu, Yaşar. “Kurgan ve Ordu Balık Terimleri Üzerine Düşünceler”. *Orta Asya’dan Anadolu’ya Türk Sanatı ve Kültürü (Prof. Dr. Nejat Diyarbekirli’ye Armağan)* içinde, 103-110. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2006.

Çoruhlu, Yaşar. " Orta Asya'da Ölü Kemiği Muhafaza Kapları (Ossuary/Navs) ve Türk Sanatındaki Yeri Üzerine Değerlendirmeler". *Akdeniz Sanat Dergisi* 13, sayı 23 (2019): 873-896.

Çoruhlu, Yaşar. *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*. Cilt I. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019.

Çotbaev, Aydos ve Bağaşar Kojahmetov. *Soltüstik Tyan-Şannın Erte Köşpelileri: Tekes Alkabının Eskertkişteri*. Almatı: A. H. Margulan Atındagı Arheologiya İnstitutı, 2017.

Darmenov, R. “Saktardın Dünietanımı”. *Ulı Dala Murası: Zergerlik Öner Jaunarları* içinde, 47-49. Astana: Exponat, 2018.

Deer, Jozsef. “İstep Kültürü”. Çeviren Şerif Baştav. *DTCF Dergisi* 12, sayı 1-2 (1954): 159-176.

Deniz, Bekir. “Orta Asya’daki Eski Türk Evleri”. *Akdeniz Sanat* 1, sayı 1 (2007): 17-55.

Devrişeva, Halide. “İşgal Döneminden (18. YY) Günümüze Kadar Rusların Kazaklara Karşı Yürüttüğü Politikalar”. Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2007.

Divitçioğlu, Sencer. *Orta Asya Türk İmparatorluğu VI.-VIII. Yüzyıllar*. Ankara: İmge Kitabevi, 2005.

Diyarbekirli, Nejat. *Hun Sanatı*. İstanbul: Meb Kültür Yayınları, 1972.

Diyarbekirli, Nejat. “Türk Sanatının Kaynaklarına Doğru”, *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri* içinde, II. cilt, düzenleyenler Nejat Diyarbekirli, Behçet Ünsal, 112-204. İstanbul: İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Türk Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1969.

Dosımbayeva, A. “Osobennosti Etno-Kulturnogo Protsessa V Semireçe VO II v.do n.e.-V v.n.e.”. *K. A. Yassaui Atındağı Halıkaralık Kazak-Türik Üniversiteti Arheologiya Jene Etnologiya Gılımi Zertteu Ortalığı 1* (Ocak 1997): 45-51.

Dosımbayeva, Ayman. *Kulturnıy Kompleks Tyurkskih Koçevnikov Jetisu II V. Do N.E.- V V. N.E.* Almatı: Tyurkskoe Nasledie, 2007.

Dupuy, Paula N. Doumani, Michael D. Frachetti, Rebecca Beardmore, Tekla M. Schmaus, Robert N. Spengler ve Alexei N. Maryaşev. “Burial Ritual, Agriculture and Craft Production Among Bronz Age Pastoralist at Tasbas”. *Archaeological Research in Asia*, sayı 1-2 (2015): 17-32.

Dupuy, Paula N. Doumani, Michael D. Frachetti, T. Hermes, O. N. Gumirova ve A. N. Maryaşev. “Krematsiya, Selskoe Hozyaystvo i Remeslennoe Proizvodstvo Na Poselenii Bronzovogo Veka Tasbas (Semireçe)”. *Jetisu Ölkesinin Tarihı Men Arheologiyalık Derekteri*, sayı 6 (2019): 85-100.

Durmuş, İlhami. “Bozkır Kültürünün Oluşumu ve Gelişiminde At”, *Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1, sayı 2 (1997): 13-19.

Durmuş, İlhami. *İskitler*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2015.

Durmuş, İlhami. *Türk Kültürüne Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2016.

Eginbay, Adil Erlanulı. “İstoriya İzuçeniya Berkkarinskogo Mogilnika”, *Evraziyanın Kazirgi Zamangı Tarihi Jene Tarihi-Antropologiyalık Zertteuleri* içinde, redaktör M. K. Habdulina, 158-162. Astana: Evraziya Ulttık Üniversiteti, 2024.

Ekrem, Erkin. “Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Kavimleri (MÖ 2146-318)”. Yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1995.

Ekrem, Nuraniye Hidayet. “Chang-Chien’in Seyahat Raporuna Göre Hunlar Dönemindeki Orta Asya”. *Türkler Ansiklopedisi*. Cilt 1, 763-775. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Ekrem, Nuraniye Hidayet. “Çin Elçisi Chang Ch’ien’in Seyahatnamesine Göre Orta Asya’daki Etnik Gruplar”. Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1999.

Elimbay, Nursan, editör. “oba”, *Kazaktın Etnografiyalık Kategoriyalar, Uğımdar Men Ataularının Desturli Juyesi Entsiklopediya*, cilt 4, 538. Almatı: RPK Slon, 2013.

Ercilasun, Ahmet Bican. “Bilinmeyen Metinlerin Çözülmesi Konusunda Teorik Bir Yaklaşım ve Altın Elbiseli Adam Yazıtı İçin Yeni Bir Okuma Denemesi”. *Dil Araştırmaları*, sayı 20 (Bahar 2017): 7-14.

Ercilasun, Konuralp. “Türk Tarihinde Yeni Bir Dönem Başlatan Merkez: İli-Isık Göl Bölgesi”. *Kaşgarlı’nın Tarihçi Torunu Reşat Genç Armağanı* içinde, editör Mehmet Şahingöz, 187-194. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2015.

Ergin, Muharrem. *Dede Korkut Kitabı*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2011.

Ergönenç Akbaba, Dilek. “Nogay Türklerinde Ölüm ile İlgili İnançlar ve Ağıtlar”. *Milli Folklor* 20, sayı 80 (2008): 77-84.

Ergun, Metin. “Geleneksel Kültürümüzde Defin Kazanı”. *Aile Yazıları/8* içinde, editör Saim Sakaoğlu, Mehmet Açа ve Pervin Ergun, 369-378. Ankara: Başak Matbaacılık, Aralık 2015.

Erkoç, Hayrettin İhsan. “Tanrı Dağları”. *Türk Tarihinin Dağları, Gölleri ve Nehirleri* içinde, editör Okan Yeşilot, 135-161. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2024).

Erkoç, Hayrettin İhsan. *Yenisey’den Seyhun’a Türkler Kırgızlar, Türgişler, Karluklar ve Oğuzlar.* İstanbul: Kronik Kitap, 2022.

Esin, Emel. *Türkistan Seyahatnamesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1959.

Esin, Emel. *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2006.

Esin, Emel. *Türk Kozmolojisine Giriş*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2001.

Esin, Emel. *Türk Kültür Tarihi İç Asya’daki Erken Safhalar*. Ankara: TTK, 1985.

Estemesov, E. A. “Kultura Sakov Semireçya: Sovremennoe Sostoyanie i Aktualnıe Zadaçi Issledovaniy”. *Vestnik NGU Seriya: Istoriya, Filologiya* 20, sayı 3 (2021): 22-35.

Frachetti, Michael D. ve Alexei N. Maryaşev. “Long-Term Occupation and Seasonal Settlement of Eastern Eurasian Pastoralist at Begash, Kazakhstan”. *Journal of Field Archaeology* 32, sayı 3 (2007): 221-242.

Galimjanov, S., A. Galimjanova, L. Nurkuşeva, M. Glaudinova, G. Sadvokasova, L. Brylova ve H. Esenov. “The Archaeological Lanscapes of Tamgaly and Eshkiolmes Sanctuaries

Religious Beliefs and Cult Ceremonies". *European Journal of Science and Theology* 14, sayı 4 (Ağustos 2018): 165-177.

Gimbutas, Marija. *The Kurgan Culture and the Indo-Europeanization of Europe*. Washington: Institute for the Study of Man, 1997.

Golden, Peter. *Dünya Tarihinde Orta Asya*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018.

Golden, Peter. *Türk Halkları Tarihine Giriş*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017.

Gorshenina, Svetlana ve Claude Rapin. *Kâbil'den Semerkant'a Arkeologlar Orta Asya'da*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.

Goryaçev, A. A. "Mogilnik Rannego Jeleznogo Veka Arheologiçeskogo Kompleksa v Verhovyah Uşelya Turgen". *Seriya Obşectvennih Nauk,* sayı 1 (2007): 3-14.

Goryaçev, A. A. "Poselenie i Mogilnik Rannego Jeleznogo Veka Arheologiçeskogo Kompleksa Turgen-II". *Kazakstan Arheologiyasının Meseleleri,* sayı 3 (2011): 325-341.

Grigoriyev, V.V. *O Skifskom Narode Sakah*. St. Petersburg: Imperatorskoy Akademii Nauk, 1871.

Gülensoy, Tuncer. "Eski Türklerde Ölüm, Mezar ve Yas Geleneği". *Aile Yazıları/8* içinde, editör Saim Sakaoğlu, Mehmet Açа ve Pervin Ergun, 183-200. Ankara: Başak Matbaacılık, Aralık 2015.

Günay, Ünver ve Harun Güngör. *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi.* İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2019.

Hasenova, B. M. "Orta Gasırlık Kezendegi Dalalık Euraziyadagı Ayel Kostyumı: Genderlik Pen Uakıttın Nışanı". *Ulı Dala Tarih Pen Madeniet Dala Sanı Kostyum Men Tokuma* içinde, cilt V, 108-114. Nur-Sultan: Exponat, 2019.

Hassan, Ümit. *Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler*. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2015.

Hendok, O., Munhi Kvon ve M. A. Stoyakin. "Geofiziçeskie Issledovaniya Na Mogilnike Katartöbe v Kazakstane", *Vestnik NGU Seriya: Istoriya, Filologiya*, 20 (3) (2021): 36-45.

Hermann, Luc ve Boris Zheleznyakov. "The Rock Art Site of Akterek in Kazakstan". *INORA*, sayı 76 (2016): 14-21.

Iwe, Karina. "Tattoos from Mummies of the Pazyryk Culture" *Tattoos and Body Modifications in Antiquity. Proceedings of the Sessions at the EAA Annual Meetings in The Hague and Oslo, 2010/11. Zurich Studies in Archaeology*, sayı 9 (2013): 89-95.

İnan, Abdülkadir. "Oba, Obo Sözleri Hakkında". *Makaleler ve İncelemeler* içinde, cilt I, 614-616. Ankara: TTK Basımevi, 1998.

İnan, Abdülkadir. *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. Ankara: TTK Basımevi, 2013.

İsakov, Abdrasul ve Guldana Murzakulova. "Isık Göl". *Türk Tarihinin Dağları, Gölleri ve Nehirleri* içinde, editör Okan Yeşilot, 163-172. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2024.

Jemeney, İslam. "Saktar İran Kenistiginde". *Ulı Dala Murası: Zergerlik Öner Jaunarları* içinde, cilt II, 22-24. Astana: Exponat, 2018.

Jeleznyakov, B. A. *Tanbalı: Jartastagı Suret Öneri Eskertkişi, Töniregi, Tabigatı, Korık-Murajayı Foto-Albom*. Almatı: BPKA, 2016.

Joldasbayulı, S. *Ejelgi Jene Orta Gasırdagı Kazak Elinin Tarihı*. Almatı: Kitap Baspası, 2010.

Jumabekova, G. "Köşpeliler Medeniyetindegi Kazannın Nışandık Meni". *Ulu Dala Murası: Zergerlik Öner Jaunarları* içinde, 52-57. Astana: Exponat, 2018.

Jumabekova, G. ve G. Bazarbaeva. "O Rannem Jeleznom Veke Jetisu: Nekotorıe İtogi Sistematizatsii Dannıh". *Arheologiya i Davnya İstoriya Ukrainy* 2, sayı 27 (2018): 469-484.

Jumabekova, G. ve G. Bazarbayeva. "Sak Jauıngerinin Beynesin Kayta Jangırtu Hakında". *Ulu Dala: Tarih Pen Madeniet Dala Sanı Kostum Pen Tokuma* içinde, cilt V, 56-66. Nur-Sultan, Exponat, 2019.

Jusupov, Keneş. *Kırgızdardın Bayırkı Madaniyatı*. Bişkek: 2006.

Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2011.

Kara, Gülnar. "Moğol İstilası Öncesi Yedisu Bölgesi". Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2009.

Karabaspakova, K. M. *Jetısu i Yujnıy Kazahstan V Epohu Bronzı*. Almatı: Begazı-Tasmola, 2011.

Kaseninov, Düysen, editör. *Ulı Dalanın Tarihi-Medeni Kelbeti Gılimi Katalog.* Almatı: Kazakstan Respublikası Memlekettik Ortalık Müzeyi, 2018.

Kitov, E. P., A. P. Grigorev ve R. J. Januzak. "Paleoantropologiçeskie Materialı Iz Sakskogo Mogilnika Katartöbe". *Katartöbe Nekropol* içinde. Nur-Sultan: Halık Kazınası, 2020.

Kitov, E. P., S. S. Tur ve S. S. Ivanov. *Paleoantropologiya Sakskih Kultur Prityanşanya*. Almatı: Hikari, 2019.

Klyaştornıy, Sergey Grigoryeviç. *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2018.

Kocasavaş, Yıldız. "Eski Türklerde Yas ve Ölü Gömme Adetleri". *Türkler Ansiklopedisi*. Cilt 3, 67-75. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Kolesnikov, Aleksandr ve İlyas Kamalov. *Avrasya Türkologları Sözlüğü*. Cilt 1, kitap 1. Ankara: TTK, 2011.

Kosintsev, P. A. ve D. O. Gimranov. "Jivotnıe Iz Mogilnika Katartöbe", *Katartöbe Nekropol* içinde. Nur-Sultan: Halık Kazınası, 2020.

Koşevar, Vadim Grigoryeviç. "VII.-XII. Yüzyıllar Arası Yedisu Vadisindeki Ticari İlişkiler Hakkında Yeni Nümizmatik Belgeler I". Çeviren Cengiz Buyar. *Türkiye Kırgızistan Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 15 (2006): 63-73.

Kotov, V. G. "Misteriya Dalnego Puteşestviya Za Istoçnikom Bessmrriya: Semantika Izobrajeniy Na Kargalinskoy Diademe". *Ufimskiy Arheologiçeskiy Vestnik* 21, sayı 1 (2021): 106-117.

Kottak, Conrad Phillip. *Antropoloji İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış*. Ankara: Ütopya Yayınevi, 2008.

Kozıbayev, M. K., baş redaktör. *Kazakstan Tarihı (Köne Zamannan Buginge Deyin)*. Cilt 1, Almatı: Atamura, 2010.

Kozıbayev, M. K., baş redaktör. *Kazakstan Tarihı (Köne Zamannan Buginge Deyin)*. Cilt 2, Almatı: Atamura, 2010.

Krader, Lawrence. *Peoples of Central Asia*. Bloomington: İndiana University, 1963.

Kumekov, B. "Kazak Devleti'nin Oluşumu". *Kazakistan Tarihi Makaleler* içinde, 54-62. Ankara: TTK, 2007.

Kurmangaliyeva Ercilasun, Güljanat. "Seyahatnamelere Göre Yedisu Bölgesindeki Kazak ve Kırgızların Sosyal Yapısı (1854-1917)". Doktora tezi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, 2008.

Levşin, Aleksdr. *Opisanie Kirgiz-Kazaçih İli Kirgiz-Kaysatskih Orda i Stepey*. Cilt 1. St. Petersburg: İzvestiya Geografiçeskie, 1832.

Ligeti, Louis. *Bilinmeyen İç Asya*. Çeviren Sadrettin Karatay. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.

Lunin, B. V. *V.V.Bartold ve Rus Oryantalizminde Orta Asya*. Çeviren Cengiz Buyar. Ankara: TTK, 2024.

"Maryaşev Aleksey Nikolayeviç (4. 12. 1933-12.03.2018)". Erişim Tarihi 30 Nisan 2026.

https://archeo.kz/ru/sotrudniki/history/85/?hl=tr-TR

Maryaşev, A. N. ve A. A. Goryaçev. "Voprosu Tipologii i Hronologii Pamyatnikov Epohi Bronzı Semireçya", *Rossiyskaya Arheologiya*, sayı 1 (1993): 5-20.

Muhtarova, Gülmira. "Meçtı Sbıvayotsya". *Saki i Savromatı Kazahskih Stepey: Kontakt Kultur* içinde, editör Akan Ongarulı, 19-25. Almatı: Institut Arheologii İm. A. H. Margulana, 2016.

Muhtarova, Gülmira, Turali Tulegenov ve Baurjan Besetayev. "Esik Jana Malimetter: 7. Oba Materialdarı Negizinde (Ongtüstik-Şıgıs Kazakstan)". *Kazakstan Arheologiyası* 18, sayı 4 (2022): 84-96.

Muzio, Ciro La. "Erken Dönem Türklerinde Defin İşlemleri". *Türkler Ansiklopedisi*. Cilt 3, 123-128. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Nogaibayeva, Mendigül. "6-8. Yüzyıllarda Oğuzların Kazak Türklerinin Oluşumundaki Rolü". *Uluslararası Prof. Dr. Halil İnalcık Tarih ve Tarihçilik Sempozyumu Bildirileri* içinde. Cilt I, 661-675. Ankara: TTK, 2022.

Nurbekov, J., direktör. *Jetisu-Semireçe-Zhetysu*. Almatı: Effekt, 2009.

Nurjanov, A. E. *Jetisudın Orta Gasırlardağı Arheologiyası*. Almatı: Margulan Atındagı Arheologiya İnstitutı, 2022.

Nurjanov, A. A., G. Jumabekova ve G. Bazarbayeva. "Novıye Dannıye o Kulture Sakov Jetisu: Kratkiye Rezultatı Polevıh Issledovaniy 2020 G. Na Territorii G. Almatı". *Kazakstan Arheologiyası* 10, sayı 4 (2020): 70-95.

Nurjanov, A. A. "V.V.Bartold-Issledovatel Srednevekovıh Gorodov Jetısu". *Kazakstan Arheologiyasının Meseleleri*, sayı 3 (2011): 470-475.

Nurmuhanbetov, B. N. ve Yu. İ. Trifonov. "Kurgannıe Mogilniki Şubarat i Molalı". *Saki i Savromatı Kazahskih Steney: Kontakt Kultur* içinde, editör Akan Ongarulı, 10-19. Almatı: İnstitut Arheologii İm. A. H. Margulana, 2016.

Omarov, G., T. Tulegenov ve B. Besetayev. "Esik Korımı Jene Ogan İrgeles Jatkan Ongtüstik-Şıgıs Jetisudın Erte Köşpelilerinin Jerleu Keşenderi". *Bulletin of History* 105, sayı 2 (2022): 195-202.

Ongarulı, Akan. "Ancient Inhabitants of Kazakhstan in the Early Iron Age". *Journal of History* 98, sayı 3 (2020): 33-41.

Ongarulı, Akan. "Jetisudın Han Şatırları". *Kazakstan Arheologiyasının Meseleleri*, sayı 3 (2011): 356-362.

Ongarulı, Akan, baş editör. *Kazak Dalası Ömirşilerinin Altını*. Astana: Kazakstan Respublikası Ulttık Muzeyi, 2018.

Ongarulı, Akan, Pen Enhvan, Nam Sanvon, A. Kairmagambetov, Kim Enhen, A. Nuskabay ve M. Kızırhanov. *Katartöbe Nekropol Sakskoy Elitı Jetisu*. Nur-Sultan: Halık Kazınası, 2020.

Ongarulı, Akan, editör. *Ulı Dala: Uakıt, Kenistik, Medeniet. Dala Ömirşileri*. Cilt 1. Nur-Sultan: Exponat, 2020.

Ongarulı, Akan, redaktör. *Ulı Dala Tarih Pen Medeniet*. Cilt 1. Astana: Kazakstan Respublikası Ulttık Muzeyi, 2019.

Orta Asya'dan Esintiler. Ankara: TİKA Yayınları, 2003.

Ögel, Bahaeddin. *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre.* Ankara: TTK, 2014.

Ögel, Bahaeddin. *Türk Kültürünün Gelişme Çağları.* İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2001.

Öztuna, Yılmaz, baş redaktör. *Türk Ansiklopedisi*. Cilt XXII. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1975.

Öztürk, Murat. *Asya Hunlarında Tarım ve Yerleşik Hayat*. İstanbul: Hiper Yayın, 2019.

Parzinger, Hermann. "The Scythians: Nomadic Horseman of the Eurasian Steppe". *Preservation of the Frozen Tombs of the Altai Mountains* içinde, 19-24. Paris: UNESCO, Mart 2008.

"Petroglyphs". Tanbaly Resmi Web Sitesi. Erişim tarihi 26 Aralık 2025.

https://tanbaly.kz/petroglyphs

Pıslaru, I. "Traditsii v Pogrebalnom Obryade V Epohu Bronzı i V Rannem Jeleznom Veke". *Saki i Savromatı Kazahskih Stepey: Kontakt Kultur* içinde, editör Akan Ongarulı, 172-182. Almatı: İnstitut Arheologii İm. A. H. Margulana, 2016.

Polosmak, N. V. "The Pazyryk Dwelling". *Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia* 51, sayı 1 (2023): 93-99

Polosmak, N. V. "The Pazyryk Style". *Archaeology, Etnology and Anthropology of Eurasia* 49, sayı 4 (2021): 43-56.

Pyankov, Igor Vasilyeviç. "Etnokulturnıe Protsessı v Evraziyskih Stepyah (Kontsa II-Pervoy Polovinı I Tıs. Do N.E.)". *Sarıarka Saktarı Medenieti Dalalık Evraziyadagı Etnoeleumettik Jene Medeni Üderisterdi Zertteu Ayasında* içinde, 233-245. Almatı: Begazı-Tasmola, 2015.

P'yankov, Igor Vasilyeviç. "Sakalar". *Türkler Ansiklopedisi*. Cilt 1, 611-619. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Radloff, W. *Sibirya'dan I.* çeviren Ahmet Temir. İstanbul: Maarif Basımevi, 1954.

Radloff, W. *Sibirya'dan II.* çeviren Ahmet Temir. İstanbul: Maarif Basımevi, 1957.

Rogojinskiy, Alexey E. "Jetisu i Semireçye". *Jetisu Ölkesinin Tarihı Men Arheologiyalık Derekteri*, sayı 6 (2019): 14-30.

Rogojinskiy, Alexey E. "Ot Jetisu Do Semireçya: Rojdenie i Transformatsiya Znaçeniy". *Uçenıe Zapiski Muzeya-Zapovednika*, sayı 14 (2021): 160-170.

Roux, Jean Paul. *Altay Türklerinde Ölüm*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2023.

Roux, Jean Paul. *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2006.

Roux, Jean Paul. *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021.

Samaşev, Zeynolla, G. Jumabekova, G. Bazarbayeva ve A. Ongar. *Drevnee Zoloto Kazakstana*. Almatı: Öner, 2007.

Samaşev, Zeynolla, Gulnara Jumabekova, Murat Nurpeisov ve Aydos Çotbayev. *Drevnosti Almatı Kurganı Boroldaya*. Almatı: Arheologiya, 2006.

Samaşev, Zeynolla. "Erte Temir Deuirindegi Kazak Dalası". *Ulu Dala: Tarih Pen Madeniet Jılkı Jane Salt Attu* içinde, cilt II, 44-53. Nur-Sultan: Exponat, 2019.

Samaşev, Zeynolla. *Jetisu Jartas Suretteri Bayanjürek*. Astana: A. H. Margulan Atındagı Arheologiya İnstitutının Astana Kalasındagı Filialının Baspa Tobı, 2012.

Samaşev, Zeynolla ve Beken Nurmuhanbetov. "Jetisu Jartas Suretteri Bayanjürek". *Kazakstan Arheologiyasının Meseleleri,* sayı 3 (2011): 74-105.

Samaşev, Zeynolla. "Jetisu Jerindegi Tastagı Tanbalar". *Kazak Tarihı Respublikalık Gılımi Edistemelik Jurnal*, sayı 2 (2006): 17-20.

Samigulin, İ. M. *Arheologiya Semireçiya 1857-1912*. Almatı: LEM, 2011.

Saparbayulu, Bagdaulet Sızdıkov. *Avrasya Bozkırlarında Yaşayan İskit ve Sarmat Kavimlerinin Silahları*. Türkistan: Turan, 2020.

Sarayev, V. V. "Kargalinskaya Diadema Pod Flerom Yuriya Dombrovskogo". *Kazakstan Arheologiyası* 12, sayı 2 (2021): 61-86.

Sazak, Gözde. *Türk Sembolleri*. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2014.

Semenov Tyanşanskiy, P. P. *Puteşestvie v Tyan-Şan v 1856-1857*. Moskova: Ogiz, 1948.

Sertkaya, Osman Fikri. “Bulunmasından 40 Yıl Sonra Altın Giyimli Adam ve Kâsesi Üzerindeki Yazıt Hakkında”. *Tuncer Baykara Armağanı* içinde, 255-272. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2011.

Strzygowski, J., H. Glück ve Fuat Köprülü. *Eski Türk Sanatı ve Avrupa’ya Etkisi*. Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları, No:152, 1974.

Sümer, Faruk. *Eski Türklerde Şehircilik*. Ankara: TTK Basımevi, 2019.

Sviridov, A. N. “Usuni Semireçya Voprosı Etnokulturnoy i Hozyaystvennoy İnterpretatsii Sovremennoe Sostoyanie Problemı”. *Vestnik NGU* 11, sayı 7 (2012): 45-49.

Şer, Ya. A. *Kamennıe Izvayaniya Semireçya*. Moskova: Izdatelstvo Nauka, 1966.

Şeşen, Ramazan, çeviren. *İbn Fadlan Seyahatnamesi*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2024.

Taaffe, Robert N. “Coğrafi Ortam”. *Erken İç Asya Tarihi* içinde, derleyen: Denis Sinor, 33-59. Ankara: İletişim Yayınları, 2014.

Talanova, O. V., derleyen. *Jetisu-Jar Jannatı*. Almatı: Mektep Baspası, 2013.

Tarhan, M. Taner. “Kimmerler ve İskitler”. *Türkler Ansiklopedisi*. Cilt 1, 597-609. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Tekin, Talat. *Irk Bitig*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.

Tekin, Talat. *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları, 2010.

Tezcan, Mehmet. “Kuşanlar Tarihi (Yüeh-chih’lardan Kuşanlara)”. Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 1996.

Tryjarski, Edward. *Türkler ve Ölüm*. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2012.

Togan, Zeki Velidi. *Umumi Türk Tarihine Giriş*. Cilt I. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981.

Torejanova, N. J. ve O. A. Myakişeva. “Itogi Arheologiçeskih Issledovaniy v Uroçişe Akterek Za 2021 God”. *Kazakstandağı Arheologiyalık Zertteuler 2021* içinde, 123-127. Astana: Kazakstan Respublikası Ulttık Muzeyi, 2022.

Tulegenov, Turali. “Arheologiçeskie Raskopki Kurganov Na Mogilnikah Ornek i Issık”. *Kazakstandağı Arheologiyalık Zertteuler 2021* içinde, 128-130. Astana: Kazakstan Respublikası Ulttık Muzeyi, 2022.

Tulegenov, Turali ve S. S. Ivanov. “Novıe Nahodki Predmetov Voorujeniya Sakskogo Vremeni İz Mogilnika Örnek (Semireçye)”. *Kadırbaev Okuvları 2016 - V. Halıkaralık Gılımi Konferentsiyasının Materialdarı* (2016): 150-155.

Tulegenov, Turali, Baurjan Besetayev ve Bakıt Hasenova. “New Data on the Culture of the Ancient Turks of Zhetysu”. *Kazakstan Arheologiyası* 14, sayı 4 (2021): 121-133.

Tulegenov, Turali, Assel Amargazieva, Dosım Zikiriya, Hamit Aytkul ve Ramazan Januzak. “Sarıtogay I - İlenin Sol Jagalauındagı Erte Temir Deurinin Eskertkişi: Aldın Ala Zertteuler Netijesi”. *Arheologiya Kazakstana* 26, sayı 4 (2024): 207-235.

Tülbasiyeva, Lezzet. *Kazakların Yaşam Estetiği*. Ankara: TTK, 2004.

Ünal, Fatih. “Talas Boylarından Orta Asya Türk Tarih ve Medeniyetine Bakış”. *Türk Tarihinin Dağları, Gölleri ve Nehirleri* içinde, editör Okan Yeşilot, 189-237. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2024.

Vilesov, E. N., A. A. Naumenko, L. K. Veselova ve B. J. Aybekerov. *Fiziçeskaya Geografiya Kazakstana*. Almatı: Kazak Universiteti, 2009.

Vlangali, A. *Geognostiçeskaya Karta Severo-Vostoçnoy Çasti Kırgızskoy Stepi*. Kısım II. Sanktpeterburg: V Tipografii İ. Glazunova İ Ko,1853.

Voyakin, D. A. “Ortagasırlık Kazakstannın Kala Madenieti”. *Ulı Dala: Tarih Pen Madeniet Köne Türkiler Âlemi* içinde. Cilt III, 134-148. Nur-Sultan: Exponat, 2019.

Yatsenko, Sergei. “Wusunlar”. *Türkler Ansiklopedisi*. Cilt 1, 776-781. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Yatsenko, Sergei. “Zolotaya Plastina İz Usunskogo Pogrebeniya V Grote Uşelya Kargalı”. *Jetisu Ölkesinin Tarihı Men Arheologiyalık Derekteri*, sayı 5 (2017): 143-155.

Yıldırım, Elvin. “En Erken Devirlerden Türk Mezarlarına Ölü Yakımı Uygulaması”. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 22, sayı 1 (Mart 2020): 28-37.

Yıldırım, Elvin ve Bahar Navruz. “Tarih ve Kültür Bakımından Wusunlar ve Onlardan Kalan Maddi Kültür Yadigârları”. *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı* 130, sayı 256 (Ocak-Şubat 2022): 27-44.

Yıldırım, Kürşat. “Türk Tarihinin Kadim Coğrafyası”. *Türk Tarihinin Dağları, Gölleri ve Nehirleri* içinde, editör Okan Yeşilot, 11-35. İstanbul, Vakıfbank Kültür Yayınları, 2024.

Yörükan, Yusuf Ziya. *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2013.

EK 1 ORJİNALLİK FORMU

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Form No.	FRM-DR-21
		Yayım Tarihi Date of Pub.	04.01.2023
	FRM-DR-21 Doktora Tezi Orijinallik Raporu PhD Thesis Dissertation Originality Report	Revizyon No Rev. No.	02
		Revizyon Tarihi Rev.Date	25.01.2024

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA

Tarih: 20/08/2026

Tez Başlığı (Türkçe): Yedisu Bölgesi Kurganlarının Tarihi ve Kültürel Açıdan Değerlendirilmesi

Tez Başlığı (Almanca/Fransızca)*:.....

Yukarıda başlığı verilen tezimin a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 329 sayfalık kısmına ilişkin, 20/08/2026 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 1 'dir.

Uygulanan filtrelemeler**:

1. ☐ Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç
2. ☐ Kaynakça hariç
3. ☐ Alıntılar hariç
4. ☑ Alıntılar dâhil
5. ☐ 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tezimin herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumlarda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Gülşah ÇOBAN AKKIYAL

Öğrenci Bilgileri			
	Ad-Soyad	Gülşah Çoban Akkıyal	
	Öğrenci No	N20149268	
	Enstitü Anabilim Dalı	Tarih	
	Programı	Tarih-Doktora	
	Statüsü	**Doktora** ☑	**Lisans Derecesi ile (Bütünleşik) Dr** ☐

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.
Doç. Dr. Erkin EKREM

*Tez **Almanca** veya **Fransızca** yazılıyor ise bu kısımda tez başlığı **Tez Yazım Dilinde** yazılmalıdır.
**Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orjinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları İkinci bölüm madde (4)/3'te de belirtildiği üzere: Kaynakça hariç, Alıntılar hariç/dahil, 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç (Limit match size to 5 words) filtreleme yapılmalıdır.

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu *Form No.*	FRM-DR-21
		Yayım Tarihi *Date of Pub.*	04.01.2023
	FRM-DR-21 **Doktora Tezi Orijinallik Raporu** *PhD Thesis Dissertation Originality Report*	Revizyon No *Rev. No.*	02
		Revizyon Tarihi *Rev.Date*	25.01.2024

TO HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF HISTORY

Date: 20/08/2026

Thesis Title (In English): Historical and Cultural Evaluation of the Yedisu Region Kurgans

According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options checked below on 20/08/2026 for the total of 329 pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled above, the similarity index of my thesis is 1 %.

Filtering options applied**:

1. ☐ Approval and Decleration sections excluded
2. ☐ References cited excluded
3. ☐ Quotes excluded
4. ☑ Quotes included
5. ☐ Match size up to 5 words excluded

I hereby declare that I have carefully read Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.

I respectfully submit this for approval.

Gülşah ÇOBAN AKKIYAL

Student Information				
	Name-Surname	Gülşah Çoban Akkıyal		
	Student Number	N20149268		
	Department	History		
	Programme	History PhD		
	Status	**PhD** ☑	**Combined MA/MSc-PhD**	☐

SUPERVISOR'S APPROVAL

APPROVED
Doç. Dr. Erkin EKREM

**As mentioned in the second part [article (4)/3]of the Thesis Dissertation Originality Report's Codes of Practice of Hacettepe University Graduate School of Social Sciences, filtering should be done as following: excluding refence, quotation excluded/included, Match size up to 5 words excluded.

EK 2 ETİK KURUL MUAFİYET FORMU (YA DA İZNİ)

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu *Form No.*	FRM-DR-12
		Yayım Tarihi *Date of Pub.*	22.11.2023
	FRM-DR-12 **Doktora Tezi Etik Kurul Muafiyeti Formu** *Ethics Board Form for PhD Thesis*	Revizyon No *Rev. No.*	02
		Revizyon Tarihi *Rev.Date*	25.01.2024

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA

Tarih: 20/08/2026

Tez Başlığı (Türkçe) Yedisu Bölgesi Kurganlarının Tarihi ve Kültürel Açıdan Değerlendirilmesi

Tez Başlığı (Almanca/Fransızca)*:.....
.....

Yukarıda başlığı verilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır.
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne veya ruh sağlığına müdahale içermemektedir.
4. Anket, ölçek (test), mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme gibi teknikler kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen araştırma niteliğinde değildir.
5. Diğer kişi ve kurumlardan temin edilen veri kullanımını (kitap, belge vs.) gerektirmektedir. Ancak bu kullanım, diğer kişi ve kurumların izin verdiği ölçüde Kişisel Bilgilerin Korunması Kanuna riayet edilerek gerçekleştirilecektir.

Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Gülşah ÇOBAN AKKIYAL

Öğrenci Bilgileri			
	Ad-Soyad	Gülşah Çoban Akkıyal	
	Öğrenci No	N20149268	
	Enstitü Anabilim Dalı	Tarih	
	Programı	Tarih-Doktora	
	Statüsü	**Doktora** ☑	**Lisans Derecesi ile (Bütünleşik) Dr** ☐

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.
Doç. Dr. Erkin EKREM

* Tez **Almanca** veya **Fransızca** yazılıyor ise bu kısımda tez başlığı **Tez Yazım Dilinde** yazılmalıdır.

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu *Form No.*	FRM-DR-12
	Yayım Tarihi *Date of Pub.*	22.11.2023
FRM-DR-12 **Doktora Tezi Etik Kurul Muafiyeti Formu** *Ethics Board Form for PhD Thesis*	Revizyon No *Rev. No.*	02
	Revizyon Tarihi *Rev.Date*	25.01.2024

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF HISTORY

Date: 20/08/2026

ThesisTitle (In English): Historical and Cultural Evaluation of the Yedisu Region Kurgans

My thesis work with the title given above:

1. Does not perform experimentation on people or animals.
2. Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.).
3. Does not involve any interference of the body's integrity.
4. Is not a research conducted with qualitative or quantitative approaches that require data collection from the participants by using techniques such as survey, scale (test), interview, focus group work, observation, experiment, interview.
5. Requires the use of data (books, documents, etc.) obtained from other people and institutions. However, this use will be carried out in accordance with the Personal Information Protection Law to the extent permitted by other persons and institutions.

I hereby declare that I reviewed the Directives of Ethics Boards of Hacettepe University and in regard to these directives it is not necessary to obtain permission from any Ethics Board in order to carry out my thesis study; I accept all legal responsibilities that may arise in any infrigement of the directives and that the information I have given above is correct.

I respectfully submit this for approval.

Gülşah ÇOBAN AKKIYAL

Student Information				
	Name-Surname	Gülşah Çoban Akkıyal		
	Student Number	N20149268		
	Department	History		
	Programme	History PhD		
	Status	**PhD** ☑	**Combined MA/MSc-PhD**	☐

SUPERVISOR'S APPROVAL

APPROVED
Doç. Dr. Erkin EKREM

ÖZGEÇMİŞ

EĞİTİM

Doktora: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2020-2026.
"Yedisu Bölgesi Kurganlarının Tarihi ve Kültürel Açıdan Değerlendirilmesi"
Yüksek Lisans: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2017-2020.
"Kenkol Bölgesinde Hun Kurganları ve Kültürü"
Lisans: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, 2011-2015.

BİLİMSEL PROJELER

Konya/Beyşehir-Fasıllar Anıtı ve Çevresi Yüzey Araştırması, Eylül 2012.
Konya/Beyşehir-Fasıllar Anıtı ve Çevresi Yüzey Araştırması, Eylül 2013.
Kıbrıs/Kaleburnu-Kral Tepesi Kurtarma Kazıları Projesi, 1 Şubat-1 Mart 2014.
Ordu/Bayadı Köyü- Kurul Kalesi Kazısı, 15 Temmuz-15 Eylül 2016.
Kazakistan/Semey-Eleke Sazı Vadisi Saka Kurgan Kazısı, Temmuz-Ağustos 2019.
Kazakistan/Akmola Bölgesi-Sarı Arka Saka Kurgan Kazısı, Ağustos 2022.
Kazakistan-Sarayşık/Ulutau Cuci Ulusu Etnografik Çalışması, 1-10 Eylül 2024.
Kazakistan/Almatı-Esik Saka Kurgan Kazısı, 15-25 Ağustos 2025.
Kazakistan/Doğu Yedisu Bölgesi-Şonjı Köyü Saka-Wusun Kurganları Kazısı, 5-15 Eylül 2025.

MAKALE VE BİLDİRİLER

Çoban Akkıyal, Gülşah. 2026. "Eski Türk Geleneklerinin Günümüz Kazak Toplumundaki İzleri". *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 8 (17): 509-526. https://doi.org/10.53718/gttad.1799119.
Çoban Akkıyal, Gülşah. 2026. "Kenkol Bölgesi Kültürü ve Kurganları". VI. Esik Okuları Arheologiya Salasındagı Halıkaralık Zertteuler: Tejiribe, Netijeleri Men Basım Bagıttarı. Arna-B. Almatı: 127-135.
Çoban Akkıyal, Gülşah. 2025. "Türklerde Hayvan ve İnsan İlişkisine Dair Anadolu'dan Bir Örnek: Kurt Ağzı Bağlama Duası". *I. Türkiyat Araştırmaları Lisansüstü Öğrenci Sempozyumu Bildiriler Kitabı (9-10 Ekim 2024)* Ed.: Emine Temel Alemdar. Doğu Kütüphanesi. İstanbul: 171-188.